R-26

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XLVI. KÖTET 1–2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ
2002

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XLVI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ
2002

FELELŐS SZERKESZTŐ:
BORZSÁK ISTVÁN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
HARMATTA JÁNOS, KÁKOSY LÁSZLÓ, RITOÓK ZSIGMOND,
SZABÓ MIKLÓS, SZEPESSY TIBOR

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1053 BUDAPEST V., KECSKEMÉTI U. 10—12. (Latin Tanszék)

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél,
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19/D. Telefon: 464-5427, fax: 464-8297
www.akkrt.hu
Megvásárolható:
Kis Magiszter Könyvesbolt, Budapest V., Magyar u. 40.
Telefon: 327-7796, 327-7797

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Borzsák István
Termékmenedzser: Marton Andor
A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája
Felelős vezető: Liener Katalin
A nyomdai munkálatokat a PXP Első Magyar Digitális Nyomda Rt. végezte
Budapest, 2002
Megjelent 30,03 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0003—567X

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Szilágyi János György: A rómaiakra várva 5
Borzsák István: A bibliai paradicsomtól Mozart Pásztorkirályáig 25
Grüll Tibor: „Nincs nekik se nyelvük, se írásuk" 37
Adamik Tamás: A furfói Iuppiter Liber-templom szabályzata 65
Rimóczi-Hamar Márta: Az átkokat szóró Dido 79
Borzsák István: A Piso-per tanulságai 93
Borzsák István: Az összeesküvő Calpurnius Crassus 101
Gloviczki Zoltán: Icarus 109
Borzsák István: Capax imperii 119
Takács László: L. Annaeus Cornutus egyik töredékének története 127
Harmatta János: Danubius Sarmatas ac Romana disterminet 141
Kovács Péter: Oppidum Scarbantia Iulia 147
Borzsák István: Ex librariolis Latinis (et recentioribus) 193
Rimóczi-Hamar Márta: „... Már néha nem is fáj, — undorodom csak." 199
Borzsák István: Berzsenyiana 215

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Magyar László András: A *figurae Veneris* a görög-római világban 227

KUTATÁSI BESZÁMOLÓK

Botlik Richárd: Aristeidés Lysimachu (Alópeké) 233
Hajdu Péter: Dictys-tanulmányok 241
Lőrincz Barnabás: Onomasticon provinciarum Europae Latinarum 251
Mezei Monika: A Meroving-kor eseményei Tours-i Gergely *Historia Francorum* című művében . . 259

MEGEMLÉKEZÉS

†Bollók János *(Borzsák István)* 269
†Bollók János *(Horváth László)* 270
Bollók János irodalmi munkássága *(Mayer Gyula)* 271

VITA

Makkay János: Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete. Budapest 1998. (Ism. *Adamik Béla*) . . 277

KÖNYVSZEMLE

Gesztelyi Tamás: Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum. Budapest 2000. (Ism. *Kádár Zoltán*) 287
Barton, Tamsyn: Ancient Astrology. London 1994 (Ism. *Csibra Zsuzsanna*) 288
Parker, Victor: Untersuchungen zum Lelantischen Krieg und verwandten Problemen der frühgriechischen Geschichte. Stuttgart 1997. (Ism. *Mayer Péter*) 290
Schubert, Christoph: Studien zum Nerobild in der Lateinischen Dichtung der Antike. Stuttgart und Leipzig 1998. (Ism. *Takács László*) 292
Hausmaninger, H.—Selb, W.: Römisches Privatrecht.[9] Wien 2001. (Ism. *Hamza Gábor*) 294

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Balogh Piroska: Horatius noster. Schedius Lajos Horatius-előadása 1794—1795-ből 297

HÍREK

Beszámoló az Ókortudományi Társaság 2000—2001. évi tevékenységéről (*Adamik Tamás*) 311
Rimóczi-Hamar Márta—Adamik Béla: Beszámoló az 1999—2000. évi országos latin tanulmányi versenyről 317
Rimóczi-Hamar Márta—Adamik Béla: Beszámoló a 2000—2001. évi országos „Ábel Jenő latin tanulmányi verseny"-ről 321

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI FORRÁSOK

Lysias: VII. beszéd. A szent olajfáról (Areopagiticus) (Ford. és bev. *Mészáros Tamás*) 327

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 5–24

TANULMÁNYOK

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

A RÓMAIAKRA VÁRVA

I. Késő hellénizmus Kallatisban

Két eddig közöletlen terrakotta szobor a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében a Fekete-tenger partján fekvő Kallatisból, a mai Mangaliából származik. Részletes elemzésük alapján a Kr. e. 2. század második felére — az 1. század első negyedére keltezhetők. A helyi terrakottaműhelyek történetének áttekintése a 4. századi kezdetektől azt mutatja, hogy a Római Birodalomba való integrálást befejező, a Kr. e. 1. század közepére keltezhető feliraton fennmaradt szerződést megelőző másfél száz évben virágzott a helyi produkció, és egyik fő eszköze volt a görög és nem görög lakosság közti kulturális különbségek kiegyenlítésének.

Csaknem fél évszázaddal ezelőtt, 1957-ben a kiváló paleolit-kutató, Vértes László gyűjteményéből két terrakotta szobor került a Szépművészeti Múzeumba; Mangaliában, az ókori Kallatisban helyi leletekként jutottak a tulajdonába.

1. *Álló lányalak (1—4. kép).* Lelt. sz.: 57.2.A; m.: 11, 52 cm. Vörösesbarna (5YR 5/4—5/6) szemcsés agyag, szürkéssárga (7.5YR 7/2—7/3) felület fehér fedőréteg vagy festés nyomai nélkül. Két formából készült, a koszorút utólag illesztették a fejhez. Alján törésfelület; hiányzik az alak alsó része és jobb karja; a két fél rész összeillesztésének nyoma mindkét oldal hosszában csak részben, durván van elsimítva. Hátán négyszögletes égető nyílás felső fele maradt meg.

A lányalak ruháján elöl V-alakú kivágás és három boglár van: kettő a vállán, egy harmadik elöl, a mellei közt. Mivel a jobb válla hiányzik, a másik pedig takarva van, nehéz eldönteni, hogy peplos formájú chitonról[1] vagy a chiton fölött viselt *peronatris*-ról van-e szó.[2] A test köré csavart köpeny a jobb vállat szabadon hagyja, a mell alatt csaknem vízszintes párnába csavarodik és a bal alsó kar alól vastag redőkben hullik le; a köpeny szegélye hátul is plasztikusan jelezve van. A fej kissé balra fordul, a test és a súlyát hordó jobb láb elölnézetben van mintázva, a bal lazán oldalra fordul. A könyökben behajlított bal kézben esetleg labda van, jobb oldalt a csípő

[1] *M. Bieber:* Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht, 2. Aufl. Berlin 1967. 34. A meghatározás bizonytalanságáról l. pl. *E. B. Harrison:* Archaic and Archaistic Sculpture (The Athenian Agora, Vol. XII). Princeton 1965. 53—54. Vö. *D. Burr Thompson:* Hesperia 28 (1959) 145.

[2] *Bieber:* i. m. 35.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

alatt talán az oldalt lecsüngő jobb kar nyomai maradtak meg. Az arc kerek, a középen elválasztott hajban vastag koszorú szalaggal. Bal oldalán korong alakú fülbevaló látszik, a másik oldalon a lehulló hajfürtök elfedik a fület.

A kompozíció szobrászati elképzelése a 4. század közepének görög monumentális szobrászatára vezethető vissza. Ezt két- és háromdimenziós művek sora tanúsítja, amelyek a legszembetűnőbben a halikarnassosi Maussólleion ún. Artemisia-szobra köré csoportosíthatók.[3] A típus, a műfaj által megkövetelt változtatásokkal és különböző stílus-variánsokkal a korai hellénizmus terrakotta szobrászatában is megjelenik,[4] és a 2. század közepe táján „pergamoni" szellemben újrafogalmazódik.[5] A kallatisi szobor közvetlen mintaképeit ebben a körben, közelebbről a kisázsiai műhelyekben lehet keresni, de a kétségtelenül helyben dolgozó mester számára a szobrászati motívum egész korábbi története egy szinte teljesen kiüresedett hagyományt jelentett. Elég csak a ruharedők merev, élettelen mintázására, a súlyt nem hordó láb szervetlen elhelyezésére vagy a legalább dekoratív szintű kecsesség hiányára utalni. Egyes részletek is arra mutatnak, hogy a készítő műhely a késő hellénisztikus korban, szerény kézműves igényekkel dolgozott: a két negatív félforma összeillesztési helyét durván és hanyagul dolgozták el, alig van nyoma a mintázó pálca használatának az utólagos átdolgozásra, ami különösen feltűnő a szemöldök jelzésének elmaradásában, a hajfürtök szűkszavú kidolgozásában, minden igyekezet hiányában a virágkoszorú tagolására, és a konty formátlanságában. Egyébként a fejen erősen hátratolt, súlyos, csak a homlokon kidolgozott koszorú és a párnaszerű, a test és az arc formájával nem összehangolt hátsó fejrész (l. az oldalnézetet) már magában is a szobor késői keletkezésének jele,[6] és a Kr. e. 2. század utolsó vagy az 1. század első negyedére való keltezést ajánl. Hogy mi az, ami a kézműves-gondosságból itt hiányzik, és hogyan viszonylik a pontusi mesterek művészi teljesítménye a nagyjából egykorú nagy kisázsiai műhelyekéhez, azt minden további elemzésnél meggyőzőbben szemlélteti az összehasonlítás két azonos típusú, Kisázsiában készült terrakottafejjel *(5—8. kép);* a két fej azonos formából készült, a szemeket, hajat és koszorút mintázó pálcával utólag átdolgozták.[7]

[3] *R. Kabus-Jahn:* Studien zu Frauenfiguren des Vierten Jahrhunderts vor Christus. Darmstadt 1963. 23—50; *E. B. Harrison*, in: Festschr. F. Brommer. Mainz 1977. 156—157 és Taf. 43; *G. B. Waywell:* The Free-Standing Sculptures of the Mausoleum at Halicarnassus in the British Museum. London 1978. 103—104 és 70—71.

[4] L. pl. *S. Besques:* Cat. des figurines et reliefs en terre-cuite du Louvre III,1. Paris 1971. 187, Nr. D 1370 és pl. 262 c—e (matrix Smyrnából), vagy a thasosi nőalakok Hédisté-típusát: *A. Muller:* Les terres cuites votives du Thesmophorion (Etudes Thasiennes XVII). Athen—Paris 1996. 180—182 és pl. 55.

[5] L. *D. Burr Thompson:* Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period. Princeton 1963. 25 ad nr. 72; *B. Vierneisel-Schlörb:* Die figürlichen Terrakotten I (Kerameikos, Band XV). München 1997. 148—149, ad Nr. 459.

[6] *Thompson:* i. m. (5. j.) 47; *Ua.:* Hesperia 34 (1965) 64.

[7] Az 5—6. kép: lelt. sz.: T.274; m.: 5,92 cm. A 7—8. kép: lelt. sz.: T.275; m.: 5,8 cm. Vétel Paul Arndttól, aki mindkettőt Kisázsiában szerezte. Mindeddig közöletlenek voltak, de említi őket *Oroszlán Z.:* Az O. M. Szépművészeti Múzeum antik terrakotta gyűjteményének katalógusa. Budapest 1930. 53—54, 37—38. sz.

1—4. kép. Álló lányalak Mangaliából. Budapest, Szépművészeti Múzeum

5—8. kép. Két női fej Kisázsiából. Budapest, Szépművészeti Múzeum

2. *Álló ruhás nőalak (9—12. kép).* Lelt. sz.: 57.1.A; m.: 11,4 cm. Világosbarna agyag (7.5YR 7/4), fehér alapozás nyomaival. Két formából készült, hátsó oldala lényegében kidolgozatlan, a két forma összeillesztési helye a mintázó fával durván eldolgozva. Hátán kivágott, nagyméretű négyszögletes égető nyílás. Hiányzik a fej, a jobb láb és mintegy fele a lapos, négyszögletes, alul nyitott talapzatnak; az alsó ruharedőkön kis csorbulások. Az első oldal elhasznált negatívból készült.

A nőalak súlya a bal lábán van, a jobb előre lép; földig lehulló ruhát visel, talán chiton fölött peplost, vagy peplost hosszú átvetővel (a felső rész egyáltalán nincs jelezve), efölött pedig a bal vállára és mindkét karjára vetett köpenyt, amely a kissé behajlított bal és a leengedett jobb kart eltakarva a kezek alatt mindkét oldalon súlyos, vastag redőkben hullik le. Az inkább bekarcolt, mint mintázott ruharedők csaknem párhuzamosak. Úgy tűnik, hogy a mellek alatt festett vagy legalábbis színnel jelzett övet viselt. A fölsőtest hátrahajlik, a has kidudorodik.

A szobrászati felépítés fő elemei az 5. század második feléig visszakövethetők, de a szobor közvetlen előképeit a típus kora hellénisztikus terrakotta fogalmazásai közt kell keresni,[8] amelyeknek mintái késő klasszikus és kora hellénisztikus nagyszobrászati művek voltak.[9] A kallatisi nőalak műhelyének korát és helyét ettől a produkciótól időben és térben messze távol kell elképzelni. Ami az utóbbit illeti, az egyhangú, felszínes kézműves munka (elég csak az előre lépő láb rosszul sikerült mintázására vagy a ruharedők hanyag kidolgozására utalni) a hellénisztikus világ peremén működő mesterre vall. A pusztán a szobortípus alapján megkísérelt keltezés aligha vezet biztos eredményre, mert a hellénisztikus korban mindig számolni kell régen kialakult motívumok tartós továbbélésével vagy visszanyúlással klasszikus kori fogalmazásokhoz. Ez azonban távolról sem jelenti a művészi kifejezésmód teljes időtlenségét. Így a jelen esetben is a szobor felépítése egészében és részleteiben olyan korszakra mutat, amelyben prototípusainak szobrászati kvalitásai nyilván a közvetítés több fokán keresztül lassanként teljesen elvesztették eredeti értéküket. Azonnal szembetűnővé válik ez a merev ruharedők kifejezéstelen, egyhangú mintázását, még inkább a kompozíció hideg, kényszeredett egynézetűségét vizsgálva: a súlyt hordó és a másik láb közti különbség[10] szinte jelentéktelen, az oldalnézet értelmetlenné vált; „pergamoni" vonásoknak nincs nyoma. Nyilván a Kr. e. 2. század

[8] Vö. *G. Kleiner:* Tanagrafiguren. Berlin 1942. 125 és Taf. 28a. Tarentumi példány: *J. P. Uhlenbrock*, in: The Coroplast's Art. Greek Terracottas of the Hellenistic World, cat. New York 1990. 154, nr. 41 és 4. színes tábla (oldalfordítással).

[9] L. pl. *R. Horn:* Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik. München 1931. 16—28; *O. Palagia:* Euphranor. Leiden 1980. kül. 18, 65—67; *R. R. R. Smith:* Hellenistic Sculpture. London 1991. 75—77, 83—86 és legutóbb *B. Sismondo Ridgway:* Fourth-Century Styles in Greek Sculpture. Madison 1997. *passim*, kül. 169—170, 258—261, 335—337, mindegyik további irodalommal. A hellénisztikus terrakottaplasztika időrendjéhez l. még *S. I. Rotroff*, in: The Coroplast's Art, i. m. (8. j.) 22—30.

[10] L. ehhez *F. Hiller:* Formgeschichtliche Untersuchungen zur griechischen Statue des späten 5. Jh. v. Chr. Mainz 1971. 28—29.

9—12. kép. Álló ruhás nőalak Mangaliából. Budapest, Szépművészeti Múzeum

második felében vagyunk. Archaizálásról a szó legszorosabb értelmében nem, klaszszicizálásról is legföljebb az alkalmazott formulákat tekintve lehet beszélni.[11] Hangsúlyozni kell azonban, hogy a koroplaszta szerves görög hagyomány nyomában dolgozott, amely a produkció nagy központjaiban még eleven hatású volt: ezt igazolja a pontusi nőalak összehasonlítása ugyanennek a típusnak egyik egykorú, Myrinában készült képviselőjével.[12]

Semmi ok nincs arra, hogy a két szobor megadott származási helyének hitelességét kétségbe vonjuk. Kallatis a Fekete-tenger nyugati partvidékén köztudomásúlag a hellénisztikus terrakotta szobrászat leggazdagabb lelőhelye. Annál sajnálatosabb, hogy ennek a sok ezerre menő produkciónak számos problémájára vonatkozólag mai tudásunk rendkívül korlátozott.[13] Mindenekelőtt hiányzik az anyag teljes, szisztematikus, a töredékekre is kiterjedő és gazdagon illusztrált állagfelvétele, ami — hála az utóbbi évtizedek néhány jelentős munkájának[14] — ma távolról sem reménytelen vállalkozás. Úgy tűnik, egyelőre még hiányzanak a feltételei egy tudományos összkatalógus elkészítésének. Az 1924—1940 közti években Sauciuc-Săveanu, Kallatis érdemes kutatója egész sorát közölte a túlnyomórészt mangaliai magángyűjteményekben őrzött terrakottáknak,[15] de ezeknek közelebbi leletkörülményei többnyire ismeretlenek, és a szöveget kísérő illusztrációk, ha egyáltalán vannak, olyan rossz minőségűek, hogy semmiféle további következtetésre nem adnak lehetőséget. V. Canarache kis füzete, egyelőre a kallatisi terrakottaszobrászatnak szentelt egyetlen önálló munka,[16] elsősorban ismeretterjesztő jellegű, és kizárólag ismeretlen leletösszefüggésekből származó anyagot tárgyal; ennek ellenére a közel háromszáz, illusztrációval kísért darabot bemutató munka a hivatkozás fő forrása lett azoknak a tudományos érdeklődésű kutatóknak a számára, akiknek nem volt lehetőségük a különböző romániai gyűjteményekben őrzött anyag személyes tanulmányozására.

Canarache munkája azonban távolról sem tükrözi a romániai terrakottakutatás mai állását. Radu Vulpe úttörő tanulmányát, amelyben először közölt kallatisi terrakottákat eredeti leletösszefüggésükben,[17] kivált a legutóbbi három évtized-

[11] A terminológiai vitához legutóbb *M. D. Fullerton*, in: Stephanos. Studies in Honor of B. Sismondo Ridgway. Philadelphia 1998. 69—76 (utalással a legfontosabb álláspontokra).

[12] *Besques:* i. m. II. Paris 1963. 99, Myrina 1104 és pl. 116a.

[13] *V. Canarache:* Masken und Tanagrafiguren aus Werkstätten von Callatis-Mangalia. Konstanza 1969 (a továbbiakban: *Canarache*). 20, három évtizeddel ezelőtt kétezer példányt említett, de a bukaresti Nemzeti Múzeumban őrzött példányokon kívül. Azóta az általa nem tárgyalt leletanyag is lényegesen gyarapodott. L. még *R. Vulpe* megjegyzését: Dacia 5—6 (1938) 336, 7. j. Elveszett és szétszóródott darabokról *Canarache* 14—16.

[14] L. a fentebb idézetteken kívül elsősorban *A. Laumonier:* Délos, fasc. XXIII. Paris 1956. és *E. Töpperwein:* Terrakotten von Pergamon (Pergamenische Forschungen, Band 3). Berlin 1976, valamint *D. Burr Thompson* tanulmányainak új kiadását: Hellenistic Pottery and Terracottas (ed. *S. I. Rotroff*). Princeton 1987.

[15] Dacia 1 (1924) 157—158; uo. 3—4 (1927) 463—469; uo. 5—6 (1938) 262—265, 305—309; uo. 7—8 (1940) 270—276; uo. 9—10 (1945) 299—323.

[16] Fent 13. j.

[17] Dacia 5—6 (1938) 329—339; a két szobor reprodukciója *D. M. Pippidi:* I Greci nel Basso Danubio (a továbbiakban: *Pippidi:* Greci). Milano 1971. 55—56. kép.

ben számos olyan publikáció követte, amelyben a terrakották lelettárgyakként, teljes együttes keretében kerültek bemutatásra.[18] Az ásatási beszámolók azonban természetesen nem adtak lehetőséget szerzőiknek az egyes terrakotta szobrok részletes tárgyalására, még kevésbé műtárgyakként való elemzésükre. Így a kétségtelenül létezett, jól dokumentálható helyi műhelyek tevékenységével kapcsolatban még sok a nyitott kérdés;[19] túlságosan keveset tudunk a produkció történetéről, az importált darabok származási helyéről, a helyi hagyományokról, a kapcsolatokról a Pontus-vidéken belüli és kívüli egyéb műhelyekkel, nem utolsó sorban pedig a kallatisi agyagszobrászat stílusfejlődéséről — legalábbis abban a rendkívül korlátozott értelemben, ahogy erről a hellénisztikus koroplasztikával kapcsolatban beszélni lehet —, valamint a kallatisi példányok kronológiájáról, a szobrok funkcióiról és vásárlói köréről.

Ilyen kérdések megválaszolásához a két budapesti példány csak egészen kis mértékben járulhat hozzá. Mindenekelőtt: a jelenleg ismert típustárat két további példánnyal gazdagították. Ami a kronológiát illeti, feltűnő, hogy a fentebb említett, ismert leletösszefüggésből származó valamennyi szobrot a 4. század második — 3. század első felére keltezték, és a velük együtt talált datálható sírmellékletek — mint rendkívül ritka esetekben a díszített edények vagy a terrakották tipikus kísérői, a festetlen kis unguentariumok[20] — többnyire igazolják ezt a keltezést. Nagy vonalakban azonban megrajzolható a kallatisi produkció útja, amely a kora hellénisztikus kezdetektől a budapesti példányok keletkezésének koráig vezet. A legkorábbi ismert darabokat, így elsősorban néhány színész-figurát,[21] kétségtelenül Attikából importálták. Ezeket a Tanagra-szobrok helyi utánzatai követik, némelyikük elképzelhetően importált negatív formából;[22] egyes típusok ismétlődése azonban arról tanúskodik,

[18] Elsősorban *C. Preda:* Dacia N. S. 5 (1961) 282—293 és 9—12. kép; *Ua.:* SCIV 17 (1966) 145—147 és fig. 5, 1—8; *N. Cheluță-Georgescu:* Pontica 7 (1974) 177—178, 3. sír, és 4. tábla, 2—3. kép, valamint 184—187, 11. sír, 7. tábla 6. kép és 8. tábla, 1—7. kép; *E. Bârlădeanu—Zavatin:* uo. 13 (1980) 235—236 és 8. tábla; *Ua.:* uo. 18 (1985) 85—98 és 2—4. tábla; *O. Bounegru—E. Bârlădeanu:* uo. 23 (1990) 335—337, 1. sír, 5. kép, 1—2.

[19] Az importált és helyben készült darabok elkülönítése még nem történt meg, de a kallatisi műhelyek létezése kétségtelen, L. *Canarache* meggyőző érveit: 21. Negatív formák importja jól elképzelhető, ebben a tekintetben azonban származásuk kérdése közömbös.

[20] Csaknem kizárólag Forti III. típusát képviselik, l. *L. Forti:* RendAccNapoli n. s. 37 (1962) 149—150 (4. század utolsó negyede—3. század első fele); vö. *J. W. Hayes:* Greek and Greek-Style Painted and Plain Pottery in the Royal Ontario Museum. Toronto 1992. 175, ad nr. 231; *S. I. Rotroff:* Hellenistic Pottery (The Athenian Agora, vol. XXIX). Princeton 1997. 355, ad nr. 1167 és 175—178. Funkciójukról ld. *V. R. Anderson-Stojanović:* AJA 91 (1987) 114—122.

[21] Pl. Dacia N. S. 5 (1961) 285, 9. kép, 3—5 (= *T. B. L. Webster—J. R. Green:* Monuments Illustrating Old and Middle Comedy. London 1978[3]. 88, AT 74f; 92, AT 88, valamint *T. B. L. Webster:* Monuments Illustrating Tragedy and Satyr Play. London 1967[2]. 114, AT 3). További Kallatisban előkerült színész-szobrok (*T. B. L. Webster—J. R. Green—A. Seeberg:* Monuments Illustrating New Comedy. London 1995[3]. 11, AT 18a-d; 12, AT 21; 16, AT 31b; 17, 35c) inkább attikai típusok helyi változatai, mint Athénból importált darabok.

[22] *Vulpe:* i. h. 336—337.

hogy ezek meghonosodtak Kallatisban,[23] tehát lassanként helyi hagyomány alakult ki. Az erre utaló daraboknak későbbi változatai a 3. század folyamán mind több olyan vonást vettek föl, amelyek a virágzó kisázsiai műhelyek és részben az alexandriai művészet[24] erősödő hatásáról tanúskodnak. (A Kallatisban előkerült darabok időrendi viszonya a Fekete-tenger északi partvidékének görög városaiban talált azonos típusú példányokhoz[25] még tisztázásra vár.) A hellénisztikus terrakottaszobrászat égei-északpontusi köznyelvébe való betagolódás folyamatának a végpontján áll az itt közölt két töredékes szobor. Fentebb már utalás történt kapcsolatukra olyan típusokkal és stíluselemekkel, amelyek számunkra elsősorban Myrina (és Thasos) műhelyeiből ismerősek. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy ez az integráció semmiképpen nem jelenti a helyi műhelyhagyományok megszakadását: a hiányzó fejű budapesti szobor nyilvánvalóan a Vulpétól közölt sírleletből származó, fentebb említett nagyobb, színesen is reprodukált ruhás nőalak késői változata.[26] A Canarache kis könyvében illusztrált példányok részletes elemzése is elég volna ahhoz, hogy további érvekkel igazolja a kallatisi produkció folytonosságát a 4. század végétől a Kr. e. 1. század elejéig.

Ennek a produkciónak a megoszlásáról a hellénizmus századaiban, és ezzel a műhelyek késő hellénisztikus kori aktivitásának méreteiről egyelőre nem állnak rendelkezésünkre statisztikai adatok. Az ókori Kallatis feltárását akadályozó nehézségek ismeretében[27] egy ilyen vizsgálat amúgyis túl korainak tűnik. Mindenesetre a helyi koroplasztika története — a helytörténész Memnón ismert állításával[28] ellentétben — legalábbis kulturális szinten a város viszonylagos virágzását mutatja a 2. század egész folyamán, és ez teljesen összhangban van a régészeti, különösen pedig a

[23] Így pl. az ülő rabszolga négy nyilvánvalóan nem azonos korú példánya (*Canarache:* nr. 244—247; *Webster—Green—Seeberg:* i. m. AT 18a—d; a típus csak Kallatisból ismert!); a *Vulpé*tól publikált kisebb ruhás nőalak (i. m. 7—8. kép; *Pippidi:* Greci. 55. kép; a típushoz *Kleiner:* i. m. Taf. 9, kül. f és 90, továbbá *Besques:* i. m. II, pl. 124e és 125a,c, valamennyi a Tanagra-figurák myrinai verziója, l. a változatokat in *Winter:* Typen II, 38—39 és a boiótiai prototípusokhoz még *Besques*, III, pl. 15) az egykori Slobozianugyűjtemény hiányzó fejű szobrán tér vissza (*Canarache:* 138, nr. 187; l. még Pontica 18, 1985, 90, pl. 2,1); alighanem azonos formából négy Erós-figura: Pontica 7 (1974) 176, pl. 4,2 és *Canarache:* 66—67, nr. 42, 43, 46 (a 41. és 44. sz. helyi változat).

[24] Alexandriai kapcsolatokról Kallatisban *M. Rostovtzeff:* Social and Economic History of the Hellenistic World III. Oxford 1941. 1644 és 45. j. Alexandriai ösztönzés feltételezhető a budapesti Lányszobor ruhájának mintázásában is (vö. *D. Burr Thompson:* Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience. Oxford 1973. 29—30).

[25] Vö. például a fent (23. j.) említett kallatisi Erósokat egy khersonnésosi példánnyal: *G. D. Belov* in: Terrakoty Severnogo Pričernomorja (szerk. *M. M. Kobylina*). Moszkva 1970. 73, nr. 12 és 10. tábla, 5. kép.

[26] *Vulpe:* i. m. 5—6. kép; *Pippidi:* Greci. 56. kép; valamivel távolabbi *Canarache:* nr. 189.

[27] Rövid áttekintés a kallatisi helyzetről és az ásatások jelenlegi állásáról: *G. Bordenache:* EAA Supplemento 1970. Roma 1973. 174—175 (a legfontosabb irodalommal) és ehhez kiegészítésül *A. Rădulescu:* EAA, Secondo Supplemento I. Roma 1994. 823—824 (további irodalommal); l. legutóbb *M. Ionescu—N. C. Georgescu:* SCIVA 48 (1997) 155—175. Az ásatások történetéhez *D. M. Pippidi:* Dacia N. S. 6 (1962) 469, 4. és 2. j. Új teljes összefoglalás: *Al. Avram:* Atti Soc. Magna Grecia. Taranto 2001. 612—632.

[28] L. *Pippidi:* Greci. 100, 115.

feliratos források tanúságával.[29] Bár az amphora-bélyegzők feldolgozása némi jelét mutatja bizonyos krízisnek a század közepe táján,[30] az anyag rohamos gyarapodásának és az értékelésével kapcsolatos problémáknak a tudatában[31] ez önmagában nem kényszerítő érv a városfejlődés általános képének lényeges módosítására.[32]

A terrakották vásárlóinak köréről egyelőre csak bizonytalan ismereteink vannak. Némelyik példány gazdag sírból került elő,[33] túlnyomó részüket azonban csak kevés és szegényes sírmelléklet kísérte.[34] Ami a sírok lakóinak azonosítását illeti, sem társadalmi, sem etnikai különbségek nem bizonyíthatók. Ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy abban a periódusban, amely az egész nyugat-pontusi terület számára „szegénységet és nyomort" hozott,[35] a thráko-geta és szkíta népességgel való együttélés növekvő nehézségei ellenére[36] Kallatisban[37] és területén[38] számos jel a nem görög rétegek szembetűnő akkulturációját tanúsítja.[39] Új és részben még közöletlen leletek[40]

[29] Az emlékanyagról l. fent 27. j. Mint ismeretes, a rendkívül gazdag feliratos anyag feldolgozását értékes előmunkálatok sora után (l. az irodalmat: *Danoff:* RE Suppl. IX, 1962, 1079) *D. M. Pippidi* kezdte el (legfontosabb idevágó tanulmányainak gyűjteménye: Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noir. Bucureşti—Amsterdam 1975. kül. 65—80, 121—158, 172—192, 202—207, 263—269). A munkát tanítványa, *Al. Avram* folytatja, aki vállalkozott a kallatisi görög és latin feliratok feldolgozására az Inscriptiones Scythiae Minoris sorozatának keretében (l. SCIVA 45, 1994, 303).

[30] *M. Gramatopol—Gh. Poenaru Bordea:* Dacia N. S. 13 (1969) 143 és 129. j.

[31] A különlegesen gazdag kallatisi anyagra vonatkozó irodalomból: *Gramatopol—Poenaru Bordea:* i. m. 127—282; *L. Buzoianu:* Pontica 12 (1979) 77—95; *L. Buzoianu—N. Cheluţă-Georgescu:* uo. 16 (1983) 149—188; *Gh. Poenaru Bordea* in: Recherches sur les amphores grecques (éd. *J.-Y. Empereur—Y. Garland*). Paris 1986. 335—351; *L. Buzoianu:* uo. 407—415; *Al. Avram—Gh. Poenaru Bordea:* Dacia N. S. 32 (1988) 27—33; 33 (1989) 11—124; 34 (1990) 11—128; *Al. Avram:* SCIVA 39 (1988) 287—313; *L. Buzoianu—N. Cheluţă-Georgescu:* Pontica 31 (1998) 49—98. A kallatisi amphora-bélyegek jelentőségéről a város kereskedelmi kapcsolatainak kutatásában *Pippidi:* Greci. 114. A kereskedelem útjainak új problémáiról *Al. Avram:* Dacia N. S. 35 (1991) 122—123. Módszertani kérdésekről *J.-Y. Empereur:* BCH 106 (1982) 219—233.

[32] Kallatis történetéről a nyugat-pontusi térség keretében *Rostovtzeff:* i. m. 568 skk., kül. 594, és az újabb kutatások alapján *D. M. Pippidi:* Balkan Studies 6 (1965) 99—118; *Ua.:* EAA Supplemento 1970. i. h. 173—174 (rövid áttekintés irodalommal) és elsősorban *Ua.:* Greci (Kallatisról l. Indice analitico, s. v.); *Chr. Danov:* Altthrakien. Berlin—New York 1976. 202—222.

[33] L. mindenekelőtt a gyermeksírt: *Preda:* Dacia N. S. 5 (fent 18. j.).

[34] Ilyen sírok vannak közölve in: Pontica 7 (1974), 13 (1980), 18 (1985) és 23 (1990); l. fent 18. j. A további sírmellékletek a fent (20. j.) említett unguentariumokon kívül többnyire csak egy vas strigilisből, egy bronzgyűrűből és olykor egy díszítetlen bronztükörből állnak.

[35] *Rostovtzeff:* i. m. 764.

[36] Összefoglalóan *Pippidi:* Greci. 101—109; l. még *Al. Avram:* Dacia N. S. 35 (1991) 136.

[37] Arról, hogy az általános szituáción belül különbséget kell tenni az egyes városok között, l. *Pippidi:* Greci. 100.

[38] Erről l. legutóbb *Avram* alapvető tanulmányát: i. m. (36. j.) 103—137.

[39] Görögök és nem görögök együttéléséről és részben keveredéséről Kallatis területén és lassanként egyre nagyobb mértékben a görög *polis*-okban is l. *Pippidi:* Scythica Minora (29. j.). 79—80; *M. Coja*, in: Greek Colonists and Native Population (ed. *J.-P. Descoudres*). Canberra—Oxford 1990. 157—168, kül. 164; *Avram:* i. h. (36. j.) 121—122, 128—130, 136. Vö. *C. Scorpan:* SCIV 21 (1970) 65—95; *Danov:* i. h. (32. j.) 348—368. A sírok lakóival kapcsolatban l. már *Preda:* Dacia N. S. 5 (18. j.) 302—303.

[40] L. mindenekelőtt a hellénisztikus szentélyt Nuntaşiban, Histria környékén görög és helyi kerámiával és néhány terrakotta szoborral, köztük egy Kybelé-ábrázolással egy kallatisi figuráéval azonos

azt bizonyítják, hogy a terrakottaszobrászat különösen alkalmas volt a közvetítő szerepre görögök és nem görögök között, és ezáltal egy olyan helyi kultúra megszilárdítására,[41] amely a rómaiakkal kötött végzetes szerződés[42] előestéjén még őrizte a régi görög hagyományok örökségét.

II. Az Abruzzokból[43]

A Szépművészeti Múzeum Antik gyűjteményében őrzött terrakotta fej bemutatása, besorolása a samnis művészetbe. Rokonsága a Schiavi d'Abruzzo szentélyében talált fogadalmi ajándékokkal. Ezzel kapcsolatban megjegyzések a településeken kívüli szentélyek jelentőségéről az italikus népeknél, a samnis művészet néhány jellemző vonásáról és a samnis kultúra eltűnéséről a római hódítás után.

Az ókor tárgyi hagyatékának kutatója nem egyszer kerül szembe azzal a széltében érvényes igazsággal, hogy vannak kérdések, amelyekre csak az időtől lehet feleletet remélni. Számos régi és új tapasztalat arra is felkészítette, hogy a felelet szinte soha nem egyértelmű vagy végleges, sőt nem ritkán újabb kérdések sorát veti fel.

A budapesti Szépművészeti Múzeum antik gyűjteménye csaknem egy évszázada őriz egy emberfej alakú terrakottatárgyat *(13—15. kép).* Leltári száma T.559; magassága 12,16 cm, a fej átmérője 10,14 cm. Vörösesbarna (5YR 6/4) szemcsés

---

formából (*C. Dămaneanţu:* Dacia N. S. 37, 1993, 59—78, kül. 69—71 és 71. j.) és Albeşti települését Kallatis környékén; az utóbbi egyelőre csak előzetes jelentésekből ismeretes (vö. *Avram:* Dacia N. S. 35, 1991, 117—118 és 93. j.), de gazdag terrakottaleletei legutóbb közlésre kerültek (*A. Rădulescu—L. Buzoianu—M. Bărbulescu—N. Cheluţă-Georgescu:* Pontica 28—29, 1995—1996, 23—72, tematikus csoportosításban és egyelőre csak a nyugat- és észak-pontusi leletekre korlátozott összehasonlító anyaggal).

[41] Kallatis szellemi kultúrájáról *Pippidi:* Greci. 118—130 és 266 (jegyzetek).

[42] *Pippidi:* Scythica Minora, i. h. 172—181; most másképp *V. Lica:* St. clasice 28—30 (1991—1994) 27—38; *Al. Avram*, in: The Greek Colonisation of the Black Sea Area (ed. *G. T. Tsetskhladze*). Stuttgart 1998. 127—128 és 34. j.; *V. Kozhokaru:* Arheologia (Kijev) 2002, 1, 115—117.

[43] *A szokásosokon kívül használt rövidítések:*

„Bourgeoisies", 1983 — Les „bourgeoisies" muncipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C. Paris—Naples

Brunt, 1971 — *P. A. Brunt:* Italian Manpower 225 BC—AD 14. Oxford

Culture Adriatiche, 1978 — *V. Cianfarani—A. La Regina—L. Franchi dell'Orto:* Culture Adriatiche Antiche di Abruzzo e di Molise. Roma

Hellenismus, 1976 — *P. Zanker* (ed.): Hellenismus in Mittelitalien. Göttingen

Luoghi, 1997 — *A. Campanelli—A. Faustoferri* (a cura di): I luoghi degli dei. Sacro e natura nell'Abruzzo italico. Chieti

Romanisation du Samnium, 1991 — La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C. Naples

Salmon, 1967 — *E. T. Salmon:* Samnium and the Samnites. Cambridge

Samnium, 1991 — *St. Capini—A. Di Niro* (a cura di): Samnium. Archeologia del Molise. Roma

Sannio, 1980 — Sannio. Pentri e Frentani dal VI al I sec. A.C. Roma

Sannio, Atti, 1984 — *St. Capini—G. De Benedettis* (red.): Sannio. Pentri e Frentani dal VI al I sec. A.C. Atti del Convegno 1980. Matrice

Tagliamonte, 1996 — *M. Tagliamonte:* I Sanniti. Milano

Wiseman, 1971 — *T. P. Wiseman:* New Men in the Roman Senate 139 BC—AD 14. Oxford

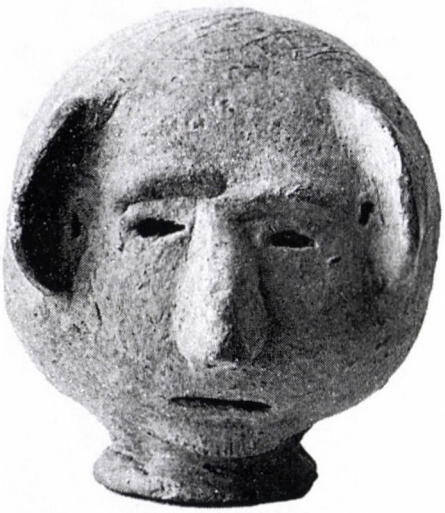
agyagból készült, amely az égetés során belül sötétszürke maradt. Festetlen, de az arcrész vékony, finomabban iszapolt, sárgásvörös (5YR 6/6) agyagréteggel van bevonva. Teljesen ép; korongon formálták, majd felületét formázó pálcával átdolgozták. A csaknem szabályos gömb alakú fej lefelé kiszélesedő talpból emelkedik ki; a talp, amely alul egyenes lappal teljesen lezárja a belül üreges figurát, ugyancsak korongon, de külön készült, és durván illesztették a fejhez. Az arc kissé lefelé néz. Kézzel mintázták és utólag ragasztották a fejhez a két fület, a két szemöldököt és az orrot; az állat kihúzással képezték ki. A hajat rendszertelenül egymást keresztező bekarcolt vonalak jelzik a fej egész fölső részén; az állon a szakáll ugyancsak bekarcolt függőleges vonalkákkal van jelezve. Az arcon a felületét áttörő bevágott vonallal van ábrázolva a két szem, a száj és a két füllyuk, befúrással az orrlyukak. Hátul középen viszonylag kis méretű, szabályos kerekségű égetőnyílás.

A fejet 1914-ben vásárolta a múzeum Paul Arndttól, az ismert műkereskedőtől, az antik szobrászat egyik legkiválóbb ismerőjétől egy 650 darabból álló terrakottagyűjtemény részeként. Azóta csak egyetlen nyomtatott említése van: a gyűjtemény leíró katalógusában szerepel illusztráció nélkül, mint „ismeretlen rendeltetésű edény".[44] Bár az első pillantásra érthetően felvetődő edényfunkciót nyilvánvalóan cáfolja a kiöntő hiánya, egyébként a meghatározás pontosan tükrözi a hasonló darabokkal szembeni tanácstalanságot, amely az egész egykorú tudományt jellemezte. Az egyetlen ezen túlmutató adat a fej provenienciájára vonatkozik: „Közép-Itáliából". Mint a katalógus származásadatainak nagy része, ez is Arndtnak az egyes darabokhoz csatolt szűkszavú, de a tényeket illetően aggályosan pontos jegyzetén alapul, ebben az esetben alighanem akaratlanul korrigálva azt az eredeti „mittelitalisch" jelző fordításában. Arndt általában szigorúan különbséget tett származási hely (pl. „aus Tarent", „aus Sparta") és meghatározás (pl. „tarentinisch", „lakonisch") között. Ebben az esetben azonban a jelző mégis csak a származásra vonatkozhat, mert a „középitáliai" mint művészettörténeti fogalom mind a vásárlás, mind a katalógus írása idején még ismeretlen volt a klasszika-archaeológiában.[45] Ennél azonban egy lépéssel tovább is lehet menni: Arndt jegyzeteinek tanúsága szerint jól fel tudta ismerni az etruszk és faliszk tárgyakat (a chiusii canopus-urnákat is beleértve!), a budapesti fej származási (vagy ezúttal az ezzel alighanem azonos megszerzési) helyét tehát Közép-Itáliának Etrurián kívüli területén kell keresni.

A következő lépés lehetőségére azonban jó néhány évtizedet kellett várni. Ennyi időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Itália praerómai kultúráinak kutatásában egy régóta felmerült, majd a 20. század húszas éveitől éles viták középpontjába került szemlélet: az Itália *teljes* területére egyformán kiterjedő érdeklődés követelmé-

[44] *Oroszlán, Z.:* Az OMSZM antik terrakotta gyűjteményének katalógusa. Budapest 1930. 91, 15. sz.

[45] L. elsősorban *R. Bianchi Bandinelli* 1969-ben megjelent könyvét (Roma: il centro del potere. Milano. 28—30; a német, angol és francia fordításban a lapszám egyezik), de a kutatások előrehaladásával a kifejezés részint túl általánosnak, részint túl szűknek bizonyult.

13—15. kép. Terrakottafej. Budapest, Szépművészeti Múzeum
16. kép. Terrakottaszobor részlete. I Luoghi degli dei, cat. Chieti 1997, XII. tábláról

nye a történeti és ezen belül a régészeti kutatás gyakorlatának szintjén is érvényre jusson. További évtizedekre volt szükség ahhoz, hogy ennek — elsősorban a főfelügyelőségek olykor héroikus erőfeszítései nyomán — látható eredményei szülessenek, és ezek szélesebb körben hozzáférhetőkké váljanak. Nem itt a helye egyrészt a modern Itálián belüli gazdasági és politikai okok, másrészt szélesebb körben a régészet iránti érdeklődés súlypontváltozásai és nem utolsó sorban a művészet fogalmának gyökeres átfogalmazódása, mint alighanem a változást előidéző, illetve siettető négy fő tényező részletes elemzésének. De legalább a közvetlen szervezeti következmények közül az alábbiak szempontjából a legfontosabbakra utalni kell: Basilicata és Umbria önálló régészeti főfelügyelőségének felállítására 1964-ben, majd Abruzzo és Molise főfelügyelőségének önállósulására 1971-ben. Az új szemlélet által kijelölt munka első jelentős eredményei szinte bámulatos gyorsasággal értek publikusakká, a leghatásosabban az azóta is megszokott módon: egy-egy nagyobb terület legfontosabb új kutatásai eredményeit bemutató kiállításokon és az azokat kísérő katalógusokban — hangsúlyozottan provizórikus és szükségképpen szelektív prezentációval, amely azonban az első következtetések közzétételén és vitára bocsátásán túl jórészt a következő feladatokat is kijelölte.[46]

Abból az óriási, Liguriától a Salentói-félszigetig, Estétől Calabriáig terjedő nekropolisból, amely a római uralom alatti egyesítés során eltemetett itáliai kultúrák maradványait őrzi, sorra kerültek és kerülnek elő feltárása folyamán olyan emlékcsoportok, amelyek a 8—1. század itáliai művészetéről korábban néhány esetlegesen előkerült darab alapján megrajzolt vázlatos képet új színek sokaságával gazdagítják, régi elméleteket cáfolva vagy árnyaltabbá téve, ugyanakkor nem egyszer ma már (vagy még) ismeretlen körülmények közt előkerült, az őket övező bizonytalanság miatt közöletlenül maradt darabok művészeti és történeti értelmezésére is lehetőséget adva. Az utóbbiak sorába tartozik a budapesti terrakotta fej is.

Eleinte a Villa Giuliában terjedelmes válogatásban látható, majd monumentális kiállításon részletesebben bemutatott leletek (elsősorban a satricumi borostyánkő figurák és a montecassinói terrakotta fogadalmi szobrok)[47] az archaikus Latium felé mutattak. A lehetőségeknek mind kronológiai, mind földrajzi határait tágította a capuai múzeumban őrzött campaniai terrakotta fogadalmi szobrok 1965-től folyamatosan megjelenő publikációja.[48] A kapcsolatok azonban, bár meglétük kétségtelen, az

[46] A következők szempontjából a legfontosabb katalógusok: Antiche civiltà d'Abruzzo, az 1969-ben *V. Cianfarani* által szervezett római kiállításhoz, majd az ő emlékét is megörökítő kötet: Culture Adriatiche. 1978; Popoli anellenici in Basilicata. Potenza 1971 (a *D. Adamesteanu*tól gondozott kiállításhoz); Sannio, 1980, az Iserniában rendezett kiállításhoz, amelyhez a Sannio, Atti, 1984 kapcsolódott; Samnium, 1991, a milánói kiállításhoz; a Chietiben rendezett kiállításhoz: Luoghi, 1997; végül legutóbb a római kiállításhoz: Studi sull'Italia dei Sanniti. Roma 2000.

[47] Az 1976-ban rendezett római kiállítást és katalógusát (Civiltà del Lazio primitivo) *G. Colonna* gondozta.

[48] Capua preromana. Terrecotte votive. Catalogo del Museo Provinciale Campano I—VI. Firenze 1965—1994 (I—II: *M. Bonghi Jovino*; III—IV: *M. Bedello*; V: *S. Baroni—V. Casolo*; VI: *S. Pesetto*).

„italikus művészet" meghatározási kísérleteihez hasonlóan túlságosan általánosak voltak ahhoz, hogy perdöntőek legyenek. Másfelől fontos tanulságokat ígért az itáliai fogadalmi leletek iránt a hatvanas évek végétől megnyilvánuló széles körű érdeklődés, amely rövidesen az első szintéziskísérletekhez,[49] majd fontos előzmények után publikálásuk corpus jellegű sorozatának megindításához vezetett.[50] Az így ismertté vált és rendszerezett hatalmas mennyiségű anyag áttekintése nyilvánvalóvá tette, hogy a budapesti fej, amelynek fogadalmi rendeltetése nem lehet kétséges, a kikristályosodott csoportok egyikével sem mutat semmiféle rokonságot. Ez a negatív eredmény szűkebbre zárta a lehetőségek körét Közép-Itáliában.

Comellának a fogadalmi együttesek rendszerezése során feltűnt Samnium különleges helyzete, aminek magyarázatát és pontosabb meghatározását a feltárt anyag közlésétől várta.[51] Mint kitűnt, teljes joggal. A samnis kultúra felfedezése a modern tudományban viszonylag későn kezdődött el. Fő állomásai: a *Soprintendenza alle Antichità degli Abruzzi e del Molise* aktivizálódása V. Cianfarani vezetésével az ötvenes évek elején;[52] a máig végleges berendezésre váró chieti Museo Nazionale megnyitása 1959-ben;[53] E. T. Salmon monográfiájának megjelenése;[54] az 1969-ben Rómában, majd Torinóban és Milánóban bemutatott kiállítás és az ezt 1978-ban követő kötet; A. La Regina tanulmánya 1989-ben,[55] továbbá az iserniai, milánói, chieti és római kiállítások 1980-ban, 1991-ben, 1997-ben és 2000-ben.[56]

A samniumi kultúrák szélesebb körű megismerése mind jobban kiemelte elszigeteltségéből a budapesti fejet. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy keletkezését ebben a körben kell keresni. Egyelőre úgy tűnik, hogy a legközelebbi kapcsolatban Schiavi d'Abruzzo fogadalmi terrakottáival áll. A jelenlegi Abruzzo és Molise régiót elválasztó Trigno folyó bal partján, a mai település közelében 900 m magasságban fekvő, már korábban felfedezett szentélyben[57] 1971-ben talált *stips votiva*, amelynek leletkörülményei dokumentálatlanok,[58] nem sokkal feltárása után már látható volt a chieti Museo Nazionalében,[59] majd egyre több darabja került publikálásra.[60] Terra-

[49] *M. Fenelli:* ArchClass 27 (1975) 206—252; *A. Comella:* MEFRA 93 (1981) 717—803.

[50] Corpus delle stipi votive in Italia, red. *M. Torelli—A. Comella*. Roma 1986-tól (eddig tizennégy kötet), továbbá több azonos vagy hasonló szerkezetű publikáció a sorozaton kívül.

[51] I. m. (49. j.), 770.

[52] L. *V. Cianfarani*, in: Popoli e Civiltà dell'Italia Antica, vol. V. Roma 1976. 30.

[53] Sorsáról l. elsősorban *V. Cianfarani:* Schede del Museo Nazionale I. Chieti 1971. 5—8 és *A. M. Sestieri:* Luoghi, 1977, 7.

[54] *Salmon*, 1967; kritikája és folytatása most *E. Dench* könyvében: From Barbarians to New Men. Greek, Roman and Modern Perceptions of Peoples of the Central Apennines. Oxford 1995.

[55] In: *Italia omnium terrarum parens*. Milano 1989. 301—432.

[56] L. 46. j.

[57] L. róla részletesebben *A. La Regina:* Hellenismus. 1976, 230—238; *Ua.*, in: Culture Adriatiche, 1978, 490—493 és pl. VIII; *S. Lapenna—G. Iaculli:* Luoghi, 1997, 81—88, pls. X—XII és legutóbb *Lapenna:* EAA, Secondo Suppl., vol. V. Roma 1997. 183—185 (a teljes korábbi irodalommal). L. még *S. P. Oakley*, The Hill-forts of the Samnites. London 1995. 102.

[58] *Lapenna:* Luoghi, 1997, 117.

[59] *V. Santa Maria Scrinari:* Il Mus. Arch. Naz. degli Abruzzi (breve guida). Chieti 1975. 16—17.

kottaszobrainak némelyike, elsősorban egy alighanem teljes alakból fennmaradt férfifej[61] *(16. kép)*, mind készítésének technikáját (korongon formálták, a szemöldököt, a füleket és az orrot utólag illesztették hozzá, a szemek és a szájnyílás befúrással, illetve bevágással van jelezve), mind stílusát tekintve olyan közel áll a budapesti példányhoz, hogy ha nem is azonos kéztől, de azonos műhelyből való származásuk is elképzelhető.[62] Az összehasonlítás alapján az mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy a Szépművészeti Múzeum darabja a samnis művészet körébe tartozik. Megkülönbözteti a schiavi terrakották eddig ismert produkciójától a többinél jóval kevésbé improvizáltnak ható kidolgozása, a fej csaknem szabályos gömb alakja, vagyis az, amit az itáliai művészetnek a göröggel szembeni *differentia specifica*-ját a modern művészettörténetben először meghatározni próbáló strukturalista nézőpont „stereometrische Elementarform"-ként jellemzett.[63] Az eltérés azonban csak a *kivitel* minőségét érinti, nem lépi túl a közeli stílusrokonság határait.

Ennek a lokalizálás szempontjából is van jelentősége. A samnis művészet olyan globális tárgyalásának, amely túlmegy az italikus művészetekre általában jellemző vonásokon — mint amilyen például a fejnek és főleg az arcnak az egész emberalakot képviselő szerepe —, egyelőre az egyik fő akadálya ugyanis az indigén típusokat készítő műhelyek elszigeteltsége és önállósága. Ez egyrészt azt jelenti, hogy készítményeiket egymást át nem fedő kis körzeteknek szánták, másrészt improvizáltnak tűnő produkciójuk művészi formája többnyire meglepően konzisztens, ahogy ezt Schiavi mellett többek közt például Fonte S. Nicola fogadalmi terrakottái is mutatják.[64]

Már csak emiatt is indokolt ezekkel a szobrocskákkal kapcsolatban stílusról beszélni, túllépve az akaratlanul is a görög, római és esetleg az etruszk művészetet mércének vevő méltatások elutasító tanácstalanságán.[65] Valójában minden emberi alkotásnak stílusa van. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy korhoz köthető, még ha vannak is archetipikusnak nevezhető vonásai. A Schiaviban talált terrakották és az alighanem készítési helyét tekintve is hozzájuk társítható budapesti fej esetében ennek a kormeghatározásnak bizonyos határokon belül biztos alapjai vannak. A Schiavi d'Abruzzo-i szentélyben két templom maradványait tárták fel. Az egyik a Kr. e. 3.

---

[60] Az első beszámolót (*G. Colonna:* StEtr 41, 1973, 514) követően elsősorban *La Regina:* Culture Adriatiche, 1978, i. h., és mindeddig a legrészletesebben *G. Iaculli:* Luoghi, 1997, 117—126 (l. még *C. Morelli:* uo., 89—91).

[61] Hellenismus, 1976, 253, fig. 9; Culture Adriatiche, 1978, pl. 321; Sannio, 1980, 284, no. 90c; Luoghi, 1997, 118, 3. sz. (ill.) és XII. tábla.

[62] Erről talán többet lehet majd mondani a fentitől mintegy 120 m-re nemrég felfedezett és feltárás alatt levő kultuszhely anyagának ismeretében; l. *Lapenna:* Luoghi, 1997, 82 és EAA i. h. (57. j.), 184—185.

[63] *W. Kaschnitz-Weinberg:* RömMitt 41 (1926) 159.

[64] *A. Faustoferri:* Luoghi, 1997, 100, 105—106, 24—36. sz.

[65] „sconcertante primitivismo": *Colonna:* i. h. (60. j.); „assoluta insufficienza formale": *A. Giuliano:* Xenia 3 (1982) 36; „esasperato schematismo": *Tagliamonte*, 1996, 198, vagy a legjobb esetben „improvvisazione popolaresca": *R. Bianchi Bandinelli:* Archeologia e cultura. Milano—Napoli 1961. 188. Jóval megértőbben *La Regina:* Hellenismus, 1976, 243.

század végén, a másik, kisebb méretű az 1. század elején épült. Az utóbbi hátsó fala mögött került elő a *stips votiva*, amelynek korai anyagára vonatkozólag a templom építése természetesen legföljebb *terminus ante quem*-et jelent, a *terminus post quem* pedig a fogadalmi ajándékok szokásának hirtelen és széles körű elterjedése Itáliában a 4. század folyamán. A „follia terapeutica"[66] nyilvánvalóan csak részleges és ezért elégtelen magyarázata a jelenségnek, amely kétségkívül az italikus népek elsősorban politikai és gazdasági tényezők által felszított önazonosítási törekvésének volt az egyik áttételes megnyilvánulása.[67]

A schiavi *stips votiva* szóban forgó anyagának a két időhatár közé helyezésére és ezen belül valamivel pontosabb keltezésére egy egyelőre egyedülálló darab nyújt további támaszpontot: egy nőalak töredéke, amelynek arcát a 3. század első felében készült tarentumi istennőfej matrixából préselték.[68] Ennek nemcsak kronológiai szempontból van jelentősége, hanem arra is figyelmeztet, hogy az a művészeti tendencia, amelyet a fentiek alapján a 3—2. századra keltezhető budapesti fej is képvisel, és amelyet — a megfelelő jelzőt keresve — *popolare*-nak, *incolta*-nak, *anellenica*-nak szoktak nevezni, Samniumban egy-egy szentélyen, sőt talán egy műhelyen belül sem különült el a másik, a hellénizmus mind erősebb hatását tükröző tendenciától,[69] amely a vesztes samnis háborúk után, a 3. század első negyedétől római fennhatóság alá került területeken egyre látványosabban érvényesült.

Az elszórt *pagus*-okban és *vicus*-okban élő, az urbanizációhoz önszántukból kevéssé vonzódó népcsoportoknak a kezdetben szabad ég alatti, településeken kívüli szentélyek nemcsak vallási központjai voltak, hanem találkozásaiknak, legtöbb közös ügyük lebonyolításának színhelyei is, összekötői és gyakran határai az egyes csoportok területének.[70] A romanizáció során a viszonylag homogén lakosságból egy mind hatalmasabb és gazdagabb vezető réteg emelkedett ki. Jórészt az ő vagyonuknak és nem utolsó sorban presztízsigényüknek köszönhető, hogy a fontosabb szentélyekben — mint Schiaviban is —, főleg a második pún háború után monumentális épületek emelkedtek, amelyeknek mesterei megrendelőik kívánsága szerint az itáliai hagyományokat mind erősebben latiumi-campaniai hellénisztikus elemekkel ötvözték (a leglátványosabb módon az architektonikus díszítésben), és amelyek egyfajta italo-

[66] *M. Fenelli:* PACT 34 (1992) 129.

[67] *Dench:* i. m. (54. j.) 175 skk.; a terrakottákról *P. Pensabene:* ArchClass 29 (1977) 431—435 és *Ua.*, in: *Pensabene et alii:* Terrecotte votive dal Tevere. Roma 1980. 45.

[68] *G. Iaculli:* Luoghi, 1997, 121, no. 23 (ill.), XII. tábla (irodalommal). Mérete miatt aligha lehet antefix matrixa, ahogy eddig feltételezték.

[69] Nem ide tartozik annak a tárgyalása, mennyire volt általános ez a jelenség Itáliában, és mennyire szigorúan különíthetők el egymástól a fogadalmi tárgyak Comella-féle csoportjai.

[70] A településeken kívüli szentélyek fogalmáról *G. Colonna*, in: Santuari d'Etruria, cat. mostra Arezzo, 1985 (a cura di *G. Colonna*), 149; *P. G. Guzzo:* Schema per la categoria interpretativa del santuario di frontiera. Scienze dell'Antichità 1 (1987) 373—379. A samnis szentélyekről *I. E. M. Edlund:* The gods and the Places. Stockholm 1987. 42 (de l. ismertetését: *M. Torelli:* Latomus 49, 1990, 714); U. Sinn, in: *Greek Sanctuaries* (ed. N. Marinatos—R. Hägg). London—New York 1993. 102; *Tagliamonte*, 1996, 179—202; funkciójukról *M. J. Strazzulla:* Luoghi, 29—30; *A. R. Staffa:* BullCom 98 (1997) 207.

hellénisztikus művészeti *koiné*-ba tagozódtak be. Jól mutatja ezt Schiavi d'Abruzzóban a nagy templomot díszítő dór fríz, a metopékban felváltva ökörfejjel és rozettával,[71] és ugyanígy a kis templom falát fedő terrakottalapok domborművei[72] — a közeli Pietrabbondante, Vasto (loc. Punta Penna) és Villalfonsina italikus szentélyében előkerült párhuzamaikkal[73] egyfajta „abruzzói barokk" képviselői —, amelyeknek campaniai rokonaiban nem alaptalanul ismerték fel a már teljesen a római művészet körébe tartozó Campana-reliefek elődeit.[74] A kisebb templom előtt feltárt oltár antefixének *Potnia Thérón* ábrázolása[75] is széles körben volt elterjedt a hellénisztikus kori Közép-Itáliában, a samnis szentélyektől (Chieti, Colle S. Giorgio, Pietrabbondante, Villalfonsina) Campaniáig, Latiumig és Etruriáig.[76]

A kapcsolatok, főleg Campaniával és a kölcsönös gazdasági érdekek folytán Apuliával[77] a 4. század előtt is fennálltak, de csak a 4. század közepétől alakult ki Samnium művészeti kultúrájának az az említett kettőssége,[78] amelyben az egyik oldalon az egyelőre ismeretlen közvetlen előzményekből kisarjadt, nyilván a lakosság szegényebb és zártabb részének igényeit kielégítő „arte popolare" állt, a másikon a hellénisztikus-római tendenciák iránt egyre fogékonyabb „arte colta", a tudatos politikai szándékból vagy csak az új formák varázsától megérintve akkulturalizálódó csoportok vagy rétegek művészete. Az előbbi mindig szűkebb közösségekhez szólt, és egy-két mestert foglalkoztató kis helyi műhelyek produkciója volt, az „arte colta" képviselőinek jelentős része Délről vagy Nyugatról importált darabokból állt, az igényesebb építészeti és nagyszobrászati feladatokat pedig alighanem gyakran egy-egy munkára alkalmazott, elsősorban Campaniából meghívott vándorló mesterekre vagy bérbevett szakképzett kézműves rabszolgákra bízták.[79]

[71] *La Regina:* Hellenismus, 1976, 250, fig. 4; Culture Adriatiche, 1978, pl. 322; *Cianfarani:* Schede, i. m. (53. j.), számozatlan tábla (az ökörfej); *Lapenna—Iaculli:* Luoghi, 1997, 81, 86, nos. 1—3 (a korábbi irodalommal). Vö. a mészkő frízt Vastogirardiból: *J.-P. Morel:* Hellenismus, 1976, 260 és fig. 5; *Ua.:* Sannio, Atti, 1984, 40 és pl. 14; EAA, Secondo Suppl. Vol. V, 1997. Fig. 1220. A motívum elterjedéséről Közép-Itáliában *M. Torelli:* DialArch 2 (1968) 32—51. L. még *A. Candeloro*, in: Papers in Italian Archaeology IV, 4 (ed. *C. Malone—S. Stoddart*). Cambridge 1985. 51—65 (non vidi); *M. Cygelman:* Vetulo-nia, Museo Civico Archeologico, Guida. Firenze 2000. 104 és 86. kép (Vetuloniából, Costa Murata, Kr. e. 1. sz.)

[72] *La Regina:* Hellenismus, 1976, 251, fig. 5; Culture Adriatiche, 1978, pl. 322; *G. Iaculli*, in: Prima Italia, cat. Roma 1981. 203, no. 146 (ill.); *Ead.:* Luoghi, 87, nos. 1—3 (bibl. a no. 1-nél).

[73] Pietrabbondante: *La Regina:* Sannio, 1980, 169—170, no. 50, 4—5; Samnium, 1991, 104, fig. 4. Vasto: *A. R. Staffa:* Luoghi, 1997, 80, no. 1. Villalfonsina: *A. Faustoferri:* ibid., 72, nos. 3—6.

[74] *M. J. Strazzulla*, in: Caratteri dell'ellenismo nelle urne etrusche (a cura di *M. Martelli—M. Cristofani*). Firenze 1977. 47—48; egyetértőleg *Iaculli:* Luoghi, 1997. 87.

[75] *Iaculli:* Luoghi, 1997. 87—88, no. 1 (ill.); EAA Secondo Suppl., vol. V. fig. 239.

[76] Pietrabbondante: EAA, vol. VI, 1965. fig. 177; *A. Di Niro:* Sannio, 1980, 168—169 (ill. és bibl.); *I. Macchiarola:* Samnium, 1991, 154—156, nos. d7, d12—d13 és pl. 2.. Chieti: *Iaculli:* Luoghi, 1997, 47—49 és 24—25. j. (további irodalom).

[77] *M. Gaggiotti:* „Bourgeoisies", 1983. 137; *M. Corbier:* Romanisation du Samnium, 1991. 149 ff.; *J.-P. Morel:* ibid. 201.

[78] *Gaggiotti:* i. m. 139, de úgy tűnik, hogy az „arte incolta"-t elkülöníti a „*koine* italica"-tól, tehát lényegében három tendenciát különböztet meg.

[79] *J.-P. Morel:* „Bourgeoisies", 1983, 21—39; *Ua.:* Scienze dell'Antichità 3—4 (1989—1990) 512—

A két irányzat, amely együttesen alkotja az egyébként földrajzilag nehezen körülhatárolható samnis művészet egészét, a 3—1. században, mint láttuk, többkevesebb kölcsönhatásban általában együtt élt az italikus szentélyekben. Schiavi d'Abruzzo különleges helyzete az „arte incolta" szokatlan mennyiségi predominanciájában és képviselőinek a hellénizmustól teljesen érintetlen stílusában áll. A jövő útja azonban nem ez volt.

Itália népeinek utolsó nagy Róma elleni fegyveres felkelése, a szövetséges háború elsősorban az italikus népcsoportok vezető rétegének (*domi nobiles*, Cic.) már korábban elkezdett harca volt a római polgárjoggal járó kiváltságokban való részesülésért (*consortium imperii*, Cic.).[80] A kivívott jogegyenlőség következménye pedig a benne szívós ellenállása miatt a legkésőbb részesült Samniumban[81] is az lett, amit jó félszázaddal később a venusiai költő fogalmazott meg: *quidquid delirant reges, plectuntur Achivi*. A már az előző két évszázad során lassanként nagybirtokossá vált és a második pún háború befejezése utáni új történelmi helyzetben a Kelettel (főleg Délossal) való kereskedelem hasznában is részesedő elit,[82] Campaniából és Latiumból beköltözött családokkal is kiegészülve,[83] nemcsak a kialakuló városi központokban került vezető pozíciókba, hanem Sulla óta a római senatusba vezető út is megnyílt előtte,[84] ennek minden előnyével és veszélyével. Pusztán a véletlen műve, hogy a Schiavi d'Abruzzo-i kisebb templom latiumi-campaniai mintára készült padlómozaikja ennek paradigmatikus érvényű demonstrálója. A mozaik-kockákból kirakott oszk felirat a templom (tényleges vagy inkább névadó) építtetőjének és építészének a nevét is megadja.[85] Mindkettő az elithez tartozó, jól ismert és korábban több generáción át vezető tisztséget viselő samnis család tagja;[86] az előbbi (nevének latinosított formájában) Numerius Decitius, a másik C. Papius Mutilus, alighanem a samnisok *imperator*-a a szövetségi háborúban.[87] Ismerjük leszármazottaik némelyiké-

---

513; *Ua.*: Romanisation du Samnium, 1991. 202—203; *M. Gaggiotti:* uo. 43—44. Rabszolgákról samnis műhelyekben pl. *A. La Regina:* StEtr 44 (1976) 286—287; *M. Lejeune:* uo. 290—291.

[80] *E. T. Salmon:* Phoenix 16 (1962) 107—119, főleg 108—109, 119; *P. A. Brunt*, JRS 55 (1965) 90—106, főleg 92—93; *Wiseman*, 1971, kül. 63; *E. Lepore*, in: Antiche civiltà lucane (a cura di *P. Borraro*). Galatina 1975. 55—57; *Tagliamonte*, 1996, 154. A részletekről (részben eltérő véleménnyel) *E. Gabba:* CAH, Second Edition, vol. IX, 1994. 104—128, főként 112—114 (részletes bibl. a kötet végén).

[81] *Brunt:* i. h. (80. j.) 108—109; *Ua.*, 1971, 91.

[82] L. *Gaggiotti:* „Bourgeoisies", 147.

[83] *Gaggiotti:* i. m., 149—150.

[84] *Wiseman*, 1971, 189—190; *Gaggiotti:* i. m., 140—141, 143; *M. Torelli:* uo. 248; *M. Buoncore:* Luoghi, 148—152 (irodalommal).

[85] *A. La Regina:* DialArch 4—5 (1971) 458; *A. L. Prosdocimi:* StEtr 48 (1980) 187—193, 196; *La Regina*, in: Italia omnium terrarum parens. Milano 1989. 330. Reprodukálva in: Luoghi, 1997, X. tábla, alul. L. *P. Poccetti:* Nuovi documenti italici. Pisa 1979. 49—50.

[86] A két *gens* vezető tisztséget viselő tagjairól *La Regina*, in: Italia omnium terarum parens, 330—331, 332—333.

[87] *F. Münzer:* RE XVIII, 2 (1949) 1078—1080; *Wiseman*, 1971, 249, no. 306; *Prosdocimi*, i. h. (85. j.) 188—195; *La Regina:* Samnium, 1991, 149—152.

nek sorsát Rómában: egy Decitius Sulla proscriptióinak áldozata lett, egy Papius pedig a Kr. u. 9. év consula.[88]

A lakosság nagyobbik részének azonban egészen másfajta lehetőségeket hozott jogi helyzetüknek a szövetségi háborút követő megváltozása. Ezentúl római polgárként harcolhattak Róma imperiumnövelő háborúiban, elköltözhettek az elszegényedett területekről,[89] zsoldosnak, gladiátornak[90] szegődhettek, vagy a városi semmittevők gyülevész tömegét gyarapíthatták. Amit elvesztettek, az utolsó, vér, sőt harc nélkül vívott samnis—római háború volt, tétje a samnis kultúrának, benne a hagyományos vallásosságnak és kultuszhelyeinek fennmaradása vagy megsemmisülése. Az új vagy megnövekedett urbánus központokban a vezető réteg által a latin nyelvvel együtt készséggel elfogadott hivatalos római vallás vált uralkodóvá. A kis helyi szentélyek — így Schiavi d'Abruzzón kívül Atessa, Fonte S. Nicola, Vacri és lényegében Vastogirardi is — elsorvadtak, építkezéseik elakadtak.[91] A fogadalmi szobrok korábbi típusainak készítése szinte teljesen megszakadt.[92] Mindez távolról sem parancsra vagy utasításra történt, hanem a megváltozott politikai és társadalmi helyzetet tükröző lassú, spontán folyamat volt. Ezt mutatja Schiavi d'Abruzzo szentélyének sorsa is. A terrakotta figurák eltűntek a szövetséges háború után, de a szentély látogatottságát legalább a Kr. u. 2. század közepéig római mécsesek sorozata jelzi:[93] a *pax Romana* hervadt virágai a samnis kultúra sírdombján.

SUMMARY

Two terracotta statues in the collection of the Budapest Museum of Fine Arts and unpublished until now are orignally from the Black Sea site of Kallatis, now Mangalia. A detailed discussion of the pieces shows that they are datable from the second half of the 2nd century B.C. to the first quarter of the 1st. After a summary of the history of terracotta production in the area from its beginnings in the 4th century, the article shows that the local production flowered in the century and a half preceding final integration into the Roman Empire, an act completed by a treaty preserved in an inscription dated to the mid first century B.C., and was one of the most important ways in which the Greek and non-Greek populations of the place were able to square their differences.

Publication of a terracotta head in the collection of the Antiquities Department of the Budapest Museum of Fine Arts, and discussion of its place in the art of the Samnites. Similarity of the piece to votives found in the sanctuary of Schiavi d'Abruzzo. In connection with the latter, remarks on the importance for the Italic peoples of sanctuaries located outside settlement-areas, also notes on a few important characteristics of Samnite art and the disappearance of the Samnite culture after the Roman conquest.

[88] *La Regina:* Hellenismus, 1976, 243. A consul M. Papius Mutilusról *M. Hofmann*, RE XVIII, 2 (1949) 1080, no. 13.

[89] Samnium pusztításáról 89 után l. *Brunt*, 1971, 355—356.

[90] *M. Torelli:* Sannio, Atti, 1984, 31.

[91] Atossa: *E. Fabbricotti:* Luoghi, 1997, 75. Fonte S. Nicola: *A. Faustoferri:* uo. 77. Vacri: *G. F. La Torre*, uo. 54. Vastogirardi: *S. Capini:* EAA, Secondo Suppl., vol. V (1997) 957 (irodalommal).

[92] *Pensabene:* i. m. (67. j.) 51.

[93] *G. Iaculli:* Luoghi, 1997, 124—126, nos. 10—26 (ill.).

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 25–36

BORZSÁK ISTVÁN

A BIBLIAI PARADICSOMTÓL MOZART PÁSZTORKIRÁLYÁIG

PLÁNTÁLJATOK KERTEKET
ÉS EGYÉTEK AZOKNAK GYÜMÖLCSEIT!
(Jerem. 29,5)

Metastasio, Mozart Pásztorkirályának (Il re pastore) librettistája, Curtius Rufus és Iustinus nyomán írta meg szövegkönyvét — korának és Mária Terézia udvarának kívánalmai szerint — kellő bonyodalmakkal. A Nagy Sándor kegyéből királyi trónra ültetett Aminta nem más, mint az ókori szerzőktől emlegetett Abdalonymus, mitikus keleti hagyományok hordozója, akinek alakját a római annalisztika (Fabius Pictor) az ősrómai eszményeket megtestesítő (kitalált) Cincinnatusszá formálta. Az orientalista W. Fauth nemrég ennek a keleti hagyománynak messze szétágazó dokumentumkincsét tárta fel nagy ívű tanulmányában, amelyből a klasszikus filológus váratlan összefüggéseket állapíthat meg az ókori Kelet uralkodószimbolikájának kozmológiai vonatkozásai és a görög-római kultúra eddig nem magyarázott jelenségei (a paradicsomleírások; *Roma quadrata;* a római történetírás kialakulásának politikai motívumai stb.) között. A téma kiegészítéséül kínálkozott az osztrák Miksa főherceg (a későbbi császár és király) bécsi vadaskertjének egykorú (XVI. századi) leírása mint az antik paradicsomelképzelések megvalósítási kísérlete az újkori Európában.

A végeláthatatlan Nagy Sándor-hagyomány vizsgálata során legutóbb egy Mozart-opera librettójának szerzőjénél, Metastasiónál kötöttünk ki.[1] Mária Terézia udvari költője *(poeta Cesareo)* az „Őfelsége rendelésére írott" és 1751 tavaszán Schönbrunnban előadott *dramma* szövegkönyvének elején annak rendje és módja szerint feltüntette forrásait, már mint Iustinus epitoméját és Curtius Rufust, de ha nem tüntette volna fel, akkor is rájöhetnénk, hogy a főhős, a pásztorkodó és kertészkedő Aminta nem *valamelyik* az Amyntas nevet viselő történeti személyek közül, nem is Vergilius eklogáinak Amyntasa, hanem a hol tyrosinak, hol sidóninak jelzett Abdalónymos, ősi királyi sarj, akit Nagy Sándor Sidón elfoglalása után a városállam trónjára ültet.

A rokokó ízlésnek megfelelő — jócskán zavaros — pásztori színjáték ismertetése helyett kezdjük korábbi vizsgálódásaink eredményével, vagyis azzal, hogy ebből az antik szerzőktől is kifejezetten *paradox*nak érzett históriából (Diod. XVII 46 skk.), illetőleg vízmeregető és kertjét gondozó főszereplőjéből, akit Nagy Sándor nagyúri gesztusa segít szegényes körülmények közül uralkodói méltóságba egy föní-

[1] *B. I.:* Mozart Pásztorkirálya. Cincinnatus utókorához. …

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

ciai városállamban, hogyan formálódhatott a korai római történelem emlékezetes epizódja: az eke szarvától elszólított, kivételes hatalommal felruházott, és erről a rendkívüli hatalomról dolga végeztével önként lemondó *dictator* mint a *vir vere Romanus* minden időkre példát mutató mintaképe.

Annak idején (Dragma I 68 skk.) Diodóros Budé-kiadásának (P. Goukowsky, Paris 1976, 200 sk.) jól tájékoztató jegyzeteiből indultunk ki. Goukowsky jelezte, hogy „ősrégi keleti legendákkal" (vieilles légendes orientales) van dolgunk. Hivatkozott az asszír Šarrukīnu ifjúságáról szóló szövegekre, melyek szerint a „vízmeregető" Akki nevelte fel és tette *kertészévé,* majd Ištar istennő kegyeltjeként vált Akkad királyává, és hódításai során mi mindent művelt bronzcsákányával.[2] Hivatkozott továbbá Enlil-banira, aki szintúgy kertészsorból emelkedett a királyi székbe, valamint a babiloni φυτουργὸς ἀνήρ-ra, Belētarasra, majd az „anekdota" valóságos alapjaként megjegyezte, hogy „a kertek fontos szerepet játszottak a közelkeleti uralkodók udvartartásában".

A paradox „legenda" azóta is többeket foglalkoztatott, de a Közel-Keleten túl is kimutatható történet *nyugati* — közelebbről: római — felbukkanására senki sem figyelt fel. Jó húsz éve, hogy a hellénisztikus historiográfia rommezején végzett kutatásaim során tisztázódott a római Cincinnatus (Serranus)-legenda keleti eredete. A főképp Liviusból (III 26) ismerős történet aktuális mondanivalóját — a Claudiusok erőszakos politizálásával szemben a Fabiusok követendő törvénytiszteletét — R. M. Ogilvie körültekintő kommentárjának (Liv. I—V.) köszönhetőleg ma már világosan látjuk, de a második pún háború zajlása idején a legverzátusabb Kelet-szakértőnek — már mint Fabius Pictornak — kezdeményezői szerepét az Abdalónymos-történet átplántálásában ő sem ismerte fel.

Sohasem tudhatjuk, hogy a πνεῦμα „honnan jő és hová megy" (Ján. 3,8). Így történt, hogy Jeremiás Éva egyik tanítványának, Sárközy Miklósnak dicséretes szakdolgozatában olyan utalásra bukkantam, amely tovább segített a rejtélyes kertészkirály történetének kibogozásában. Az orientalista W. Fauth tanulmányáról van szó, akinek „mélységes tudását" (profunde Gelehrsamkeit: Gymn. 1985, 226) már korábban, a tacitusi Historiae V. könyvének zsidó archaeologiájához írott kommentárjából alkalmunk volt megtapasztalni. W. Fauth nehezen hozzáférhető írásának (Der königliche Gärtner und Jäger im Paradeisos. Persica 8 [1979] 1 skk.) xeroxmásolatát Sárközy Miklós szívességének köszönöm.

Ebben — bevezetésként — Xenophón az ifj. Kyros sardeisi „paradicsomába" (Xen., Oikon. 4,20) kalauzol bennünket, ahol az ámuló spártai Lysandros megkapja a felvilágosítást vendéglátójától: „Mindezt én mértem ki és rendeztem el, de akárhány fát magam ültettem." Hallhatja továbbá, hogy egy keleti nagyúrnak korántsem csak katonai dolgokkal, hanem földműveléssel (γεωργικὰ ἔργα) is kell foglalkoznia.

[2] A Šarrukīnu tetteit megörökítő ékírásos táblák angol fordítását l. *G. Binder:* Die Aussetzung des Königskindes. Kyros und Romulus. Meisenheim a. Gl. 1964, 162 sk.

Xenophón közvetlen élményekből ismerhette meg mindazt, amit majd Cicero a *Cato maior* Xenophón-fejezetében (az *agri cultura* dicséretében: 17,59) úgy foglal össze, hogy Sókratés is mindennél *királyibbnak* mondotta a *studium agri colendi*-t, hivatkozással Lysandros sardeisi látogatására, amikor is Kyros megmutatta neki azt a bizonyos „körülkerített és gondosan elrendezett" kertjét *(quendam consaeptum agrum diligenter consitum).* Amikor a spártai vezér csodálkozott a látottakon *(cum admiraretur ... directos in quincuncem ordinem et suavitatem odorum...),* Kyros megerősítette, hogy mindezt ő mérte így ki *(atqui ego ista sum omnia dimensus, mei sunt ordines, mea discriptio),*[3] sőt sok növényt is a maga kezével ültetett. Cicero csakúgy, mint Xenophón, boldognak mondja a kert *királyi* gazdáját, de alkalmasint egyikük sem sejthette, hogy a perzsa trónigénylő kertészi kedvtelése mögött miféle elgondolás, milyen hagyomány rejlik. Fauth itt Strabónnak azt a helyét idézi, ahol a perzsa előkelőségek neveléséről van szó (XV 734): meg kellett tapasztalniuk a pásztorélet nehézségeit, a lovas vadászatot, de egyéb gyakorlati foglalkozásokat, köztük a φυτουργεῖν καὶ ῥιζοτομεῖν mesterségét is. Megtoldhatjuk ezt azzal, amit Iustinus epitoméjában a *nagy* Mithridates neveltetésének csodás részleteiről (XXXVII 2,4—9) olvasunk.[4]

Xenophón leírása az elő-ázsiai (folyami) kultúrába illeszkedő hegyi, illetve steppei nomád törzseknek egyre finomuló ízléséről tesz bizonyságot: milyen tetszetősek is azok a szabályos rendben ültetett fasorok, a mindenütt megfigyelhető, szép εὐγωνία.[5] Egy „Perzsia öröksége" (The legacy of Persia) c. gyűjteményes kötetben (szerk. A. J. Arberry, Oxford 1953, 262) L. Sackville hívta fel a figyelmet arra, hogy ezek a gondosan kicirkalmazott kertek egy bizonyos elő-ázsiai kozmológiai szkémára vezethetők vissza: a bibliai paradicsomhoz hasonlatosan négy folyótól keresztbeszabdalt „Weltgarten" az oikumenét szimbolizálja.[6] Folyók híján mesterséges csatornákkal is épülhet *paradeisos,* a szabályos fasorok telepítése már könnyebb feladat. Ebben az összefüggésben eszünkbe juthat Xenophón Anabasisa, amelynek elején (I 2,7) a phrygiai Kelainai városáról és Kyrosnak ottani vadasparkjáról van szó: „ezen a vadakkal tele *paradeisos*-on keresztül folyik a Maiandros, amelynek forrásai ἐκ τῶν βασιλείων erednek." Xenophón itt nem beszél fákról, virágágyakról, csak Kyros lovas vadászgyakorlatairól, de mi elgondolkozhatunk a γεωργία és a πολεμικὴ τέχνη össze-

[3] Az illető Cicero-részletből idézett kifejezések *(dimetiri, dirigere, discribere, distribuere, dividere)* az augur-, majd a földmérő-praxis szakkifejezései. Túl messzire vezetne, ha itt Romulus városalapítói aktusával kapcsolatban a *Roma quadrata*-problémába bonyolódnánk; vö. *Szabó Árpád: Roma quadrata.* Rhein. Mus. 87 (1938) 160 skk., majd későbbről: Maia 8 (1956) 243 skk.

[4] *O. Seel* a Iust.-epitomé fordításának jegyzeteiben (Zürich—München 1972, 544 sk.) e hellyel kapcsolatban csak a Kyros- és Romulus-történet topikájának vonásaira gondolt. Igaz, hogy a kivonatban csak a király méregszakértői mivoltáról és ellenálló képességéről olvashatunk, külön a (mérges) növények termesztéséről nem.

[5] Vö. *G. Widengren:* Iran, der grosse Gegner Roms. ANRW II/9 (1976) 251 skk.

[6] A paradicsomi elképzelések kozmológiai vonatkozásairól l. *Fr. Stolz:* Theol. Realenc. XXV (Berlin—New York 1995) 705 skk. — A „Paradicsom" megjelölés geneziséről l. *J. N. Bremmer:* The Birth of the Term 'Paradise'. A „Rise and Fall of the After life" c. kötetben (London—New York 2002), 109 skk.; a tanulmány korábbi változatának tartalmi ismertetése: Ant. Tan. 45 (2001) 264 *(Pesthy M.).*

egyeztethetőségén, oly módon, hogy a kettőt az uralkodói hivatáson (státuson) belül összetartozónak véljük. Az elő-ázsiai *paradeisos*-ok többféle funkciója a nagykirály (μέγας βασιλεύς) különleges *auráját* érzékelteti. Így érthetjük meg Sókratés szavait Xenophón Oikonomikosában (4,13): „Bárhol tartózkodjék is (a perzsa uralkodó), gondja van arra, hogy legyenek ott kertek, κῆποι οἱ παράδεισοι καλούμενοι, πάντων καλῶν τε κἀγαθῶν μεστοί, ὅσα ἡ γῆ φύειν θέλει.

Ilyen díszkertről persze máshol is olvasunk, pl. Xenophón Anabasisában (II 4,14): a görög zsoldosok egy Tigris melletti „nagy, szép és mindenféle fákkal sűrűn beültetett *paradeisos* közelében" táboroznak le. Nem akármilyen lehetett Tissaphernés kis-ázsiai helytartó *paradeisos*-a, melyről Plutarchos Alkibiadés-életrajzából (c. 24) tudunk: ebben a pázsitos rétekkel és üdítő forrásokkal ékes kertben fasorok váltakoztak pompás lugasokkal; máshol (Kyrup. I 3,14; Hell. IV 1,15) „körülkerített" (av. *pairidaēza*) vadászparkról értesülünk; megint máshol (az ószövetségi Eszter könyvében: 1,5) „Ahasvérus király tőn hat napig tartó lakomát susai palotája kertjének udvarán", minden elképzelhető pompával, „királyi módon". A *bîtan hammäläk* kifejezés a hatalmas díszpark központjában képzelendő kioszkot („eine Art Sommerschlösschen") jelöli. Itt már nincsen szó a hadi mesterséget és a földművelést egyként gyakorló, kertészkedő, ill. vadászó uralkodóról, annál inkább a későbbi idők *tyrannos*ainak archetípusául szolgáló, nyakló nélkül dőzsölő keleti kényúrról.

Fauth a paradicsomot említő bibliai helyek közül a Prédikátor könyvét (2,5 sk.: ékességre való kertek, mindenféle termő fák, víztartó tavak, melyekből öntözni lehet a fáknak sarjadó erdejét; vö. Neh. 2,8), és az Énekek énekét idézi (4,12 sk.: „olyan, mint a berekesztett kert, mint a befoglaltatott forrás, gránátalmás kert, édes gyümölcsökkel egybe..."). Mindebből arra következtethetünk, hogy ez az 'eingezäuntes oder ummauertes Tier- und Baumgehege' jelentésű szó a Kr. e. V. századtól fogva — akár zsidó, akár görög kontextusban — az Achaimenidák Perzsiájára vezethető vissza, „wo der Grosskönig und seine höchsten Würdenträger die Gepflogenheit der Jagd und des Banketts im 'Garten' mit den Obliegenheiten des Eigners, Hüters und Pflegers solcher Bezirke ideell verknüpft sahen." Ez a „szokás és kötelesség" az uralkodó halálával sem szűnt meg: a birodalomalapító Kyros nyugvóhelyét (Pasargadaiban) csatornákkal, víztárolókkal, kerti pavilonokkal és fasorokkal vették körül. Harmatta János hívta fel a figyelmemet arra, hogy a világhírű Tadzs Mahal, a XVII. századi nagymogul feleségének monumentális síremlékegyüttese is tulajdonképp ilyen *paradeisos*.[7]

Plutarchos Artaxerxés-életrajzából (25,1) azt is megtudjuk, hogy ilyen csodás „paradicsom-kertek" nemcsak a birodalmi központokban voltak, hanem egyebütt, a nagykirály útiállomásai (σταθμοὶ βασιλικοί) körül, kietlen tájakon is. Így most már értjük azt a mindeddig kuriózumként számon tartott Hérodotos-helyet (VII 31) is,

[7] Egyelőre nem jutottam hozzá *Elizabeth B. Moynihan* könyvéhez: Paradise as a Garden in Persia and Mughel India. London.

amely szerint Xerxés a Kelainaiban élvezett káprázatos vendéglátás, majd az újszövetségből ismert Kolossai érintése után, „a Sardeis felé vezető úton haladva (ταύτην ἰὼν ὁδόν) talált egy platánfát, amelyet szépsége miatt arany ékességekkel díszített", úgy érkezett meg a lydek városába. Tudjuk, hogy ez a rövid közlés később milyen groteszk félreértésekre adott alkalmat.[8] Az előzmények ismeretében már senki sem gondolhat egy véletlenül szembetűnő útszéli platánra, csakis az uralkodót a „királyi út" bármely szakaszán készen váró σταθμὸς βασιλικός-ra, illetve az úti állomás körül gondosan ápolt *paradeisos*-ra, amelynek árnyas fái alatt Xerxés kipihenhette az utazás fáradalmait.

Fauth *erről* nem szól, jelentőségének megfelelően ismerteti viszont a plutarchosi Artaxerxés-életrajzban (uo.) olvasható esetet, amikor a fagyoskodó katonák átallottak a királyi *paradeisos* gyönyörűséges fáihoz nyúlni, mígnem maga az uralkodó ragadott fejszét, hogy — katonáinak javára — a legeslegszebb fát kivágja. Elgondolkoztató gesztus: a nagykirály negatív értelemben egészíti ki az ifj. Kyros gondozóóvó-gyarapító ténykedését, amennyiben alkalomadtán — a rábízottak érdekében — visszafogja, ritkítja a paradicsomi bőséget, burjánzást. Eszünkbe jut — persze későbbről és egészen más történeti körülmények közt — Caesar istenkáromlásnak bélyegzett eljárása: Lucanus eposzában (Phars. III 399 skk.) a rombolást megtestesítő városvívó korántsem emberbaráti meggondolásból mutat példát katonáinak személyesen a massiliai szent liget fáinak kidöntésére (vö. Dragma III. 299, 1). Fauth is felhoz egy esetet a *destruktív* erdőirtásra: az Artaxerxés ellen 351-ben fellázadó Tennés (Tabnit) nyilván szándékosan változtatta pusztasággá a perzsák telepítette sidóni *paradeisos*-t. Tüntető megmozdulás volt ez az idegen megszállók kulturális teljesítménye, mintegy jelképe ellen (Diod. XVI 41.) Hasonló szándékkal szentségtelenítették meg később a szaszanida uralkodók sírjait.[9]

Külön fejezetben foglalkozik Fauth az elő-ázsiai emlékeken előforduló szőlő(lugas)-ábrázolások szimbolikájával (Weinrebensymbol in der persischen Regalsphäre) és ennek irodalmi tükröződésével (különös tekintettel Alföldi András idevágó megállapításaira). Nem vehetjük tőle rossz néven, hogy ő sem ismeri Horatius-interpretációnkat (*Persicos odi...* Ant. Tan. 1974, 224 sk. = Dragma I 128 skk.), amelyben az irodalmi motívumnak az Actium — tehát a „keleti vész" elmúlta — utáni Rómában észlelhető lecsapódását véltük kitapintani. Hálásak vagyunk neki mindenesetre azért, hogy kitért „a lugasban lakomázó keleti nagyúr" motívumának a keleti Nagy Sándor-hagyományban is megfigyelhető elterjedtségére;[10] sajnos, a Róma-barát szirakuzai II. Hierón *gymnasion*-építkezése (Athén. V 206 d) kissé távoli párhuzam (vö. Theophr, Hist. pl. IV 5,6; Plin, N. h. XII 71).

[8] Vö. Dragma I 26 skk. — *H. W. Haussig* (az A. Horneffer-féle Hérodotos-fordítás Kröner-kiadásában, 727,52. j.) a perzsa nagykirály gesztusát asszír dombormű-ábrázolásokon megfigyelhető jelenetekkel próbálta értelmezni, csakhogy ebben az esetben *nem* az akkád kultuszoknak holmi Zarathustra előtti vallásos képzetekkel való elegyedéséről (weitgehende Verschmelzung) van szó.

[9] Vö. *G. Widengren:* i. m. 229.

[10] Vö. *Fr. Pfister:* Kleine Schriften zum Alex.-roman. Meisenheim a. Gl. 1976, 140 sk.

Így kerülnek látókörünkbe nemcsak a „pontusi — égei térség" *királyi* kertészének és vadászának hovatovább novellisztikus vagy éppen meseszínezett változatai (Midas, Gordios...) a phrygiai, lykiai, kyprosi *temenos*-ok, mint a perzsiai *pairidaēza* megfelelői, hanem az a személy is, akivel már korábban találkoztunk: a hol Tyrosba, hol Sidónba,[11] hol meg a paphosi Aphrodité-kultusz színhelyére lokalizált Abdalónymos (*'abd' alonim,* 'Knecht der Götter'), a paradox módon királyi trónra ültetett „szegény kertész". Ez a „történetileg aligha igazolható esemény" alkalmasint „legendás megformálása egy keleti eredetű kultuszjelenségnek" (legendenhafte Ausgestaltung eines Kultphänomens).

Fauth Abdalónymosszal mint föníciai „kertészkirállyal" kapcsolatban felsorolja a korábbról ismeretes mitikus vagy történeti szereplőket: a Gilgames-eposz Išulannuját, az akkád Šarrukīnut, az isini Enlilbanit, mint akiknek példája, illetve a hozzájuk fűződő kultikus vagy társadalmi-politikai tények „behatóbb megvilágítást igényelnének". Mindenesetre említi azt a történetet, amelyben a Šarrukīnu- és Enlilbani-hagyomány vonásait a Semiramis-utódokat leváltó Beletaras, ez a φυτουργὸς ἀνήρ veszi át, aki „egészen váratlanul" (παραλόγως) „takarította be és a tulajdon nemzetségébe plántálta az uralkodást" (Agath. II 25 ἐκαρπώσατο τὴν βασιλείαν καὶ οἰκείῳ ἐνεφύτευσε γένει). Ez az ősi mezopotámiai hagyomány (a király mint az ország *művelője,* kultivátora) öröklődött már korábban is: ezért szerepelhet az asszír Asarhaddon (a bibliai Eszarhaddon) *ikkāru*-ként ('Pflanzer', ültetvényes), vagy a babiloni Nabukodonosor, mint *ikkāru Bābil*^{ki} ('B. földművese'). Érthető a hagyomány megszakítat-lansága: az elsivatagosodásnak kitett talaj öntözéséről, gondos ápolásáról folyamatosan gondoskodni kellett. Legendásra színezve tudunk Semiramis médiai *paradeisos*-áról (Diod. II 13), amelyet Nagy Sándor is felkeresett (Diod. XVII 110,5), akárcsak a Kyros síremléke körül létesítettet (Arr. VI 29,4). Tudjuk, hogy Babilonban, az Euphratesen túli *paradeisos*-ban vívta haláltusáját (Arr. VII 25,3). A Nagy Sándor-hagyomány regényes epizódjai azt mutatják, hogy szerkesztői a makedón királyt mintegy „integrálták a keleti uralkodók *paradeisos*-milieujébe." P. Grimal[12] a Daphnis és Chloé-regényre is utal, amelyben (4,2) Longos a lesbosi kertet a nagykirály *paradeisos*-a nyomán ábrázolja.

Az elő-ázsiai *hortus regalis*-okra vonatkozó szöveghelyek olvasása közben az uralkodók *saját kezű* közreműködését persze nem kell szó szerint értelmeznünk. Jobbadára sztereotip formulák ezek, amelyekből annyit szűrhetünk le, hogy a *kert* tulajdonképpen királyi tulajdon, *királyi mű* (vö. Hor., Ars p. 65 *regis opus,* — a misenumi hadikikötőről)[13], akárcsak a víztárolók, csatornák vagy akár a szőlőültetvények, mint ahogy az ószövetségi Prédikátor is elmondta (2,4 sk.): „Ültetek magamnak szőlőket, csinálék magamnak kerteket és ékességre való kerteket (κήπους

[11] Vö. *W. Röllig:* Kl. Pauly V 960.
[12] *P. Grimal:* Les jardins romains. ²Paris 1969, 80.
[13] Vö. Dragma II 288. skk.

καὶ παραδείσους) és ülteték beléjük mindenféle gyümölcstermő fákat; csinálék magamnak víztartó tavakat; hogy azokból öntözzem a fáknak sarjadó erdejét." Sanherib sem elégedett meg egy cédruserdő telepítésével, „csinált magának" vascsákányával a főváros határában „ékességre való kerteket — csatornákkal és víztárolókkal. Megint csak elgondolkozhatunk: Nagy Sándor is csákánnyal tör utat seregének a járhatatlan hegyi terepen,[14] mint keleti hódító elődei vagy az örökébe lépő nyugati hódító, Hannibal, de még más örökösökkel is fogunk találkozni.

Ami az iménti „királyi művek" vallási (kultikus) hátterét illeti, az alkalmanként a vadászszenvedély kielégítésére is szolgáló *paradeisos*-okban felállított oltárok, az ott bemutatott (ital)áldozatok stb. csökevényesen mutatják az idők folyamán esetleg feledésbe merült eredeti jelentést: az uralkodó ideális feladatát, hogy ti. a *körülkerített* kertet, a védett elzártságnak, a vegetációs bőségnek és a művelésnek köszönhető *rend* szimbólumát a kívülről fenyegető romboló, károsító tényezők ellen oltalmazza.

Így foghatók fel a közösségi központokká fejlődő mezopotámiai *paradeisos*-ok mintegy a falakkal védett emberi kultúra kozmikus modelljeiként, amint ezt egy prehistorikus samarrai edény stilizált ábrázolása megjeleníti: „ein Baum und Vogel innerhalb eines jeden der vier durch zwei sich kreuzende 'Kanäle' gebildeten Beete" (Fauth 3; bibl. a 9. jegyzetben). Elfogadhatónak látszik az a magyarázat, hogy itt a folyóktól négy részre osztott *orbis terrarum* ábrázolásával lehet dolgunk, olyan ábrázolással, amelynek a *Roma quadrata*-kérdéssel való összefüggése elől nehezen zárkózhatnánk el. A kultuszhely és a kert „kozmikus kongruenciájának" (Fauth, 20) gondolatával jól megfér az, hogy a sumér Enki is kertészként kínálja gyümölcseit Uttu istennőnek, vagy a sumér királylista élén szereplő Dumuzi („a pásztor") egy személyben testesíti meg az isteni *démiurgos*-t és a földművelő őskirályt, a növényi és állati termékenység biztosítóját, a „földművelő" Enkimduval egyetemben, aki nemcsak a „növények gondozója", hanem ugyanakkor „a csatornák és gátak felügyelője" is. A kétágú kapa vagy a csákány egy sumér tanköltemény szerint Enlil isten találmánya, és a mezopotámiai uralkodók — a lagasi Gudeától késői utódaiig — szertartásos mozdulattal hordozzák a vályogtéglát vagy a kosarat (vö. Dragma III 296), vagy Nabukodonosor maga döntögeti a libanoni cédrusokat a templomépítéshez. Az évezredeken át öröklődő cím: „a négy világtáj ura" is tulajdonképpen annyit jelent, hogy az illető uralkodó a rendező elvet és a gyarapodást testesíti meg, illetve biztosítja a négy részre tagolt kozmikus *paradeisos*-ban. De elgondolkozhatunk a pylosi Ta 711 jelzésű táblán olvasható *damokoros* tisztség (funkció)[15] kultikus összefüggéseiről is: a sumér uralkodók feladatai közé tartozott a szent hely tisztán tartásáról való gondoskodás és az élet fájának öntözése is, — mint ahogy Xerxés is megadta a tiszteletet annak a bizonyos platánnak és majd a császárkori Rómában is akad olyan nagyúr, aki borral öntözgeti parkjának legszebb fáját (Plin., N. h. XVI 91,242; Dragma I 26 sk.).

[14] Vö. Dragma I 189 skk.

[15] Vö. *Harmatta János: Augewas damokoros.* Ant. Tan. 45 (2001) 5 skk., különösen 10. — L. még *G. Widengren:* The King and the Tree of Life. 20 sk.

Ebben az összefüggésben tér Fauth vissza újólag (25) a vízmeregető Akkira, Šarrukīnu nevelőapjára, valamint a hasonló foglalatossággal bajlódó Abdalónymosra. A vízmeregető és munkaeszköze, a vödör, nélkülözhetetlen a mezopotámiai földművelésben, akárcsak — magasabb fokon — a csatornákra felügyelő személy. Ha II. Nabukodonosor „a csatornák erőskezű felügyelőjének" címét viseli, „aki gondoskodik a földek öntözéséről", akkor tulajdonképpen Enkimdunak, a gátak hérószi urának vagy éppen Adad istennek, az égi és földi vizek szabályozójának" funkcióját veszi át. A királyi kertekben ezt a tényked́st azok a domborműves ábrázolások mutatják, amelyeken az uralkodó a szent fa előtt áll, esetenként szárnyas démonok társaságában, kezükben a vizesvödörrel és a termékenységet szimbolizáló pálmaággal. Így most már valóban jobban értjük Hérodotos szűkszavú tudósítását Xerxés szépséges platánfájáról.

Még hosszan folytathatnók a Fauth írásában felhalmozott revelatív anyag ismertetését (és kiegészítését), amelyből rengeteget tanulhatunk az ókori Kelet elképzeléseiről: a *paradeisos* védett és folyvást gyarapított (gyarapítandó) *polykarpia*-járól, mint az uralkodó életadó potenciájának modelljéről, az ország virulásának kozmikus megjelenítéséről. Vessünk még egy pillantást Alkinoos mesés kertjére (Od. VII 112 skk.):

> ἔκτοσθεν δ΄ αὐλῆς μέγας ὄρχατος...
> τετράγονος, περὶ δ΄ ἕρκος ἐλήλαται ἀμφοτέρωθεν...

amelynek leírása[16] ízelítőt adhat a görög—perzsa érintkezések során hovatovább Nyugatra is átterjedő kertkultúra gazdagságából.

Lezárásként térjünk rá arra, amit Fauth is többször érintett, de nyugati (római) átvételére és továbbélésére nem gondolt. Historiográfiai műhelytanulmányaim ismerői sejtik, kiről-miről lesz szó: az előbbiekben már említett Abdalónymosról, a Nagy Sándor jóvoltából királyi trónra ültetett kertészről. Nem ismétlem el, amit annak idején (Dragma I 68 skk.) részletesen tárgyaltam, hogy a Šarrukīnu-mítosz vonásaival felékesített történetet alkalmasint Kleitarchos milyen szenzációsra formálta, és hogy a hellénisztikus változatot — minden valószínűség szerint — Fabius Pictor, a római annalisztika úttörője, az adott történeti körülmények közt hogyan alkalmazta. Mint kimutattam, a közelkeleti kertészkirályból eszményi római hőst kreált, aki Livius előadása (III 26,9) szerint „vagy csatornaásás, vagy szántás, de minden bizonnyal földműves munka végzése közben" fogadja a senatus küldötteit, majd togát öltve hallgatja meg az üzenetet: dictatorként tőle várják a vész elhárítását. Cincinnatusunk (vagy más változat szerint a neve szerint *tyrosi* Saranus-Serranus) tehát csatornaásással van elfoglalva; *palae innixus,* tehát ásójának nyelére támaszkodva ámuldozik a váratlan fejleményen, — a folytatást tudjuk. Csak azt nem tudhatjuk, a közelkeleti Abdalónymosból hogy lett Cincinnatus (vagy Serranus)? Az, amire egy

[16] Vö. *J. N. Bremmer:* i. m. 121 (az Od.-hely az ó-keresztény irodalomban).

outsider, a művészettörténész Pigler Andor[17] felfigyelt, hogy ti. bizonyos barokk festmények *vagy* Cincinnatust, *vagy* Abdalónymost ábrázolják, a problémát jelzik. Mi a motívumok hasonlóságából indultunk ki, és a 210-es évek drámai eseményeinek ismeretében jutottunk el Fabius Pictor történeti szerepének megértéséhez. Ezt a Fabiust a görög Kelet szakértőjeként bízták meg a kényes diplomáciai feladattal; a görög közvélemény áthangolásával, a Hannibal szította propaganda ellensúlyozásával. Biztosan ismerte Kleitarchos regényes történetírói ténykedését, és kapóra jött neki a végső soron *tyrosi (Saranus)* Hannibal tyrosi atyafiságának az az alakja, akinek *kitalált* római pendant-jával két legyet üthetett egy csapásra. Görög nyelvű évkönyveiben eszményi rómait állíthatott kül- és belföldi olvasói elé: a görögök elé tárta az igénytelen és romlatlan római polgár képét, a politikai vetélytársak (a Claudiusok) ellenében pedig felmutatta, hogy egy igazi római önzetlenül szolgálja a közt és nem él vissza kivételes hatalmával, mint akárhány történő Claudius. De még tovább is merészkedhetünk: Valamikor-valahol egy *király* kényére-kedvére tehetett valakit *királlyá,* bezzeg a római nép törvényszabta módon ruházza fel arra érdemes polgárát válságos körülmények közt is *időhöz kötött* hatalommal,[18] és az illető erről a kivételes hatalomról is lojálisan leköszön, ha feladatát teljesítette.

Hogy pedig az előre választott cím első felének is megfeleljek: a Jelenések könyvében (22,1—5) az élet vizének tiszta folyójáról olvasunk, amely folyóvízen innen és túl az életnek fája vala, mely tizenkét gyümölcsöt terem, és ott az Isten szolgáinak nem lesz szükségük szövétnekre, mert az Úr világosítja meg őket, és *országolnak* (βασιλεύσουσιν) örökkön-örökké. Mi — nagy merészen — feltételezzük, hogy az idézett helyen a keleti *paradeisos* ősi *(királyi)* vonatkozásai tükröződnek.

... és a bécsi vadaskertig

Más összefüggésben (a *tyrannoktonia,* ill. a *tyrannis* kérdésének a XVI. századi török hódításra való vonatkoztatásával kapcsolatban[19] már hivatkoztunk Bornemisza Péter bécsi görög professzorának, Georg Tannernek „Brevis et dilucida ... Maximiliani, Archiducis Austriae Viennae ad Danubii ripas et diaetae seu amoenarii... et horti et inprimis veteris quincuncis descriptio" c. kéziratos dolgozatára. Ezt a J. Chmeltől sajnos csak kivonatosan közölt tanulmányt[20] most érdemesnek véltük behatóbban szemügyre venni, hogy lássuk, hogyan valósult meg a XVI. századi Bécsben az a bizonyos *amoenarium,* vagyis a hajdani perzsa (közel-keleti) *paradeisos* újraálmodása.

[17] *Pigler A.:* Barockthemen, II. (Bp. 1960) 348 és 362.

[18] Vö. Dragma IV 204 skk. (a kontinuitásról): Ant. Tan. 30 (1983) 204 (Fabius Pictor és a Nagy Sándor-hagyomány).

[19] Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960. 95.

[20] *J. Chmel:* Die Handschriften der k.k. Hofbibliothek in Wien, II. Wien 1841, 276 skk.

A kézirat elején (p. 276) olvasható distichonok szerint:

Est locus et multa spectabilis arbore sylva,
qua vaga Danubii ripa feritur aquis.
Fessus in hoc curis regni pius otia quaerit
devectus celeri Maxmilianus equo,
atque ibi cervorum generosa cornua dextra
atque alios (!) alacris sternit agitque feras.
Struxit et ad ripam spatiosum fluminis hortum,
in quo quincuncis culta figura patet...
Hesperidum cedant horti atque virentia Tempe,
Alcinoi cedant culta vireta senis.
Arbore plena seges, cantanti plena volucro (!)...

A grammatikai bökkenőket nézzük el P. Fabricius „mathematicus regius"-nak. Magából az 1557. május 1-ről keltezett értekezésből nem Tanner terjengős bevezetése érdekes. Bornemisza Péter hajdani kutatóját persze érdekli egy „édes" sophoklési sor közbeiktatása is, amennyiben dokumentálja azt, hogy az Élektrát magyarító deák bécsi mestere továbbra is melengette a Melanchthontól Wittenbergben tanultakat. Érdekesebb a maga mesterének, Sebastian Huetstockernek hálás emlegetése, mint aki arra buzdította, hogy a királyi *amoenarium* ('kies pihenőhely') tervezését segítse *laudatissimis sapientissimarum gentium Persicarum, Atheniensium et Romanarum exemplis.* Ezért vállalkozott ennek a *qualiscumque sylvula*-nak az összegyűjtésére (p. 279).

Maga a tulajdonképpeni értekezés (p. 281) ugyanannak a Xenophón Oikonomikosában olvasható *dulcissima narratio*-nak az idézésével kezdődik, amellyel Fauth is a maga mondanivalóját elkezdte: a spartai Lysandros sardeisi látogatásával abban a „körülkerített és gondosan telepített kertben". (Tanner Cicero parafrázisának szavait használja: *hortum consaeptum et diligenter consitum, quem Lydi paradisum appellant.*) Itt Lysandros — *conspecta pulcherrimarum arborum, pari intervallo dissitarum proceritate,* ET ORDINIBUS IN QUINCUNCEM DIRECTIS... (Tanner kiemelése!) — „a következő szavakkal adott kifejezést ámuldozásának stb." Az idézet eddig tart, majd kiderül, hogy „nemrégiben" *(nuper)* a szerző is így ámuldozhatott Miksa Bécs melletti nyári lakjának *(diaeta)* megláttán. Ezután kerül sor az akkor még csak cseh király nagyszabású tervének, a *regia domus* körül létesítendő óriáspark különlegességeinek részletezésére. Az áradozó leírás a fentebbiekben (...) ismertetett kis-ázsiai stb. *paradeisos*-ok csodáit idézik emlékezetünkbe: *Is sane Ager seu Medamnis* (? talán a. m. *'Mesopotamia'*, amennyiben a királyi nyári lak környezetét a Duna mellékágából elvezetett csatornák szeldelik) *in summa admiratione esse debet,* — annyi szarvas, őz, zerge, vaddisznó, nyúl, hód nyüzsög benne, a szárnyasokat nem is említve. Ő királyi felsége itt aztán kedvére hódolhat vadászszenvedélyének és a jó egészséget biztosító tisztes gyakorlatozásnak (vö. Kyros foglalatoskodásával), megkönnyebbülhet országos gondjaitól (p. 283).

Következik az *amoenissimus hortus* tervezésének ismertetése: 1540-ben J. L. Brassicanus felhívta Seb. Huetstocker figyelmét „a régi perzsák, athéniek és rómaiak" kertépítő tudományára *(quanta solertia et prudentia... in hortis, pratis, pomariis et vineis utiliter conserendis, observato speciosissimo illo quincuncis ordine usi essent),* illetve Lazare de Baïf (a francia király velencei követe) ide vonatkozó tudós írásaira.[21] Miksa mindezek ismeretében rendelte el *citra moram* a nagyszabású terv megvalósítását, méghozzá úgy, hogy a legendás Kyros példáját követve *maga* jelölte ki a növények ültetési rendjét: *ipse Rex hunc ordinem... certo funiculo a media ipsius cenaculi fenestra versus hortum protracto non sine memorabili Cyri exemplo propria manu dimensus est.* Nyilván ráismerünk a görög kifejezésekre (διεμέτρησα καὶ διέταξα), majd a továbbiakban még az εὐγωνία szemmeltartására is: *quamcumque in partem spectes, ad angulos aequales exacta sint omnia...* Így nőtt ki a földből Miksa csodakertje, méltó párja Kyrosék *paradeisos*-ainak, ugyanúgy *körülkerítve,* csak talán még gazdagabban: az állatok akárhányszor a kerti lakig merészkednek, szinte felkínálják magukat most már nemcsak a hajdani vadászfegyvereknek, hanem a modern puskáknak is: *seipsos telis, venabulis et bombardis quasi obiiciunt...* A kert gazdagságának ismertetése során — az ezerféle gyümölcsfa között — találkozunk még az olyan, Perzsiából származó barackkülönlegességekkel is, *quae vulgo Durantsi appellatur.*[22]

Kár, hogy Chmel kivonatos közlésében (p. 287) nem olvashatunk bővebben a királyi kert „különleges termékenységének" okáról *(regii horti eximiae fertilitatis causa),* mármint a Dunából mesterségesen *(artificiosa aliqua machina)* elvezetett csatornákról *(rivuli).* A teljes szöveg ismeretében bizonyára még hitelesebben győződhetnénk meg a tervezők elgondolásáról: a folyók (csatornák) szabdalta *paradicsomi* kert reprezentálásának szándékáról.

Tanner a továbbiakban (p. 290) visszaemlékezik franciaországi időzésére, amikor (1550-ben) alkalma nyílt összehasonlítani a két fővárost, és megállapíthatta: *ager Viennensis omnibus fere rebus Parisiensi anteferendus videtur.* Visszaemlékszik azonban olaszországi tanulmányútjára is: a Georgica költőjének lelkesedésével vallja, hogy Italia szinte egész Európának kertje *(veluti Adonidis et Alcinoi... aliorumque regum antiquissimorum hortus),* miközben nemcsak a régiekre (Pompeius, Sallustius, Lucullus, Maecenas... „gyönyörűségeire") gondol, hanem a korabeli Po-síkságra vagy Nápoly környékére is.

De Bécs *(haec florentissima universae Germaniae ora)* mindezekkel állja a versenyt! Éppen ezért juthat eszébe 1557 tavaszán, hogy az egek urához esdjen, *ne hanc*

[21] Később (p. 288) *Tanner* nemcsak a kertekről író antik szerzőket sorolja fel, hanem az egykorú szakértőkre is hivatkozik: *G. Budaeus (Budé):* De asse et partibus eius (1514), ill. *L. Bayfius (Baïf):* De vasculis etc.

[22] Az őszibarack németül ma is *Pfirsich,* oroszul *nepcuк,* franciául *pêche,* olaszul *pesco* (a latin *Persicum malum*-ból). — Miksa Verancsics Antal esztergomi érsek kertjéből hozatott „duránci" oltógalyakat: *Podhraczky József* adataira hivatkozik *S. Lauter Éva* az „Európa híres kertje" c. kötetben (Bp. 1993), 102, 5. j. A tanulságos gyűjtemény (szerk. *R. Várkonyi Ágnes* és *Kósa László*) ismeretét *R. Hamar Mártá*nak köszönöm.

dulcissimam patriam Turcicis armis vastari sinat, sed eam quam diutissime clementer protegat, ut sit perpetuum rerum bonarum hospitium, adeoque munitissimum totius Germaniae adversus Turcicam rabiem et tyrannidem veluti propugnaculum.

Ezekben a hónapokban Tanner magyar tanítványa, a „jó Budából" kivetett Bornemisza Péter, Sophoklés Élektrájának a magyarországi viszonyokra alkalmazott parafrázisával próbálta mozgósítani *nem* a biztonságban szemlélődő nyugati uralkodókat, hanem tulajdon népét, hogy a maga erejére hagyatkozva szálljon szembe a *Turcica tyrannis*-szal. Száz évvel később Zrínyi Miklós ugyanezekkel a gondokkal viaskodik. Az akkori Európa hatalmasságainak érdekeit és erőviszonyait nagyjából ismerjük. A maiakat is.

SUMMARY

Metastasio, the librettist of Mozart's "Il re pastore" wrote his libretto on the basis of Curtius Rufus and according to the claims of his epoch and royal court of Maria Theresa with due knots. Aminta, mounted the throne by the favour of Alexander the Great, is nobody else as Abdalonymus, mentioned repeatedly by ancient authors. He was bearer of mythic oriental traditions whose figure was transformed to (the invented) Cincinnatus, incarnating the ancient Roman ideals. Recently, the orientalist W. Fauth revealed the far-ramified treasure of this oriental tradition in his wide-ranging study. By its help the classical philologist can establish unexpected coherences between the cosmological relations of the ancient oriental royal symbolics and the phenomena, unexplained so far, of the Greco-Roman culture (descriptions of paradise, *Roma quadrata,* political motives of the rise of Roman historiography, etc.). As addition to the subject presented itself the contemporary description of the game reserve at Vienna of the Austrian archduke Maximilian (the later Emperor and King) as an attempt to put into practice the antique idea of paradise in modern Europe.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 37–64

GRÜLL TIBOR

„NINCS NEKIK SE NYELVÜK, SE ÍRÁSUK"

A ZSIDÓK ÉS A LATIN NYELV A KÉSŐ ÓKORBAN

SCHEIBER SÁNDOR EMLÉKÉNEK

A Iudaea/Palaestinában, illetve a diaszpórában élő zsidóság körében a latin nyelv nem örvendett nagy népszerűségnek. Ebben politikai, vallási és kulturális szempontok egyaránt szerepet játszottak. A lebecsülés ellenére a zsidók mégis használták a latint, különösen a IV. századtól, a kereszténység államvallássá nyilvánításától kezdődően. A latin nyelvhasználat nyomait legnagyobb számban a feliratok őrizték meg számunkra, melyekben sajátosan zsidó környezetre utaló lexémákat találunk ugyan, de valamiféle „zsidólatin" nyelv meglétét nem tudjuk kimutatni. Két latin nyelvű zsidó epitáfiumot s egy kevéssé ismert jogi és egy vallási iratot elemzünk; az előbbieknél a források szociolingvisztikai hátterét, az utóbbiaknál a bibliai citátumok lehetséges forrásait vizsgáljuk.

1. *Az ókori zsidóság nyelvi helyzete.* Az ókori zsidóság nyelvhasználati szokásainak leírása nem könnyű feladat, hiszen forrásaink száma csekély, relevanciájuk megkérdőjelezhető, s a modern analógiák is legtöbbször távol állnak az egykorú valóságtól. Ráadásul az „ókori zsidóság" fogalma is differenciált: mindenekelőtt meg kell különböztetnünk a iudaeai/palaestinai[1] zsidóságot a diaszpórában élőktől, azon belül is a nyugati diaszpórát a keletitől. A XX. század második felének szociolingvisztikai kutatásai azonban *mutatis mutandis* segítségünkre lehetnek az ókori palesztinai és diaszpórai zsidóság nyelvhasználatának leírásában. Alábbi tanulmányunkban a modern nyelvészet eredményeiből kiindulva epigráfiai emlékek és két irodalmi mű segítségével próbáljuk megvizsgálni a Nyugatrómai Birodalom területén élő zsidó diaszpóra és a latin nyelv kapcsolatának alakulását.

[1] Heródes királyságát a rómaiak annak halála (i. e. 4) után több részre osztották fiai: Antipas, Philippos és Archelaos között. Az utóbbi területét (Iudaea, Samaria, Idumaea) az ethnarchos száműzetése után, i. sz. 6-ban praefecturává alakították, s azt Syria provinciához csatolták. Az ország (Antipas és Philippos területét is beleértve) I. Agrippa király halála (i. sz. 44) után vált önálló provinciává egy *procurator* vezetése alatt. A tartomány közigazgatási besorolása a későbbiekben is sokat változott. A Palaestina elnevezést hivatalosan csak a Bar Kochba-felkelés leverése után, i. sz. 135-ben vezették be. A kérdésről legújabban ld. *H. M. Cotton:* Some Aspects of the Roman Administration of Judaea/Syria-Palaestina. In: Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jahrhundert. Hrsg. von *W. Eck*. München: Oldenbourg, 1999. 75—91. (Köszönöm *Alföldy Gézá*nak, hogy a cikkre felhívta a figyelmemet és azt hozzáférhetővé tette számomra.)

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

1.1. *Diglosszia*. A zsidóság eredeti anyanyelve, a héber — amelyen szent irataik túlnyomó része íródott — a babilóni fogság alatt és után a köznapi beszédben átadta helyét az araminak, miközben ő maga „szent nyelvként", sőt egyenesen a „Szentély nyelveként"[2] élt tovább, amíg az i. sz. III. századra előbb jogi, majd irodalmi használata meg nem szűnt.[3] Ennek a sajátos nyelvi helyzetnek leírására tökéletesen illik a Charles Ferguson által bevezetett diglosszia kifejezés, mely eredetileg arra vonatkozott, mikor egy beszélőközösség által használt egyazon nyelv két vagy több változata között sajátos viszony és munkamegosztás figyelhető meg.[4] Ferguson rendszerében a júdeai lakosság által beszélt héber az „emelkedett" (E), a vele rokon arámi pedig a „közönséges" (K) nyelvváltozatnak felel meg. A tipikus diglosszia-helyzetekben (mint amilyen az „emelkedett" klasszikus (koráni) arab és a „közönséges" helyi arab dialektusok használata) az E változat örvend a legnagyobb tekintélynek: ezen íródnak a vallási szövegek, beszédek, ez az értékes, tiszta, „szent" nyelv; miközben a beszélők a K nyelvváltozatot többnyire alacsonyabb rendűnek tartják. Jellemző továbbá az E magas sztenderdizáltsága: ez a nyelvváltozat szótárakkal, nyelvtanokkal, tankönyvekkel rendelkezik, mivel ezt többnyire az iskolában sajátítják el; ezzel szemben a K ritkán sztenderdizált és számos dialektusa létezik.[5]

Hogyan illeszthető ebbe a képbe a görög nyelv és kultúra térhódítása? Vitathatatlan tény, hogy a Második Templom korában (i. e. 516—i. sz. 70) a júdeai zsidók körében is fokozatos hellenizáció ment végbe, bár máig tartó vita folyik arról, hogy a görög az E és a K funkcióban milyen mértékben vette át a héber ill. arámi szerepét.[6]

[2] לשן קדשה m. Szóta 7:2; לשן בית קדשה Targum Neophiti ad Gen 2:19, ld. A. Díez Macho (ed.): Neophiti 1. vol. III. Madrid—Barcelona, 1971. p. 31.

[3] Az i. e. III—i. sz. III. századig tartó időszakban az arámi mind a vernakuláris, mind a hivatalos (jogi) nyelv szerepét betöltötte, különösen a farizeusok által uralt, vallásilag konzervatív Iudaeában. Ezalatt a misnai vagy rabbinikus héber „az iskolák és akadémiák tanult nyelve" volt *(E. Schürer)*. Az arámi csak az i. sz. III—IV. században került fel az irodalmi nyelvbe. A hellenizmus ugyanebben az időben mélyre hatolt a nem-zsidó területeken (Samaria, Galilea „idegen körzetei", a Dekapolis térsége), illetve a Iudaea arisztokráciáját jelentő szaddokeusok is teljesen hellenizálódtak. Ld. *E. Schürer:* The History of the Jewish People in the Age of Christ. rev. ed. *G. Vermes et al.* Edinburgh 1979. II.22—23; cf. *H. B. Rosén:* Die Sprachsituation im römischen Palästina. in: Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit. Köln—Bonn 1980. 215—239.

[4] *Ch. A. Ferguson:* Diglosszia. In: *Pap Mária, Szépe György* (szerk.): Társadalom és nyelv. Budapest: Gondolat, 1975. 291—317. *Iványi Tamás* ford. — Ld. még *Bartha Csilla:* A kétnyelvűség alapkérdései. Tankönyvkiadó, Bp. 1999. 66—74.

[5] Ezek közül a leglényegesebb a júdeai és galileai arámi közötti nagyfokú különbözőség, amelyről a Talmud számos humoros történetet is megőrzött, ld. *Vermes Géza:* A zsidó Jézus. Osiris, Bp. 1998. 69—72. *Hajnal Piroska* ford.

[6] A kérdésnek tekintélyes szakirodalma van, amelynek teljes felsorolására itt nincs lehetőség, ezért csak a főbb műveket idézem: *S. Liebermann:* Hellenism in Jewish Palestine. Studies in Literary Transmission. Beliefs and Manners of Palestine in the 1st Century B.C.E. New York: The Jewish Seminary of America, 1950; *V. Tcherikover:* Hellenistic Civilization and the Jews (1959), (repr. with a preface by John J. Collins. Peabody, Mass. 1999); *S. Lieberman:* Greek in Jewish Palestine: Studies in the Life and Manners of Jewish Palestine in the II—IV Centuries. New York: Jewish Theological Seminary, 1965; *J. N. Sevenster:* Do You Know Greek? How Much Greek could the First Jewish Christians have Known? Leiden 1968; *M. Hengel:* Judentum und Hellenismus, Tübingen 1969; *G. Mussies:* The Morphology of

Ugyanakkor egyértelmű, hogy a diaszpórai zsidóság körében az i. e. III. századtól kezdve az emelkedett és közönséges nyelvváltozatban is a görög lépett a héber és arámi helyébe, amint arról a diaszpórai irodalom fennmaradt emlékei, valamint a papiruszok és feliratok is bizonyságul szolgálnak.[7] Az újabb diglossziaértelmezések azonban erre a nyelvi szituációra is alkalmazhatók. A *triglosszia* egy érdekes esete a tunéziai araboké, ahol a klasszikus (E) és tunéziai arab (K) mellett a francia (E) is használatos, vagyis a formális helyzeteken két egymástól merőben eltérő nyelv osztozik. E példa mégsem egészen felel meg a diaszpórai zsidóság nyelvi helyzetének, mivel ott a görög — mint *lingua franca* — nemcsak az E, hanem a K változatban is használatos volt a héber (E) és arámi (K) mellett. Ezt a szituációt *kettős átfedő diglossziának* nevezi a szakirodalom.[8] Esetünkben ez azt jelenti, hogy a görög mind az E, mind a K változatban funkcionált, miközben bizonyos körökben a héber és arámi is megőrizte korábbi szerepét.

1.2. *A kétnyelvűség típusai.* Amint a két- vagy többnyelvűséget létrehozó okok is sokfélék lehetnek, e jelenség meghatározása is éppoly kevéssé egységes.[9] A különféle meghatározások mögött általában az az alapvető kérdés húzódik meg, hogy vajon milyen mértékben kell birtokolnia valakinek két vagy több nyelvet ahhoz, hogy bi-, illetve multilingválisnak tekinthessük? Az egyik szélsőség szerint ehhez elegendő az írott nyelv passzív megértése; mások ellenben az anyanyelvi szintű verbális kommunikációt tekintik a bilingvalizmus *sine qua non*jának. Az előbbit Richard Diebold kifejezésével „kezdeti kétnyelvűségnek" (incipient bilingualism) is nevezik, amely két nyelv kontaktusának kezdetét — vagy végét — jelzi. Nyilvánvaló, hogy a görög/latin nyelvű diaszpórai zsidó feliratokon rendszeresen feltűnő *šalōm* köszöntés-formula nem bizonyítja — igaz, nem is zárja ki — a felirat állítójának *(ordinator)* alapos hébertudását. Ugyanakkor a héber szavak puszta jelenléte a görög/latin feliratokon bizonyos definíciók szerint már elegendő a bilingvizmus kimondásához. MacNamara szerint mindazon személyek kétnyelvűnek tekinthetők, akik második nyelvükön a négy alapvető nyelvi készség (beszéd, megértés, olvasás, írás) *egyikével* rendelkeznek az első nyelv nyelvi készségei mellett.[10] A bilingvizmus ma legelfogadottabb — funkcionális — meghatározása szerint a kétnyelvűség két (vagy több) nyelv rendszeres használata, kétnyelvűek pedig azok az emberek, akiknek mindennapi életük során szükségük van két (vagy több) nyelvre, és ezeket használják is.

Koine Greek in the Apocalypse of St. John. A Study in Bilingualism. Leiden 1971; *A. Momigliano:* Alien Wisdom. The Limits of Hellenization. Cambridge 1971; *E. Schürer:* i. m. II.74—80. (3. jegyzet); *H. B. Rosén:* i. m. 215—239. (3. jegyzet); *J. A. Soggin:* Bilinguismo o trilinguismo nell' ebraismo postesilico. Il caso dell'Aramaico e del greco. Vicino Oriente 3 (1980), 199—207.

[7] Philón szerint a görög ἡ ἡμετέρα διάλεκτος (De congressu 44.3.); cf. *Tcherikover:* i. m. 347. (6. jegyzet)

[8] *Bartha:* i. m. 69—70. (4. jegyzet) — A szerző által idézett példa Tanzánia, ahol a vernakuláris bantu nyelvek (K) mellett közvetítő nyelvként létezik a szuahéli, amellyel a gyerekek már otthon is találkoznak (K), de csak az iskolában sajátítják el teljes mértékben (E). A közép- és felső fokú oktatás nyelve viszont az angol (E). A szuahéli tehát egyszer a K, másszor az E funkcióját tölti be.

[9] *Bartha:* i. m. 31—40. (4. jegyzet)

[10] *Bartha:* i. m. 37. (4. jegyzet)

E tág meghatározás értelmében a diaszpórai zsidó közösségek valamennyi tagja kétnyelvűnek minősíthető. Az árnyaltabb leíráshoz azonban további szempontokat kell figyelembe vennünk. Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk egymástól a *szerzett* (természetes) és *tanult* (mesterséges/ellenőrzött) bilingvalizmust. Szerzett kétnyelvűségnek nevezzük azt, amikor valaki a második nyelvét a körülmények hatására sajátította el, intézményes tanulás nélkül (pl. egy kereskedő munkája közben). Tanult bilingválisnak azt tekintjük, aki szekundér nyelvével szisztematikus oktatás során ismerkedett meg. A diaszpórában élő, idegen nyelvű környezetbe ékelődött zsidóknak elemi érdekük volt a többségi nyelv elsajátítása. Nyilvánvaló, hogy az alacsonyabb társadalmi állású, szerényebb anyagi képességekkel rendelkező rétegek szerzett bilingválisok voltak; míg a tehetősebb, befolyásosabb családok a többségi nyelv ellenőrzött elsajátítására is hangsúlyt fektettek.[11]

Kutatásunk szempontjából a receptív (passzív), illetve produktív (aktív) bilingvalizmus megkülönböztetése is döntő fontosságú kérdés. Az előbbi elnevezés olyan szituációra utal, amikor a második nyelvet valaki olvassa, illetve hallás útján megérti, de nem tudja írni vagy beszélni. Az utóbbi terminus pedig olyan szituációt jelöl, amikor a második nyelvet írják és beszélik is. Amikor Lysias ezredes Jeruzsálemben meglepetten kérdezte a tarsusi Sault: Ἑλληνιστὶ γινώσκεις; — világosan arra célzott, hogy fölismerte Pálban a produktív bilingválist (Act. 21:37). Az ókori zsidó többnyelvűség tárgyalásakor eddig többnyire elmulasztottak különbséget tenni a bilingvalizmus e két formája között. A bilingvális képességet gyakran csupán a produktivitás szempontjából ítélték meg, s elfeledkeztek arról, hogy a lakosság egy jelentős része passzív kétnyelvűséggel rendelkezett.

2. *A latin befolyása és megítélése Iudaea/Palaestinában.* A görög nyelv és kultúra lassan, de folyamatosan növekvő befolyása Iudaea/Palaestina területén természetes folyamatnak tekinthető, még akkor is, ha a zsidó vallási vezetők hosszú időn keresztül elzárkóztak a hellenizmus befogadása elől.[12] A latin azonban csak igen kis mértékben volt jelen a szentföldi zsidóság mindennapjaiban, amit részint a tudatos nyelvi romanizáció hiányával,[13] részint a görög nyelv *lingua franca* jellegével, részint a rab-

[11] Erre utalnak a görög *ephébos*-katalógusokban szereplő zsidó nevek. Ezek felsorolását ld. *L. Kant:* Jewish Inscriptions in Greek and Latin. ANRW II.20.2. (1987), 691. n.121. — Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a sardeisi zsinagóga egy nagyobb épületkomplexum része volt, amelyben *gymnaseion* is helyet kapott, ld. *A. T. Kraabel:* The Diaspora Synagogue: Archeological and Epigraphic Evidence Since Sukenik. ANRW II.19.1. (1979), 477—510.

[12] Sammáj híres tizennyolc szabálya magában foglalta a görögül tanulás tilalmát is. Rabbi Jehósua és Rabbi Ismaél a II. század elején elvetette a görög tanulását, pontosabban csak akkor engedte meg, ha *„se nappal nincs, se éjszaka"* (Ab. Zara 1.20; b. Menach. 99b). Egy elterjedt mondás szerint aki gyermekeit görögre tanítja, ugyanazt műveli, mint aki disznókat tenyészt (b. Bab. Kam. 82b; b. Szóta 49b; b. Menach. 64b). *Saul Lieberman* szerint azonban a rabbinikus tiltás eredetileg csak *a görög filozófia gyermekek számára* történő oktatására vonatkozott; s ezt terjesztették ki a Quietus-háború (i. sz. 115—117) idején *a görög nyelv* oktatására is. A rabbik sem a II. század előtt, sem utána nem tiltották a felnőtt férfiaknak a görög nyelv és filozófia magáncélú tanulmányozását, ld. *Lieberman:* Greek in Jewish Palestine, 100—114. (6. jegyzet)

[13] Erről ld. *Adamik Béla:* A római birodalom hivatalos nyelvhasználatának történetéhez. AntTan 44 (2000), 199—212. (További szakirodalommal.)

bik Rómával kapcsolatos negatív értékítéletével magyarázhatunk.[14] Julius Caesar óta a zsidókkal kapcsolatos rendeletek szövegei a görög mellett latinul is megjelentek a keleti területeken, de a nyelvválasztás ebben az esetben csak a hatalom szimbolikus megjelenítésére szolgált. Caesar meghagyta a sidóniaknak, hogy a II. Hyrkanost főpappá kinevező rendeletét görögül és latinul is véssék bronztáblába. Ugyanezt tették Tyrosban és Askelonban is. Marcus Antonius a tyrosiaknak megparancsolta, hogy rendeleteit εἰς τὰς δημοσίας ἐντάξητε δέλτους γράμμασι Ῥωμαϊκοῖς καὶ Ἑλληνικοῖς, és állítsák ki azokat a forumon.[15] A jeruzsálemi Templomban a Szentély körüli mellvéden görög és latin nyelvű táblák hirdették, hogy halálbüntetés terhe alatt senki nem léphet beljebb.[16] A helytartók hivatalos feliratai — különösen székhelyükön, Caesarea Maritimában — akár egynyelvű latin szövegek is lehettek: jó példa erre az 1961 óta ismert Pilatus-felirat.[17] Az első zsidó háború után Júdeában állomásozó római legió(k) is latinul hagyták hátra békésebb természetű működésük névjegyeit: a mérföldköveket és a vízvezetékekre applikált építési feliratokat.[18]

A latin nyelv, illetve a római kultúra behatolását a palesztinai zsidóság köreibe igencsak megnehezítette a rabbik Rómával kapcsolatos elítélő véleménye. A III. században Palaestinában működő Rabbi Ulla szerint Róma nem más, mint „Görögország Italiája". A legtöbb értelmező azon a véleményen van, hogy a rabbi ugyanazt fejezte ki ezzel, mint amit Horatius is szállóigévé vált sorával: *„Graecia capta ferum*

[14] A zsidó vallási vezetők latin nyelvvel kapcsolatos állásfoglalásait összegezte: *A. Momigliano:* Jewish Evaluations of Latin in the Roman Empire. in: Ottavo contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico. Roma 1987. 355—258. (Storia e letteratura 169). A rabbik rómaiakkal kapcsolatos negatív értékítéleteit elemezte *L. H. Feldman* is több tanulmányában: Some Observations on Rabbinic Reaction to Roman Rule in the Third Century Palestine. In: Studies in Hellenistic Judaism. Leiden: Brill, 1996. 438—483; *id.:* Abba Kolon and the Founding of Rome. i. m. 411—437; *id.:* Rabbinic Insights on the Decline and Forthcoming Fall of the Roman Empire. JSJ 31 (2000), 275—297.

[15] Caesar a sidóniaknak: Jos. Ant. XIV.10.2. [190—195]; Tyros és Askalon: Jos. Ant. XIV.10.3. [196—198]; Antonius a tyrosiaknak: Jos. Ant. XIV.12.5-6. [319—323].

[16] A görög nyelvű figyelmeztető táblák két példánya került elő eddig, 1872-ben, majd 1936-ban (OGIS 598 = CIJ 1400; SEG VIII (1937), nr. 169). Vallástörténeti értékelését ld. *E. Bickerman:* The Warning Inscriptions of Herod's Temple, in: Studies in Jewish and Christian History. Leiden: Brill 1980, II.210—224; *L. Boffo:* Iscrizioni greche e latine per lo studio della Bibbia. Brescia: Paideia 1994, nr. 32. (További szakirodalommal.) Nyelvszociológiai szempontból különösen érdekes, hogy a tiltó táblákon nem szerepelt arámi nyelvű szöveg. Pedig a zsidó Törvény szempontjából a szamaritánok vagy szírek is *allogenés*nek számítottak, így tilos volt a Szentély területére lépniük. Talán úgy gondolták a felirat állítói, hogy az ő számukra elegendő a görög szöveg?

[17] Az 1961-ben Caesareában talált felirat őrzési helye: Israel Museum, Department of Archaeology Nr. Inv. 61—529. Szövegét ld. AE 1963,104; 1964,39; 1971,477; 1981,850. — A feliratra vonatkozó számos tanulmány felsorolására itt nem vállalkozhatunk, legutóbbi értelmezési kísérletét ld.: *G. Alföldy:* Pontius Pilatus und das Tiberieum von Caesarea Maritima. SCI 18 (1999), 85—108. (részletes bibliográfiával); illetve saját kísérletemet: Pilate's Tiberiéum: A New Approach. Acta Antiqua 41 (2001), 267—278.

[18] Az ókori Iudaea/Palaestina területén előkerült feliratok teljes corpusa még nem készült el, legutóbb a caesareai feliratok gyűjteménye látott napvilágot: *C. M. Lehmann—K. G. Holum* (eds.): The Greek and Latin Inscriptions of Caesarea Maritima. Boston 2001. (The American Schools of Oriental Research, Caesarea Maritima Excavation Reports Nr. V.)

victorem cepit".[19] A III. század második felében Babilóniában működő Rabbi Chuna szerint a görögök három területen múlták felül a rómaiakat: „A *naos*ban, a *pankration*ban és a nyelvben" — vagyis a templomépítésben, a sportban és a nyelv (irodalom, zene) szépségét tekintve.[20] Obadja próféta könyvének egyik versét: *„Ímé, kicsinnyé tettelek a népek között, felettébb utálatos vagy"* (1:2) a III. századi babilóniai Rabbi József a rómaiakra értette, mégpedig azzal az indokkal, hogy *„Nincs nekik nyelvük vagy írásuk"*.[21] Mikor a Misna olyan válóleveleket említ, melyeket egy „becstelen királyság" naptára szerint kelteztek, a Gemára, egy ismeretlen tekintélyre hivatkozva megjegyzi, hogy ez Rómára vonatkozik, amelyről azért beszélnek így, *„mert nincs sem saját nyelvük, sem saját írásuk"* — Róma ugyanis mindkettőt a görögöktől vette át.[22] A latin nyelv lenézésének további jeleként értékelhetjük, hogy a talmudi héberben, illetve arámiban a görögből kölcsönzött szavak számaránya messze meghaladja a latinból átvettekét.[23]

Louis H. Feldman szerint a latin lebecsülése annak is köszönhető, hogy a Kelet mindennapi és adminisztrációs nyelve a görög volt, s csak a római központi kormányzat, illetve a hadsereg használta a latint: *„Négy szép nyelv létezik, amely használható: a görög a költészetre, a rómaiak beszéde a hadviselésre, a szír a siratásra, a héberreké a beszélgetésre"* — mondta a III. századi eleutheropolisi (Bēt Guvrin, Palaestina) Rabbi Jonathan.[24] Az előkerült dokumentumok szerint a hadsereget valóban magasfokú romanizáltság jellemezte, Nyugaton és Keleten egyaránt.[25]

3. *A zsidók és a latin nyelv a nyugati diaszpórában.* A iudaeai/palaestinai rabbik latinnal kapcsolatos negatív állásfoglalásai ellenére bizonyított tény, hogy a nyugaton letelepedett zsidó közösségek a III—IV. századra a latint is széles körben használták. Nagyon valószínű, hogy az itáliai zsidók esetében a bevezetőben (1.1. pont) említett kettős átfedő diglosszia olyan változata alakult ki, amelyben a latin — az

[19] Genezis Rabba 27.39; Megilla 6b; Sabbat 56b. — Hor. Epist. II.1.156.

[20] Genezis Rabba 16.4.

[21] Avoda Zara 10a.

[22] Gittin 8:5.

[23] *Samuel Krauss* becslése szerint a görög és latin kölcsönszavak aránya a Talmudban 100:1, bár könyvének alfabetikus indexe alapján ez 10:1-re módosul, ld. Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum. Bd. I—II. Berlin: Calvary, 1898—99. — *Daniel Sperber* kutatásai szerint a rabbik által használt jogi nyelv szavainak mintegy egynegyede származik a latinból, és azokat is főleg a görögből kölcsönözték: ld. A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature. Ramat Gan: Bar Ilan University, 1984; contra: *R. Katzoff:* Sperber's Dictionary — A Review Essay. JSJ 20 (1989), 197. — A szerző megjegyzi, bár a Talmud jogi nyelvezetében számos latin kölcsönszó szerepel, azokból egyetlen egy sem ment át a rabbik aktív jogi szókincsébe.

[24] b. Szóta 21c; j. Megilla I.11.71b.

[25] *J. P. V. Baldson:* Romans and Aliens. London: Duckworth, 1979. 131—132. — A vindolandai (Britannia) vagy Bu Njem-i (Africa) legiótáborokban talált fatáblák és feliratok, illetve az Egyiptomban állomásozó Claudius Terentianus auxiliáris katona latin és görög nyelvű levelei is életszerűen illusztrálják ezt a jelenséget. Ld. *A. K. Bowman, J. D. Thomas:* Vindolanda: the Latin Writing-Tablets. London 1983. (Britannia Monograph 4); *J. N. Adams:* The vulgar Latin of the Letters of Claudius Terentianus. Manchester 1977; *J. N. Adams:* Latin and Punic in contact? The case of the Bu Njem ostraca. JRS 84 (1994), 87—112; *id.:* The Poets of Bu Njem: Language, Culture and the Centurionate. JRS 89 (1999), 109—134.

emelkedett nyelvhasználatban bizonyosan, a közönségesben valószínűsíthetően — a korábban domináns görög mellett egyenrangú szerepet játszott. Az itáliai diaszpóra-zsidóság diglossziáját Solin így jellemezte: „A zsidó elit a latint, a többi a görögöt használta".[26] Polomé szerint „A zsidók otthon a görögöt, kifelé a latint használták, ahol a politikai-gazdasági és szocio-kulturális környezet vagy a hivatalos rendelkezések úgy kívánták".[27] Az utóbbi megállapítás — nagyon is helyénvaló módon — a kommunikatív kompetencia jelenségére utal. A nyelvtudásnak ugyanis nemcsak a grammatikai szabályok helyes alkalmazása, hanem a nyelvi kódok megfelelő módon, helyen és időben történő használata is fontos alkotórésze, amely bizonyos mértékű „társadalmi és kulturális tudást" előfeltételez.[28] A kommunikatív kompetencia négy alapvető faktorát Joshua Fishman nyelvész ebben a mondatban összegezte: *"Who speaks what language to whom and when"*. Az úgynevezett „szociolingvisztikai színterek" (pl. család, baráti kör, vallás, oktatás, munka stb.) közül legtöbb az ókortörténeti kutatás számára hozzáférhetetlen. Egyetlen „tömeges" forrásunkat, melyekből statisztikaszerű[29] adatokat nyerhetünk, a diaszpórai zsidók által ránk hagyott feliratok jelentik.[30]

A római zsidó diaszpóra körében lezajlódó romanizáció folyamatát szemléletesen tükrözik azok a feliratok, amelyek a zsidók által is használt katakombákból kerültek elő. Az 594 db felirat közül, melynek zöme epitáfium, 467 (79%) a görög és 127 (21%) a latin nyelvű. Ezen kívül egy bilingvis (görög-arám); 6 db-on görög és/vagy héber záróformula olvasható;[31] 17 latin nyelvű, de görög karakterekkel író-

[26] *H. Solin:* Juden und Syrer in westlichen Teil der römischen Welt. Eine ethnisch-demographische Studie mit besonderer Berücksichtigung der sprachlichen Zustände. ANRW II.29.2. (1983), 589.

[27] *E. C. Polomé:* The Linguistic Situation in the Western Provinces of the Roman Empire. ANRW II.29.2. (1983), 515.

[28] *Bartha:* i. m. 87—110. (4. jegyzet)

[29] Az ókori statisztikák hiányára és a „kliometrikus" történetírás ókorral kapcsolatos alkalmazásának problematikájára ld. *M. I. Finley:* Documents. In: Ancient History. Evidence and Models. London: Penguin, 1987. 27—46. — A feliratok használatával kapcsolatban ld. *N. Horsfall:* Statistics or states of mind? In: *M. Beard et al.* (eds.): Literacy in the Roman World. Ann Arbor, Mich. 1991. 59—76. (JRA Suppl. No. 3.)

[30] Tanulmányom lektora, *Lanstyák István,* a pozsonyi egyetem kétnyelvűséget kutató docense vetette fel azt az elvi-módszertani kérdést, hogy a feliratok nyelvéből mennyire lehet az emberek anyanyelvére, ill. második nyelvére következtetni. Ma például Luxemburg hivatalosan háromnyelvű ország: luxemburgi (ez a németnek egy „Ausbau"-nyelve), német és francia. Valójában a lakosság luxemburgi anyanyelvű, ez a mindenki által beszélt hétköznapi nyelv, miközben a hivatalos feliratok franciául íródnak. Nyilván a műveltebbek jól beszélnek franciául, miközben az egyszerű emberek csak a „felirat-franciát" értik (passzív bilingvalizmus). Ha mármost Luxemburg nyelvi helyzetéről nem maradna fenn leírás, csak a feliratok, azt hihetnénk, hogy az egy francia nyelvű ország volt a XX—XXI. században. — A mai zsidó temetők sírkövein is számos héber feliratot találhatunk, miközben az elhunytak és a hozzátartozóik sem igen tudtak héberül, legföljebb egy-két imát vagy még azt se. Lehetséges, hogy a nyugati diaszpórában is ez volt egy idő után a helyzet: a zsidók már rég latinul beszéltek, de a sírokra „hagyományosan" görög feliratokat vésettek?

[31] A feliratok alapvetően formuláris jellegét bizonyítja, hogy egy-egy görög kifejezést gyakran egyszerűen latin betűkkel írnak át. Pl. az *en irenae ai cymysis / autis* (CIJ 523, 10-11) a görög ἐν εἰρήνῃ ἡ κοίμησις αὐτῆς transscriptiója. Ugyanez vonatkozik a formuláris jellegű héber szavakra: pl. a *šalôm* kifeje-

dott; három görög nyelvű, de latin betűkkel vésték kőbe.[32] A régebbi kutatások szerint az egyes katakombák „romanizáltsági szintjüket" tekintve eltérnek egymástól: León például azt állította, hogy a Vigna Randanineben eltemetett zsidók a lakosság romanizáltabb rétegéhez tartoztak. Leonard Victor Rutgers legutóbbi kutatásai azonban cáfolták e képet. Az amerikai szerző régészeti adatokkal és névvizsgálattal kimutatta, hogy a romanizáltság fokát tekintve gyakorlatilag nincs különbség a katakombák között. Egy adott lakóközösség halottait sem mindig ugyanoda temették, így pl. a Subura lakói előfordulnak a Vigna Randanini, a Monteverde és a Villa Torlonia katakombáiban is. A Vigna Randanineben előkerült viszonylag sok latin felirat magyarázata az lehet, hogy ez a temető volt a legtovább használatban. Rutgers kutatásai abban a kérdésben is nagyobb óvatosságra intenek, hogy lehet-e a sírfeliratok alapján a romanizáció fokozatosságára következtetni? Egyelőre nem tudjuk megmondani, hogy ugyanaz a folyamat, mint amely Venosában kimutatható, Rómában is lejátszódott-e, vagyis hogy a korai feliratok görögök, a későbbiek pedig latin nyelvűek. Annyi mindenesetre megkockáztatható, hogy a II—III. századra a római zsidó közösségben is beindul egyfajta latinizáció. Ez először a római nevek átvételében mutatkozik meg; majd a IV. századra a latin nyelv befolyása is egyre kitapinthatóbb.[33]

Csakhogy amennyire a feliratok alapján ez megítélhető, a latin sohasem vette át teljesen a görög helyét a római zsidó közösség életében. Egy görög anyanyelvű zsidó számára egy alapvetően bilingvis kultúrájú városban milyen motiváció lehetett a latin elsajátítására? Nyilván a társadalmi ranglétrán történő felemelkedés, a hivatali előrejutás.[34] További szempontként említhetjük a vallási propagandát és a jogvédelem kérdését. Forrásaink szerint a III—IV. század a zsidó missziós munka felvirágzásának időszaka, amely a zsidók elleni keresztény propagandahadjárat megerő-

---

zést a Bet Še'arim-i feliratok többségén is ΣΑΛΟΜ-nak írták át. A feliratokon előfordul a homographia jelensége is, amikor a két nyelv (a görög és latin) betűi keveredtek az írás során. Ez a kontaktusjelenség természetesen leginkább a *sculptor* bilingvizmusát mutatja, nem az *ordinator*ét. Egy Moesia Inferiorban előkerült feliraton az ἀρχισυνάγωγος nevét így írták át: *arcisina*[..]γος (CIJ 681).

[32] *I. Kajanto* a görög betűkkel írt római feliratokról hipotézisként megfogalmazta, hogy azok felállítója kétnyelvűségét kívánta jelezni velük, *I. Kajanto:* A Study of the Greek Epitaphs from Rome. Helsinki 1963. 83—101. (Acta Instituti Romani Finlandiae II:3), ld. még *id.:* Minderheiten und ihre Sprachen in der Hauptstadt Rom. In: Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit. Hrsg. von *G. Neumann, J. Untermann*. Köln—Bonn 1980. 83—101. kül. 96—97. — A szerző szerint a latin nyelven, de görög betűkkel írt epitáfiumok a halott kétnyelvűségére utalnak: a latin használata jelzi, hogy az illető római polgár volt, a görög betűk pedig származását mutatják. De ha annyira elterjedt volt a kétnyelvűség Rómában, ahogyan azt *Solin* kimutatta, mi szükség volt az ilyesfajta figyelemfelhívásra? Az ilyesfajta feliratokon a latin szöveg igen primitív szinten került megfogalmazásra. A felirat állítója inkább azt akarhatta jelezni a görög betűkkel: ne is várjanak tőle jobbat, hiszen az ő nyelve a görög. Néhány példa a görög betűkkel, de latinul írt zsidó feliratokra: CIJ 207, 257, 460 (Róma), 637 (Ferrara).

[33] *L. V. Rutgers:* The Jews in Late Ancient Rome. Leiden—New York—Köln 1995. 181. (Religions in the Graeco-Roman World vol. 126.)

[34] *Rutgers:* i. m. 180. (33. jegyzet); *Adamik B.:* i. m. 209—211. (13. jegyzet) A latintudás ebben az időszakban a presztízs és hatalom kifejezésére szolgált, cf. Lib. Or. I.234.

ödését is eredményezte.[35] Rutgers a szicíliai zsidó feliratok latin nyelvhasználatának növekedésével kapcsolatban vetette fel annak a lehetőségét, hogy ez a jelenség a kereszténység felemelkedésével és a latinul író egyházi tisztviselők befolyásának növekedésével is összefügg.[36] Ez a feltevés Róma esetében még inkább valószínű.

3.1. *A feliratok nyelve*. A római zsidó és keresztény feliratok egybevetése is sok érdekes tanulsággal szolgálhat. Ami első pillantásra szembeötlő: a feliratok mennyisége közötti hatalmas eltérés. Az *Inscriptiones Christianae Urbis Romae* tíz kötetében kb. 25.000 ókeresztény feliratot publikáltak — ezzel áll szemben az alig több mint félezer (595 db) római zsidó felirat. Ilyen mértékű eltérés esetében már nem csupán arról van szó, hogy az I—IV. században jóval több keresztény, mint zsidó lakott Rómában, hanem a feliratállítási szokások, az *epigraphic habit* tekintetében is létezniük kellett különbségeknek. A zsidó és keresztény feliratok nagyságrendekkel eltérő száma e két társadalmi csoportnak a halottkultuszhoz, az evilági és túlvilági élet jelentőségéhez, s általában a társadalmi környezethez és szokásokhoz való eltérő viszonyulását is hűen tükrözi.

A keresztény feliratokon a görög (9%) és latin nyelv (91%) aránya éppen fordítottja a zsidó feliratokénak.[37] Vajon ez alapján kijelenthetjük, hogy a római zsidó közösség nyelvileg elszigetelt volt? A túlnyomórészt görög nyelvű feliratok állítása kifejezett-e egyfajta „keleti", vagy egyenesen zsidó öntudatot? A görög nyelvű zsidó feliratok grammatikai és lexikai elemzése azt mutatta, hogy az ókori Rómában élő zsidók alapvetően ugyanazt a vulgáris görögöt és latint beszélték, mind az alsóbb római néprétegek.[38] A Vigna Randanini és a Monteverde katakombáiban a feliratok egyharmadában tetten érhető a vulgáris nyelv befolyása. A római zsidók a latin használatában nem különböztették meg magukat a nem-zsidóktól. León azt is megfigyelte, hogy a latin feliratokon kevesebb a grammatikai hiba, mint a görögökben. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a latin nyelvet használók a társadalom felsőbb, gazdagabb és műveltebb rétegéhez tartoztak.[39] Rutgers szerint azonban kérdés, hogy egyáltalán beszélhetünk-e „hibákról" a késő antik feliratok esetében? Szerinte inkább a beszélt nyelv befolyásával van dolgunk (elsődleges bilingvalizmus). A latin mint a diglosszia „emelkedett" változata ellen szól az is, hogy a latin feliratok művészi kvalitásukat tekintve rosszabbak, mint a görögök: sem nagyobb, sem drágább kövekre nem vésték őket. A zsidók a drágább, reprezentatívabb, egyszóval

[35] *Louis H. Feldman:* Jew and Gentile in the Ancient World. Attitudes and Interactions from Alexander to Justinian. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1993. 383—415.

[36] *L. V. Rutgers:* Interaction and its Limits: Some Notes on the Jews of Sicily in Late Antiquity. ZPE 115 (1997) 245—256. kül. 248.

[37] *Rutgers:* i. m. 183. (33. jegyzet)

[38] *H. J. León:* The Language of the Greek Inscriptions from the Jewish Catacombs of Rome. TAPhA 58 (1927), 221—245. kül. 233; *B. Nadel:* Les inscriptions latines de la diaspore occidentale et le latin vulgaire. *Kwartalnik neofilologiczny* 10:3 (1963), 263—272; *Rutgers:* i. m. 186—187. (33. jegyzet)

[39] *H. J. León:* The Jews of Ancient Rome. Philadelphia 1960. 90—92; megismétli *Solin:* i. m. 706—707. (26. jegyzet)

„rómaiasabb" szarkofágokon is 10:1 arányban használták a görög és latin nyelvet. A latin nyelvhasználat lassú növekedése tehát nem a társadalmi, hanem az időbeli különbségből, a római közösség fokozatos romanizálódásából fakadt.[40]

3.2. *A „zsidógörög" és „zsidólatin" kérdése.* „Idővel elméletileg minden nyelvi stílus két külön nyelvvé fejlődhet. De ez a lehetőség olyan feltételektől függ, amelyek csak elvétve jönnek létre. Minél autonómabb a közösség — és nem az számít, hogy maga a közösség valójában mennyire más, hanem hogy mennyire *érzi* magát másnak —, minél régebbiek a válaszfalak, annál nagyobb az a lehetőség, hogy önálló nyelv jöjjön létre" — írja Max Weinreich a jiddisről írt tanulmányában.[41] A szerző — meglehetősen homályos módon — azt állítja, hogy egy „zsidó nyelv" (pl. judeo-spanyol, judeo-görög, vagy judeo-német) kialakulásának alapját „valamilyen »zsidó nyersanyag« jelenléte" képezi, „amelyet a »zsidó szellem« áthatott." Azt jelenti ez, hogy az újabb kori *ladino, jevani* vagy *jiddis* mintájára az ókorban is beszélhetünk valamiféle speciális „zsidógörög" vagy „zsidólatin" nyelvről?[42]

L. V. Rutgers a római, keresztény és zsidó feliratokon szereplő epithetonok használatából próbált következtetéseket levonni egyes szavak csoportnyelvi használatára vonatkozóan. A késő-antik feliratokon általában kevés az epitheton: a zsidó és a keresztény feliratokon előfordulási arányuk 12% körül mozog. (A rómaiakén 52, a keresztényekén 31, a zsidókén 24 különféle epithetont számolt meg). A 24-féle zsidó epitheton közül 18 db (75%) azonban nem fordul elő pogány feliratokon. (Ez az arány a keresztényekén jóval kevesebb: 11 db = 29%.) A legkedveltebb zsidó megnevezés a ὅσιος ('szent, istenfélő, jámbor', héb. *hasid*), amely teljességgel hiányzik a pogány és keresztény feliratokról, de a zsidó epitaphiumok egynegyedén megtalálható. A μετὰ τῶν ὁσιων formula[43] helyett a keresztények a μετὰ τῶν ἁγίων kifejezést használták;[44] a μετὰ τῶν δικαίων pedig mind a keresztény, mind a zsidó feliratokon előfordul.[45] Ugyanakkor a zsidók nem vették át az ennek megfelelő latin *sanctus*t, mivel azt a keresztények „foglalták le" maguknak.

A zsidó feliratok epithetonjainak 61%-a a *filo-* előtaggal kezdődik, de a „pogány" rómaiaknál megtalálható hasonló képzésű szavakkal szemben ők a 'szeretetet' legtöbbször saját közösségükre, ill. vallásukra vonatkoztatják (pl. φιλοσυνάγωγος, φιλόλαος, φιλοπένης, φιλέντολος, φιλόνομος). A keresztény feliratokon sem ritka ez a fajta megnevezés, de azok szemantikája közelebb áll a pogány feliratokéhoz. (A

[40] *Rutgers:* i. m. 191. (33. jegyzet)

[41] *M. Weinreich:* A jiddis kialakulása és változása az askenázi zsidóság körében. In: *Pap—Szépe:* i. m. 209—251. kül. 224. (4. jegyzet) *Bollobás Enikő* ford.

[42] A párhuzamot az egyházi latin kutatásából meríthetjük. *Christine Mohrmann* elsősorban lexikális szinten mutatta ki a „latin megkeresztelésének" tényét: Études sur le latin des Chrétiens. Tomes I—IV. Rome 1958—1977. (Storia e letteratura 65., 87., 103., 143.); míg korábban *J. Schrijen* a keresztény latin nyelv létezését bizonygatta: Le latin chrétien devenu langue commune. In: Collectanea Schrijen. Nijmegen 1939. 335—356.

[43] CIJ 55, 340.

[44] ICVR IV.10552; VI.16851, 23372; IX.26162.

[45] CIJ 78, 110, 118, 150, 194, 281 — ICVR II.4433.

keresztény *filo-* feliratok között csak két vallásos jellegű fordul elő: a φιλόθεος és a φιλοχήρα, azaz „istenszerető" és „özvegykedvelő".) *Rutgers* fontos következtetést von le ebből: bár a zsidók, a keresztények és a pogányok ugyanazt a görög nyelvet beszélték, bizonyos szavakat kisajátítottak arra, hogy saját vallási, kulturális identitásukat fejezzék ki velük.[46] Ezek a „zsidós" szavak zömmel neologizmusok, 75%-uk nem fordul elő a pogány epigráfiai anyagban.

A latin nyelvű feliratokon (44,1%) még gyakoribbak az epithetonok, mint a görögökön (12,2%). Az egyezés a pogány szóhasználattal szignifikáns. Három epitheton: a *bona Iudaea*, az *anima bona* és az *anima innox* kifejezés csak a latin nyelvű zsidó feliratokon fordul elő; ezen kívül a *benemerens* (35), a *carissimus* (4), a *dulcissimus* (6), az *incomparabilis* (2) és az *optimus* (1) található meg a szövegekben.

A görög feliratok epithetonjaiban tehát bizonyos mértékig kimutathatunk egy sajátos zsidó szóhasználatot, a latinban azonban nem. A „zsidólatin" létezésének kérdésére pusztán a feliratok alapján nem tudunk egyértelműen igenlő választ adni. Forrásainkban bizonyos „zsidó szavakat" ugyan kimutathatunk, de speciális „zsidó nyelvet", azaz lexikai, szemantikai, morfológiai és szintaktikai természetű különbségek összefüggő rendszerét nem.[47] Igaz, a feliratok viszonylag rövid szövege és formuláris stílusa ezt nem is teszi lehetővé.

3.3.1. *Zsidó túlvilághit verses feliraton.* A római zsidó katakombafeliratok újabb kutatásai arra figyelmeztetnek, hogy a feliratok nyelvválasztása — a nagy átlagot tekintve — nem mindig lehetett tudatos. Rutgers szerint ezt igazolja, hogy a görög és latin nyelvű zsidó feliratok között tematikailag semmi különbség nem mutatható ki. Azt sem állíthatjuk, hogy a latint használók kevésbé fejezték volna ki zsidóságukat: a közismert menóra-szimbólum pl. a Monteverde-katakomba görög nyelvű zsidó feliratainak 34%-án, latin feliratainak 35%-án található meg (a Villa Randagniniben ez az arány ugyanakkor: 22,5, illetve 15,5%).[48] Mégis tagadhatatlan, hogy a diaszpórai zsidó feliratok „kulturális identifikációs skálájának" egyik szélén a tisztán héber/arámi nyelvű szövegek, másik szélén az egynyelvű *verses* görög/latin epitáfiumok állnak. Bizonyos esetekben pedig joggal vethetjük fel annak a lehetőségét, hogy a felirat *ordinator*a szándékosan választotta a latint „üzenetének" — legtöbbször a sírrablók elleni átoknak — hatékony továbbítása céljából.

Alábbi feliratunk valószínűleg szintén a IV. században íródott, s a római Monteverde-katakombából került elő.[49] A versbe szedett sírfelirat kétségtelenül a

[46] *Rutgers:* i. m. 195. (33. jegyzet)

[47] „A zsidók nem képeztek nyelvi szigetet az ókori Rómában" — állapította meg *León:* i. m. 92. (39. jegyzet)

[48] *Rutgers:* i. m. 182. (33. jegyzet)

[49] A 84 × 43 cm-es fehérmárvány lapot 1906-ban találták, a helyszín nem ismert. Jelenlegi őrzési helye: Museo Vaticano, inv. no. 30822. A CIL kiadója szerint *(Bang)* paleográfiai alapon III—IV. századi, betűtípusa hasonlít az Aurelius Samohil-epitáfiuméra. *Testini* a betűk és a nyelvhasználat alapján a IV. század mellett foglal állást. AE 1912, 287 = CIJ 476 = CIL VI 39086 = JIWE II 103 (Monteverde, Roma, i. sz. III—IV. sz.)

romanizáltság magasabb szintjére mutat, amely nem nélkülözi a zsidó feliratok sajátosságait.

Hic Regina sita est tali contecta sepulcro
quod coniunx statuit respondens eius amori.
haec post bis denos secum transsegerat annum
et quartum mensem restantibus octo diebus;
rursum victura reditura ad lumina rursum.
Nam sperare potest ideo quod surgat in aevom
promissum, quae vera fides dignisque piisque
quae meruit sedem venerandi ruris habere.
Hoc tibi praestiterit pietas, hoc vita pudica,
hoc et amor generis, hoc observantia legis,
coniugii meritum cuius tibi gloria curae.
Horum factorum tibi sunt speranda futura,
(hedera) *de quibus et coniunx maestus solacia quaerit.*

A feliratban León szerint alig egy-két grammatikai problémával találkoznuk: ilyen a *secum* helyett a *cum eo* (3. s.), a *transsegerat* reduplikált mássalhangzója (3. s.), a *victura* hosszú *ā*-ja (5. s.) vagy a *quod* használata (6. s.). A vers szerzője tehát viszonylag jó latin nyelvtudással rendelkezett. De vajon zsidó volt-e egyáltalán? A feltámadás, amelyre a *rursum victura reditura ad lumina rursum* sor utal, mindkét monotheista vallás híveinek közös reménysége.[50] További fejtörést okoz a „megígért korszakra" *(aevom promissum)* történő utalás, amelyet az „igazi hit" *(vera fides)* jellemez majd, s a „méltóknak *(dignis)* és jámboroknak *(piis)* olyan helyük lesz a tiszteletreméltó tájékon, ki-ki amilyent megérdemelt". Az igazak feltámadásának tanítása az ortodox rabbinizmus egyik alapvető tétele, amelynek puszta tagadása is kizár az eljövendő világból. A halál után az igazak lelkei egyesek szerint „Ábrahám kebelén" (a Seólban), az Édenkertben, a Paradicsomban, a harmadik égben, vagy a hetedik mennyországban, a Dicsőség Trónja alatt kapnak helyet.[51] A „megígért korszak" azonban nem a lelkek halál utáni tartózkodási helyére, hanem a próféták által megígért új világkorszakra (héberül עולם הבא): a messiási királyságra vonatkozik. A zsidó elképzelések szerint a Dávid házából származó Felkent a földön fogja megalapítani birodalmát, miután szétveri pogány ellenségeit, összegyűjti Izrael szétszórt maradékát és felépíti az Új Jeruzsálemet. Báruch apokalipszise szerint ez a „Mennyei" Jeruzsálem az első emberpár teremtésekor az Édenkertben állt, de a bűn-

[50] *Kant,* i. m. 702—706 (11. jegyzet); *H. C. C. Cavallin:* Leben nach dem Tode im Spätjudentum und im frühen Christentum. I. Spätjudentum, in: ANRW II.19.1. (1979), 240—345; *J. S. Park:* Conceptions of Afterlife in Jewish Inscriptions: With Special References to Pauline Literature. Tübingen: Mohr, 2000. (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, Ser. 2., No. 121.) (Non vidi.)

[51] 4Makk 12:17; 18:23; b. Ber. 28b; Apok. Móz. 40.1; b. Sabb. 152b.

beesés után felkerült az égbe (ez a Paradicsom, az üdvözültek lakhelye), ahonnan a Messiás eljövetele után fog a földre — egészen pontosan a földi Jeruzsálem helyére — leszállni. Ezt az elképzelést széles körben osztották a hellenisztikus és római korban keletkezett apokrif eszkhatologikus iratok.[52] Nem sok értelme van tehát azon vitatkozni, hogy a felirat szerzője mit értett „tiszteletreméltó tájékon" *(rus venerandum):* az Édenkertet (Frey), a Paradicsomot (Cumont) vagy a Szentföldet (Fischer, Maser, Delling, Cavallin), minthogy a zsidó eszkhatológiában mindhárom szorosan összefonódott.[53] A Messiás földi királyságára vonatkozó vallási elképzelések mellett a felirat tipikus zsidó elemének tekinthetjük még az *amor generis* és az *observantia legis* kifejezéseket, melyek a görög nyelvű zsidó feliratokon gyakran előforduló φιλόλαος és φιλόνομος epithetonok latin megfelelői.[54]

3.3.2. *Egy esküszöveg üzenete.* A sírok a *res religiosae* kategóriájába tartoztak az ókorban, így megsértésük szentségtörésnek számított.[55] A *delictum* kétféle módon valósulhatott meg: magának a síremléknek megrongálásával, vagy a tulajdonjog megsértésével. Az előbbire példa a sír lerombolása, a sírkő összetörése, a sír kifosztása, a felirat kivakarása; az utóbbira a sír felnyitása, idegen családhoz tartozó holttest betétele, a sírban lévő maradványok szétszórása vagy a síremlék eltulajdonítása és újrafelhasználása. A zsidó, keresztény és pogány feliratok különleges eskü/átokformulákkal és kilátásba helyezett büntetésekkel igyekeztek elriasztani az embereket e tisztességtelen cselekedetektől.[56]

A sírrablók ellen megfogalmazott eskü/átokszövegek utalnak a zsidók és az őket körülvevő pogány környezet interakciójára.[57] Trebilco arra a következtetésre jutott, hogy az apameai és akmoniai (Phrygia) lakosság széles rétegei ismerték a zsidó szokásokat és a Törvény egyes könyveit, mivel a zsidó feliratok átokformulái rendszeresen utaltak azokra.[58] Strubbe ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a sír-

[52] 2Bar 4:2—6; 34:2; 1En 53:6; 90:28-29; 4Ezra 7:26; 10:44—59. — Ezt a vélekedést Hieronymus is mint a „zsidók, illetve a mi zsidózóink" *(Iudaei et nostri Iudaizantes)* tévelygését ítélte el: ld. Comm. in Isa. 49:14; Comm. in Ezech. 36; Comm. in Ioel 3:16.

[53] *Noy* megjegyzése teljesen irreleváns: „*Rus* is more appropriate for Eden or Paradise than for the Holy Land, although it is not used in either sense in the Vulgate", hiszen a felirat készítője nem a Vulgatát használta, s a Vulgata az Édenkertre egyébként sem használja a szót. *Van der Horst* — helyesen — nyitva hagyta a kérdést. Ld. Ancient Jewish Epitaphs. An Introductory Survey of a Millennium of Jewish Funerary Epigraphy (300 B.C.E.—700 C.E.). Kampen: Kok Pharos, 1991.

[54] *Lieberman:* Greek in Jewish Palestine, i. m. 72. (6. jegyzet) szerint az *observantia legis* (10. s.) az arámi רחם מצותא (a parancsolat szeretete); az *amor generis* (ibid.) pedig a רחם עמא (a nép, azaz Izrael szeretete) kifejezések megfelelője. *Frey* ennek ellenére a *genus*t a családra értette, *León* és *van der Horst* pedig általában az emberekre.

[55] *F. de Visscher:* Le droit des tombeaux romains. Milano 1963; *J. Strubbe:* Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion. Oxford: Faraone and Obbink, 1991. 33—59; *A. M. Rabello:* The Legal Condition of the Jews in the Roman Empire. ANRW II.13. (1980), 662—762.

[56] *Rabello:* i. m. 724. (56. jegyzet); *Horst:* i. m. 54—60. (53. jegyzet)

[57] *J. H. M. Strubbe:* Curses Against Violation of the Grave in Jewish Epitaphs of Asia Minor. In: *J. W. Henten, P. W. van der Horst* (eds.): Studies in Early Jewish Epigraphy. Leiden: Brill, 1994. 70—105. kül. 83.

[58] *P. Trebilco:* Jewish Communities in Asia Minor. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 67—68. 83. 100.

rablók nem feltétlenül értették az átkokat, mivel legtöbbjük valószínűleg írni-olvasni sem tudott.[59] A rablók tisztában voltak azzal, hogy cselekedetük törvénysértő, s az is feltehető, hogy a hosszú feliratok puszta látványa risztólag hatott rájuk. Az ókorban ugyanis élt az a meggyőződés, hogy az írott szónak hatalma van: függetlenül attól, hogy értik-e vagy sem. A feliratok eskü/átokformulái így valószínűleg többet árulnak el készítőikről, mint olvasóikról.

1929-ben Cataniában fedezték fel az alábbi, 383. október 21-én kelt latin nyelvű sírfeliratot, amely egy zsidó férfinak és feleségének állít emléket.[60] Szövege így hangzik:

שלום על ישראל אמן אמן שלום שמואל (menóra, luláv)
Ego Aurelius Samohil conparabi
memoriam mi et oxsoris maee Lasi(e)Eri-
ne, que fatum conplebit XII Kal(endas) Novebr-
es, diae Veneris, luna octaba, Mero-
baudes iterum et Satornino con-
sulibus, quae vixit annos XXIII cum
pace. Adiuro vos per victorias qui in
perant, item adiuro vos per honor-
es patriarcarum, item adiuro vos
per licem quem Dominus dedit Iu-
deis ni quis aperiat memoriam et mi-
ttat corpus alienum supra ossa nostra.
Si quis autem aperiverit, dit fisco argenti pondo
(menóra) *dece(m).* (menóra)

A bevezető formuláris héber szöveg[61] kivételével végig latinul íródott szöveg Aurelius Samohilnak és feleségének állít emléket. Bár a nyugati diaszpórából ránk maradt zsidó feliratok kétharmada a III. században még görög nyelven íródott, a névhasználatban ez az arány nem tükröződik: 274 latin, 230 görög, 79 zsidó/arám név

[59] *Strubbe:* i. m. 100. (57. jegyzet)

[60] Fehérmárvány lap, 29 × 47 × 1,7 cm. A betűk véseteiben vörös festék nyomaival. *G. Libertini:* Scritti su Catania antica. Catania 1981. 69—78 (fotóval); *G. Libertini:* AAT 64 (1929), 185—195 (fotóval). AE 1984, 439 = CIJ 650 = JIWE I, 145. Pl. XX. Lelőhelye: Catania, Museo del Castello Ursino (sala VII, no. 540). A szöveg részletes kommentárját ld. *Grüll T.:* "Conquerors, Patriarchs and the Law of the Lord": Interpretation of a Late Antique Jewish Epitaph. *Arctos* 34 (2000), 23—37.

[61] A szöveg rendkívül gyakori a sírfeliratokon, ld.: *E. Dinkler:* SHALOM—EIRENE—PAX: Jüdische Sepulkralinschriften und ihr Verhältnis zum frühen Christentum. RAC 50 (1974), 121—144. — A שלום nem egyszerűen köszönési formula. *G. H. R. Horsley* jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy más nyelvre lefordíthatatlan és megmagyarázhatatlan asszociációkat keltett a zsidókban, ld.: The Fiction of the 'Jewish Greek'. In: New Documents Illustrating Early Christianity 5 (1989), 5—40. kül. 12. — A 128. zsoltár befejezése: שלום על ישראל; a 72. zsoltáré: אמן ואמן, így a ezek a bibliai idézetek akár közvetlenül, akár közvetve ihlethették ezt a formulát.

fordul elő a feliratokon, melyek közül az egyik legjellemzőbb Aurelius Samohilé.[62] Az Aurelius gentilicium Caracalla polgárjog-adományozó edictuma után terjedt el viharos gyorsasággal a birodalomban, és vált a legnépszerűbb névvé zsidók és pogányok között egyaránt.[63] Egyiptomi papiruszleletek arra utalnak, hogy sokan megváltoztatták korábbi nevüket: a felvett Aurelius név mellett saját nomenjüket cognomenként használták tovább. A III. század végére a polgárjoggal rendelkező egyiptomi lakosság nagyobbik része ezt a gentiliciumot viselte. Ezt a képet a Dura Europos-i feliratok is alátámasztják.[64] Az Aurelius és a Flavius név Egyiptomban egészen az arab hódításig igen népszerű maradt. Keenan kutatásai szerint az előbbit inkább civilek (iparosok, kereskedők, munkások, parasztok), az utóbbit pedig katonák és kormányhivatalnokok viselték előszeretettel.[65] Feliratunk külön érdekessége, hogy a név mellett sem a származás megjelölése, sem tisztség- vagy foglalkozásnév nem szerepel, amely pedig gyakori a zsidó feliratokon. A felirat egy szokásos esküformulát tartalmaz, amely tartalmát tekintve egészen különleges, és jól illusztrálja a zsidók, keresztények és rómaiak kulturális interakcióját a IV. századi Cataniában.[66] Az *adiuro vos* bevezető formula után háromszoros esketés következik: (1) *per victorias qui inperant;* (2) *per honores patriarcarum;* (3) *per licem quem Dominus dedit Iudeis.*

(1) Az AE 1984, 439 kommentárjában a *victoriae* = *potestates,* ami Libertini szerint az angyalok tiszteletére vonatkozhat. Ez a magyarázat azonban sem nyelvileg, sem tárgyilag nem állja meg a helyét. A *victorias* mellől vagy az *eorum* névmás hiányzik,[67] így annak jelentése: „megesketlek benneteket [azoknak] győzelmeire, akik

[62] *Nadel:* i. m. 264—265. (38. jegyzet); *M. León:* The Names of the Jews of Ancient Rome. TAPhA 59 (1928), 220. — A *Samohil* feltehetően a helyi, latinos kiejtési alakot tükrözi (cf. Σεμωήλ 401; Σαμουῆ MAMA III 684; Σαμουῆς CIJ 952; a patrisztikai irodalomban *Samohil* vagy *Samuhel* alakban is előfordul). Egy Oxyrhynchosból előkerült töredékes késő császárkori papiruszon szintén egy *Aurelios Samuel* nevű személyt említenek (CPJ 503). A Szicíliából fennmaradt húsz zsidó név között egyetlen héber *(Samohil)* és egyetlen latin *(Ioustos)* található, mindkettő Cataniából. Ld. *J. B. Curbera:* Jewish Names from Sicily. ZPE 110 (1996), 297—300.

[63] *Rutgers:* i. m. 249. (33. jegyzet); *J. G. Keenan:* The Names Flavius and Aurelius as Status Designa-tions in Later Roman Egypt. ZPE 11 (1973), 33—63; *id.:* The Names Flavius and Aurelius as Status De-signations in Later Roman Egypt. ZPE 13 (1974) 283—304; *id.:* An Afterthought on the Names Flavius and Aurelius. ZPE 53 (1983), 245—250.

[64] *J. F. Gilliam:* Dura Rosters and the Constitutio Antoniniana. Historia 14 (1965), 74—92. (P. Dura 100); *Keenan:* i. m. (1973) 43. n. 46. (63. jegyzet)

[65] *Keenan:* i. m. (1973) 51—52. (63. jegyzet)

[66] Hasonló esküformula található keresztény sírfeliratokon is, pl. *adiuro te per XPm ne aperias locum istum,* AE 1975, 407; *coniuro vos sa/[cerdot]es(?) per deum et / [hanc s]epulturam / [meam] null(us) violet,* AE 1984, 264; *adiuro per deum et per leges cresteanorum,* Inscriptiones Latinae Christianae Veteres, ed. *E. Diehl,* Berolini: apud Weidmannos, 1961. vol. II. 3870. — Hasonló ima/átokformula olvasható Aurelius Josés feliratán: (1) az Isten nagy és isteni erői (cf. Psal 24:8, 71:16; 89:9, 106:2); (2) a mózesi Törvény ereje (cf. Psal 29:4, Jer 23:29); (3) a patriarchák tisztelete; (4) az ethnarchák tisztelete; (5) a bölcsek tisztelete; (6) a mindennapos áldozat tisztelete (CIJ 719 Argos). — A zsidók és keresztények közötti interakció különösen erős volt Cataniában, ld. *L. V. Rutgers:* Evidence for the Interaction of Jews and Non-Jews in Late Antiquity. AJA 96 (1992), 113; *id.:* Interaction and its Limits: Some Notes on the Jews of Sicily in Late Antiquity. ZPE 115 (1997), 245—256.

[67] A felvetést *Alföldy Gézá*nak köszönöm.

parancsolnak"; vagy a *victorias* = *victores,* tehát a szövegben barbarizmussal van dolgunk, ami nem ritka a késő-ókori zsidó, pogány és keresztény feliratokon: ld. pl. *vir* helyett *virus* (CIJ 659); *omnium* helyett *omniorum* (CIJ 210) stb.[68] (2) A *patriarc(h)a* szó esetében három értelmezés jöhet szóba: A) a zsidók biblia ősatyái (Ábrahám, Izsák, Jákób, és a tizenkét törzs névadója); B) a palesztinai patriarcha (görögül πατριάρχης, héberül Sing. נשיא, Pl. נשיאים); C) azonos nevű zsinagógai tisztségek a diaszpórában.[69] Bár a bibliai patriarchákat még szicíliai keresztény feliraton is invokálják,[70] mégis valószínűbb B) pontban felvetett lehetőség. (3) A *licem* szónak kétféle értelmezése lehetséges: A) *licem* = *lucem* (F. Millar). A Törvény mint „világosság" metaforikus értelemben sokszor előfordul a Bibliában: pl. Psal 19:9; 119:105.130; Prov 6:23; Isa 51:4 stb.; B) *licem* = *legem,* ez a legvalószínűbb megoldás, mivel alapvetően jogi szöveggel van dolgunk (esküformula), és az utolsó sorban szereplő *dit* (a coni. praes. impf. *det* helyett) megerősíti az e > i hangváltozást.[71]

Aurelius Samohil feliratában tisztán elkülönül a *pagani,* a *Iudaei* és a *Christiani* számára szóló üzenet. A hármas esküformula első tagja a pogány római környezetnek szól: a legyőzöttek parancsolóik iránti tiszteletét fejezi ki. Azt hangsúlyozza, hogy a zsidók nem csak a saját törvényüket, hanem a mindenkor hatalom törvényeit is tiszteletben tartják. A patrirarchákra vonatkozó második utalás már a zsidóknak van címezve. A felirat állítója implicit módon hangsúlyozza, hogy a diaszpóra zsidóságát elszakíthatatlan szálak kötik Izraelhez, s ezeket a szálakat a mindenkori *nászi* tartja kezében, aki a birodalomban élő zsidóság „győztesek" által is elismert vezetője. A patriarchákra történő utalás — különösen a következő, harmadik esküformulával szembeállítva — a „szóbeli Tan" fontosságára is utal, amelynek lejegyzésében szintén a Szentföld nagy tudós rabbijai működtek közre. Fergus Millar is hasonlóan értelmezi a felirat ezen kitételét, amely szerinte „egy relatíve integráns és homogén zsidó világra utal, amelynek tartományaiban valamennyi vagy legtöbb közösség a palesztinai judaizmus követője volt, amely éppen most adott életet a jeruzsálemi Talmudnak".[72] A harmadik utalás a *„zsidóknak adott"* mózesi Törvényekre vonatkozik. Ennek az esküformulának a megszólítottjai szintén a zsidók, de véleményem szerint a szövegben a keresztényeknek címzett „oldalvágás" is tetten érhető. Mint azt

[68] *Nadel:* i. m. 270. (38. jegyzet)

[69] Összefoglalóan ld. *R. Syme:* Ipse ille patriarcha. in: Emperors and Biography. Oxford 1971. 17—29; *L. I. Levine:* The Jewish Patriarch (Nasi) in Third Century Palestine. ANRW II.19.2. (1979), 649—688; *M. Jacobs:* Die Institution des jüdischen Patriarchen. Tübingen: Mohr, 1995. (Texte und Studien zum Antiken Judentum 52). A patriarchákra hivatkozó feliratos esküformulákat ld. *Jacobs:* i. m. 234—248.

[70] *S. L. Agnello:* Silloge di iscrizioni paleocristiane della Sicilia. Roma 1953. no.16. — szerinte zsidó hatásra.

[71] Itt nem annyira tendenciózus hangváltozásról, mint inkább hangkeveredésről beszélhetünk, amely fordítva is „működött": pl. a *vixit* helyett *vexit* áll (CIJ 468); *Isidorus* helyett *Esidorus* (CIJ 229), a *fecit* helyett *fecet* (CIJ *passim),* a *fuit* helyett *fuet* (CIJ 612, 614). *Nadel:* i. m. 268—269. (38. jegyzet)

[72] *F. Millar:* The Jews of the Graeco-Roman Diaspora Between Paganism and Christianity. In: *J. Lieu, J. North* and *T. Rajak* (eds.): The Jews among Pagans and Christians in the Roman Empire. London—New York: Routledge, 1992. 110.

a VI—VII. századra datált háromnyelvű tortosai felirat[73] is mutatja — a *dominus*/κυρίος a zsidók és keresztények *egy* Istenének megjelölésére használt elnevezés volt. A *„Törvény, amit az Úr adott a zsidóknak"* értelmezhető úgy is, mint az egyik ismert zsoltárra történő utalás: *„Tudtára adja igéjét Jákóbnak, törvényeit és rendeleteit Izraélnek. Nem tett úgy egy nemzetnek sem, és rendeleteit — nem ismerik azokat"* (Psal 147:19-20. IMIT-fordítás). Ez a zsoltárvers az Újszövetségben is visszaköszön, mégpedig éppen a zsidók üdvtörténeti helyének tisztázásával kapcsolatban, Pál apostol Rómaiakhoz írt levelében: *„Mi akkor a zsidó előnye, vagy mi a körülmetélés haszna? Minden szempontból sok. Elsősorban az, hogy Isten rájuk bízta igéit"* (3:1-2. Ökumenikus fordítás).[74]

Úgy vélem, a fenti példa is bizonyítja, hogy zsidó epitáfiumokat nem kizárólag saját közösségük tagjai számára fogalmazták, sőt feltehetően nagyon is figyelembe vették a diszpóra „multikulturális" környezetét. Bizonyíték lehet erre az az 1957-ben Salonaeban talált IV. századi sírfelirat is, amelynek átokformulája így szól: *„Habeant irata numina quitquit contra hoc fecerint sive pagani, sive Iudei, vel Christiani quoquomodo colentes suos manies..."*.[75]

4. *A latin nyelvű zsidó irodalom*. De léteznek-e hosszabb latin szövegeink, amelyek a nyugati zsidó diaszpórában keletkeztek? „Az ókori zsidó irodalom legfrissebb kutatása egyetlen nyelven és egyetlen műfajban sem tudott olyan zsidó művet felmutatni, amelyről tudnánk, hogy az 312 és 440 között a diaszpórában íródott" — írta tíz évvel ezelőtt Fergus Millar.[76] Ez az állítás azonban figyelmen kívül hagy két kevéssé ismert művet, melyekről ugyan nem tudjuk száz százalékosan bebizonyítani, hogy a fent megadott időhatárokon belül keletkeztek, de alapos okkal feltételezhetjük, hogy mindkettő IV. századi, s mivel latinul íródott, feltehetően a diaszpórában — közelebbről valószínűleg Rómában — jöhetett létre. A *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* (vagy *Lex Dei quam praecepit Dominus ad Moysen)* címen ismert traktátust Pierre Pithou (Pitheus, 1539—1596) 1573-ban megjelent editio princepséből ismerhette meg a szélesebb olvasóközönség;[77] az *Epistola Anne ad Senecam* című apokrif levéltöredéket pedig 1984-ben fedezte fel Bernhard Bischoff egy IX. századi kölni kódexben.[78]

[73] CIJ 661 = JIWE I 183. — *J. Casanovas:* La inscripció trilingüe de Tortosa. Faventia 2 (1980), 65—72.

[74] *Quid ergo amplius est Iudaeo aut quae utilitas circumcisionis, multum per omnem modum primum quidem quia credita sunt illis eloquia Dei* (Rom 3,1—2. Vulg)

[75] AE 1959,251. — *R. Egger:* Von Römern, Juden, Christen und Barbaren. Wien 1965. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 247. Band, 3. Abhandlung); *G. Panciera:* RAC 1959,81—86; *J. Reynolds:* JRS 49 (1959), 209.

[76] *Millar:* i. m. 98. (72. jegyzet)

[77] Kiadása: Fontes Iuris Romani Anteiustiniani. ed. *J. Baviera,* Firenze: Barbèra, 1968. II.543—589; *Rutgers:* i. m. 210—259. (További szakirodalommal.)

[78] *B. Bischoff:* Anecdota novissima. Texte des vierten bis sechzehnten Jahrhunderts. Stuttgart: Hiersemann, 1984. 1—9; *A. Momigliano:* The New Letter by 'Anna' to 'Seneca'. Athenaeum 63 (1985), 217—219; *L. Cracco Ruggini:* La lettera di Anna a Seneca nella Roma pagana e cristiana del IV secolo.

4.1. *A mózesi és római jog összehasonlítása*. Bizonyára nem véletlen, hogy a IV. században Nyugaton élő zsidók a mózesi törvényeket a jog oldaláról igyekeztek bemutatni a kortárs rómaiak előtt. Olyan társadalmi-politikai környezet determinálta őket erre, amely a katolikus egyház növekvő befolyása következtében egyre ellenségesebben bánt velük, s jogi szempontból is igyekezett működésüket ellehetetleníteni. A *Collatio* a mózesi és római jog szisztematikus összehasonlítása.[79] Szerzője a legtöbb kutató (E. Levy, B. Blumenkranz, J. Gaudemet, L. Cracco Ruggini, D. Daube, A. M. Rabello — hogy csak a legismertebbeket említsük) véleménye szerint egy ismeretlen zsidó ember, aki Rómában állította össze művét. Mások tagadják, hogy a kompilátor zsidó származású lett volna, szerintük inkább egy IV. századi keresztény műve lehet (C. Hohenlohe, L. Wenger, H. Chadwick, H. Schreckenberg, M. Lauria, D. Liebs és mások). A *Collatio* 16 titulusa az utolsó magánjogi passzus kivételével kizárólag büntetőjogi kérdésekkel foglalkozik. De az analitikus vizsgálat helyett csupán egymás mellé helyezi a törvények szövegeit. A *Moyses dicit* bevezető formulát követően idézi a Pentateuchos egy szakaszát, majd az azzal szerinte párhuzamba állítható római jogi döntvényeket.[80] A római jogi forrásokat nem külön-külön tanulmányozta, hanem F. Schulz szerint excerptumokból idézett. Mindent összevetve: a *Collatio* szerzője nem tekinthető önálló gondolkodónak (egyesek szerint nem is volt jogász), műve nem több kezdetleges kompilációnál.

A *Collatio* zsidó eredetének kérdését L. V. Rutgers tisztázta végérvényesen azzal, hogy a művet tágabb kontextusba helyezve megvizsgálta a késő ókori zsidóságnak és a kereszténységnek a mózesi joghoz fűződő viszonyát. Mivel a kereszténységet — Pál apostol kinyilatkoztatása szerint — Jézus megszabadította „a Törvény átkától" (Gal 3:13), ókeresztény szerzők — a Tízparancsolatot kivéve — szinte soha sem foglalkoznak az Ószövetség jogi vonatkozásaival. Chromatius, Aquileia IV. századi püspöke szerint: „A zsidók [az igazságot] törvényeikben keresik ... de hiába keresik, mert nem követik az igazság útját."[81] A IV. század második felében azonban a keresztény szerzők figyelme egyre inkább a páli korpuszra irányul, és újra fellángolnak a viták a mózesi Törvény érvényessége vagy érvénytelensége felől. (Ebben az időszakban — közelebbről 324 és 392 között — keletkezik az apokrif Pál—Seneca levelezés, amely egyesek szerint a pogányok figyelmét akarta felkelteni a páli levelek

---

Augustinianum 28 (1988), 301—325; W. Wischmeyer: Die Epistula Anne ad Senecam. Eine jüdische Missionsschrift des lateinischen Bereichs. in: *J. van Amersfoort, J. van Oort* (eds.): Juden und Christen in der Antike. Kampen: Kok, 1991. 72—93. (német ford.); *Rutgers:* i. m. 253—259. (33. jegyzet)

[79] Rövid ismertetését ld. *Hamza Gábor:* Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek. Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1998. 27.

[80] Az idézés sorrendjében: Paulus: Sententiae; Ulpianus: De officio proconsulis; Ulpianus: Regulae; Papinianus: De adulteriis; Paulus: Liber singularis de adulteriis; Ulpianus: Ad Edictum; Paulus: Liber singularis de iniuriis; Gaius: Institutiones; Papianus: Definitiones, Responsa; Paulus: De poenis paganorum liber singularis, Responsa, De poenis omnium legum liber singularis; Modestinus: Differentiae. — A felsorolás érdekessége, hogy attól az öt római mesterjogásztól idéz, akiknek abszolút tekintélyük lett 426 után.

[81] Sermo 128. idézi: *Rutgers:* i. m. 226. (33. jegyzet)

iránt és mintegy „kívülről" igazolni azok hitelességét.[82]) A poszt-biblikus zsidó irodalomban éppen ellenkező a helyzet. Philón, a Misna, a Talmud, a haláchikus midrások a Törvény jogi vonatkozásainak is nagy teret szentelnek, s a téma a diaszpórai zsidó feliratokban is felbukkan. Josephus Flavius szerint a zsidók már gyermekkoruktól kezdve részesülnek a mózesi Törvény alapos oktatásában, s azt minden szombaton a zsinagógában egybegyülekezve hallgatják.[83] Rómában olyan sírfeliratok maradtak fenn, amelyek μαθητὴς σοφῶν-t,[84] διδάσκαλος-t, νομοδιδάσκαλος-t, νομομαθὴς-t, φιλονόμος-t említenek.[85] Az utóbbi a zsidóknál személynévként is előfordul.[86] Julia Irene Arista mint *iuste legem colens* szerepel egy latin nyelvű római feliraton.[87] Az aphrodisiasi zsinagógafelirat az ottani zsidók egy csoportját δεκανία τῶν φιλομαθῶν-ként aposztrofálja.[88] Az átokformulákban utalnak a „Deuteronomiumban megírt átkokra";[89] vagy — bibliai hivatkozás nélkül — a „megírott átkokra".[90] Egy palaestinai törvénytudó az „Isteni Törvény védelmét" kéri a sírrablók ellen.[91] Egy Argosban talált III. századi zsidó sírfeliraton az elhunyt „a Törvény erejét" invokálja a gonosztevők ellen;[92] a cataniai Aurelius Samohil fentebb ismertetett feliratán pedig „a Törvényre, amelyet az Úr adott a zsidóknak" esketi meg az embereket, hogy sírját nem rabolják ki.[93]

Az sem lehet merő véletlen, hogy a *Collatio* ismeretlen szerzője *lex divina* (Coll. 6.7.1), illetve *scriptura divina* (Coll. 16.1.1) néven idézi a Pentateuchost.[94] Egy alkalommal pedig Mózest *Dei sacerdos* néven említi (Coll. 1.1). Igaz, Josephusnál és

[82] A levelezés szövegét ld. Apokrif levelek. Bp.: Telosz, 1999. 75—80. (Apokrif iratok) *Adamik Tamás* ford. — Seneca keresztény utóéletéről a máig legátfogóbb feldolgozást magyarul *Turóczi-Trostler József* tette közzé: A keresztény Seneca. In: Magyar irodalom—világirodalom. Gondolat, Bp. 1961. II. 156—226.

[83] Jos. Ap. II.17. [175].

[84] Ez a héber תלמיד חכמים megfelelője, ld. CIJ 508.

[85] CIJ 201, 333, 111.

[86] Corcyrus, Cilicia, IV—VI. sz., *Williams,* ZPE 92 (1992), 249.

[87] CIJ 72.

[88] A szó egy tíz főből álló imacsoportra utal, akik állandóan a zsinagógában tartózkodtak, hogy bármikor lehetőség legyen az imádkozásra. Az intézményt a Misna עשרה בטלנים 'tíz pihenő' néven említi, mivel az illetők nem dolgoztak (m. Meg. 1.3; j. Meg. 1.6.70b; b. Meg. 5a). Csak az a város nevezhető nagynak, ahol a közösség ezt a tíz embert el tudja tartani (b. Meg. 17b; b. BK 82a; cf. m. Meg. 1.3). A tíz embernek tanultnak kellett lennie (j. Meg. 1.6.70b), mint arra a *philomathón* kifejezés is utal. Ld. *J. Reynolds, R. Tannenbaum:* Jews and God-fearers at Aphrodisias. Cambridge 1987. 28—29.

[89] CIJ 760 (Blaundos, Phrygia, i. sz. 248/9); MAMA VI, 335 (Acmonia, Phrygia, i. sz. III. század); *J. S. Creaghan, G. H. R. Horsley* és *P. Trebilco* szerint nem zárható ki, hogy a Deuteronomiumra utaló feliratokat keresztények állították; mindenesetre nem is valószínű, mivel Acmoniában egyetlen keresztény felirat sem került elő eddig, s a keresztény feliratokban csak elvétve idézik a Bibliát, ld. *Strubbe:* i. m. 89—90. n. 63. (57. jegyzet)

[90] ὅσε ἀνγεγραμμέναι ἰσιν, CIJ 770 (Acmonia, Phrygia, i. sz. III. század); a megfogalmazás nyilvánvalóan a *Deuteronomium* szövegére utal: πᾶσαι αἱ ἀραὶ τῆς διαθήκης αὐτῆς αἱ γεγραμμέναι ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ (5Móz 29:19.26. LXX). cf. *Strubbe:* i. m. 90—91. (57. jegyzet)

[91] Bēt Še'arim 134, i. sz. III—IV. század, ld. *Kant:* i. m. 705. n.228. (11. jegyzet)

[92] τὰς δυνάμ(ε)ις τοῦ νόμου, CIJ 719; cf. Psal 28:4; Jer 23:29.

[93] *per licem quem Dominus dedit Iudeis,* AE 1984, 439 = CIJ 650 = JIWE I, 145.

[94] cf. *kitvei haqqodeš,* m. Sabbat 16.1; Jadajim 3.2.

a rabbinikus irodalomban igen ritkán fordul elő Mózes mint pap szerepeltetése, Philónnál azonban gyakori. A *Collatio* azt is megállapítja Mózesről, hogy előbb élt, mint hogy a rómaiaknál a XII táblás törvények megszülettek volna *(quod si duodecim tabularum nocturnum furem ... interfici iurent, scitote, iuris consulti, quia Moyses prius hoc statuit,* Coll. VII.1.1), így a zsidók törvénye ősibb, mint a rómaiaké. A *Collatio* tehát apologetikus szándékkal íródott. Célja az lehetett, hogy meggyőzze a római jogászokat: a mózesi és a római törvények között alapvető harmónia áll fenn, ezért nincs okuk az e Törvényt mindenek felett tiszteletben tartó zsidókat jogilag diszkriminálni.

4.2. *Annás levele Senecához.* A töredékesen fennmaradt mű teljes címe *(Incipit Epistola Anne ad Senecam de superbia et idolis)* csak részben fedi a mű tartalmát, és semmi köze sincs Annás főpaphoz, illetve Senecához.[95] A levél egy panegyricussal indul: a *pater omnium mortalium, suorum amator multumque misericors* dicséretével, majd azok elleni támadással folytatódik, akik úgy vélik, hogy a teremtés titkait Isten ismerete nélkül is ki tudják fürkészni. Eközben azokat is kritika éri, akik tagadják a lélek halhatatlanságát. A levél fennmaradt része a pogány bálványimádás elleni támadással zárul. Kétszer fordul elő benne a „testvérek" megszólítás, ami alapján a levél felfedezője és első kiadója, Bernhard Bischoff kijelentette: a levelet „mint a zsidó misszió egyetlen latin nyelvű irodalmi dokumentumát, a római birodalom nyugati felében folytatott zsidó hithirdetés háttere felől kell szemlélnünk".[96] Ezzel az interpretációval Arnaldo Momigliano is egyetértett, aki szerint a levélben megszólított *fratres* „potenciális prozeliták" lehettek. Momigliano nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy egy ismeretlen Annás lehetett a levél szerzője, amit Rutgers szerint az az érv is támogat, hogy a zsidókkal kapcsolatos késő antik császári törvényekben kétszer is szerepel egy bizonyos Annas.[97] Seneca szerepeltetését azonban mindenképpen pseudoepigrafikus elemnek tarthatjuk. Rutgers szerint a levél célja nem a prozeliták megnyerése volt, hanem a pogányok szimpátiájának felkeltése a zsidó vallás iránt.[98] A felvetett témák (a monoteizmus, a lélek halhatatlansága, a világ megismerhetősége, a helyes istentisztelet módja) és a velük kapcsolatban idézett bibliai citátumok (ld. az 5.2 pontban) mindenesetre alkalmasak voltak arra, hogy a pogányok és zsidók közötti teológiai-filozófiai diskurzus részévé váljanak.

[95] Josephustól tudjuk, hogy a szaddokeusok felekezetéhez tartozó Annás (Ananos, Hanan) 62-ben töltötte be a főpapi tisztséget, de Jakab törvénytelen kivégzése miatt letették (Ant. XX.9.2. [199]). Még ezután is eléggé befolyásos maradt, egészen i. sz 68-ban bekövetkezett meggyilkolásáig. — A levél talán a Seneca és Szent Pál közötti apokrif levelezés hatására nyerte a címét.

[96] „Als einziges literarisches Denkmal jüdischer Mission in lateinischer Sprache muß der Brief vor dem Hintergrund jüdischer Glaubenswerbung im Westen des römischen Reiches gesehen werden." *Bischoff:* i. m. 3. (78. jegyzet)

[97] CTh 16.9.3. (Honorius és II. Theodosius, 415.XI.6.); CTh 16.8.23. (Honorius és II. Theodosius, 416.IX.24.). Kiadását és kommentárját ld.: *A. Linder:* The Jews in Roman Imperial Legislation. Detroit—Jerusalem 1987. 273—274. 275—276. Mindkét szövegben *didascalus*nak nevezik Annast, amely már az Újszövetségben is a *rabbi* megfelelője. A személyről többet nem tudunk.

[98] *Rutgers:* i. m. 255—256. (33. jegyzet)

A két dokumentum témáját tekintve meglehetősen messze esik egymástól, hiszen a *Collatio* apologétikus szándékkal készült: a zsidók Törvényét mint a római jognál ősibb, de azzal alapjában harmonizáló jogrendszert mutatja be a pogány olvasóknak. Az *Epistola* címzettjei viszont valószínűleg a zsidó vallást felvevő pogányok (προσηλύτοι) illetve az azzal szimpatizálók (θεοσεβεῖς; φοβούμενοι; *metuentes)* lehettek, így az missziós iratnak tekinthető. Közös vonásuk, hogy mindketten a nyugati diaszpórában születtek, s a Nyugatrómai Birodalom hivatalos nyelvén, latinul íródtak. E két dokumentum igazolja, hogy a zsidó diaszpóraközösségek nemcsak Keleten, hanem Nyugaton sem voltak intellektuálisan és kulturálisan elszigetelve pogány környezetüktől. A *Collatio* szerzője képes volt megérteni a római jog bonyolult szakkifejezéseit, és tisztában volt azzal, hogy mégoly elméleti értekezése a mózesi jogról nagyon is gyakorlati módon befolyásolhatja az akkor élő zsidó közösségek politikai, jogi és szociális helyzetét. Az *Epistola* szerzője pedig szemmel láthatóan a cicerói prózastílus iskolás alapelemeivel is megismerkedett. Mindkét munka bibliai parafrázisai egészen eredetiek, önálló fordítói-értelmezői munkára vallanak.

5. *A latin nyelvű zsidó bibliafordítás kérdése.* Továbbra is nyitott kérdés marad, hogy a Collatio bibliai idézetei egy ismeretlen szerző saját fordításai, vagy egy zsidók (esetleg keresztények) által készített, közhasználatú latin fordításból merített citátumok? Tudjuk, hogy a kereszténységnek a II. századra több latin nyelvű bibliafordítás is rendelkezésükre állt, ezeket összefoglaló néven Vetus Latinának vagy Italának nevezzük.[99] Teljesen bizonytalan azonban, hogy a zsidóknak volt-e ilyen fordításuk, vagy hogy a latint a hitvitákon túlmenően a zsinagógai liturgia nyelveként is használták-e. A. Deissmann éppen a 3.3.1. pontban idézett verses felirat alapján jutott arra a következtetésre, hogy létezhetett önálló latin nyelvű zsidó bibliafordítás. D. S. Blondheim még tovább merészkedett, és egyenesen azt állította, ez a LXX alapján készült fordítás nem más, mint maga a Vetus Latina. U. Cassuto pedig egy héberből készített latin fordítást posztulált.[100]

5.1. *Bibliai idézetek a Collatióban.* Egy i. sz. IV. században működő zsidó írástudó előtt, aki latinul akarta tolmácsolni a Pentateuchos bizonyos szakaszait, több lehetőség is nyitva állt. Ha elég jól tudott héberül és latinul, készíthetett fordítást a premaszorétikus szöveg valamely számára elérhető példányából (ilyen könyvtekercs minden zsinagógában volt), vagy esetleg fejből is idézhette a szöveget. Ha görög—latin kétnyelvűséggel rendelkezett, mindjárt négy görög fordítás is rendelkezésére állt: a LXX (a kereszténységnek köszönhetően ez volt a legelterjedtebb, de a zsidók

[99] A Vetus Latina Ószövetség-fordításának kiadása: *A. V. Billen:* The Old Latin Texts of the Heptateuch. London—Cambridge 1927; *B. Fischer:* Genesis. Freiburg 1951—54. (Vetus Latina 2.) — *J. K. Elliott:* The Translations of the New Testament into Latin: The Old Latin and the Vulgate. ANRW II.26.1. (1992), 198—245. kül. 218—219. (További szakirodalommal.)

[100] *G. A. Deissmann:* Bibelstudien: Beiträge, zumeist aus den Papyri und Inschriften, zur Geschichte der Sprache, des Schrifttums und der Religion des hellenistischen Judentums und des Urchristentums. Marburg: Elwert, 1895; *U. Cassuto:* La Vetus Latina e le traudzioni giudaiche medioevali della Bibbia. Studi e Materiali di Storia delle Religioni 2 (1926), 153.

számára több problematikus fordítást tartalmazott, ezért nem szerették[101]). Az ún. *kaige*-Theodotion fordítás terminus ante quemje i. sz. 50, így ezt is használhatta. A prozelita Aquila kb. 125-ben adta ki fordítását, amelynek egyik jellegzetessége, hogy a héb. את accusativus-particulát következetesen σύν -nel adta vissza. A teológiai kifejezések fordításánál figyelembe vette a közben kialakult keresztény terminológiát is, amelytől igyekezett elhatárolódni: a משיח szót például következetesen ἐλειμμένος-ként adta vissza (LXX: χριστός).[102] Végül a II. század végén vagy a III. század elején egy szamaritán konvertita, Symmachos fordította le görögre az Ószövetséget. (Eusebios és Hieronymus szerint korábban a zsidó—keresztény ebionita szekta tagja volt.) Fordítását Hieronymus is dicsérte.[103]

A Collatio bibliai citátumairól már Volterra kimutatta, hogy azok igen távol állnak a Vulgatától, feltehetően a LXX-t követő önálló fordítások. Az ismeretlen szerző itt-ott kisebb változtatásokat is végrehajtott annak érdekében, hogy az idézett textus minél inkább hasonlítson a római jogi szövegekre. Rutgers nem foglalt önállóan állást a kérdésben, de felhívta a figyelmet a további aprólékos elemző munka szükségességére.[104] A források nyújtotta szűkös lehetőségek között az alábbiakban azt akartuk tisztázni, hogy a Collatio kompilátora, illetve az Epistola szerzője milyen messze állt a Vulgata latinságától, illetve vajon héberből vagy görögből fordította-e bibliai idézeteit.

A Collatio VI. titulusában a „mostohaasszony" szót így fordítja latinra: *mulier uxor patris,* ami véleményem szerint nem azt jelenti, hogy a szerző nem ismerte a Vulgata által is használt *noverca* kifejezést, hanem így akarta visszaadni a héber vagy a görög értelmét (μετὰ γυναικὸς τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, illetve אֶת־אֵשֶׁת אָבִיו). A VIII. titulusban szereplő *duo homines* a héber שְׁנֵי־הָאֲנָשִׁים pontos fordítása, jellemző, hogy Hieronymus itt is stílusosan csak az *ambo* kifejezést használta. A *super eum* a szöveg egyik jellegzetes fordulata, amely inkább a héberből (עָלָיו), mint a görögből (ἐπ' αὐτὸν) magyarázható: a *super* ugyanis az עַל praepositio pontos megfelelője. Végül a héberből történő fordítás mellett szerintem döntő bizonyíték a XIII. titulus egy félmondata: *quos constituerunt patres tui vel principes.* Az „atyák és fejedelmek" hendiadyoin a héber רָאשֵׁנִים kettős értelmét próbálja meg visszaadni: 'ősök, elődök', illetve 'fejek, vezetők'. A LXX és a Vulgata megelékszik csak az egyik jelentéssel: οἱ πατέρες σου, illetve *priores*. A Collatio fordításában egyetlen olyan szó tűnt fel, ame-

[101] *A. Momigliano:* Alien Wisdom: The Limits of Hellenization. Cambridge 1975. 74—122; *G. Veltri:* Die „rabbinische Septuaginta" und ihre übersetzungstraditionen. Eine Tora für König Talmai. Tübingen 1993. (Texte und Studien zum antiken Judentum)

[102] A görög nyelvű zsidó feliratokon az alábbi Biblia-idézetek fordulnak elő: CIJ 201 LXX; CIJ 370 Aquila; CIJ 86 LXX+Aquila kontaminációja. *Solin:* Juden und Syrer, i. m. 702. n.268 (26. jegyzet).

[103] *E. Tov:* Die griechischen Bibelübersetzungen. ANRW II.20.1. (1987), 121—189. kül. 177—179. (Részletes bibliográfiával.) Ld. még *D. W. Gooding:* Recensions of the Septuagint Pentateuch. London 1955; *K. G. O'Connell:* The Theodotionic Revision of the Book of Exodus. Cambridge, Mass. 1972; *J. Reider:* An Index to Aquila. Leiden: Brill, 1966; *L. J. Liebereich:* Notes on the Greek Version of Symmachus. JBL 63 (1944), 397—403.

[104] *Rutgers:* i. m. 248. n.174. (33. jegyzet)

lyet jellegzetesen „zsidós" kifejezésnek tarthatunk és talán a görög szövegre vezethető vissza. Ez az *iniustus* (VIII. titulus), amelynek használata a LXX-ból eredeztethető (*testis iniustus* — μάρτυς ἄδικος). Az adott helyen a Vulgata — talán éppen a „zsidós hangzás" elkerülése végett — *testis mendax*-ot fordít. Ez vonatkozik ugyenebben a részben a *testis iniustus testificans iniusta* kifejezésre, amely szintén egyértelműen a LXX-ból ered: μάρτυς ἄδικος ἐμαρτύρησεν ἄδικα (héb.: עֵד חָמָס עָנָה בְרֵעֵהוּ עֵד־שֶׁקֶר; cf. Vulg.: *falsum testem dixisse contra fratrem suum mendacium).*

A Collatio és a Vulgata szövegének egybevetése során kb. húsz lexikális vagy szintagma-szintű egyezést találtunk. Ezek általában olyan kifejezések, amelyek a hétköznapi nyelvben fordulnak elő: *lapide aut pugno* (II.); *supervixerit die uno aut duobus* (III.); *vas* (X.); *si invenitur reddet duplum* (X.) stb. — így nem bizonyítják az átvételt. Annál érdekesebb viszont bizonyos teológiai kifejezések egyezése: *proximus* (felebarát), *tabernaculum* (a mózesi sátor), *pythonem habens* (Coll.) illetve *pythones consulat* (Vulg.), amely a jövendőmondás démonára vonatkozik (cf. Act 16:16). Úgy vélem, hogy ezek a rögzült terminus technicusok a zsidók és keresztények közötti több mint három évszázados nyelvi interakciót bizonyítják, amelynek alapját természetesen a szóbeli kommunikáció jelentette, de a szent iratok fordításai is jelentős szerepet játszhattak benne. A Collatio és a Vulgata szövege közötti eltérések azonban mennyiségileg (kb. 30 db), de főleg minőségileg sokkal jelentősebbek. A *Collatio* ugyan nem emelkedett stílusban, de sokkal pontosabban adja vissza akár a görög, akár a héber szöveg jelentését. A *subito* 'hirtelen' (Coll. I.B.) helyett a Vulgatában *fortuito* 'történetesen' áll, ami nem pontosan felel meg a héber ill. görög szövegnek (LXX: ἐξάπινα; M: וְאִם־כְּפֶתַע). A Collatio igyekszik megtartani a hebraizmusokat, pl. a figura etymologicák, vagy a *per* és *super* praepositiók állandó használatával, sőt akkor is kitalál ilyet, ha az eredeti szövegben nem is szerepel: pl. *accusandum accusans* (Coll. VIII). Míg a Vulgata szavain időnként átüt Hieronymus klasszikus műveltsége, a Collatio stílusa a beszélt nyelvhez áll közel: szóhasználata egyszerű, stílusa vulgáris. Szerzője olyan elsődleges bilingvális lehetett, aki latint a köznapi kommunikáció révén sajátította el, s legfeljebb a latin jogi nyelvet tanulta. Ez teljes mértékben összhangban van a keletiek IV. századi latin nyelvtanulási szokásaival.[105] Lássunk néhány jellemző példát a stílusbeli különbségekre: Coll. IV.: *in quantum est dos virginis,* Vulg.: *iuxta modum dotis quam virgines accipere consuerunt;* Coll. VII.: *percusserit eum alius*, Vulg.: *accepto vulnere;* Coll. VII.: *sol ortus fuerit super eum;* Vulg.: *orto sole;* Coll. X.: *furatum fuerit*, Vulg.: *furto ablata fuerint;* Coll. XII.: *aestimationem restituet,* Vulg.: *reddet damnum;* Coll. XVI.: *recte filiae Salphad locutae sunt,* Vulg.: *iustam rem postulant filiae Salphaad* stb.

A Collatio kompilátorának zsidó volta több apró fordítástechnikai jellegzetességből is kitűnik. A X. titulusban előforduló עַד הָאֱלֹהִים kifejezést már a LXX sem fordította pluralisban (ἐνώπιον τοῦ θεοῦ), nyilván mert nem akart pogány környezet-

[105] *Adamik B.,* i. m. 209. (13. jegyzet)

ben a politeizmus gyanújába keveredni. (A hagyományos zsidó kommentárok ezen a helyen az *elohim* kifejezést Isten képviselőire, a bírákra vonatkoztatták.) A Vulgata fordítóját ez a probléma láthatólag nem aggasztotta *(adplicabitur ad deos)*, de a Collatio szerzőjét igen, ezért egyes számot használ: *commendatum susceperat ante dominum*. A Collatio XIII. titulusában úgy vélem, csakis egy *zsidó* szerző aggályai miatt maradhatott ki az Izrael földjére történő utalás, amit a Vulgata természetesen lefordít: *quam Dominus Deus tuus dabit tibi in terra quam acceperis possidendam*. A bibliai textus aktualizáló változtatásaira találunk példákat a XV. titulusban, melynek a fordító azt a címet adta: *De mathematicis, maleficis et manichaeis.* Mózes törvényei persze aligha szólhattak a manichaeusok ellen, annál inkább a császároké.[106] A LXX egy kifejezésének (ἐγγαστρίμυθος) „termékeny félreértése" ugyanebben a titulusban *(nec consentias venenariis inpostoribus, qui dicunt, quid conceptum habeat mulier, quoniam fabulae seductoriae sunt)* a kor egyik szokására utal: a jóslatkérők többsége azt akarta tudni, vajon fia születik-e vagy lánya. Az utóbbiakat ugyanis nagy számban kitették a pogány szülők.[107] Végül ugyanebben a részben a római környezetben kissé kínosan hangzó *„ezért irtotta ki előled mindezeket a népeket"* félmondatot érthető okokból a *deus eradicabit Chaldaeos*-ra változtatta, mivel a „káldeusok" ellen (a késő ókorban az asztrológustól a béljósig mindenfajta okkult tevékenységet folytató személyt így neveztek) már a jog erejével is felléptek ebben a korban.[108] A XVI. titulusban a leányági örökösödésről van szó, Celofhád leányainak példáján keresztül. Jellemző, hogy a Collatio itt is pontosan fordítja a héber szöveget, mivel ismeri az ószövetségi szokást: *Et obtulit Moyses petitionem earum coram deo* — ti. a leányok kérvényét Mózes bevitte a szent sátorba, és letette az Úr elé (a szokáshoz cf. Isa 37:14). A Vulgata viszont megfosztja a szöveget konkrét jelentéstartalmától: *rettulitque Moses causam earum ad iudicium Domini*. Mellesleg a Collatióban szereplő *tabernaculum testimonii* („bizonyság sátra") pontosabb fordítása a héber אֹהֶל־מוֹעֵד-nak (vagy akár a LXX σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου-jának), mint a Vulgata *tabernaculum foederis*-e („szövetség sátra").

5.2. *Bibliai idézetek az Epistolában*. Az *Epistola Anne ad Senecam* műfaja tanító vagy buzdító levél, amely — egy összehasonlító jogi tanulmánnyal szemben — nem követeli meg feltétlenül a bibliai locusok szó szerinti idézését. Annál fontosabb

[106] A törvényekben *infames*-nak vagy *improbi*-nak nevezett manicheusok összejöveteleit és tanításait tiltotta: CTh 16.5.3. (I. Valentinianus, 372); 16.7.3. (II. Valentinianus és Theodosius, 383); Constitutio Sirmodiana No. 12. (Arcadius és II. Theodosius, 407); CTh 16.5.59. (Arcadius és II. Theodosius, 423) stb. *Linder,* i. m. 168—174, 229—232, 292. stb. (97. jegyzet). A manichaeusok elterjedéséről ld. *P. Brown:* The Diffusion of Manichaeans in the Roman Empire. JRS 59 (1969), 92—103. Az ellenük hozott rendeletekről ld. *E. H. Kaden:* Die Edikte gegen die Manichäer von Diokletian bis Justinian. In: Festschrift H. Lewald. Basel 1953.

[107] *D. Engels:* The Problem of Female Infanticide in the Greco-Roman World. CPh 75 (1980), 112—120; *W. V. Harris:* The Theorietical Possibility of Extensive Infanticide in the Graeco-Roman World. CQ 32 (1982), 114—116.

[108] *H. Lewy:* Chaldaean Oracles and Theurgy. Mysticism, Magic and Platonism in the Later Roman Empire. Paris 1978. (Études Augustiniennes)

szempont a közérthetőség, a nyelvi megformáltság. Az újszövetségi apostolok leveleihez hasonlóan az Epistola szerzője is ószövetségi (kisebb részben pseudoepigrafikus és misnai) szakaszokat idéz mondandója alátámasztására. Bár szövegében klasszikus allúziók is felbukkannak, azok stílusa nem haladja meg egy kezdő donatista színvonalát. Az Epistola azonban így is alkalmas arra, hogy bizonyos „zsidós" szóhasználatot kimutassunk benne. Isten tulajdonságai között említi, hogy *suorum amator multumque misericors, ad iusta iustus* (Epist. I). A három megállapítás közül az utolsó a Psal 18:26-ra vezethető vissza: עִם־חָסִיד תִּתְחַסָּד , vagy a LXX (17:26) szerint: μετὰ ὁσίου ὁσιωθήσῃ. A héber *hasid,* illetve a görög *hosios* szónak a latin *iustus*szal történő visszaadása teljes mértékben megfelel a zsidó feliratokon megfigyelt tendenciának (ld. a 3.2. pontban), mint ahogy az sem véletlen, hogy ugyanezt az igét a Vulgata „keresztény latin" nyelven fordítja: *cum sancto sanctus eris.*

Az Epistola egyébként cento-szerűen építkezik a különféle bibliai reminiszcenciákból, és csak kivételesen idéz szó szerint. Ezek közé sorolható a Gen 2:7-ből vett citátum: *finxit hominem de terra Deus et inspiravit in eum animam de spiritu suo* (Epist. III). A mondat első fele a וַיִּיצֶר יְהוָה אֱלֹהִים אֶת־הָאָדָם עָפָר מִן־הָאֲדָמָה pontos fordítása (cf. LXX: καὶ ἔπλασεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς; Vulg.: *formavit igitur Dominus Deus hominem de limo terrae*), míg a mondat második fele a lényeget megragadó, értelmező fordítás: „és szelleméből lehelt beléje lelket" — ahelyett: „és lehelte orrába az élet lehelletét, így lett az ember élő lélekké." A *spiritus* megfelelője tehát az eredetiben az „élet lehelete" נִשְׁמַת חַיִּים (cf. LXX: πνοὴ ζωῆς; Vulg.: *spiraculum vitae*), az *animá*é pedig az „élő lélek" נֶפֶשׁ חַיָּה (cf. LXX: ψυχὴ ζῶσα / Vulg.: *anima vivens*). Ugyanitt szerepel a Gen 3:19-ből vett idézet: *quod de terra natum est, in terra revertetur,* a héber eredetiben („abból (ti. a földből) vétettél, mert por vagy te és porrá válsz") a terra megfelelője az עָפָר, amit a LXX ugyanúgy γῆ-nek fordít, mint az Epistola szerzője, vagy azért, mert nem akarta, vagy mert nem tudta visszaadni az eredeti „por" jelentését (cf. Vulg.: *quia pulvis es et in pulverem reverteris*). Összevont fordítás a *fuge Caldeicos fines* is (Epist. II), amely egyértelműen Jer 50:8-ra (LXX: 27:8) utal: „fussatok ki Babylón közepéből és a káldeusok földjéről" (cf. Vulg.: *recedite de medio Babylonis et de terra Chaldeorum egredimini).*

A szöveg többi idézete valójában parafrázis, amelyek csak egyes részletekben egyeznek a héber textussal. Ilyen a Mindenható tulajdonságainak felsorolása: *domino enim universa creatura succumbit, illi impetus flatus, vis ignis, temperies aeris, ventorum stridor, silentium nebularum, cursus tonitruum, territatio fulgorum* (Epist. I), amelynek egyes részletei a Psal 148:8a-ra vezethetők vissza; vagy az *ut spiravit, spiritum trahimus* (ibid.), amely Job 34:14—15 összevont szabad fordítása; vagy a *quis montes igne consumit* költői kérdés (Epist. V) a Psal 83:15-ből (cf. Psal 97:5 104:32 144:5b); és a *quis stabilem terram moveri prohibuit* (ibid.) a Psal 96:10-ből. Az *Epistola Anne ad Senecam* tehát nem egy filológus vagy exegéta fordítása, és nem is valamely latin nyelvű zsidó bibliafordításból szó szerint átvett idézetek gyűjteménye. Úgy tűnik, mintha a Biblia héber szövegét (esetleg valamelyik görög fordítását is) jól ismerő személy, aki feltehetően rendszeresen szokott az érintett témákról prédikálni,

fejből idézte és fordította volna le azokat a szakaszokat, amelyeket üzenetéhez illőnek talált. Ez az idézési módszer — csakúgy mint az üzenet tartalma — egyébként hasonlít az apostoli levelek idézéstechnikájához, ami nem is csoda, hiszen az újszövetségi zsidó—keresztény szerzők célja nem sokban tért el az ismeretlen rabbiétól, ami a bálványimádás és az okkultizmus elleni küzdelmet illette.

APPENDIX

A COLLATIO BIBLIAI IDÉZETEI

I.A. De sicariis [et homicidis vasu vel voluntate]

I. Moyses de sacerdos haec dicit: 1. Si quis percusserit hominem ferro et occiderit eum, mortem moriatur. 2. Si autem manu lapide, quo mori possit, percusserit et mortuus fuerit, homicida est: mortem moriatur. 3. Si autem per inimicitiam inpulerit eum vel inmiserit super eum aliquod vas ex insidiis et mortuus fuerit, 4. vel per iram percusserit eum manu et mortuus fuerit, mortem moriatur. (Num 35:16; Num 35:17; Exod 21:12.14; Num 35:20—21)

I.B. De casualibus homicidis

V. Moyses legaliter dicit: 1. Si autem subito non per inimicitias inmiserit super eum aliquod vas non insidians, 2. vel lapidem, quo moriatur, non per dolum et ceciderit super eum et mortuus fuerit, si autem non inimicus eius fuerit neque quaesierit male facere ei, 3. iudicabitis inter eum, qui percussit, et proximum mortui secundum iudicia haec, 4. et liberabitis percussorem. (Num 35:22—25a)

II. De atroci iniuria

I. Moyses dicit: 1. Si autem contenderint duo viri et percusserit alter alterum lapide aut pugno et non fuerit mortuus, decubuerit autem in lectulo, 2. et si surgens ambulaverit homo foris in baculo, sine crimine erit ille, qui eum percusserat praeter ac cesationis eius mercedem dabit et ei medico inpensas curationis. (Exod 21:18—19)

III. De iure et saevitia dominorum

I. Moyses dicit: 1. Si quis percusserit servum aut ancillam virga et mortuus fuerit in manibus eius, iudicio vindicetur. 2. Quod si supervixerit die uno aut duobus, non vindicabitur, pretium enim ipsius est. (Exod 21:20—21)

IV. De adulteriis

I. Moyses dixit: 1. Quicunque moechatus fuerit mulierem proximi sui, mortem moriatur qui moechatus fuerit et quae moechata fuerit. 2. Quod si aliqui seduxerit virginem non desponsatam et stupraverit eam, dotabit eam sibi in uxorem. 3. Quod si rennuerit pater eius et noluerit eam dare illi uxorem, pecuniam inferet patri, in quantum est dos virginis. (Lev 20:10; Deut 22:22; Exod 22:16-17)

V. De stupratoribus

I. Moyes dicit: 1. Qui manserit cum masculo mansione muliebri, aspernamentum est: ambo moriantur, rei sunt. (Lev 18:22; Lev 20:13)

VI. De incestis nuptiis

I. Moyses dicit: 1. Quicumque concuberit cum muliere uxore patris sui, pudenda patris sui detexit, mortem moriantur ambo: rei sunt. 2. Et quicumque concubuerit cum nuru sua, mortem moriantur ambo: rei sunt. (Lev 20:11—12)

VII. De furibus et de poena eorum

I. Quod si duodecim tabularum nocturnum furem *quoquo modo, diurnum* autem si se audeat telo defendere, interfici iubent, scitote, iuris consulti, quia Moyes prius hoc statuit, sicut lectio manifestat. Moyses dicit: 1. Si perfodiens nocte parietem inventus fuerit fur et percusserit eum alius et mortuus fuerit hic, non est homicida is qui percusserit eum. 2. Si autem sol ortus fuerit super eum, reus est mortis percussor: et ipse morietur. (Exod 22:2—3)

VIII. De falso testimonio

I. Moyses dicit: 1. Si steterit testis iniustus adversus hominem accusandum accusans eum impietatis, 2. stabunt duo homines, quibus est invicem contentio, ante deum et ante sacerdotes et ante iudices, quicumque fuerint in illis diebus. 3. Cum inquisierint iudices diligenter et inventus fuerit testis iniustus testificans iniusta, insurgentes adversus eum 4. facietis ei, sicut voluit malefacere et delebitis malum de medio vestrum: 5. et ceteri audientes timebunt nec audebunt mala facere inter vos. (Deut 19:15—20)

IX. De familiaris testimonio non admittendo

I. Item Moyses: 1. Falsum testimonium non dabis adversus proximum tuum. (Exod 20:16)

X. De deposito

I. 1. Moyses dicit: Si aliquis dabit proximo suo argentum aut vas servare et furatum fuerit de domo hominis, si invenitur qui furatus est, reddet duplum. Quod si non fuerit inventus fur, accedet is qui commendatum susceperat ante dominum et iurabit nihil se nequiter egisse de omni re commendata proximi sui et liberabitur. (Exod 22:7—8)

XI. De abactoribus

I. 1. Moyses dicit: Si quis involaverit vitulum aut ovem et occiderit aut vendiderit, quinque vitolus restituet pro vitulo uno, quattuor oves pro ove una. 2. Quod si non habet unde reddat, venundetur pro furto. (Exod 22:1.3)

XII. De incendiariis

I. 1. Moyses dicit: Si exierit ignis et invenerit spinas et comprehenderit areas vel spicas aut campum, aestimationem restituet ille qui succedit ignem. (Exod 22:6)

XIII. De termino amoto

I. 1. Moyses dicit: Non transmovebis terminos proximi tui, quos constituerunt patres tui vel principes posessionis tuae. (Deut 19:14)

XIV. De plagiariis

I. 1. Moyses dicit: Quicumque plagiaverit quemquam Israhel et vendiderit eum, morte moriatur. (Exod 21:16; Deut 24:7)

XV. De mathematicis, maleficis et manichaeis

I. 1. Moyses dicit: Non inveniatur in te qui lustret filium tuum aut filiam tuam, nec divinus apud quem sortes tollas: nec consentias venenariis inpostoribus, qui dicunt, quid conceptum habeat mulier, quoniam fabulae seductoriae sunt. Nec intendas prodigia, nec interroges mortuos. 2 [Non inveniatur in te auguriator nec inspector avium nec maleficus aut incantator nec pythonem habens in ventrem nec haruspex nec interrogator mortuorum nec portenta inspiciens.] 3. Omnia namque ista a domino deo tuo damnata sunt et qui fecerit haec. Propter has enim abominationes deus eradicabit Chaldaeos a facie tua. 4. Tu autem perfectus eris ante dominum deum tuum: 5. gentes enim istae, quas tu possides, auguria et sortes et divinationes audiebant. (Deut 18:10—14)

XVI. DE LEGITIMA SUCCESSIONE

I.1. Scriptura divina sic dicit: Filiae Salfad adstantes ante Moysen et Eleazarum sacerdotem et principes omnemque senatum filiorum Israhel in foribus tabernaculi testimonii dixerunt: 2. pater noster mortuus est et filii non fuerunt ei, sed filiae, 3. et ideo non deleatur nomen patris nostri de medio tribus suae. Non est ei masculus: date nobis possessionem in medio fratrum patris nostri. 4. Et obtulit Moyses petitionem earum coram deo. 5. Et locutus est dominus Moysi dicens: 6. recte filiae Salphad locutae sunt: et ideo dabitis eis possessionem hereditatis in medio fratrum patris earum. 7. Et dices haec filiis Israhel: homo si decesserit et filium non habuerit, [*vacat*] dabitis hereditatem proximo eorum de tribu eius: 8. Et possidebit omnia eius: et erit haec filiis Israhel iustificatio iudiciorum secundum quae constituit dominus Moysi. (Num 27:1—11)

SUMMARY

The Latin language did not enjoy popularity either among the Jewish population of Iudaea/Palaestina or that of the diaspora. This may be traced back to political, religious and cultural reasons. In spite of the strong aversion to Romans, Jews did use Latin, especially from the 4th century onwards, when Christianity was declared state religion. The most important evidences of the usage of Latin are the inscriptions. Some phrases in the Jewish epitaphs indicate a typically Jewish environment, which cannot prove, however, the existence of a Judenlatein (i. e. a coherent system of lexical, semantic, morphological and syntactic divergences). The examination of two Jewish epitaphs (CIJ 476. Monteverde catacomb, Rome, III—IVth century; CIJ 650. Catania, 383), a legal document (Collatio legum Mosaicarum et Romanarum) as well as a religious text (Epistola Anne ad Senecam), all formulated in Latin are to demonstrate our hypothesis. As regards Jewish inscriptions we do examine the sociolinguistical background of the epitaphs; while in the case of the Jewish-Latin literary texts we do research on the Biblical allusions.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 65–78

ADAMIK TAMÁS

A FURFÓI IUPPITER LIBER-TEMPLOM SZABÁLYZATA

(CIL I^2, 756)

Több fontos kiadása van ennek a feliratnak (CIL I, 756), ennek ellenére szövegközlésük és értelmezésük nem tekinthető kielégítőnek. Bár a felirat latin szövegében több szó és szókapcsolat jelentése és értelmezése vitatható, mégis a szövegezők szándéka és célja világos és egyértelmű. A furfói templom Iuppiter Libernek van szentelve. A templom szabályzata minden tevékenységet megenged — kivéve a rosszhiszeműséget és a lopást — a templom vagyoni helyzetének gyarapodása érdekében. Ezek a szabályozások jól megfelelnek mind a helyi szőlőművesek hasznossági szempontjainak, mind a római vallás jogi szemléletének.

E felirat legfontosabb kiadásai időrendben a következők: Lommatzsch CIL (1918),[1] Arangio-Ruiz (1953),[2] Diehl (1964),[3] Laffi (1978)[4] és Gordon (1983).[5] Számos kiadása ellenére a szöveg romlottnak tűnik, mert a normatív latintól eltérő szavakat és szerkezeteket tartalmaz, és egyes részei nehezen értelmezhetők. Jelentősége mégis nagy, mert az ismert templomdedikációs feliratok közül a leghosszabb, és a római Liber-, azaz Bacchus-kultusz dokumentuma, amelyet Kr. e. 186-ban a Bacchanalia botrány vagy összeesküvés miatt Rómában betiltottak. E feliratot Furfo *vicus* közelében találták még a 16. században a *Vestini* területén, Rómától mintegy 120 kilométerre északkeletre, egy nagyjából 2 méterszer 1 méter nagyságú kőlapon, amelyet L'Aquila nemzeti múzeumában őriznek kettétört állapotban. Szövegének értelmezését az is nehezíti, hogy a törésvonal mentén néhány betű kitörött, s a csonkán maradt szavak azonosítása kérdéses. Magam is tanulmányoztam a helyszínen, L'Aquilában a feliratot, s a következő olvasatát tartom a legvalószínűbbnek:

[1] *E. Lommatzsch:* CIL, I^2, 2, fasc. 1, Berolini 1918, nr. 756. E kiadás lényegében *Mommsen* harmadik kiadásán alapul, aki háromszor is közölte: 1. *Inscriptiones Regni Neapolitani Latinae,* Lipsiae 1852, nr. 6011; 2. CIL, I, Berolini 1863, nr. 603; 3. CIL, IX. Berolini 1883, nr. 3513, és a felirat szövegét erősen romlottnak tartotta.

[2] *V. Arangio—Ruiz:* Fontes Iuris Romani Antejustiniani. III. Negotia, Florentiae 1943, nr. 72.

[3] *E. Diehl:* Altlateinische Inschriften. Berlin 1964, nr. 260.

[4] *U. Laffi:* La lex aedis Furfensis. In: La cultura italica. Atti del Convegno della Società Italian di Glottologia. Pisa, 19 e 20 dicembre 1977. Pisa 1978, 143.

[5] *A. E. Gordon:* Illustrated Introduction to Latin Paleography. Berkeley and Los Angeles, California 1984, 94, nr. 19.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

1. *L(ucius) Aienus L(uci) f(ilius), Q(uintus) Baebatius Sex(ti) f(ilius) aedem dedicarunt*
2. *Iovis Liberi Furfone a(nte) d(iem) III Idus Quinctileis L(ucio) Pisone A(ulo) Gabinio co(n)s(ulibus), mense flusare,*
3. *comulateis olleis legibus illeis regionibus, utei extremae undae quae lapide*
4. *facta hoiusque aedis ergo uteique ad eam aede(m) scalasque lapide structuendo*
5. *columnae stant citra scalas ad aedem versus stipitesque aedis humus tabula*
6. *mentaque, utei tangere sarcire tegere devehere defigere mandare ferro oeti*
7. *promovere referre fasque esto. Sei quod ad eam aedem donum datum donatum dedicatum*
8. *que erit, utei liceat oeti venum dare; ubei venum datum erit, id profanum esto. Venditio*
9. *locatio aedilis esto, quemquomque veicus Furfens(is) fecerint, quod se sentiunt eam rem*
10. *sine scelere sine piaculo; alis ne potesto. Quae pequnia recepta erit, ea pequnia emere*
11. *conducere locare dare, quo id templum melius honestius seit, liceto. Quae pequnia ad eas*
12. *res data erit, profana esto, quod d(olo) m(alo) non erit factum. Quod emptum erit aere aut argento*
13. *ea pequnia quae pecunia ad id templum data erit, quod emptum erit, eis rebus eadem*
14. *lex esto quasei sei dedicatum sit. Sei qui heic sacrum surupuerit aedilis multatio esto*
15. *quanti volet, idque veicus Furf(ensis) mai(or) (p)ars fifeltares sei apsolvere volent sive condemnare,*
16. *liceto. Sei quei ad huc templum rem deivinam fecerit Iovi Libero aut Iovis Genio, pelleis*
17. *coria fanei sunto.*

Gordon csak az 1—2., a 6—11. és a 16. sort fordította le, s ezt a következőkkel indokolta meg: „Az *extremae*-tól kezdve az 5. soron, a *humus*on, keresztül a szöveg több helyen romlott, a jelentése bizonytalan" (1984, 95). Laffi az egész szöveget lefordította, természetesen saját értelmezése szerint. Én a fentebb közölt latin szövegnek a következő jelentést tulajdonítom:

1. Lucius Aienus, Lucius fia, Quintus Baebatius, Sextus fia felszentelték
2. templomát Iuppiter Libernek Furfóban, július 13-án, Lucius Piso, Aulus Gabinius consulsága alatt, a virágok hónapjában,
3. azon szabályokkal, amelyeket ezen határvonalak számára gyűjtöttünk össze, hogy a legszélső vízmedence végett, amely kőből készült,

4. és ezen templom végett, és hogy ennél a templomnál és a betonkőből készített lépcsőnél, ahol
5. az oszlopok állnak a lépcső mellett a templom felé, a szentély oszlopainál, és az alap padlózatánál,
6. hogy szabad legyen érinteni, tatarozni és tetőt javítani, elszállítani és rögzíteni, kézi munkát végezni és vasat használni,
7. előrevinni és visszavinni. S ha valamely ajándékot adnak, adományoznak, szentelnek ennek a templomnak,
8. legyen szabad azt használni, eladni; mihelyt eladják, profán legyen. Az eladás
9. a bérbeadás azon aedilis feladata legyen, akit a furfói község választ, ha úgy vélik, hogy ez
10. ember és isten ellen irányuló bűn nélkül való, más ezt ne tehesse. Ami pénzt kapnak érte, abból a pénzből szabad legyen
11. vásárolni, bérbe venni, bérbe adni, kiadni azért, hogy ez a templom jobb és tiszteletreméltóbb legyen. Ami pénzt
12. ezekre a dolgokra kiadnak, profán legyen, ha nem rossz szándékból tették. Amit vesznek akár réz, akár ezüst
13. pénzért, azon a pénzen, amelyet ennek a templomnak adnak, amit vesznek, azon dolgokra ugyanaz a
14. szabály legyen érvényes, mintha fel lennének szentelve. Ha valaki itt szent tárgyat ellop, a büntetést az aedilis szabja ki,
15. amekkorát akar, s legyen szabad azt a furfói körzetnek, a fontosabb részneknek, a megbízottaknak felmenteni vagy elítélni.
16. Ha valaki e templomnál áldozatot mutat be Iuppiter Libernek vagy Iuppiter Geniusának, az állat
17. bőre, irhája a szentélyé legyen.

A felirat világosan hat részre oszlik. 1. Ki és mikor szentelte fel Iuppiter Liber templomát (1—2). 2. A templom szent körzetének körülírása (3—5). 3. Milyen tevékenységeket lehet folytatni e szent körzetben (6—7). 4. A templom vagyonának, pénzügyeinek kezelése és intézése (7—14). 5. Büntető szankciók lopás esetén (14—15). 6. Áldozatbemutatáskor az áldozati állatok bőre a templom tulajdonába kerül (16—17). Dolgozatomban e részek sorrendjében haladva értelmezem e felirat tényeit, s próbálom meghatározni vallástörténeti jelentőségét.

1. Az első rész legfontosabb ténye, hogy *Iuppiter Liber* templomának felszenteléséről szól: *aedem dedicarunt Iovis Liberi* (1—2). Iuppiter Liber római istent más feliratok is említik. E feliratokat a mérvadó vallástörténeti kézikönyvek felsorolják, és adataikból megpróbálják körvonalazni az isten tevékenységi körét. Már Roscher lexikona felveti a *Iuppiter Liber*rel kapcsolatos legfontosabb kérdéseket, nevezetesen hogy a *Liber* melléknév a görög λύσιος, ἐλευθέριος fordítása-e, — e szerint Iuppiter Liber a szőlőműveléssel Rómába érkezett Dionysios megfelelője, aki később önálló

istenné vált — vagy ősi római istenség. Ez utóbbit tartja valószínűnek, úgy azonban, hogy Dionysos a köztársaság elejétől Liberrel egybeolvadt, de az ősi Liber kultuszát sem szorította ki. A Iuppiter Liber istennel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy Liber mint a természet buja őserejének, termőképességének megszemélyesítője jól összeegyeztethető az ég legfőbb istenével, Iuppiterrel, akitől a föld minden termékenysége függ.[6] A falusi világnézet istenének tartja Latkóczy Mihály Iuppiter Libert, akit „eredetileg csak az oscus-sabellus törzsek tiszteltek", mert ő „szaporítja az embereket és az állatokat, ő ad sok és jó termést szántóföldnek és gyümölcsösnek egyaránt". A szabinok földjén a bortermelés ősi foglalkozásnak számított. „Példaképen felemlítjük a furfói szentélyt a vestinusok területén, melynek ősrégi volta mellett tanúskodik, hogy a szövegében is fönnmaradt lex Furfensis (CIL 1, 603) külön engedelmet ad vasból készült eszközök rituális használatára" — írja.[7]

G. Wissowa is a mezőgazdasági tevékenységgel hozza kapcsolatba Iuppiter Libert, és ennek bizonyságaként említi a samnis *Frentani* (Convay 191), *Vestini* (CIL IX 3513), szabin (Dessau 3065) és campaniai feliratot (CIL X 3786). Iuppiter Liber isten lényegét nem a szabadságban, hanem a „teremtő teljességben" látja.[8] Szerinte az idő múltával Iuppiter Liberből levált Liber, akit azután a rómaiak a görög Dionysosszal azonosítottak. Megjegyzi továbbá, hogy *Iuppiter Liber*nek vagy *Iuppiter Libertas*nak az Aventinuson is volt temploma Rómában, amelyet Augustus helyreállíttatott. E templomot Ti. Sempronius Gracchus építtette, aki Kr. e. 238-ban volt consul, s a templom alapítási napja április 13-ára esett.[9] K. Latte a parasztok vallásával kapcsolatban említi a *Liberalia* ünnepét, amely március 17-re esett, és *Liber* meg *Libera* istenek ünnepe volt. Ezen a napon az asszonyok áldozati mézeskalácsot árultak. Tiszteletére phallikus felvonulásokat tartottak Laviniumban, ami arra utal, hogy Liber termékenységi isten volt, akit hamarosan Dionysosszal azonosítottak, de a borhoz nem volt köze.[10] Latte szerint Iuppiter Liber és Iuppiter Libertas a politikai szférához tartozik, és el kell választani Libertől.

Az újabb vallástörténeti kutatások alapjaiban módosították Wissowa és Latte eredményeit. Nyilvánvalóvá vált, hogy Liber ősi római istenség, tehát nem Iuppiter Liberből vált ki, mint Wissowa feltételezte, s hogy kezdettől fogva köze volt a borhoz csak másképp, mint Iuppiternek. A latiumi borászat három ünnephez kapcsolódott szorosan: a *Vinalia rusticá*hoz (augusztus 19.), a *Vinalia priorá*hoz (április 23.) és a *Meditrinalia*hoz (október 11.) A *Vinalia rustica* ünnep célja az volt, hogy az érés felé közeledő szőlőfürtöktől elhárítsák Iuppiter haragját és előkészítsék a szüretet, utána következett a szüret ünnepélyes megnyitása: *auspicatio vindemiae,* amelyet Iuppiter

[6] *W. H. Roscher:* Ausführliches Lexikon der Griechischen und römischen Mythologie. Leipzig 1890—1894, 662.

[7] Ókori Lexikon. Budapest 1904, II. 1217.

[8] *G. Wissowa:* Religion und Kultus der Römer. Zweite Auflage. München 1912, 120.

[9] *G. Wissowa:* i. m. 138—139.

[10] *K. Latte:* Römische Religionsgeschichte. München 1960, 70.

papja, a *flamen Dialis* végzett. A *Meditrinalia* a must feljavításának ünnepe, a *Vinalia priora* pedig az újbor ünnepe volt: erre az időre forrt meg az bor, és alkalmassá vált arra, hogy Iuppiternek áldozatot mutassanak be vele *calpar* néven.[11] Csak tiszta bort lehetett az isteneknek áldozni, tehát azt, amelyhez semmit sem adtak hozzá, amelynek forrása természetes módon zajlott le, ez volt az *inferium vinum.* A nem természetes módon érlelt borokat, amelyeknek forrását lassították vagy gyorsították, cukorfokát emelték, tisztátalan bornak nevezték *(spurcum vinum),* s az asszonyok Numa törvényei alapján ilyen borokat ihattak. O. de Cazanove az antik források elemzésével meggyőzően bizonyítja, hogy a tiszta bor, a szent bor, amely italáldozat bemutatására alkalmas volt, Iuppiter védelme alatt állt, a manipulált bor, a tisztátalan vagy profán bor pedig Liber védelme alatt. E két istenség tevékenysége tehát kiegészíti egymást és egységes rendszert alkot,[12] s a Iuppiter Liber — ha tiszta formában megmaradt — ezt a két funkciót egyesíti.

Nem kevésbé tanulságos a felszentelés idejének megadása: *a(nte) d(iem) III Idus Quinctileis L(ucio) Pisone A(ulo) Gabinio co(n)s(ulibus), mense flusare* (2) — „Kr. e. 58. július 13-án, a virág havában". E datálás Iulius Caesar előtti naptár szerint történik. A *Quinctilis* hónap éppen Iulius Caesar tiszteletére július lett. E hónap nevét a vestinusok *Flusaris*nak nevezik, s ez a latin *floralis* megfelelője, ezért a *mense Flusare* kifejezést a „virágzó hónapban" kifejezéssel fordíthatjuk. G. Radke szerint ez az elnevezés egyfelől nem illik a forró júliusra, másfelől a római Iuppiter Libertas templomának alapítási dátuma április 13. Mivel a furfói Iuppiter Liber és az aventinusi Iuppiter Libertas tartalmilag azonos, nyilvánvalóan a furfói templom felszentelése ugyanezen a napon történt, azaz április 13-án. Kr. e. 58-ban azonban már oly nagy volt az eltérés a természetes és hivatalos naptár adatai között, hogy amikor Caesar Kr. e. 45—46-ban e különbséget megszüntette, 90 napot kellett közbeiktatnia. Ha július 13-ától visszaszámolunk 89 napot, éppen április 13-át kapjuk, azt a hónapot, amelyben a rómaiak a *Floralia* ünnepnapjait tartották. Ha viszont a furfói Iuppiter Liber templomot szándékosan az aventinusi Iuppiter Libertas alapítási napján szentelték fel, akkor ez azt is jelenti, hogy az aventinusi Iuppiter Libertas kultuszát is átvették, tehát a furfói templom nemcsak a termékenység kultuszát ápolta és propagálta, hanem a szabadságét és a felszabadulását is.[13] G. Radke tézisét megerősíteni látszik J. Beaujeu, aki alapos mérlegelés után Groebe rendszerét fogadja el, aki ugyanúgy, mint Radke, 90 nap eltérést tételez fel a hivatalos és a szoláris naptár között Kr. e. 46-ban.[14]

2. A felirat egyik legnehezebben értelmezhető része a 3—5. sort kitevő második rész, amely a templom szent körzetét írja körül. E részben a *leges* szó azokat a

[11] Vö. *G. Dumézil:* Fêtes romanes d'été et d'automne. Paris 1975, 87—97.

[12] *O. de Cazanove:* Jupiter, Liber et le vin latin. Revue de l'Histoire des Religions 205 (1988) 243—265.

[13] *G. Radke:* Beobachtungen zum römischen Kalendar. RhM für Ph. 106 (1963) 314.

[14] *J. Beaujeu:* Les dernières années du calendar pré-julien. In: Mélanges Heurgon, I, Róma 1976, 16.

szabályokat jelenti, amelyeket a szent körzet határain belül be kell tartani; e határvonalakat a *regiones* szó jelöli. E két szó együtt szerepel más dedikációs feliratokban is, például a narboni oltár feliratán így találjuk: *his legibus hisque regionibus.*[15] Az értelmezés szempontjából alapvető a genitivusszal álló *ergo* posztpozíció, amely az *extremae undae* és a *hoiusque aedis* (3—4) szintagmákhoz egyaránt kapcsolódik. Éppen a két szintagmával kifejezett dolgokat tarthatjuk a szent körzet legfontosabb építményeinek. A *haec aedes* esetében az azonosítás nem jelenthet problémát: magát a templomot vagy szentélyt jelenti. Kérdés azonban, hogy az *extremae undae* mit jelent. Az *unda* szó a jelen feliratban két dolgot jelenthet. Vagy alapjelentésben szerepel és vizet vagy víztárolót jelent; például: *ferrum igne rubens ... in tepida submersum sibilat unda* (Ov. *Met.* 12, 179). Vagy pedig mint építészeti műszó a *cymatium*ot, azaz párkánylécet, párkányt jelöli; vö. *pluteum insuper cum unda et corona inferioris plutei dimidia parte* (Vitr. 5, 6, 6). Bár U. Laffi ez utóbbit tartja valószínűnek,[16] én az előbbit, mégpedig két okból. Egy olyan templom esetében, ahol állatokat áldoznak fel, márpedig itt ilyen templomról van szó, hiszen a szabályzat kiköti, hogy a feláldozott állatok bőre a templomé legyen, alapvető, hogy bőséges víz álljon rendelkezésre az állatok húsának feldolgozásához. A másik érvem általánosabb természetű: Liber, azaz Dionysos kultusza erősen kötődött a nedvességhez, a vízhez és a borhoz; ikonográfiájában fontos szerepet játszik a tenger, a tó, a víz, a mocsár.[17] Ennek megfelelően a Dionysos-templomokhoz is tartozott medence, mert a beavatási szertartás része volt a rituális tisztálkodás.[18] A templomkörzet harmadik objektuma valamiféle lépcsős oszlopcsarnok, amely a templomhoz kapcsolódott.

A fentiek előrebocsátása után nézzük meg e második rész problematikus szókapcsolatait: *comulateis olleis legibus* (3). A *comulateis* szóról a CIL ezt írja: „*comu lateis* quid significet, nemo adhuc dixit; diei fortasse feriati indicatio, cumulatis enim quod Jordanus defendit quasi *perfectis legibus, vix potest explicari*". U. Laffi *comulateis* helyett a *com(itiali) V lateis* olvasatot javasolja: „az ötödik komitialis napon",[19] ti. történt a templom felszentelése. Megoldása szellemes, de nem indokolt, mert a *comulateis olleis legibus* szókapcsolat a normatív *cumulatis illis legibus*nak felel meg. A *comulateis* nyelvjárási és archaikus alak. A latin *cum*nak az oszkban *com* felel meg.[20] A *cumulo* ige itt „felhalmoz, összeállít, összegyűjt" jelentésben szerepel, s a szóban forgó kifejezés jelentése — „összegyűjtve ama szabályokat" — jól megfelel annak a részletes szabályozásnak, amellyel e feliratban találkozunk; a *cumulo* eme jelentésével vö. *quod cumulatur ex integritate corporis et ex mentis ratione perfecta*

[15] Vö. *V. Arangio—Ruiz:* i. m. 228.
[16] *U. Laffi:* i. m. 128—129.
[17] Vö. *M. Daraki:* La mer dionysiaque. Revue de l'Histoire des Religions 199 (1982) 3—22.
[18] Vö. *R. Turcan:* Dionysos. Le monde de la bible 34 (1984) 8.
[19] *U. Laffi:* i. m. 127.
[20] *M. Leumann:* Lateinische Laut- und Formenlehre. München 1977, 137.

(Cic. *Fin.* 5, 40). P. Grimal is erre a jelentésre gondolt, amikor a *comulateis* igealakot *collatis*nak értelmezte.[21]

Az *utei extremae undae quae lapide facta* (3—4) — „hogy a vízmedence érdekében, amely kőből készült" tagmondatban az *utei* — *ut* (hogy) kötőszó régies alakja, amelyet a jogi precizitás végett többször megismétel a később következő *fasque esto* vonzataként. A *quae lapide facta* az *undae* sing. gen. vonatkozó mellékmondata, azt értelmezi: a víztároló kőből készült. Az *ad ... scalasque lapide structuendo* (4) — „A betonkőből készült lépcsőnél" szókapcsolatban a *lapide structuendo* ablativus materiae. A puszta ablativus materiae költői és késői, de szakíróknál előfordul; vö. Cato *Agr.*14, 4: *villa lapide calce*.[22] A *structuendo* igealak a *structuo* igéből van képezve, amely hapax ugyan, de a *structilis* melléknévből és szókapcsolataiból, például *caementum structile, lapis structilis* — „tömött vagy kavicsbeton"[23] jelentése megállapítható. Mindenesetre a gerundivum puszta ablativusa ablativus materiae jelentésben csak itt fordul elő és vulgarizmusnak tekinthető, de használatát elősegíthették efféle szerkezetek, mint: *Exercendo cottidie milite hostem opperiebatur* (Liv. 33, 3, 5); *continuando abstitit magistratu* (Liv. 9, 34, 2) stb. A *stipitesque aedis humus tabulamentaque* (5—6) értelmezése vitatott, de értelmezhető anélkül, hogy a szöveget meg kellene változtatnunk. Az *aedis* és a *humus* főnevek singularis genitivusban állnak; az *aedis* a *stipites* birtokos jelzője, a *humus* pedig a *tabulamentaque* főnévé. A *stipites* és a *tabulamenta* főnevek accusativusban állnak a korábban kitett *ad* elöljárószó vonzataként, s ennek értelmében a fenti szókapcsolat jelentése: „a templom oszlopainál és az altalaj padlózatánál" ti. szabad legyen a később felsorolt cselekvéssorokat elvégezni. Számunkra furcsa ez a túlzott pontosságra való törekvés, de római szakrális szövegről lévén szó, e túlbiztosítás helyénvaló. Főleg a *humus* jelenléte feltűnő, de mégis indokolt e szakrális szövegben, mert azt a földet, talajt jelenti, amelyen a templom és részei álltak. Iuppiter Salonában felállított oltárának dedikációjában is szerepel hasonló formula: „egészen az oltár aljáig, ahol a szűztalaj kezdődik". Helyesen jegyzi meg ezzel kapcsolatban Hahn István, hogy az oltár „csupán talapzatának aljáig »szent« — azaz odáig ahol a talajjal érintkezik".[24] A *humus* főnevet a 4. deklináció szerint ragozza, de ez más vulgáris szövegben is előfordul; vö. *humu* (Varro, *Men.* 422, 531).

3. A felirat harmadik része (6—7) azoknak a tevékenységeknek a listáját tartalmazza, amelyeket a szent kerületen belül végezni lehet. A római vallás szerint a templom *res sacra,* amely a profán használatból ki van vonva. Th. Köves-Zulauf szerint: „A *templum a temnere* 'kihasítani' igéből származik, és szó szerint 'kihasítást, kihasított terület'-et jelent. Ez az elnevezés a templom bonyolult alapítási szertartására utal. Ennek a szertartásnak az elvégzése az *augur*ok feladata volt, és abból

[21] *P. Grimal:* REL 20 (1942) 10.

[22] *B. L. Gildersleeve, G. Lodge:* Latin Grammar. St. Martin's Press, Hong Kong 1990, 255.

[23] Vö. *P. G. W. Glare:* Oxford Latin Dictionary. Oxford 1990, 1829: 'I. Used for building: *opus structile,* concrete; sim. *caementum, sturctile, lapis structilis'.*

[24] *Hahn I.:* Róma istenei. Budapest 1975, 153, 5. jegyzet.

állt, hogy a templom helyét a határvonalak pontos megjelölése formájában kihasították a környező területből; ezt követte kellően megfogalmazott verbális formulák elmondása révén a kihasított rész megszabadítása mindenféle előző szakrális igénytől és kötelemtől, melyek a jövő templom területét esetleg terhelték. A templom felépítését követte a *dedicatio.* A *dedicatiós* formula tartalmazza a templom sta-tutumát, azaz a templom törvényét (latinul *lex*), mely a templomban végzendő kultusznak minden részletét szabályozza".[25] Mivel tehát a templom fölszentelése után szent dologgá válik, az érinthetetlenség állapotába kerül. A templom viszont az a hely, ahol az ember az istenséggel találkozik, következésképpen igényli az emberi tevékenységet ahhoz, hogy szerepét betölthesse.

A templom szabályzata felfüggeszti ezt az érintetlenséget, ezért kezdődik a mi szabályzatunkban a megengedett tevékenységek listája a *tangere* — az 'érinteni' igével: *utei tangere sarcire tegere devehere defigere mandare ferro oeti promovere referre fasque esto.* A *tangere* után következő nyolc ige tulajdonképpen a *tangere* tartalmát fejti ki, mégpedig párhuzamos vagy ellentétes tevékenységek párba állításával: *sarcire — tegere:* tatarozni és tetőt javítani; *devehere — defigere:* elszállítani és rögzíteni; *mandare — ferro oeti:* kézimunkát végezni és vasat használni; *promovere — referre:* előrevinni és visszavinni. Fenti igék közül a *mandare* okozott problémát a kutatóknak. Orelli a *mundare,* Huschke az *emendare* igére javította. Laffival értek egyet, aki szerint meg kell tartani az eredeti *mandare* olvasatot, mert az szembeállítva a *ferro oeti*-val értelmezhető: a kézzel, illetve a vaseszközzel végzett kézimunka különbségét hangsúlyozza.[26] A vas használata ugyanis a szent épületek esetében tilos volt. A felirat második és eme harmadik része egységet alkot, amennyiben a második részben felsorolt szent építményeken mindezeket a tevékenységeket szabad végezni *extremae undae ... hoiusque aedis ergo* — „a víztároló és eme templom érdekében".

4. A felirat negyedik része a leghosszabb, amely a templom pénzügyeivel foglalkozik (7—14). A templom tulajdonát képező dolgok között különbséget kell tenni az építmények, kultusztárgyak és olyan szent dolgok között, amelyek az emberi jogban is szerepet játszanak. Ezen utóbbiak jogi minősítése ugyanis más, mint az előbbieké, mert ha a *ius humanum* körébe kerülnek, a *sacrum*ból a *profanum*ba mennek át. Trebatius jogász ezt így világítja meg: *sacrum* mindaz, ami az istenek tulajdonának számít *(quidquid est quod deorum habetur), profanum* ezzel szemben az, ami a vallásos és szent használatból emberi használatba és tulajdonba kerül (Macrob. *Sat.* 3, 3, 2).[27] A furfói templom szabályzata a *res sacra* tekintetében is a lehető legnagyobb szabadságot biztosítja azzal a céllal, hogy a templom minél nagyobb forgatható, hasznosítható vagyonra tegyen szert. E cél érdekében a következő intézkedéseket foganatosítja:

[25] *Th. Köves—Zulauf:* Bevezetés a római vallás és monda történetébe. Budapest 1995, 75.

[26] *U. Laffi:* i. m. 135.

[27] Vö. *R. Düll:* Rechtsprobleme im Bereich des römischen Sakralrechts. Aufstieg und Niedergang der römsichen Welt I, 2, 1972, 284.

a) Mindaz, amit a templom ajándékba vagy felajánlásképpen kap, a templom tulajdonává, *res sacra*-vá válik. De ugyanezt el szabad adni, és mihelyt eladják, profánná válik (7—9).

b) Ha egy szent dolgot eladnak, bérbe adnak, bérbe vesznek, arról nem a papság, hanem a faluközösség által állított *aedilis* dönt (9).

c) A *res sacra* eladásából, bérbeadásából, bérbevételéből származó pénzt újabb vásárlásokra, bérbeadásokra és egyéb olyan kiadásokra lehet fordítani, amelyeknek eredményeképpen a templom gazdagabb és jobb állapotba kerül (10—11).

d) Az a pénz, amelyet a templom tulajdonából ilyen célokra kiadnak, a kiadás aktusakor profánná válik, feltéve ha nem rosszhiszeműen járnak el (*quod dolo malo non erit factum* 11—12).

e) Amit a templom réz- és ezüstpénzen vásárlás útján megszerez, automatikusan, külön dedikáció nélkül, *res sacra*-vá válik (12—14).

Az *aere et argento* szavak arra utalnak, hogy a réz- és ezüstpénz volt ebben az időben a legfőbb fizetőeszköz. Az aranypénzverés nagyobb mennyiségben csak Caesar diktatúrája után kezdődött.[28] A furfói templom szabályzata a templom érdekében rendkívüli gondossággal jár ár, s mivel aránylag kis közösségről van szó, feltételezhető, hogy egy olyan *lex templi*-t vettek át, amelyet a római pontifexek archívumában állítottak össze a *vicus Furfensis* kérésére. Ezt támasztja alá a *dolus malus* említése, amely ellen a pontifexek régtől fogva küzdöttek és az *aedilis* állítása (9), aki mintegy ellenőrizte a templom papságának tevékenységét.[29] De ezt sugallja a fentebb már tárgyalt *comulateis olleis legibus* (3) archaikus szókapcsolat is, amely valószínűleg az aventinusi Iuppiter Libertas ősi szabályzatából is „egybegyűjtött" bizonyos előírásokat. Ez is oka lehet annak, hogy éppen április tizenharmadikán, az aventinusi Iuppiter Libertas alapítási napján szentelték fel a furfói templomot. Ez pedig azt jelenti, hogy a furfói Iuppiter Liber temploma nemcsak a termékenység kultuszát ápolta, hanem a szabadságét is. Liber és Dionysos fogalmában ez is bennefoglaltatik. Eretriában például a lakosok minden évben dionysosi felvonulással, babérkoszorúsan ünnepelték meg a szabadság napját, azt, hogy Dionysos harc nélkül szabadította fel városukat.[30]

E rész nyelvezete szinte problémátlan. A *sei* (7) a *si* archaikus formája, ahogyan a *seit* (11) a *sit*-é. A *sine scelere sine piaculo* az ember *(scelus)* és az istenség elleni bűnt *(piaculum)* jelenti, amely miatt ki kell az istenséget engesztelni *(expiare).*[31] Az *alis* az *alius* archaikus változata, azaz sing. nom.[32] A *pequnia* írásmód (10) a hivatalos

[28] Vö. *R. Düll:* i. m. 293.

[29] Vö. *L. Schnorr von Carolsfeld:* Geschichte der juristischen Person. München 1933, 38.

[30] Vö. *A.-F. Jaccottet:* Le lierre de la liberté. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 80 (1990) 150—156.

[31] Vö. *H. Fugier:* Recherches sur l'expression du sacré dans la langue latine. Paris 1963, 341—346.

[32] Vö. Charisius: *cuius nominativum veteres non tantum alius dixerunt, sed etiam alis* (Keil, *Gramm. Lat.* I, 159).

stílusban egészen Cicero koráig használatban volt.[33] A *templum* (13) szót O. Jahn (CIL) fölöslegesen javította *emendum*ra. A *dolo malo* (rosszhiszeműen) jogi kifejezés azért szerepel *d. m.* rövidítéssel, mert a Tizenkéttáblás Törvények óta gyakori jogi szövegekben, például ilyen formában: *per exceptionem doli mali* (Gaius, *Inst.* 2, 76).

5. A felirat ötödik része tartalmazza a legnehezebb nyelvi problémákat, mert ebben található a fentebb már említett betűkitörés (14—16). E rész egyetlen összetett mondatból áll, amely a templom területén történt lopással kapcsolatos büntetésről szól. A mondat első fele: *Sei qui heic sacrum surupuerit* — „ha valaki itt szent tárgyat ellop" — tele van archaizmusokkal: *sei* a *si, heic* a *hic, surupuerit* a *subrupuerit* helyett. A hímnemű egyes számú határozatlan *qui* névmás gyakran előfordul jogi szövegekben, például: *si qui hominem liberum dolo sciens morti duit* (*Lex. reg. Font. iur. p.* 10). A mondat folytatása problémátlan: *aedilis multatio esto quanti volet* — „a megtorlás az *aedilis*é legyen, tetszése szerint". A problémák a folytatásban következnek a betűk kitöredezése miatt: *idque veicus Furf(ensis) mai(or) (p)ars fifeltares sei apsolvere volent sive condemnare, liceto* (15—16). E szövegben két dolog okoz problémát: a *mai ars* olvasat bizonytalansága a kitöredezés miatt és a *fifeltares* szó, amely máshol nem fordul elő. Annyi azonban így is világos a mondatból, hogy az *aedilis* döntését valakik felülvizsgálhatják, és a tolvajt felmenthetik vagy elítélhetik. De kik ezek? A kitöredezett részt többféleképpen állítják helyre: M PARS FIFELTARES, MI PARS FIFELTARES, MAI PARS FIFELTARES, de ezek közül egyik sem biztos. A CIL így kommentálja e helyet: „FIFELTARES ut certae lectionis est ..., ita de emendatione desperandum" — „a *fifeltares* biztos olvasat, de a szöveg javítása reménytelen". Ennek ellenére több javaslat született a szöveghely értelmezésére.

Közülük legismertebb L Regina javítása és értelmezése: *Idque veicus Furf(ensis) <et> mai(or) pars Fif(iculanorum) et Tares(unorum) sei apsolvere volent sive condemnare, liceto* — „S azt a furfói körzet és a fificulanoknak és taresunoknak nagyobbik része ha fel akarja menteni vagy el akarja ítélni, szabad legyen". Ez esetben három vicus, Furfo, Fificulum, Taresunum alkotna egy *pagus*t, és közösen vizsgálhatnák fölül az *aedilis* ítéletét.[34] Ezek a helységek valóban léteztek és közel is voltak egymáshoz, tehát elvileg helyes lehetne a javítás. Azonban súlyos paleográfiai és stilisztikai kifogások emelhetők ellene. Az első és legfontosabb az, hogy paleográfiailag a *fifeltares* olvasat biztos. Magam is ellenőriztem, a kövön egyértelmű az olvasata. A második az, hogy La Regina a *fifeltares* szót három szó rövidítésének fogja fel: *fif. et tares.* Csakhogy a *fifeltares* szóban *el* van, nem *et.* Továbbá feliratunk hosszú szövegében az *et* kötőszó sehol sem fordul elő, helyette a szövegező a *-que* kötőszót alkalmazza, mégpedig nyolcszor. Szinte kizártnak tekinthetjük, hogy a *fifeltares* szóban az *et* szerepel, ezért La Regina javaslatát el kell vetnünk.

[33] *M. Leumann:* i. m. 10.

[34] *A. La Regina:* Richerche sugli insediamenti vestini. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei anno CCCLXV. Volume XIII (1968), 393—396.

Közben megmutattam a felirat CIL-beli átiratát és az eredeti fényképét volt tanáromnak, Harmatta János professzornak, aki miután áttanulmányozta mindkét dokumentumot, felhívta a figyelmemet arra, hogy a MAI olvasatból csak az M és az A betű vehető ki biztosan, s mivel a két betű ligatúrával van írva, az AM, AMI olvasat is lehetséges. A PARS olvasatból pedig csak az ARS olvasható tisztán, az első betűből pedig csak alul látszik valami, s ez lehet egy S betű alsó része, így a kritikus hely olvasata lehetne: VEICUS FURF(*ensis*) AMI(*ternorum*) SARS(*inatium*) FIFELTARES. Amiternum és Sarsina híres itáliai városok, s ha ez az olvasat helyes lenne, akkor azt jelentené, hogy Amiternum és Sarsina is részt vett a furfói templom irányításában, ami elvileg lehetséges lenne. Amikor azonban L'Aquilában a helyszínen tanulmányoztam a feliratot, szemmel és tapintással egyértelművé vált, hogy egyik olvasat sem lehetséges. A törésvonal előtt ugyanis egyértelműen M betű áll, nem pedig A, ezért az előbbi esetben csak a MA, MAI olvasat lehet a helyes, a törésvonal után világosan olvasható ARS előtt pedig S betűnek az alsó görbülete hiányzott, s helyette egy olyan mélyedés van, amely lehet egy P betű alsó szára. E vizsgálódásnak mégis lett egy olyan módszertani eredménye, hogy eredetiben kell látni azt a feliratot, amelyet értelmezni akarunk. Az átírás és a fénykép nem elégséges a helyes olvasat megállapításához.

A helyszíni szemle meggyőzött arról, hogy a helyes olvasat csak a következő lehet: VEICUS FURF(*ensis*) MAI(*or*) (*p*)ARS FIFELTARES — „a furfói körzetnek, a fontosabb résznek, a megbízottaknak" ti. legyen szabad. A *mai(or) pars a veicus Furf(ensis)* szókapcsolat *appositio partitivá*ja, amely a hivatalos kancelláriai stílusban igen gyakori; vö. *senatus iuratus maxima pars* (Liv. XXVI, 33, 14); *decuriones m(aior) p(ars)* (CIL I^2 594).[35] A nyelvjárási *fifeltares* szót Leumann a *fidelis* szóval rokonítja, s ilyen értelemben jelenthet megbízottat.[36] Erre a megoldásra gondolt Gordon is, amikor ezt írta. „Line 15 MAI*(or)*(?) *pars Fifeltares* seems to add a restriction to *veicus Furf.*, not the whole *veicus* but only the more important part".[37] A köztársaság idején imperiummal felruházott magistratus, jelen esetben az *aidilis,* ítélete ellen bármely polgár a népgyűléshez vagy megfelelő más testülethez fellebezhetett (ez a *provocatio ad populum).*[38] Itt egy ilyen *provocatio* szerepel.

6. A felirat utolsó része nem okoz nyelvi nehézségeket: A *Sei quei ad huc templum rem deivinam fecerit Iovi Libero aut Iovis Genio* mondatban a szokásos archaizmusokon kívül *(sei — si, quei — qui, deivinam — divinam)* a *huc* a *hoc* helyett feltehetően nyelvjárási.[39] A *Iovi Genio* kifejezés arra utal, hogy amiként a férfiaknak

[35] Vö. *U. Laffi:* i. m. 141; *E. Norden:* Aus altrömischen Priesterbüchern. Lund 1939, 42—45; *J. B. Hofmann, A. Szantyr:* Lateinische Syntax und Stilistik. München, 1972, 428. sk.

[36] *M. Leumann:* i. m. 169: „*fifeltares* ... mag im Stamm dem lat. *fidelis* entsprechen".

[37] *A. E. Gordon:* i. m. 95.

[38] Vö. *Brósz R., Pólay E.:* Római jog. Budapest 1974, 108; *J. Martin:* Die Provocation in der klassischen und späten Republik. Hermes 98 (1970) 72—96.

[39] Vö. *J. Safarewicz:* Historische lateinische Grammatik. Halle/S. 1969, 184.

van *geniusa*, úgy a férfiisteneknek is van „éltető, teremtő ereje".[40] A *pelleis coria fanei sunto* mondatban a *pelleis* a *pelles* helyett hiperkorrekció, mert különbséget tesz a mássalhangzós és az i-tövűek között.[41] A *pellis* és a *corium* lehetnek szinonimák, mert a szakrális szövegek a precizitás miatt kedvelik a szinonimahalmozást, de kifejezhetnek olyan különbséget is, hogy a *pellis* a nyersbőrt, a *corium* pedig a kidolgozott bőrt jelenti.[42] A *fanei* archaikus a *fani* helyett. Feliratunkban három szó található a templom megnevezésére: *aedes, templum, fanum.* Az *aedes* szó magára a templom épületére, az isten lakhelyére utal, a *templum a* szent körzetre (az *aedes*szel vagy anélkül), a *fanum* pedig az egészre (a *templum* az *aedes*szel és a személyzettel együtt).[43]

A furfói templom szabályzatának utolsó mondata az antik római vallásgyakorlat szempontjából rendkívül fontos megállapítást tartalmaz: a Iuppiter Libernek vagy Geniusának bemutatott áldozati állatok bőre a szentélyé legyen. Az ókorban bizonyos templomok szabályzatai megtiltották, hogy az áldozati állatok bőrét a templomkörzetből kivigyék, mivel mint *res sacra* az is a templomhoz tartozott.[44] Ez esetben az állatok bőre vagy az istennek lett fenntartva, vagy a papoknak.[45] Az előbbi esetben a bőrt is elégették az áldozati állat többi részével együtt, az utóbbiban viszont az állatok bőre a papok tulajdonába került, akik azt áruba bocsátották, s így az áldozati állatok bőréből komoly vagyonra tettek szert. A furfói templom szabályzata ez utóbbit írja elő, s az előírás összhangban van a többi pénzügyi előírással, amelyeknek az volt a célja, hogy a templom minél gazdagabb legyen. Egyébként a zsidó áldozati rítusban is az áldozati állatok bőre a papoké lett, akik azt értékesítették.[46]

L. Vana felfigyelt arra, hogy a *Mishna* a tilos dolgok között sorolja fel a *lebubine* nevű bőrt, s azt kutatta, hogy milyen bőrfajtáról van szó. A kutatásban ugyanis korábban úgy tartották, hogy a pogány isteneknek bemutatott áldozati állatok bőre tilalmas. L. Vana kimutatja, hogy csak azok a bőrök esnek tilalom alá, amelyeknek közepén kör alakú nyílás volt, amely lehetővé tette, hogy a Dionysos-kultusz papjai és papnői magukra öltsék őket a beavatási szertartásokon. A Dionysos-kultusz rendkívül elterjedt volt a Kr. e. 1. és a Kr. u. 2. század között Judeában: minden jelentősebb városban volt Dionysos-szentély.[47] Livius leírása szerint már a Kr. e. 186-ban egész Itáliát elárasztotta Dionysos vallása, ezért szigorú büntetések terhe mellett

[40] Vö. *G. Wissowa:* i. m. 180; *K. Latta:* i. m. 104.

[41] Vö. *M. Leumann:* i. m. 440.

[42] Vö. *A. Ernout, A Meillet:* Dictionnaire etymologique de la langue latine. Paris 1951, 255.

[43] Vö. *A. E. Gordon:* i. m. 95. A templom fogalmáról és funkciójáról l. *W. Burkert:* The Meaning and Function of the Temple in Classical Greece. In: Temple in Society edited by M. V. Fox. Eisenbrauns, Winona Lake 1988, 27—47; *D. M. Knipe:* The Temple in Image and Reality. In: Temple in Society 105—138.

[44] Vö. *R. MacMullen:* Le Paganisme dans l'empire romain. Paris 1987, 75.

[45] Vö. *V. F. Sokolowski:* Lois sacrées des cités grecques. Paris 1969, 106, 176.

[46] Vö. *L. Vana:* Les peaux *lebubine* ou la robe du myste dans les mystères dionysiaques. Revue des études juives 156 (1997) 267, 45. jegyzet.

[47] *L. Vana:* i. m. 268—269.

betiltották.[48] Úgy tűnik azonban, hogy a tiltások és büntetések nem voltak képesek visszaszorítani a Dionysos-kultuszt. Tacitus szerint még a császári udvarban is voltak hívei: „Messalina pedig, soha féktelenebb fényűzésben, mivel már jól benn jártak az őszben, szürethez hasonló házi ünnepséget rendezett. Csavarták a préseket, csordultak a kádak, és állati bőrökkel övezett nők *(feminae pellibus accinctae)* ugrándoztak körülöttük, mint áldozók, vagy őrjöngő bacchásnők *(sacrificantes vel insani-entes Bacchae)*".[49] A nők tehát állatbőröket öltöttek magukra a Kr. u. 1. században; Firmicus Maternus ugyanerről tudósít a Kr. u. 4. század közepe táján: a Dionysos-felvonulásokon egyesek fekete állatok bőrét öltötték magukra: *alter nigro amictu taeter.*[50] R. Turcan pedig Tours-i Gergely egyik adatát említi: eszerint egy hamis Krisztus állatbőrbe öltözve hirdette tanait, azaz a Dionysos-kultusz híve volt.[51] H. Jeanmaire szerint e hagyományok még a 16. században is tovább éltek Afrikában.[52]

Összegzésképpen úgy vélem, megállapíthatjuk, hogy a furfói Iuppiter Liber templom dedikációs felirata sokkal jelentősebb vallástörténeti tényekről árulkodik, mint ahogyan eddig gondolták. A Iuppiter Liber elnevezésben a Iuppiter szerepe nyilvánvalóan az volt, hogy háttérbe szorítsa azt az asszociációt, amelyet a Liber istennév önmagában ebben az időben már minden rómaiban kiváltott: Dionysos isten képzetét s a hozzá kapcsolódó *Bacchanaliát*, amelyet Kr. e. 186-ban hivatalosan Rómában elítéltek, de véglegesen kiirtani nem tudtak, mert oly mértékben elterjedt Itália- és birodalomszerte a Bacchus- vagy Liber-kultusz, hogy radikális felszámolása lehetetlen volt: csak szelídíteni, romanizálni lehetett. Catullus idejében *Liber* már egyértelműen a görög Dionysosszal azonos: *saepe vagus Liber Parnasi ver-tice summo / Thyidas effusis euantis crinibus egit* (64, 390—391). De ugyanerről tanúskodik Lucretius is: *namque Ceres fertur fruges Liberque liquoris / vitigeni laticem mortalibus instituisse* (5, 14—15). Horatius már nyíltan megvallja Bacchushoz való közelségét: *Bacchum in remotis carmina rupibus / vidi* (*c.* 2, 19, 1—2).[53] Propertius pedig segítségül hívja, leborulva oltára előtt: *Nunc, o Bacche, tuis humiles advolvimur aris: / da mihi pacato vela secunda, pater!* (3, 17, 1—2). E romanizálás folyamatának dokumentuma a *Iuppiter Liber* isten létrejötte, amelyet a fenti politikai szándék mellett azok a szinkrétista tendenciák is elősegítettek, amelyek a Kr. e. hellenisztikus birodalmak kialakulása után kezdődtek, és a Kr. e. első században kulmináltak.

[48] Livius leírásának hitelességéről l. *J.-M. Pailler:* „Raptos a diis homines dici ..." (Tite-Live, XXXIX, 13): Les bacchanales et la possession par les nymphes. In: Mélanges offerts à Jacques Heurgon 1976, 731—742; *H. Cancik-Lindemaier:* Der Diskurs Religion im Senatsbeschluss über die Bacchanalia von 186 v. Chr. und bei Livius (B. XXXIX). In: Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag. Tübingen 1996, II, 77—96; *T. Adamik:* Flagitia Christianorum. Wiener Studien 114 (2001) 397—404.

[49] Tacitus, *Annales* XI, 31, 4. Fordította *Borzsák I.*

[50] Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum* 6, 8.

[51] *R. Turcan:* i. m. 10.

[52] *H. Jeanmaire:* Dionysos. Histoire du culte de Bacchus. Paris 1970, 259.

[53] Vö. *Adamik T.:* Horatius Bacchus-himnusza (2, 19). Antik Tanulmányok 45 (2001) 113—122.

Dionysos, Liber megszelídítésének folyamatát tükrözi az egyéb tisztes istenekkel való azonosítás, például Osirisszal. Pompeiben feltárt falfestmények[54] éppen úgy bizonyítják, mint Tibullus 1,7 elégiája.[55] Dionysios Apollónhoz való hasonulásának igen hosszú története van Hérodotostól Kallimachoson keresztül Horatiusig.[56] Dionysos ambivalens ellentétekkel teli alakja sok tekintetben egyezik az óind Śiváéval.[57] De gyakran azonosították Dionysost a zsidók istenével, Jahvével is, és a János-evangéliumban jelentősnek tartják a Dionysos-kultusz hatását.[58]

A görög-római világban több különböző misztériumvallás volt, amelyek a személytelen jellegű államvallással szemben három dolgot ígértek: rituális megtisztulást a beavatási szertartáson; az istennel való személyes egyesülést, továbbá a tiszta élet után túlvilági boldogságot.[59] E misztériumvallások között is népszerűségben első helyen állt Dionysos kultusza, mert — ahogyan Kerényi mondja — „Dionysos az eksztázis istene",[60] az eksztázis pedig „a mindent elárasztó életfolyam", amely után minden ember — nő és férfi — öntudatlanul sóvárog.

SUMMARY

There are some important editions of this inscription (CIL I, 756) nevertheless their text is unsatisfactory. Althought some details are disputable in the Latin text of the inscription, yet its intention and aim are clear and unambiguous. The temple in Furfo is dedicated to Jupiter Liber. In the temple regulations every activity is permitted — except bad faith and stealing — in interest of the temple and this suits well both the utilitarian view of the local vineyardists, and the businesslike, contractual nature of the roman religion.

[54] Vö. *F. Le Corsu:* Un oratoire pompéien consacré a Dionysos-Osiris. Bulletin de la Société Française d'Égyptologie 51 (1968) 17—31.

[55] Vö. *Lessi V., Szabó K.:* Szemelvények Tibullus és Propertius elégiáiból. Budapest 1970, 43—49.

[56] Vö. *M. Detienne:* Un polythéisme récrit. Entre Dionysos et Apollon: Mort et vie d'Orphée. Archives de sciences sociales des religions 59 (1985) 65—75.

[57] Vö. *J. Bruce Long:* Śiva and Dionysos — visions of terror and bliss. Numen 18 (1971) 180—209.

[58] Vö. *M. Smith:* On the wine god in Palestine (Gen. 18, John 2, and Achilles Tatius). In: Studies in the Cult of Jahweh. New York, Köln 1996, I, 227—236; *Bolyki J.:* „Igaz tanúvallomás". Kommentár János evangéliumához. Budapest 2001, 99—100.

[59] *J. Ferguson:* The Religions of the Roman Empire. Ithaca, New York 1985, 99.

[60] *Kerényi K.:* Gondolatok Dionysosról. In: Halhatatlanság és Apollón-vallás. Budapest 1984, 191.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 79–91

RIMÓCZI-HAMAR MÁRTA

AZ ÁTKOKAT SZÓRÓ DIDO*

(VERGILIUS, *AENEIS* IV. ÉNEK)

Vergilius békevágyával, emberi és politikai tisztánlátásával, vatesi képességével megalkuvást nem ismerő költő volt. Hivatásába, költészetébe azonban a princeps személyében beletiport a történelem. *Georgica*-jának IV. énekét újra kellett írnia, mivel Augustus nem tűrte el volt barátjának és hadvezérének, Gallusnak a dicsőítését. Magánéleti válsága is jól nyomon követhető eklogái Galatea alakjának segítségével. Végül a Didóval elmondatott hatalmas átok vezet el ahhoz a felismeréshez, hogy Dido alakja mögött Maecenas tragikus sorsú felesége, Terentia rejtőzik. Horatius III. 27. ódájának Galateájában jól felismerhető Terentia. Az óda intertextuális kapcsolata az *Aeneis* IV. énekével így meggyőzően bizonyítja Galatea = Dido = Terentia azonosságát.

Csaknem valamennyiünkben úgy él Vergilius, mint szemérmes, visszahúzódó, vágytalan — úgy ahogy van, jól van — költő. Mindene megvan! Munkája biztosított. Az Aeneist 11 évig írja, még sincs kész valami okból. Rejtélyes élet az övé is, legalább annyira, mint sokakól elsiratott hősnőjének az élete (halála).

Babits szeretetet szomjazó, életrajzi ihletésű regényében, a „Tímár Virgil fiá"-ban, úgy azonosul Didóval, úgy szánja, majd úgy veti meg a „hitszegő" „hős" Aeneast, akárcsak az eposz írója, Vergilius tette ugyanezt művében, különösen a IV. énekben.[1] Didót 2000 éve próbálják azonosítani Vergilius korának

* Dido alakja és tragikus története évezredeken át hatott azokra, akik magukénak érezték etikai értékrendjét, amelynek hitelét halálával pecsételte meg. Így válhatott személyisége Purcell operájának, Mantegna és Rubens festményeinek, J. E. Schlegel és Charlotte von Stein drámáinak és Hans Sachs, valamint A. v. Platen eposzainak hősévé, hogy csak néhány példát említsünk. Talán még többet mond, hogy emléke és neve él napjaink mikrokultúrájában is. Radnóti Miklós özvegye, Fanni asszony mint a szeretet, ragaszkodás és hűség mintaképéről róla nevezte el hűséges kis szobakutyáját Didónak.

[1] Babits Vergilius ismeretének mélységét tanúsítja a „Tímár Virgil fiá"-ban a Vitányi Vilmos szájába adott mondat is az általa elhagyott Wagner Lináról: Egy „lasciva puella — folytatta — akiből bűnbánó Magdolna lett". A *„lasciva puella"* Vergiliusnál és Horatiusnál is szerepel. Vergilius eklogáiban Galateát nevezi így, Horatius pedig a IV. könyv 11. ódájában azt a pajkos, csábító nőalakot, aki olyan erős kötelékkel tartja fogságában a mellette levőt, hogy az többé el nem szabadulhat tőle. Ez a Horatius ódájában megjelenő *lasciva puella* Proserpina, az Alvilág úrnője, akinek az Aeneis VI. énekében alvilági útján Aeneas az „aranyágat" vitte ajándékul. Bizony Wagner Lina, aki itt a földön csábító lány volt, most „az örökre elcsábító lány" fogságában van, messze az élőktől. Vitányinak ez a szellemeskedése is Babits nehezen utolérhető Vergilius- és Horatius-ismeretét mutatja.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

több híres-hírhedt nőalakjával,[2] de valahogy hiteltelennek tűnnek e próbálkozások.

Valami nagyon lényeges sikkad el a Dido-történet elemzésénél. Azt tudjuk, hogy Dido miért átkozza el Aeneast, de azt nem ismerjük, miért választotta Vergilius ezt a *véget* hősnőjének. Miért mondat vele ilyen szörnyű átkot? Miért szedi elő a szemérmes, csendes, visszahúzódó költő a fekete mágia egész kelléktárát Dido átkának hatékonyabbá tételéhez? Dido szavai úgy hangzanak, mintha Vergilius is elátkozná azt a valakit, aki Didóval olyan csábos alattomossággal viselkedett. Választhatott volna Vergilius más megoldást is a „szerelmi öngyilkosság" véghezvitele helyett. Úgy tűnik, mintha Vergilius sem akarna adósa maradni egy *perfidus* személynek. Ezért a szörnyű átok. A tudat mélyrétegéből sorakoznak a negatív érzelmek, gondolatok. Dido/Vergilius szeret és kér *(oro)*. Erre kimondva, nem kimondva „végzetrendelte" álnok cinizmus Aeneas válasza. Aeneas gyalázatos tettére Dido/Vergilius részéről nincs mentség, hiszen Aeneas életük lényegét taposta sárba, olyan nagyvonalú „eleganciával", amilyenre csak olyan alak képes, akinek belső világából hiányzik minden, ami emberhez hasonlóvá tehette volna. Gallus halálba kergetése (Kr. e. 26) a princeps által Vergilius érzelmeit megtépázta, szomorúságát semmibe vette, érzékenységét letaposta.

Ekkor érkezik el az a pillanat, amikor az elhagyott Dido nevében Vergilius „méltó" átkot szór *pius* Aeneasára, akinek *perfidus* jelzőjét megfontoltan hangsúlyozza Dido esdeklő „megszólításában". Valamiféle (nemcsak a közeli!) *múlt* emléke tör elő Vergiliusból úgy, hogy Didóval együtt visszafoghatatlan szenvedéllyel, utolérhetetlen lelkierővel idézi meg a fekete mágia valamennyi hatékony eszközét abban a biztos tudatban, hogy *improbus, perfidus, impius* — máris levitézlett — hősünk végzete nem lesz szebb és különb, mint az a sors, az a végzet, amelyet Didónak és ezzel együtt Vergiliusnak is szánt.

Vagy Vergilius kívánta igazán és hatékonyan a megérdemelt sorsot hősének, Aeneasnak, akinek képében nem nehéz felismerni a semmi gaztettől vissza nem riadó Augustust? Vergilius tudta, miért átkozza el hősét. Már Borzsák István megállapította, hogy újabban, Vergilius születésének 2000 éves évfordulója óta többet értünk Vergiliusból, „nagyobb megértési készséggel közeledünk" felé, „a vergiliusi szerkesztés alaposabb megismerésével mód nyílik a vergiliusi költészet akárhány »titkának« kifürkészésére" ... Vergilius szemérmes, de igényes múzsájának élvezésére fogékonyabbak vagyunk, mint nagyanyáink voltak".[3]

Vergilius múzsájának élvezésére valóban egyre fogékonyabbak vagyunk, csak múzsájának „szemérmes" jelzőjén kell elgondolkoznunk. Múzsája nagyon igényes, lényegre törő, éppen ezért nehezen lehet mai értelemben véve „szemérmes". Az a

[2] Ld. *Adamik Tamás:* Dido alakjának funkciója az Aeneisben. Ant. Tan. 28 (1981) 11—20, kül. 26 (a korábbi irodalommal).

[3] *Borzsák István:* Dragma. II. Válogatott tanulmányok. 1996. 81.

sokat emlegetett vergiliusi szemérem aligha viselné el azt az átokhalmazt, amellyel a szemérmes múzsa megigézi, elvarázsolja Vergiliust az Aeneis IV. énekében. E sorok elemzése igen lényeges nemcsak Dido, hanem Vergilius lelkivilágának megértése szempontjából is.

E sorok azt a benyomást keltik bennünk, hogy Vergiliust személyes érzések is vezették, amikor ezeket az átkokat adta Dido szájába, azaz, hogy nemcsak költőként, hanem magánemberként is átkokat szórt Aeneasra és utódaira. Eposzában nem fukarkodik hősét elítélni általában, de itt, Dido halálakor, szinte kilép önmagából, fölébe kerekedik eposza főszereplőjének és annak földi másának, azaz Augustusnak. Többszörösen tehette ezt, hiszen Octavianus/Augustusba vetett bizalma folyamatosan rendült meg. A „Kegyesatya"[4] kegyetlen köz- és magánéleti ténykedéseiről már sok szó esett.

Vergilius a Dido-monda korábbi formájától, amelyet legrészletesebben Iustinus őrzött meg számunkra,[5] jelentékenyen eltér eposzában. A hellénisztikus Dido-monda szerint Dido *népe érdekében* követi el öngyilkosságát. Tyrosban Mutto királynak halála után két gyermeke maradt: Elissa (< *Elissar) és Pygmalion. A néppárt Pygmalion kezébe adta a királyi hatalmat, aki az arisztokraták által támogatott Elissa férjét, Acherbast (Vergiliusnál Sychaeus) megölette, hogy kincseit magának megszerezze. Erre Elissa az arisztokraták egy csoportjával hajón elmenekült Tyrosból és a Földközi-tenger nyugati részében megalapította Karthagót, az „Újvárost". Odavezető útja során kapta a *Dido* „Vezér" nevet (a דדה 'vezérként vonulni' igéből). A szomszédos maxitanusok fejedelme Hiarbas (Vergiliusnál Iarbas) azonban Didót háborúval való fenyegetéssel házasságra akarta kényszeríteni, hogy ezáltal a Karthago feletti uralmat megszerezze. Ekkor Dido, hogy Karthagót a háborútól és az idegen uralomtól megmentse, öngyilkosságot követett el, de földjét, új hazáját nem adta idegennek.[6]

Ezzel szemben az Aeneis Didója szerelmi elhagyatottságában vet véget életének egy olyan férfiért, aki az uralma elérése, majd megtartása végett nem riad vissza mások halálba kergetésétől.[7] Ha Horatius Galatea-ódájának (carm. III. 27.) általunk javasolt értelmezése[8] helytálló, vagyis Galatea alakja mögött Terentia, Maecenas felesége rejtőzik, akkor Vergilius eklogáinak Galatea-alakjai is minden bizonnyal a még „szabad" Terentiát jelenítik meg. Érthetőbben: Vergilius az eklogák írása idején valamiféle rajongással viseltetett Galatea (Terentia) iránt. Ez nyomon követhető a VII. ekloga vallomásos soraiban. Corydon, a pásztor (= a költő) rajong a Mincius

[4] Ld. *Szabó Magda:* Pillanat c. regényében. Megjelent: Budapest 1990.

[5] Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi. *(Ruehl)* XVIII. 4—6.

[6] *L. F. Plessis—P. Lejay:* Oeuvres de Virgile. Paris 1928. 261 *(Harmatta János* professzor szíves szóbeli kiegészítésével és korrekcióival).

[7] Vergilius soha nem bocsátotta meg az Aeneas alakja mögé rejtett Augustusnak barátjuk, Cornelius Gallus költő hadvezér megölетését.

[8] *Rimóczi-Hamar Márta:* Horatius, Vergilius és Maecenas. Apollo Könyvtár 20. Budapest 2000. 77—96.

folyó partján (= Vergilius szülőföldje) Galateáért, de mintha ezt a rajongást már árnyékolná valami:

> Nerine Galatea, thymo mihi *dulcior* Hyblae.
> *Candidior* cycnis, edera *formosior* alba,
> Cum primum pasti repetunt praesaepia tauri,
> Siqua tui Corydonis habet te cura, venito. (VII. 37—40)

Hívja Galateát! De eljön? Eljöhet? Erre nem ad választ Vergilius.

Mivel Horatius Galateájának alakját nyelvi és történeti érvek alapján Terentiával, Maecenas feleségével lehetett azonosítani,[9] akiről tudott, hogy egyike volt Augustus nagyszámú kedveltjének,[10] feltehető, hogy Vergilius Galateája is őt rejti, tehát ezen az úton érdemes a bizonyítást folytatni. Az antik forrásokban Terentia hirtelen eltűnik, a Galatea-óda írása után nem hallani róla. Horatiusnál ebben az egyetlen versben szerepel csak. A vers hangvétele olyan féltő s egyben szenvedélyes, amilyen Horatiusnál csaknem teljesen szokatlan. Galatea dühkitörése Europe képében szinte Dido átkát idézi fel. Fontos egyezés a *ferrum* szó előfordulása mindkét helyen, azzal a nagy eltéréssel, hogy Horatius Europe nevében a csábító Iuppiter/Augustus életét akarja vele kioltani, Dido viszont a *vasat* nem a csábító/elhagyó Aeneasnak szánja, hanem saját életének vet véget vele. Tettével egyik sem akar késlekedni. Europe is halni készülőnek látszik, de Galatea története olyan mélységesen be van ágyazva az Europe-mítoszba, hogy csak sejthetjük, hogy a gyilkot Horatius is a Iuppiter/taurus-állatnak szánja. A mítoszban „happy end" van, így ha feleség nem is lett Europe, de „hálából" egy földrész viseli nevét. És Galatea/Terentia sorsát hol lehet tovább kutatni? Róla nem írt semmit Horatius a vers végén.

Egyre erősödik az a feltevésünk, hogy erre a kérdésre csakis Vergilius adhat választ, de még rejtélyesebben, mint Horatius tette azt 76 soros ódájával. Az óda kódként szolgálhat az Aeneis IV. énekének megértésénél. Terentiával kapcsolatban a tudományos irodalomban megjelent R. Verdière-nek egy olyan feltevése is, amely személyét Ovidius *Corinna*-jával azonosítja.[11]

Verdière érvelése kétségtelenül szellemes. Szerinte az általa idézett Ovidius-helyek az *Amores*-ből és a *Tristia*-ból arra látszanak utalni, hogy Ovidius akaratlan szemtanúja volt kedvenc princepse Corinnával történt „eltévelyedésének". A princeps Ovidius *Amores*-ében felismerhette magát a csábító személyében, amit nem vett jó néven. Ez (t.i. hogy látott valamit) lett volna Verdière szerint Ovidius *error*-ja, *carmen*-beli vétkei pedig, hogy megénekelte a látottakat. Ezért száműzte őt kérlelhetetlenül Kr. u. 8-ban Augustus.

[9] Ld. az előző jegyzetet.
[10] Suetonius, *Div. Aug.* c. 69,2. Ld. *Rimóczi-Hamar Márta:* i. m. 87.
[11] *R. Verdière:* Un amour secret d'Ovide. L'antiquité classique 40 (1971) 623—748.

Verdière tehát arra a következtetésre jutott, hogy Corinna Terentia, azaz Maecenas feleség lehetett. Ő maga is megjegyzi azonban, hogy a költői álnévadásnak az aranykori római irodalomban megfigyelhető szabályai ellentmondanak ennek az azonosításnak, amennyiben *Co-rin-na* háromszótagú, *Te-ren-ti-a* viszont négyszótagú név. Ezt a nehézséget Verdière-tól eltérőleg semmi esetre sem lehet figyelmen kívül hagynunk. Elméletileg ugyan fel lehetne tenni, hogy Ovidius kapcsolatba kerülhetett Terentiával, de ennek a feltevésnek az értéke nem több, mint ha azt állítjuk, hogy Ovidius kapcsolatba került a római előkelő társaság egyik nőtagjával, mert annak bizonyíthatósága, hogy Ovidius Corinnája Terentia, azaz Maecenas felesége volt, a nullával egyenlő.

Számos ellenérv szól Verdière elmélete ellen. Nézzük először is az életrajzi adatokat. A Terentiával kapcsolatban esetleg szerepet játszó személyek születési ideje a következő:

Maecenas	Terentia	Augustus	Vergilius	Horatius	Ovidius
(ismeretlen, de Augustusnál idősebb lehetett, így Kr. e. 70-ben, esetleg még korábban születhetett)	(ismeretlen, de a Kr. e. 58-ban született Liviánál fiatalabb lehetett) Kr. e. 55 ?	Kr. e. 63	Kr. e. 70	Kr. e. 65	Kr. e. 43

Az eklogák írása idején, amikor Galateáról először hallunk, e személyek kora Kr. e. 40-ben a következő lehetett:

30 éves	15—18 éves	23 éves	30 éves	25 éves	3 éves

Kr. e. 23-ban, Murena (Terentia testvére) összeesküvésének leleplezése évében, amely jelentős megrázkódtatást okozott e személyek életében, koruk a következő lehetett:

47 éves	32—35 éves	40 éves	47 éves	42 éves	20 éves

Végül Kr. u. 8-ban, Ovidius száműzetése idején, a következő lehetett az életkoruk:

16 éve halott	ha még élt, 63—66 éves	71 éves	27 éve halott	16 éve halott	51 éves

Az életkornak szerelmi kapcsolatok esetében korlátozott a jelentősége. Gondoljunk csak Goethe és Charlotte von Stein vagy Ady és Léda kapcsolatára, ahol a

női partner mindkét esetben egy évtizeddel idősebb volt. Ady és Csinszka esetében viszont 20 év volt a korkülönbség, ennyivel volt fiatalabb Csinszka Adynál. Végül említésre méltó a XX. század híres és szokatlanul nagy korkülönbsége — négy évtized — Dénes Zsófia írónő és Szalatnay József festőművész között: Dénes Zsófia 102 évesen hagyta itt több évtizeddel fiatalabb férjét. Az Augustus-kori római társadalomból is ismertek hasonló esetek. Propertius barátnője, Cynthia, lényegesen idősebb volt a költőnél.[12] Így elméletileg fel lehetne tenni a Kr. e. 23-ban 20 éves Ovidius viszonyát a nála 15 évvel idősebb Terentiával, azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Terentia Maecenas felesége és Augustus szeretője volt, akinek kisugárzása mély hatást gyakorolt Vergiliusra és Horatiusra is. Az emberi kapcsolatok síkján ebben az időben teljesen valószínűtlen, hogy Terentia és Ovidius között szerelmi viszony létrejöhetett volna. Az is teljesen érthetetlen lenne, hogy Augustus miért várt volna 31 évet Ovidius száműzetésével. Augustusra nem volt jellemző a hosszan tartó fontolgatás, ha érdekei megsértéséről volt szó. Kr. u. 8-ban, Ovidius száműzetésének időpontjában viszont már Maecenas, Vergilius és Horatius régen halottak, Augustus is 71, Ovidius pedig 51 éves. Valószínűleg Terentia sem élt már ekkor, de ha élt is volna, már 63—66 éves lehetett. Így szinte semmi valószínűsége sincs annak, hogy Ovidius Kr. u. 8-ban bekövetkezett száműzetése hátterében Terentiával folytatott viszonya állna, azaz, hogy Corinna neve mögött Terentiát kellene keresnünk. Arra is rá kell mutatnunk, hogy semmi sem bizonyítja, hogy az *Amores* Verdière-től idézett helyén (II, 5, 13—28) Ovidiustól alvást színlelve megfigyelt hűtlen csókolózó barátnője Corinna, partnere pedig Augustus lett volna. Sokkal valószínűbb az a már régen felmerült (a magyar kutatásban már Némethy Gézától[13] képviselt) és a nemzetközi kutatásban is egyre inkább elfogadott elgondolás,[14] hogy Ovidius száműzetésének elsősorban politikai okai voltak.

De mi történhetett Terentiával? Ez a kérdés szoros kapcsolatban áll egy bonyolult összefüggésrendszerrel, amely több problémából tevődik össze. Ezek a következők:

1) Miért tombol Vergiliusban valamilyen kifejezhetetlen gyilkos indulat Dido halálakor? Miért vet véget Dido életének?

2) Horatius hasonló indulattal írja egyik leghosszabb és nehezen érthető versét, a Galatea-ódát. Ez arra enged következtetni, hogy valamilyen összefüggés áll fenn az Aeneis IV. éneke és a Galatea-óda között.

3) Horatius Galatea-ódájában a *ferrum*-ot Europe által a bika alakjában megjelenő Iuppiternek szánja, de a mítosz közbeszól: Europe sem Iuppitert, sem magát nem ölelheti meg. Kérdés, hogy ha az Europe-mítoszban a *ferrum* és az öngyilkosság nem játszott szerepet, mi késztette Horatiust arra, hogy ezeket az elemeket beilleszsze Europe átkozódásába.

[12] *E. Bickel:* Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur. Heidelberg 1937. 541.
[13] *G. Némethy:* Comm. exeg. ad Ovid. Trist. 136.
[14] *U. Schmitzer:* Zeitgeschichte in Ovids Metamorphosen. Stuttgart 1990. 2—10. 316.

4) Vergilius szintén jelentős változtatásokat hajtott végre az Aeneisben felhasznált Aeneas-mondában és Dido-történetben. A leglényegesebb változtatása kétségtelenül az, hogy Aeneas és Dido történetét összekapcsolta egymással a hős és a hősnő személyes sorsában, ezen felül pedig Dido öngyilkosságának okául Aeneas hűtlenségét tette meg.

5) Vergilius Kr. e. 24 végén/23 elején írhatta az Aeneis IV. énekét, mert a VI. ének írásakor (Kr. e. 23-ban) Didót már az Alvilágban siratja el újból.

6) Augusztus Kr. e. 22-ben elutazott Keletre. Ezt megelőzően, Kr. e. 23-ban történt Murena, Terentia testvére összeesküvésének leleplezése és Murena megöletése Augustus parancsára. Ez Maecenast, Murena sógorát, feleségét, Terentiát, Murena testvérét és Maecenas egész írói körét, benne Vergiliust és Horatiust is súlyosan érintette.[15]

E problémák vizsgálatánál különösen fontos annak a kérdésnek a tisztázása, hogy milyen összefüggés van Horatius Galatea-ódája és Vergilius Dido-elbeszélése (az Aeneis IV. és VI. éneke) között. A két költői alkotás témája ugyanis teljesen különböző, ugyanakkor mégis rokonságot érzünk közöttük: a hősnők indulata, a történetben szereplő férfi partnerükre szórt átkozódásuk, a költői megformálás eltérése az Europe-monda és a Dido-történet hagyományozott változataitól. Ezek a különbségek és egyezések mindenképpen magyarázatot igényelnek, annál is inkább, mert a Galatea-óda írása Kr. e. 23-ra tehető,[16] s így alig valamivel később keletkezett, mint az Aeneis IV. éneke. A két szöveg összefüggését legjobban intertextuális elemzésükkel világíthatjuk meg.[17] A következő nyelvi referenciák mutathatók ki közöttük:

	Vergilius Aeneis IV. ének		Horatius Galatea-óda
2. sor	vulnus … caeco *carpitur* igni	44. sor	*carpere* flores
2	vulnus … *caeco* carpitur igni	21—22	*caecos* | … motus Austri
9	me … insomnia *terrent*	5, 7	serpens … | *terruit* mannos
12	genus … *deorum*	50—51	*deorum* si quis … audis
12	*credo* … genus esse deorum	25—26	Europe … | *credidit*
12	*vana* fides	40—41	imago | *vana*
19	huic … succumbere *culpae*	38	virginum *culpae*
25	*pater* omnipotens	34	*pater*
26	*pallentes* umbras Erebi	27—28	pontum … | *palluit*
30	*sinum* lacrimis implevit	18—19	ater | Hadriae … *sinus*
33	*Veneris* … praemia	67	ridens *Venus*
51	causasque innecte *morandi*	50	impudens Orcum *moror*
52	aquosus *Orion*	18	pronus *Orion*
61	vaccae media inter *cornua*	46—48	ferro … | frangere … *cornua* monstri

[15] *Rimóczi-Hamar Márta:* i. m. 93. sk.
[16] *Rimóczi-Hamar Márta:* i. m. 93.
[17] E módszerről *Rimóczi-Hamar Márta:* i. m. 71—73.

71	volatile *ferrum*	46	lacerare *ferro*
547	*ferro*que averte dolorem		
73	haeret *lateri* letalis harundo	25—26	niveum ... | credidit tauro *latus*
83	*absens* absentem auditque	57	pater urget *absens*
84	genitoris *imagine* capta	40	ludit *imago*
101	traxitque per ossa *furorem*	36	victa *furore*
103	*liceat* ... servire marito	13	sis *licet* felix
128	*risit* Cytherea	67	*ridens* Venus
159	descendere monte *leonem*	51—52	inter errem | nuda *leones*
172	hoc praetexit *nomine* culpam	75—76	tua sectus orbis | *nomina* ducet
211	nostris *errans* in finibus	51—52	inter *errem* | nuda leones
242	animas ille evocat *Orco*	50	*Orcum* moror
305	dissimulare ... sperasti, *perfide* (Aeneas)	66—67	querenti *perfidum* (Iuppiter)
336	dum *memor* ipse mei	14	*memor* nostri
352	*nox* operit terras	31	*nocte* sublustri
352	*astra* ignea surgunt	31—32	nihil *astra* praeter | vidit
367	admorunt ubera *tigres*	55—56	quaero | pascere *tigres*
384	sequar *atris* ignibus	18—19	*ater* | Hadriae sinus
386	omnibus umbra locis *adero*	66—67	*aderat* ... | ... Venus
410—411	videres | misceri ... *aequor*	23	*aequoris* nigri fremitum
564	certa *mori*	38	quid *mori* cessas
617—618	*videat*que indigna suorum | funere	31—32	nihil astra praeter | *vidit*
657	nimium *felix*, si ...	13	sis licet *felix*
	Aeneis VI. ének		
569	distulit in seram *commissa* piacula mortem	39	ploro turpe *commissum*
893	sunt geminae *somni portae*	41—42	*porta* ... | *somnium*

Ezek a nyelvi referenciák Horatius és Vergilius szövegének szoros összefüggéséről tanúskodnak. Ez az összefüggés nemcsak a lexikális elemek egyezésében, hanem halmozódásukban, jelentésszerkezetük, lexikális struktúrájuk egybeesésében is megnyilvánul. Jelentős csoportjuk többször — kétszer, háromszor, négyszer — is előfordul, így pl. *caecus* (Aen. II, 357, IV, 2), *carpere* (Aen. IV. 2, 522), *furor* (Aen. IV. 501, 697), *imago* (Aen. II. 369, IV. 84, VI. 793), *nox* (Aen. II. 360, IV. 350, VI. 522, 527), *ferrum* (Aen. IV. 71, 131, 547, 663, VI. 260), *Orcus* (Aen. II. 398, IV. 242), *credo* (IV. 12, 34, VI. 463), *videre* (Aen. II. 499, IV. 410, 617), *perfidus* (Aen. IV. 305, 421), *errare* (Aen. IV. 261, 691), *culpa* (Aen. IV. 19, 172), *aequor* (Aen. IV. 411, 582). Külön figyelmet érdemel, hogy több szókészleti elem azonos szemantikai részfunk-

cióban szerepel, mint ez pl. *commissa, felix, ferrum, furor, imago, memor* esetében megállapítható. A két szöveg összefüggését erőteljesen hangsúlyozza a mitológiai nevek — *Venus, Orcus, Orion, porta somnium* — egyezése. Szembetűnő a természeti környezet kifejezéseinek — *nox, astra, aequor* — azonossága és a két történetben szerepet játszó állatok nevének *(leones, tigres)* egyezése is. Mindez világosan arra mutat, hogy Horatius nyelvi eszközökkel nyomatékosan utalni akart Vergilius Dido-elbeszélésére. Ennek oka bizonyára az volt, hogy a Galatea-óda és a Dido-történet olvasója e nélkül nyilván nem hozta volna kapcsolatba a két költői alkotást egymással, minthogy hősnőjük és mesemenetük is különbözik egymástól.

Horatius hangsúlyozott utalása Galatea-ódájában Vergilius Aeneisének Dido-elbeszélésére azt bizonyítja, hogy költeményében ugyanaz a probléma foglalkoztatta, mint Vergiliust eposzának Dido-történetében. Ha tehát Horatius ódájában a Galatea/Europe alakja mögött Terentia, Maecenas felesége rejtőzik, akkor nyilvánvalóan Dido alakja mögött is Terentiát kell keresnünk. Ez a kézenfekvő következtetés egyszerre érthetővé teszi azokat az eltéréseket, amelyek Horatiusnál az Europe-mítosztól, Vergiliusnál pedig a Dido-, illetve az Aeneas-mondától megfigyelhetők.

Amikor Kr. e. 23-ban Augustus Murenát, Terentia testvérét megölette, aligha lehet kételkedni, hogy ez Terentiában mély lelki válságot idézett elő. Egyrészt elvesztette testvérét, másrészt pedig csalódott szeretőjében, Augustusban, aki képes volt testvérét megöletni. Ezenkívül lelkiismeret-furdalása is lehetett, hogyan tudott Augustus szeretőjévé válni, s megvilágosult előtte, mit jelentett ez családja, férje, Maecenas és testvére, Murena számára. Ez a szembesülés Augustusszal való kapcsolatának következményeivel bizonyára idegösszeroppanáshoz vezetett Terentiánál, aminek súlyos következményei lehettek. Így gondolni lehet arra, hogy öngyilkosságot követett el, s ez a magyarázata annak, hogy hirtelen eltűnik szemünk elől az antik forrásokban. Ennek a feltevésnek csak látszólag mond ellent Cassius Dio tudósítása, amely szerint Augustus Kr. e. 16-ban magával vitte Terentiát Galliába.[18] Cassius Dio ugyanis a Kr. e. 16. év eseményeinél említi ezt Augustus útjának indokául: a princeps el akarta kerülni, hogy Terentiával folytatott viszonya szóbeszéd tárgya legyen Rómában, s ezért elvonult vele a távoli Galliába. Augustus azonban uralma alatt többször is felkereste Galliát,[19] s így elképzelhető, hogy Cassius Dio tévedett ennek az eseménynek a kronológiai besorolásában. Ez ebben az esetben bizonyítható is, mert Augustus galliai utazásának első indokaként Cassius Dio azt fejti ki (LIV, 19,1—3), hogy Augustus törvénykezési tevékenysége, amellyel a római állam új struktúráját kialakította, társadalmi ellenállásba ütközött, s ezért utazott Galliába Solón mintájára, aki az athéni alkotmány létrehozása után keletre utazott, nehogy az azzal elégedetlenek nyomására azon változtatnia kelljen. Augustusnak ez a törvénykezési tevékenysége azonban Kr. e. 27-ben történt, amikor is utána valóban Galliába uta-

[18] *Rimóczi-Hamar Márta:* i. m. 93.
[19] *B. Niese—E. Hohl:* Grundriss der römischen Geschichte.5 München 1923. 267, 2929, 294, 299.

zott.[20] Minthogy Terentiával együtt tett galliai útja ehhez az eseményhez kapcsolódott, így nyilvánvaló, hogy ekkor, azaz Kr. e. 27-ben vitte Galliába magával Terentiát is, és Cassius Dio tévesen sorolta be ezeket az eseményeket a Kr. e. 16. év eseményei közé.

Kétségtelen tehát, hogy Terentiára mint életben levő személyre Kr. e. 23 után nincs adatunk. Így semmi sem szól az ellen a feltevés ellen, hogy Kr. e. 23-ban testvérének, Murenának a megöletése feletti fájdalmában és Augustusban való csalódása miatt öngyilkosságot követett el. Egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy halála súlyosan érintette Maecenast, volt férjét, aki kész volt mindig újabb és újabb házasságot kötni vele, amikor Augustustól visszatért hozzá, de bizonyára mélyen lesújtotta Maecenas baráti körét, köztük is elsősorban Vergiliust, aki fiatalkori vonzalmát iránta eklogáiban a Galatea költői álnév mögé rejtve őt kifejezésre is juttatta. Minthogy Augustusnak Terentiával folytatott viszonya egyébként is szóbeszéd tárgya volt Rómában, Terentia (és Murena) haláláról nem lehetett nyíltan megemlékezni, mint ahogy három évvel korábban Cornelius Gallus öngyilkosságáról sem. Maradt tehát egyetlen lehetőségként az ekkorra már egyre jobban elterjedő költői allegória műfaja,[21] amely a régi hagyományanyag — mítoszok és mondák — aktualizáló használatával meg tudott szólalni olyan témákról is, amelyekről beszélni sem volt szabad.

Ilyen hagyományanyagot Vergiliusnak nem volt könnyű találnia. A történetnek ugyanis nemcsak egy öngyilkosságot elkövető nőről kellett szólnia, hanem kronológiai és földrajzi szempontból kapcsolódnia kellett az Augustust képviselő Aeneas alakjához. Végül is a Karthagót alapító Dido királyné történetében találta meg azt az alkalmas mondai anyagot, amelyben az öngyilkos asszony alakja párhuzamot nyújthatott Terentia tragikus sorsához. A Dido-mondát Vergilius Timagenes révén ismerhette meg, aki miután nem volt hajlandó elfogadni Augustus történeti koncepcióját s ezzel magára vonta a princeps haragját, Asinius Polliónál talált támogatásra, s így az ő irodalmi köréhez tartozott.[22] Vergilius — mint ismeretes — szoros kapcsolatban állt Pollio körével, s így biztos, hogy személyesen ismerte Timagenest is, akinek művét Pompeius Trogus *Historiae Philippicae* címen dolgozta át latinra, s az Iustinus kivonatában ránk is maradt.[23]

Fentebb már utaltunk arra, hogy Dido története legrészletesebb formában Iustinus művében maradt korunkra, Vergilius azonban valószínűleg nem Pompeius Trogus latin átdolgozását, hanem Timagenes görög eredetijét vagy esetleg szóbeli közléseit használta. A történetben szereplő személyek és neveik: *Belus, Dido, Elissa, Iarbas, Pygmalion, Acherbas* egyezése Vergiliusnál és Iustinusnál világosan bizonyítja, hogy Vergilius a Dido-mondta Timagenes által ismertetett változatát használta. A nevek alakja közötti eltérések viszont arra mutatnak, hogy Vergilius görög nyelvű

[20] *B. Niese—E. Hohl:* i. m. 292.
[21] Ld. erről *Rimóczi-Hamar Márta:* i. m. 119.
[22] *E. Bickel:* i. m. 168—169.
[23] *E. Bickel:* i. m. 390.

forrásból vette át ezeket a névalakokat, s megtartotta görög alakjukat, így *Dido* accusativusa nála *Dido* (Aen. IV. 383), míg Pompeius Trogus/Iustinus latinosította *Dido* ragozását: a név genetivusa nála *Didonis* (X. 11,13). Görög névalakok az *Iarbas, Pygmalion* és *Acherbas* is. A *-bas* végződésű nevekben a Ba'al istennév rejtőzik, amely a latin átírású alakokban *-bal* alakban jelenik meg (vö. *Hannibal,* míg görög átírása *Annibas*). Az *Iarbas* név Vergiliusnál egy eredeti sémi *ירבעל *(*Yārba'al)* alaknak a görög átírása, a *Hiarbas* alak Iustinusnál a görög erős és gyenge hehezet összetévesztésén alapszik. A *Pygmalion* név egy sémi *פעמאליון (*Pu^{e}m'aliyōn*) alaknak csakis görög átírása lehet, mert egyedül a görögök írták át a hellénisztikus kortól kezdve a sémi 'āyint gammával. Az *Acherbas* (Iustinus) ~ *Sychaeus* (Vergilius) alakpár további bepillantást enged a költő forráshasználatába. A név eredeti *Sicharbas* alakját Servius tartotta fenn. Ez egy sémi *זכרבעל (*Ziχ^{r}rba'al)* alaknak volt a görög átírása, amelynek szókezdő *CI* betűcsoportja a Kr. e. I. század görög kurzív írásában összetéveszthető volt az *A*-val, ha a két betű felül érintkezett, ami gyakran előfordult.[24] Így jöhetett létre Pompeius Trogus (> Iustinus) latin átdolgozásában az *Acherbas* téves olvasat. Vergilius azonban még csak nem is a korrekt *Sicharbas* alakot használja, hanem nála Dido férje *Sychaeus* néven szerepel. A két alak eltérése nem magyarázható a paleográfia segítségével. A *Sychaeus* név egy görög *Συχαῖος íráskép átírása, ez pedig egy sémi **Ziχay* alaknak lehet a görögösített formája. A sémi névadásban, illetve névhasználatban gyakran előfordult, hogy egy összetett nevet lerövidített és az *-ay* képzővel továbbképzett formában használtak. Ilyen többek közt a latinban *Apsaeus* alakban megjelenő sémi *'Abdšay* név, amelyet az *'Abdšamaš* 'Šamaš (isten) szolgája' névből rövidítettek le és képeztek tovább az *-ay* képzővel. Így jöhetett létre a *Ziχ^{r}rba'al* név lerövidített és *-ay* képzővel továbbképzett változataként a **Ziχay* > *Συχαῖος > *Sychaeus* névalak. Minthogy Timagenes történeti munkájában Iustinus tanúbizonysága szerint az *Acherbas* < **Sicharbas* alakot használta, viszont forrásaiból ismerhette a név **Ziχay* > *Συχαῖος változatát is, így Vergilius utóbbit a görög történetíró szóbeli közlése alapján használhatta a Dido-történet elbeszélésében.[25]

A *Sychaeus* névalak használata Vergiliusnál azt is valószínűvé teszi, hogy az egész Dido-történetet Timagenes révén ismerhette meg. Így ezen a ponton váratlan bepillantást nyerhetünk Róma Augustus-kori irodalmi köreinek intellektuális életébe és működésébe, a Maecenas-kör és Asinius Pollio körének kapcsolataiba és a princeps diktatúrájával szemben kifejtett irodalmi ellenállásába.

Vergiliusnak a Timagenes által közvetített Dido-történeten jelentős módosításokat kellett végrehajtania. Hogy az Augustus—Terentia viszonyt ábrázolhassa benne, kapcsolatba kellett hoznia Didót Aeneasszal. Így a görög történetíróktól hagyományozott Aeneas-mondán is változtatnia kellett. Aeneas bolyongásaiba beillesztett egy afrikai kitérőt, amelynek során szerelmi kapcsolatba kerül Didóval s hitszegő

[24] Ld. pl. egy egyiptomi görög papiruszon az αρσινοιτου szóban, *E. M. Thompson:* Paleografia greca e latina. Milano 1940. 105.

[25] *L. F. Plessis—P. Lejay:* i. m. 261 (*Harmatta János* professzor szíves szóbeli kiegészítéseivel).

magatartásával előidézi a királynő öngyilkosságát. A Dido-történeten a legfontosabb változtatása a királynő öngyilkosságának motivációja volt, amennyiben az Augustus—Terentia történettel való párhuzamosság elérése céljából Dido nem hazájáért való önfeláldozásból, hanem szerelmi csalódásból követ el öngyilkosságot.

A Maecenas-körben Horatius természetesen megismerhette Vergilius Dido-elbeszélését, amely terjedelmileg is jelentős helyet foglal el az Aeneisben. Az elbeszélés allegorikus jellege szintén világos lehetett számára. Maecenashoz és Vergiliushoz fűződő személyes kapcsolata, mély barátsága alapján az sem lehet kétséges, hogy Terentiáról ő is meg akart emlékezni. Minthogy a Dido-mondát Vergilius már feldolgozta, s Horatius nem talált hasonló mondai történetet, amelyet Terentia tragikus sorsával párhuzamba lehetett volna állítani, Vergilius eklogáinak Galateáját választotta Terentia maszkjául, aki már Vergiliusnál is ezt a szerepet játszotta. A mitikus Néreida Galatea története azonban semmi párhuzamot nem mutatott Terentia tragikus végével, s ezért Horatius keresett egy olyan érintkezési pontot Dido történetében, amely mind a saját, mind Vergilius (és a Maecenas-kör) indulatait a legjobban ki tudta fejezni. Ezt a pontot Dido (Terentia) Aeneasra (Augustusra) szórt átkaiban találta meg. Minthogy Galatea mögött aránylag könnyen fel lehetett ismerni Terentiát, az átkokat nem az ő szájába adta, hanem a hasonlatként felhasznált Europe-történetbe illesztette bele, de nyelvi eszközökkel éreztette, hogy Galatea-ódája valójában Vergilius Dido-elbeszélésének a visszhangja. Az Aeneis Dido-elbeszélése és Horatius Galatea-ódája tehát valóban szoros összefüggésben állnak egymással és drámai bepillantást nyújtanak a Maecenas-kör intellektuális, érzelmi és politikai életébe.

Néhány évvel Murena és Terentia halála után a Maecenas-kör, amely már korábban elvesztette Quintilius Varust, Vergilius († Kr. e. 19) és Propertius halálával († Kr. e. 15) tovább fogyatkozott. Hogy viselte el emberi környezetének veszteségeit Maecenas és Horatius? Baráti körének megfogyatkozása a politikai befolyásától megfosztott Maecenast bizonyára súlyosan érintette, annál is inkább, mert Augustus a még megmaradottakat s köztük is főleg Horatiust igyekezett a maga ellenőrzése alá vonni. Horatius azonban életük végéig hű maradt Maecenashoz, még ha Augustus néhány felszólításának igyekezett is eleget tenni. Így került sor hosszú szünet után ódái IV. könyvének megírására. Számos jele van annak, hogy Horatius, bár eleget tett Augustus felszólításának, ódái IV. könyvét arra használta fel, hogy költészetével átmentse a jövőbe Maecenasnak és költőbarátainak emlékét.

Ebben az összefüggésben elsősorban a IV. könyv 11. és 12. ódáját érdemes megvizsgálnunk. A IV. könyv 11. ódája[26] sirató, vigadó, búcsúzó, emlékező vers! Kilencéves, Kr. e. 23-ból származó borral Maecenas születésnapját ünneplik, de ő maga nincs jelen. Kevesen ünnepelnek, nincs itt Murena, Augustus megölette. Nincs itt Telephus, őt is kivégeztette Augustus. Egy *puella dives et lasciva* tartja kedves bilincsben. Ez a *puella dives et lasciva* Proserpina, az Alvilág úrnője, azonban korábban Vergilius III. eklogájában Galateát nevezte *lasciva puella*-nak. Így Horatius az

[26] Interpretációjára ld. Rimóczi-Hamar Márta: i. m. 13—24.

által, hogy Proserpinát *lasciva puella*-nak nevezi, egyszerre felidézi Vergilius és Galatea/Terentia emlékét is, akik az óda írása idején már szintén halottak. Érthető, hogy a vers halotti áldozat bemutatását írja le s hogy hangulatát az *atrae curae* kifejezés határozza meg. Murenát, Vergiliust és Terentiát és baráti körük más elhunyt tagjait Horatius nem nevezhette meg, azonban művészi eszközeivel mégis meg tudta jeleníteni őket költeményében.

A IV. könyv 12. ódájában Vergilius neve megjelenik, de olyan talányos szövegösszefüggésben, hogy alapos irodalomszemiotikai elemzésre volt szükség annak bizonyítására, hogy Horatius valóban halott költőtársát idézte fel e költeményében, nem pedig egy ismeretlen kenőcsárusról emlékezett meg benne. Ez a költemény is komor hangulatú.[27] A fekete tüzek, az onyx és a nárdusolaj gyászt sugallnak. Vergilius mellett áttételesen felsejlik Gallus tragikus alakja is a költeményben. De kitapinthatók a Dido/Terentiára utaló nyelvi referenciák is benne. Az Aeneisben (IV. 602) Dido átkozódásába szinte beleborzong az olvasó, hogy a királynő azért bánkódik, mert nem tudta megölni Aeneas fiát, Ascaniust és lakomának elkészítve megetetni az apjával. Vergilius itt nevek nélkül Tereus thrák király, felesége Procne és sógornője Philomela történetét illesztette bele Dido/Terentia átkozódásába. A két asszony bosszúból, hogy Tereus Philomelát meggyalázta s nyelvét kivágta, megölte Ityst, a király Procnétól született fiát, s feldarabolva megetette az apjával. Zeus azután mindhármukat madárrá változtatta. Így nevezi Horatius ebben az ódájában Procnét *infelix avis*-nak, s ezzel világosan utal Didóra, aki az Aeneisben a hivatkozott helyen (IV. 596) *infelix Dido*-ként szerepel. Az *infelix Dido* ~ *infelix avis* nyelvi referencia a háttérmítosznál is kétségtelenebbül bizonyítja, hogy Horatius Vergilius-ódájában évekkel Terentia és a költő halála után is költői eszközeivel emlékezett meg róluk.

A történet folytatása kísérteties. Augustus tönkretette Maecenast és Terentiát, s ezáltal gyógyíthatatlan sebet ütött Vergilius lelkén is. Vergilius ezt költői fölényével úgy viszonozta, hogy Terentia/Dido átkaival sújtott le a princepsre és ez az átok hatékonynak bizonyult. Augustus fiúunokáit, Caiust és Luciust szinte egyidőben vesztette el, Agrippa Postumust pedig halála évében Kr. u. 14-ben. Dido Aeneasra szórt átka szó szerint beteljesedett.

SUMMARY

By his desire for peace, by his human and political perspicacity, and by his prophetical capacity, Vergilius was an uncompromising poet. In the person of the princeps, however, the history interfered in his vocation and poetry. He was compelled to rewrite the IVth book of his *Georgica,* because Augustus did not tolerate the praise of Gallus, his former friend and commander. The crisis even of his private life can well be traced by help of the figure of Galatea of his eclogues. Finally, the mighty curse, called down by Dido, leads us to recognize that Terentia, Maecenas' wife of tragical fate, is hidden behind the figure of the Carthaginian queen. In the Galatea of Horace (Ode III. 27) Terentia can also be well recognized. Thus, the intertextual connection between this ode and Book IV of the Aeneis proves the identity of Galatea and Dido and Terentia convincingly.

[27] Az óda elemzésére ld. Rimóczi-Hamar Márta: i. m. 25—38.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 93–99

BORZSÁK ISTVÁN

A PISO-PER TANULSÁGAI

Az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb forrásgyarapodása, a Germanicus halála után bevádolt id. Cn. Piso perében a 20. év végén hozott senatusi határozat *(Senatus Consultum de Pisone Patre)* nemcsak Tacitus Annalesének (II. könyv) időrendjét segít rekonstruálni, hanem pozitív módon hozzájárul a történetíró olykor vitatott pártatlanságának elismertetéséhez (revindikálásához) is. Kiderült ugyanis, hogy a szóban forgó *SC* nem azt rögzítette, ami valóban történt, hanem azt, ahogyan a kormányzat a történteket — hivatalos „tájékoztatás" címén — értelmezte: nem tárgyilagos beszámoló a 18—19. év közel-keleti bonyodalmairól, hanem hivatalosnak szánt véleménynyilvánítás, egyben a közvélemény manipulálása. Tacitus közléseiből *többet* tudhatunk meg: az író a senatusi jegyzőkönyvekből a védelem részéről feltárt tényeket is közölhette, vagy legalább is sejtethette. Így nemcsak az egykori politikai érdek juthatott szóhoz, hanem a vesztes fél igaza vagy tragikus tévedése is. A történetíró *pártatlanságra való törekvése* hathatósabbnak bizonyult, mint a Tiberius-korabeli testület politikai szándéka, így — kétezer év elmúltával — a közvélemény megtévesztése végeredményben mégsem járt sikerrel.

Már több ízben[1] felhívtuk a figyelmet a Werner Eck, A. Caballos és F. Fernández jóvoltából megismert dokumentumra, a Germanicus halála után bevádolt id. Cn. Piso perében 20 dec. 10-én hozott senatusi határozatra (*Senatus Consultum de Pisone Patre;* szövegét l. az American Journal of Philology 1999. évi különszámában, fordítását Ant. Tan. i. h. 286 skk.). Azóta a közrebocsátó W. Eck[2] ismételten visszatért a témára, legutóbb egy terjedelmes tanulmányban: „Die Täuschung der Öffentlichkeit — oder: Die Unparteilichkeit des Historikers Tacitus".[3] Tekintettel a váratlan lelet fontosságára és a hozzá kapcsolódó problémák sokaságára, indokoltnak éreztük a gyakorta vitatott tacitusi pártatlanság[4] új szempontból történő megvilágításának ismertetését és az érdemes szerző eredményeinek alkalmi kiegészítését.

Nos ki akarta megtéveszteni a közvéleményt? Tacitus olvasói emlékeznek azokra a híreszteléseke, amelyek szerint a birodalom keleti tartományainak politi-

[1] Latomus 57 (1998) 658 sk., majd Ant. Tan. 44 (2000) 285 sk.

[2] Antike und Abendland 46 (2000) 190,1. és 191,6. j.

[3] Uo. 190—206. l.

[4] A régebbi irodalom összegezése: *J. Vogt:* Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers. Würzb. Stud. 9 (1936) 1 skk. = Wege der Forschung 97, 39 skk.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

kai rendezésével megbízott Germanicus 19 október 10-én gyanús körülmények közt halt meg, és hogy ebben állítólag Pisónak, Syria provincia helytartójának is valamilyen szerepe lehetett. Hallottak Rómában a kiszemelt trónörökös és a császártól melléje rendelt *adiutor* közti áldatlan viszálykodásról is, valamint arról, hogy a Germanicustól kiutasított Piso — a trónörökös halála után — fegyveres erővel akart visszatérni a provinciába, vagyis majdhogynem polgárháborút robbantott ki a Közel-Keleten. Amikor a gyanúba fogott Piso — a császár bizalmas híve — 20 őszén visszatért Rómába, hogy tisztázza magát, Germanicus özvegye már jóval előbb hazavitte férje hamvait. A temetés egész Rómát megmozgatta, csak a császár és környezete mutatkozott tartózkodónak az országos gyászban. (Ezt a tartózkodást Eck Lady Diana londoni búcsúztatásának körülményeivel hasonlítja össze.) Ilyen viharos közhangulatban zajlott a per, melynek során az állítólagos mérgezés alig került szóba, annál nyomatékosabban a polgárháborús kezdeményezés vádja. Ennek súlya alatt a vádlott nem várta meg elítéltetését, hanem még előbb önkezével vetett véget életének. A senatusi határozat szerint Piso nem kerülte volna el a halálbüntetést akkor sem, ha nem vág elébe az ítéletnek; vele együtt bevádolt feleségét, Plancinát, valamint fiát, az ifj. Pisót viszont — a császár, főleg azonban Livia közbenjárásának köszönhetőleg — felmentették.

Nagyjából így számol be az egész Rómát foglalkoztató ügyről a következő kétszáz évben minden szerző (Velleius Paterculus, Suetonius, Cassius Dio), különös részletességgel Tacitus (az Annales II. és III. könyvében); így tartotta számon a nagy szenzációt az Annales első hat könyvének ismertté válása óta az újkori történetírás, és Tacitus drámai leírása nagyban hozzájárult Tiberius történeti értékelésének eltorzulásához is. A második *princeps* tacitusi portréján kedvükre tanulmányozhatták az olvasók a korlátlan hatalom kóros kihatását uralkodóra és szolgalelkekre egyaránt. Ehhez járult a szembeötlő ellentét a mogorva, kiismerhetetlen monarcha és a népszerű *(affabilis)* Germanicus (a „Lichtgestalt") között, akinek az avatatlanok csak a rokonszenves vonásait tartották számon, míg bírálóját és antoniusi ambicióinak visszafogóját (Germanicus anyai ágon Antoniusnak volt az unokája!) féltékeny zsarnoknak bélyegezték. Tacitus látja a Germanicus-dráma szereplőinek erényeit és gyengéit, előadásán mégis átsüt az ellenszenv (Tiberius rovására), illetőleg a persze nem feltétlen elismerés[5] (Germanicus javára). Nem hallgatja ugyan el a mérgezés vádjának megalapozatlanságát (III 12 és 14), az ügy ismertetését mégis az áldozat *megbosszulásával* zárja (III 19,2 *is finis fuit ulciscenda Germanici morte*), mintha az egész pert tulajdonképpen a trónörökös halála váltotta volna ki, és *talán* a császár keze is benne lett volna a vetélytársnak érzett Germanicus elemésztésében (uo.: ... *etiam secutis temporibus vario rumore iactata*).

Tacitus minderről mintegy száz évvel később, az előző száz év és a közvetlen múlt (a domitianusi „zsarnokság") személyes tapasztalatainak birtokában számol be.

[5] Vö. *W. Edelmaier:* Tacitus und die Gegner Roms. Heidelberg 1964, 148 skk.; l. még Dragma I 224 skk.

Nem vitás, hogy a principatus korai szakaszának történetét a *maga* nézőpontjából örökítette meg. Ritka szerencse, ha napjaink kutatója *hiteles* (egykorú) dokumentummal ütköztetheti az ókori történetíró előadását — mint például a lyoni tábla esetében.[6]

A ritka kivételként számon tartott lyoni táblának azóta — szerencsére — párja akadt a fentebb ismertetett senatusi határozatban *(SCPP)*, amely a szóban forgó téma forrásainak helyzetét (Quellensituation) „alapvetően, sőt drámai módon" megváltoztatta (Eck, 193). Mint most már tudjuk, ez a nem közönséges dokumentum annak a *senatusconsultum*nak hivatalos változata, amellyel 20 decemberében a Germanicus állítólagos gyilkosa ellen indított per lezárult. De miért került sor ennek a dokumentumnak bizonyos helyeken történő kifüggesztésére? Hogy mindenki tudomást szerezhessen Germanicus Caesar „páratlan mértéktartásáról" *(de singulari moderatione)*, illetőleg az id. Piso „bűneiről" *(de sceleribus Cn. Pisonis patris)*, és hogy mindez megmaradjon az emberek emlékezetében: „es geht also um die Schaffung von Erinnerung, d.h. um Schaffung von Geschichte" (Eck, 195), — vagy ahogy Hérodotos kezdte: ὡς μὴ τὰ γενόμενα... τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται. A tartományi fővárosokban és a legio-táborokban ezért kellett az egész eljárás során született határozatokat egységes szöveggé szerkesztve ország-világ tudomására hozni. Mivel pedig ez korántsem volt szokásos (Eck, 196), érdemes odafigyelnünk: mi lehetett az illetékesek szándéka a birodalom egészére kiterjedő publikálással? Feltűnő, hogy a perbeli tényállás ismertetésében nyoma sincs holmi kétségnek, bizonytalanságnak, minden világos: Piso a császárral és Germanicusszal áll szemben; Tiberius és a vádlott kapcsolatairól szó sem esik, akárcsak Germanicus esetleges hatáskör-túllépéseiről; a trónörökös a *moderatio* és *patientia* megtestesülése, tisztára passzív, Piso „vadságának" *(feritas morum)* kiszolgáltatott szereplő, aki joggal mondta fel a barátságot *adiutor*-ának. Annál kimerítőbb az ellenfél bűneinek *(scelera)* lajstroma: a saját *imperium*-mal nem is rendelkező Piso nem akarta tudomásul venni, hogy Germanicus *különb* hatalommal volt felruházva, sőt úgy viselkedett, mintha mindenki *neki* volna alárendelve; a maga szakállára kezdett volna háborúzni a szomszédos államokkal; diplomáciai lépései is helytelenek voltak, sőt még vesztegetési botrányba is keveredett.

Legsúlyosabb vétke azonban az volt, hogy testvérháborút próbált előidézni, amikor csapatait Germanicus halála után római erők ellen vezényelte. Tacitus nem említi, hogy a *caesari* csapatok ellen fordulókat a *Pisoniani* névvel illették; csak annyit ír Piso korrumpálódásáról (II 55,5), hogy *sermone vulgi* — nem *militum!*[7] —

[6] Ennek legutóbbi feldolgozásaként *Eck* (193,12. j.) *Miriam Griffin* cikkére hivatkozik: Claudius in Tac. Class. Rev. 84 (1990) 482 skk.; *G. Perl* újabb — alapos — tanulmánya (Die Rede des Kaisers Claudius für die Aufnahme römischer Bürger aus Gallia Comata in den Senat. Philologus 140 [1996] 114 skk.) ennél többet mond.

[7] Vö. Ann. III 13,2, vagy korábbról: Hist. II 70,3. Más összefüggésben persze a *vulgus* nem pejoratív értelmű: Ann. II 82,3 (Germanicus gyászolói) vagy Agr. 41,3.

parens legionum haberetur. Mindehhez járul embertelen viselkedése Germanicus halálhírének hallatán: nem, hogy nem gyászolta, sőt továbbra is ádázul gyűlölködött; nemcsak a köteles tiszteletről feledkezett meg, de még az emberiesség *(humanitas)* parancsáról is, *quae ultra mortem odia non patitur procedere:* veszett örömében hálaáldozatokat mutatott be, az állami gyász miatt bezárt templomokat kinyittatta,[8] a halálhírt jelentő futárt pedig még meg is ajándékozta.

Ugyanakkor a Tacitus olvasóit nyilván befolyásoló, de csak sejtetett vádról — az állítólagos mérgezésről — a senatusi határozatban egy árva szót sem találunk. (Tacitus is csak a vádlók erőtlen állításairól, illetőleg a hiú vád szertefoszlásáról tesz — utólag — említést: III 14,1.) Elgondolkozhatunk a vádlottak közti különbségtételen is: míg az elsőrendű vádlott bűneit senki és semmi nem enyhíti, Plancinának és az ifj. Pisónak akadtak hathatós szószólói, és irányukban megnyilvánulhatott — meg is nyilvánult — az uralkodói kegy, a *humanitas* és a *clementia.* A senatus állásfoglalása világos: a birodalom javára — példás egyetértésben! — munkálkodó Tiberiusszal és Germanicusszal szemben Piso *mindkettejük* ellensége, akinek bűneire, *közveszélyes* áskálódására nincs mentség.

A senatus ezzel az állásfoglalásával *történelmet formált* (Eck, 199: so wurde am 10. Dezember des Jahres 20 n. Chr. Geschichte geschaffen), csak éppen nem azt rögzítette, ami valóban történt, hanem azt, ahogyan a magas testület a történteket — a közvélemény és az utókor „tájékoztatásának" szándékával — értelmezte.

A *SCPP* szövegének ismeretében Tacitus beszámolóját más szemmel olvassuk és ma már nem érjük be pusztán az illető (20.) év annalista tételeinek kronológiai rendbetételével.[9] Ugyancsak elgondolkozhatunk azon, hogy a véletlenül előkerült senatusi határozat mit *közöl* és mi mindenről *hallgat.* Tacitus előadásában Piso kétes jellemű szereplő, aki küldetésének célját abban látja, hogy Germanicus ambicióit — a gyanakvó Tiberius elvárásainak megfelelően — fékezze, sőt hogy felesége közreműködésével esetleg őt magát is eltegye láb alól. Piso és Germanicus viszonyának megromlásáért az író a trónörökös környezetét teszi felelőssé. Nem vitás, hogy az emlékezetes egyiptomi turistakirándulás után (19-ben) Germanicus *illetéktelenül* intézkedett Piso provinciájában, hiszen azt a császár — feltehetőleg a trónörökös nem éppen sikeres germaniai ténykedése[10] miatt — kifejezetten az *adiutor* gondjaira bízta. A *SCPP* nem tér ki arra, hogy Germanicus 18 tavaszán Piso egységeit Armeniába rendelte ugyan, de a helytartó elszabotálta a parancs teljesítését, — ami elképzelhetetlen Tiberius ellenkező utasítása nélkül. A viszony a két prótagonista között 19 nyarán mérgesedett el végképp, amikor Germanicus a melléje rendelt *adiutor*-t

[8] Bezzeg a szeretett Germanicus felépülésében reménykedők Rómában *másért* törik fel a templomok kapuit (Ann. II 82,4 *moliuntur templorum fores*)!

[9] L. *A. J. Woodman* és *R. H. Martin* kommentárját az Ann. III. könyvéhez (Cambridge 1996, 67 skk.) a *SCPP* felfedezésének jelentőségéről és a tacitusi időrenddel kapcsolatban mutatkozó „súlyos kétségekről". A *SCPP* keltezésének kérdéséről l. *Eck:* 203,58. j.

[10] Vö. *W. Edelmaier:* i. m. 148 skk.

kitiltotta a provinciából, ami bizony a *princeps* szándékainak félreértését vagy opponálását jelentette. Piso távozását kétségtelenül Germanicus idézte elő, de ezt a *SCPP* nem említi, sőt a provincia elhagyásának, illetőleg visszaszerzési kísérletének következményeit minősíti Piso legsúlyosabb vétkének, amennyiben ez a fegyveresen megkísérelt visszatérés *polgárháborút* jelentett, amit Tiberius természetesen nem tűrhetett. A különben körültekintő és tapasztalt Piso ebben az esetben hibásan — jóvátehetetlenül — mérte fel a helyzetet. *Hinc illae lacrimae...*

A *SCPP* tehát Pisót tünteti fel a polgárháborús bonyodalom előidézőjének. A valódi tényállás átszíneződik benne: az elvetemült személy gyászolás és együttérzés helyett „a jóságos és kegyes atyának" becsmérlő írást *(libellus)* merészelt küldeni, amelynek tartalmára Tacitus szavaiból következtethetünk (II 78,1 *seque pulsum, ut locus rebus novis patefieret;*[11] vagyis Piso azzal vádolta Germanicust, amivel majd a perben *őt* fogják vádolni, III 13,2: *obiecere... rerum novarum studio vulgus militum conrupisse*). Eck itt (202) párhuzamként ismét az 1997. év londoni közhangulatára hivatkozik, „als es fast gefährlich war, kritisch von Lady Dianas teurer Extravaganz zu sprechen". Hasonló lehetett a helyzet a per tárgyalásakor Rómában is: Piso — feltehetőleg tényszerű — jelentését sokan érezték a népszerű trónörökös bemocskolásának.

Pedig Pisónak sok mindenben bizonyára igaza lehetett. Germanicus akárhány gesztusával hozzájárult a helyzet kiéleződéséhez; illetékességének határait — akár Pisóval, de még uralkodó nagybátyjával szemben is — nem egyszer tudatosan áthágta. Gondoljunk csak egyiptomi látogatására (Ann. II 59,2): *Tiberius acerrime increpuit, quod contra instituta Augusti non sponte principis Alexandriam introisset,* — nem kérte ki előzőleg az uralkodó hozzájárulását. Az elődje politikáját töretlenül folytató Tiberius okkal rendelt *adiutor*-t unokaöccse mellé — Piso személyében. Germanicust is okkal lehetett volna bírálni meggondolatlan lépései miatt, — „ha meg nem hal, és Piso erőszakkal vissza nem tér provinciájába". Így azonban az addig érvényes koordináták teljességgel eltolódtak. A halottat nem lehetett többé nyilvánosan bírálni, Tiberius pedig kénytelen volt megbízottját politikai megfontolásból ejteni, mivel a polgárháború az uralkodói hatalom alapját érintette. (Eck, 202 sk.)

Ha most elgondoljuk, hogy milyen izgalommal kísérte Róma (III 11,2 *arrecta omni civitate*) Piso vontatott hazatérte után a per lefolyását, és hogyan fogadhatták a császár gondosan mérlegelt felszólalását (III 12,1 *orationem meditato temperamento*), annak is sokatmondó befejezését (12,7 *nemo maestitiam meam spectet, nec si qua in nos adversa finguntur*), akkor az *oratio recta* sejthető átfogalmazásából is kiérezzük az uralkodó személyét is érintő híresztelések súlyát, amelynek *másra* való áthárítását a politika kegyetlenül megkövetelte. Meg kellett mutatni, hogy igenis megbosszulták a közkedvelt Germanicus halálát; az uralkodó és a kijelölt utód közt

[11] *F. R. D. Goodyear* az Ann. II. könyvéhez írott kommentárjában (Cambridge 1981) józan tárgyilagossággal magyarázza a tacitusi szöveget (202 skk.).

sohasem volt nézeteltérés; ha Piso Germanicus ellenségének bizonyult, akkor a császárnak sem bizalmasa, hanem nyilván ellensége; ha az apa nem gyászolja oly látványosan fia halálát, mint ahogy a köznép elvárná, az nem az érzéketlenség vagy éppen a megkönnyebbülés jele, hanem a csapás elviselhetetlenségét példázza, *azért* nem mutatkozik a nyilvánosság előtt stb., — vagyis szép szavakkal el kellett kendőzni a nehezen tagadható ellentmondásokat.

A birodalmi politika kívánalmainak megfelelő dokumentum természetesen nem tárgyilagos beszámoló a közel-keleti bonyodalmak kezeléséről, hanem hivatalos véleménynyilvánítás, egyben a közvélemény manipulálása. A *SCPP* nem azt a célt szolgálta, hogy nyilvánosság elé tárása után az emberek ítéletet formáljanak a történtekről, hanem félreérthetetlen közleményt olvashattak arról, hogyan kell értelmezni mindazt, ami a távoli provinciákban és Rómában történt.

Most visszatérhetünk a bevezetőben felvetett kérdésre: ki akarta megtéveszteni a közvéleményt? Cassius Dio a principesi rendszer kezdeti időszakának krónikájában (LIII 19) beszámol a császárkori történetírók fő gondjáról: arról, hogy nem áll módjukban a hivatalos közlések igazságtartalmáról megbizonyosodniuk. Ez nem annyit jelent, hogy a közlések egyáltalán nincsenek összhangban a tényekkel, csak annyit, hogy a közvéleményt politikai okokból bármikor meg lehetett téveszteni. Mennyiben érinti ez a felismerés a szóban forgó ügy — és a tacitusi *„sine ira et studio"* — megítélésének kérdését? Az adott esetben egybevethetjük Tacitus szokatlanul részletes előadását a hivatalos közleménnyel, és így közvetlenül érzékelhetjük a *SCPP* féligazságait (Halbwahrheiten), kihagyásait (Auslassungen) és hamisításait (Verfälschungen), mindazt, amit Tiberius a dokumentum végén saját aláírásával hitelesített: *manu mea scripsi.*

W. Eck tanulmánya még egyéb felismeréssel is gazdagítja Tacitusról megszerezhető tudásunkat: Honnan merítette az író a *SCPP* közléseihez képest megállapítható többlettudását? A per lezárása után a Piso *mellett* szóló tények nyilván nem kerülhettek be a Germanicusszal rokon uralkodók korának historiográfiájába, szó sem lehetett a „Lichtgestalt" tündöklő hírének bármi csekély elhomályosításáról.[12] Most igazolódott az a nem új, de legutóbb különösen Ronald Syme-tól meggyőző erővel képviselt tétel, hogy Tacitus igenis rendszeresen betekintett a senatusi jegyzőkönyvekbe, és így azokban olvashatta nemcsak Tiberius diplomatikus felszólalását vagy az indulatos vádbeszédeket, hanem a védelem tényfeltárásait, valamint a Plancina és az ifj. Piso felmentésére irányuló császári közbenjárások dokumentumait is. Így nemcsak a száz évvel korábbi politikai érdek juthatott szóhoz — majdnem *sine ira et studio!* — drámai előadásában, hanem a vesztes fél igaza vagy tragikus tévedése is. Mivel pedig az utókor ma már Tacitus évkönyvei *mellett* a Piso-per lezárásaként született senatusi határozatot is tanulmányozhatja, a történetíró pártatlanságra való *törekvése* hathatósabbnak bizonyult, mint a Tiberius-korabeli testület politikai szándéka. „Die Täuschung der Öffentlichkeit fand nicht statt." (Eck, 206.)

[12] Vö. Dragma I 224 skk.

SUMMARY

The resolution, passed by the senate at the end of year 20 in the action of Cn. Piso Sen., accused after the death of Germanicus *(Senatusconsultum de Pisone patre)* and representing one of the most important source-growths, helps to reconstruct not only the chronology of Tacitus' Annales (Book II), but it positively contributes also to have the sometimes debated impartiality of the historian recognized. It became namely clear that the *SC* in question fixed not that what really happened, but the regime interpreted the happenings under the pretext of official "information". Therefore, it does not represent an objective report about the near-eastern complications of the years 18—19, but it is the expression of an opinion, intended to be official and at the same time a manipulation of the public opinion. We learn more from the communications of Tacitus: the historian could also communicate the facts, cleared up by the defence or at least he could suggest them. Thus, it was not only the former political interest which could be expressed but even the truth or the tragic mistake of the defeated party. The striving of the historian after impartiality proved to be more effective than the political intention of the administration functioning in the Tiberian Age. Thus, after all, the deception of the public opinion did not meet with success even after 2000 years have been passed.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 101–107

BORZSÁK ISTVÁN

AZ ÖSSZEESKÜVŐ CALPURNIUS CRASSUS

TACITUS KALANDOS SORSÚ KORTÁRSA

Calpurnius Crassust, Tacitus kalandos sorsú kortársát („the perpetual conspirator"), R. Syme több alkalommal is említi monumentális Tacitus-monográfiájában, de „viszontagságait" (vicissitudes) sajnálatos módon érdemben nem tárgyalja. Ezt pótolta a III. Saalburg-kollokvium aktáiban D. Henning, aki fölöttébb tanulságosan ismertette a nyughatatlan (a szakirodalomban hol egzaltáltnak, hol fanatikusnak, megrögzött felforgatónak bélyegzett) Crassus-ivadék hányatott sorsát a „Vierkaiserjahr"-t követő zűrzavarok utáni évtizedekben, egészen az állítólag *iniussu Hadriani* történt likvidálásáig. Mi megpróbáltuk a kortárs Tacitus párhuzamos pályáját követni, illetőleg magyarázni: Crassus is, az ifj. Plinius is, meg még sokan asszisztáltak Domitianus „zsarnoki tombolása" mellett; és Tacitus? Nevéhez méltóan *hallgatott,* akárcsak a nyilvánosság előtt annak idején Cicero *(tacendo et latendo),* és így — az emberiség szerencséjére, okulásul — a maga módján megörökíthette a viharos század történéseit.

A PWRE Tacitus-cikkében (Suppl. XI 461) Ronald Syme monumentális monográfiájáról (Tacitus I—II. Oxford 1958) azt írtuk, hogy bár sem 'mintaszerűnek' (mustergültig), még kevésbé 'véglegesnek' (endgültig) nem mondható, sokáig nélkülözhetetlen marad. Itt idéztük egy érdemes szakértő, Henri Bardon szellemes(kedő) megjegyzését a könyvről: „Fort savant, souvent original; tout le siècle y apparaît, et même il y est question quelquefois de Tacite."[1] Valóban könnyű eltévedni Syme tudásának rengetegében (megtetézve 95 „függelékkel"), a Vörösmarty szerint „pártokkal viszályos, istentelen kor" sok-sok szereplőjének kavalkádjában. Az író ismeretségi körének tagjait Syme — a proszópográfia nagymestere — sem tudja személy szerint mind azonosítani (I 247): „they were a variegated collection... still extant from Domitians's reign." Közülük („for pedigree") Calpurnius Crassust említi elsőnek (a kortársakat bemutató 24. appendixben külön nem tárgyalja), mint „történeti és fatális nevek folytatóját", de arra már éppen csak utal, hogy kikről volna szó: Claudius és Nero áldozatairól, majd Sulpicius Galba „néhány napos szerencsétlen örököséről". Máshelyt (I 385) L. Arruntius Camillus Scribonianusról (M. Furius

[1] Riv. di cult. class. med. 3 (1961) 282.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

Camillus fiáról vagy unokájáról) jegyzi meg, hogy nem ő volt az egyedüli közszereplő „with dynastic claims of ancient prestige", aki konfrontálódott Claudiusszal.

Próbáljuk érthetővé tenni Syme odavetett szavait: A triumvir Crassus (a „gazdag") családja, melyet rokoni szálak fűztek a Calpurnius Pisókhoz, rokonságba került Pompeius családjával is, amikor M. Licinius Crassus Frugi (a 27. év consula, l. Tac. Ann. IV 62,1) feleségül vette a „nagy" Pompeius fiának (Sextusnak) unokáját, Scriboniát. (Persze nem tévesztendő össze a korábbi Scriboniával, akitől Iulia, Augustus leánya született.) Ennek a fiát, Piso Licinianust mondta Galba amaz emlékezetes trónbeszédben (Hist. I 15,1) *Cn. Pompei et M. Crassi suboles*-nek, amikor fiává fogadta.[2] A szerencsétlen sorsát ismerjük (Hist. I 43 sk.): apját-anyját Claudius uralkodása alatt (45-ben) végezték ki; *fratres eius* (Cn. Pompeium) *Magnum Claudius,*[3] (M. Licinium) *Crassum Nero interfecerat; ipse diu* (Nero alatt) *exul, quadriduo Caesar...* (Hist. I 48,1).

Syme szűkszavúan utal a további dinasztikus kapcsolatokra is: Claudius két lánya közül Octaviát L. Silanushoz, Augustus vér szerinti leszármazottjához (385,6), Antoniát pedig az imént említett — nemsokára kivégzendő — Cn. Pompeius Magnushoz (Crassus Frugi fiához) adta feleségül.

Az előkelő nemzetség a császári hatalomféltés[4] minden következménye ellenére *szaporának* bizonyult (386: the line, however, was prolific). Syme fogalmazása Tacitushoz[5] méltón pregnáns és többértelmű: igen, továbbra is szaporán produkálta a politikai áldozatokat: „No historian would be able to neglect their vicissitudes, notably Piso Licinianus (whom Galba adopted), and *the perpetual conspirator Calpurnius Crassus.*" — Sajnos, Syme, a nagy Tacitus-értő, ezen a futólagos célzáson túl mégis *negligálta* a megrögzött ('örökös') összeesküvőt.

Tehát Calpurnius Crassus, „the perpetual conspirator". Nos, a közelmúltban akadt vállalkozó a nagyvonalú Syme mulasztásának pótlására: a 3. Saalburg-kollokviumon (1998. okt. 14—17.), Traianus trónralépésének 1900. évfordulója alkalmából Dirk Henning érdekfeszítő előadást tartott a Nerva és Traianus ellen összeesküvő C.

[2] A bonyolult rokonsági viszonyok áttekinthető összefoglalása pl. *J. Hellegouarc'h* kommentárjában (a Hist. I. könyvének Budé-kiadásában: Paris 1987, 125).

[3] *J. Hellegouarc'h:* i. m.: „en raison du danger potentiel qu'ils représentaient pour l'empereur régnant (Claud.) par suite de leur ascendance."

[4] Ennek a hatalomféltésnek korábbi megnyilvánulásaként *E. Lefèvre* (az *„Otium — negotium"* c. gyűjteményes kötetben, szerk. *E. Sigot,* Wien 2000, 210) Horatius II 16. ódájának mondanivalóját közvetve M. Licinius Crassusszal, a Kr. e. 30. év consulával is kapcsolatba hozta: az illetőnek Kr. e. 27-ben *ex Thraecis et Geteis* (CIL I² p. 50) tartott triumphusa annyira irritálta Augustust, hogy a balkáni hadjáratban szerzett *spolia opima* ünnepi felajánlását már megakadályozta, majd a vetélytársnak érzett Crassusivadékot a politikai életből végképp kiszorította. — Ami Augustus érzékenységét illeti: miután Agrippa a senatustól jóváhagyott triumphust kétszer is visszautasította, példamutatása nyomán mások sem sokáig él(het)tek ezzel a köztársasági ízű kitüntetéssel, hiszen csak *legatus*-ai voltak a princepsnek; vö. Suet., Aug. 38,1; *Mommsen:* Staatsr. I³ 135 sk.; RE „Ornamenta" 1121.

[5] És Vergiliushoz: a költő festői megfogalmazását (Aen. VI 783 *felix prole virum*) az ellenkezőjére fordítva a *proles Pisonum (Crassorum...)* igencsak *infelix* volt.

Calpurnius Piso Crassusról,[6] és egy jegyzetben (72,2) felsorakoztatta azokat az elmarasztaló aposztrofálásokat, amelyekkel hősünket következetesen illetik: „un fanatico" (R. Paribeni), „un esaltato", „maniac for conspiracy" (A. Garzetti), „that inveterate conspirator" (Bennett); a Calpurniusokról általában: „Crassus hat wohl das revolutionäre Potential seiner Familie geerbt", „eine Dynastie von Umstürzlern" (Hofmann—Löbl).

Henning előadásából nemcsak a szükséges proszópográfiai eligazítást kapjuk meg a *Calpurnii Pisones Frugi* és a *Licinii Crassi* rokoni kapcsolatairól, az előkelő nemzetség *capax*[7] *imperii* voltáról, hanem szembesülünk a „Crassus-ház" irányában nem titkolt uralkodói gyanakvással és a rivális arisztokrata családok féltékenykedésével is. Ez a gyanakvás és ellenségeskedés érthetővé teszi az érintett főszereplők esetenkénti vagy éppen következetes reagálását is. De igazából akkor ütjük fel a fejünket, amikor a „megrögzött összeesküvő" születési dátumát olvassuk: „wohl um 54/55 n. Chr. geboren", vagyis Tacitus kortársával van dolgunk![8]

Henning azonban mindössze egyszer hivatkozik Tacitusra, mégpedig a következő összefüggésben: Hősünk nagyszüleit és legidősebb fiukat, Cn. Pompeius Magnust — tulajdon vejét! — Claudius már korábban kivégeztette; ő maga tizenkét éves lehetett, amikor Nero jóvoltából az apja is hasonló sorsra jutott, majd a polgárháború zűrzavarában három nagybátyja (köztük a Galbától adoptált *quadriduo Caesar*), — ekkor esik szó (egy árva jegyzetben: 72,9) Tacitusról, mint aki a Flavius-párt győzelme után egy *delator* bűnei közt említi a „Crassus-ház megdöntését" (Hist. IV 42,1 *subversa Crassorum … domus*).[9] Mikorra Rómában helyreállt a rend, a nemrég még népes családnak mindössze három férfitagja maradt életben: Calpurnius Crassus és két fivére (L. Scribonius Libo Rupilius Frugi és Licinius Scribonianus Camerinus). „Ilyen tapasztalatok birtokában érthető, hogy a princepsi rendszerhez fűződő viszonyuk ekkoriban fölöttébb elhidegült" (67: dürfte ihr Verhältnis zum Kaisertum damals einen Tiefpunkt erreicht haben).

Gyökeres változást jelentett a flaviusi konszolidáció: a senatus mindjárt 70 elején rehabilitálta az Otho párthíveitől felkoncolt Pisót (Crassus nagybátyját); ugyanakkor az imént említett delatort (Regulust), aki nagyban hozzájárult Crassus apjának elítéltetéséhez, *nem* mentesítette vádlói szerepének következményei alól. Szebb napok virradtak a megtépázottakra: Crassus és fivére — csak úgy, mint Tacitus! — már Vespasianus alatt örvendezhetett *dignitas*-ának, amit Titus tovább öregbített, Domitianus pedig *longius provexit.* 87/88-ban mindketten *consul suffectus*-ok és előkelő papi testületek tagjai, Crassus nővére *virgo Vestalis maxima,* egyik leánya ugyancsak Vesta-szűz. Domitianus kedvezése a napnál világosabb, *és viszont,*

[6] Traianus in Germanien, Traianus im Reich. Szerk. *E. Schallmayer,* Bad Homburg 1999, 67 skk.

[7] L. alább, 119 skk. l.

[8] Legújabban *A. R. Birley* a történetíró születési évét nem tenné 58-nál korábbra: The life and death of Corn. Tac. Historia 49 (2000) 236.

[9] L. *E. Koestermann* kommentárját (*ad* Ann. IV 62,1): „Kaum eine der alten römischen Familien wurde in der Kaiserzeit so vom Unglück heimgesucht."

Crassus elkötelezettsége is Domitianus mellett. (Közben ne feledkezzünk meg Tacitus karrierjének hasonló alakulásáról!)

96 szeptember 18-án Domitianus összeesküvés áldozata lett, és gyilkosai a 65 éves M. Cocceius Nervát emelték trónra. Nemsokára azonban újabb mozgolódásról értesülünk, ezúttal Nerva ellen. Crassus benne van az összeesküvésben: bizonyos katonákat *(milites),* feltehetőleg a praetorianusokat próbálta *ingentibus promissis* megnyerni, — ugyan mi végből? Henning több motívumot is kikövetkeztet: a Flaviusok iránt elkötelezett Crassusok nyilván *elítélték* Domitianus meggyilkolását; Nervának annak idején (68-ban) szerepe lehetett a Piso-féle összeesküvés felszámolásában (73, 18) és így — közvetve — Crassus apjának kivégeztetésében is; jutalmul kapta meg a triumphatori díszjelvényeket *(ornamenta triumphalia).* Tény, hogy a senatus tagjainak a vélekedése a császárgyilkosság megítélésében kezdettől fogva megoszlott (akárcsak hajdanán a március idusán történtek kérdésében): a többség örömmel üdvözölte a „zsarnokság" remélt megszűntét, míg a Domitianusszal együttműködők megtorlástól tartottak és bizalmatlanul tekintettek az új császárra, bár az esküvel ígérte bántatlanságukat. Domitianus volt hívei mindenesetre veszélyeztetve érezhették magukat, úgyhogy akcióik nem minősíthetők teljesen indokolatlannak.

Mindez beleillik a 97. év politikai manővereinek összképébe. Az idős Nerva személye nyilván csak átmeneti megoldást jelentett. A helyzet tisztázatlanságával magyarázható M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus syriai helytartó jelentkezése.[10] Domitianusnak ez a jónevű tábornoka adoptáltatás révén magának szerette volna a trónt biztosítani; a Domitianus-párti senatorok között (talán a testőrgárdában is) mindenesetre akadtak hívei. Próbálkozása eleinte sikeresebbnek ígérkezett, mint a másik igénylőé, a *radikális* Crassusé: ha Nervát likvidálják, ki adoptálhatná Nigrinust? Az elszánt összeesküvőnek a senatusi *kisebbség* támogatásával, ráadásul megfelelő katonai háttér híján rövidesen szembe kellett néznie a *crimen laesae maiestatis*-szal. Ez alkalommal azonban szerencséje volt: Nerva állta a szavát és a senatori rangú Crassust nem küldte halálba, csak enyhe száműzetésbe, a Cicerótól (Fam. VII 12,1) a boldog epikurosi *ataraxia* színhelyéül ajánlott Tarentumba (vö. Hor. C. II 6,21). Időközben a Domitianus-pártiak annyira megerősödtek, hogy a praetorianusok nyomásával kivitték a császárgyilkosok elítéltetését, és próbálták Nigrinus adoptáltatását is kikényszeríteni. Ez azonban már ellenállásba ütközött: a domitianusi „zsarnokság" elutasítói *más* jelöltet kerestek és találtak — Traianus személyében.[11] Traianus adoptálá-

[10] Vö. *Alföldy G.:* M. Corn. Nigrinus Curiatius Maternus, General Domitians und Rivale Traians. Chiron 3 (1973) 331 skk.

[11] A helyzet korántsem lehetett olyan egyszerű, amint azt *R. Hanslik* (RE Suppl. X 1039, vö. Kl. Pauly V 920) feltételezi: „Die Spanier und die Vornehmen aus der Narbonensis, die in Rom hohe Posten innehatten, dürften Nerva dazu bewogen haben, am 27. Okt. 97 wegen eines drohenden Praetorianeraufstandes Tr. in Abwesenheit zu adoptieren." — Mellesleg: Q. Glitius Atilius Agricola (Tacitus consultársa 97-ben) korábban (87 táján) Hispania Tarraconensisben együtt szolgált Traianusszal, l. *R. Hanslik:* RE Suppl. X 1096; *Syme:* Tac. I 32,1.

sával Nigrinus ambíciói időszerűtlenné váltak: Nerva hamarosan (98 januárjában) meghalt, és Traianus vette kezébe a hatalmat, Nigrinust pedig sürgősen félreállította.

A száműzött Crassus *következő* akciójáról nem sokat tudunk. Cassius Dio kivonatában (68,16,2) az áll, hogy Traianus az *ellene* összeesküvőket (köztük Crassust) a senatusszal elítéltette (ἐτιμώρει ἐσάγων ἐς τὴν βουλήν). A Historia Augusta Hadrianus-életrajzának homályos fogalmazásából (5,5) arra következtethetünk, hogy már nem Tarentumban, hanem később „egy szigeten" végzett vele egy bizonyos *procurator, quasi res novas moliretur,* — mégpedig Hadrianus tudta nélkül *(iniussu eius).* Egyéb forrásokból annyit lehet kihámozni, hogy 101 decembere *előtt* fosztották meg pontifexi méltóságától, későbbi sírfeliratáról pedig valamikor eltüntették a nevét és tisztségeinek felsorolását (CIL VI 31724). Mindez nem függhet össze a korábbi (Nerva ellen tervezett) összeesküvéssel, csakis egy Traianus alattival (vagyis 98 jan. után). Mi indíthatta az új uralkodót a Nerva enyheségéhez képest szigorúbb megtorlásra? Traianus nemcsak megbízható híveit juttatta fontos posztokra, hanem vetélytársaival (pl. Nigrinusszal és támogatóival) és ellenfele híveivel is le kellett számolnia. Elképzelhető (Henning, 71: es ist gut vorstellbar), hogy Calpurnius Crassus végleges „kikapcsolása" is a bemutatkozó Traianus biztonsági intézkedéseinek lehetett része. Nem tudhatjuk, hogy Crassus mivel szolgált rá büntetésének súlyosbítására (a rendelkezésünkre álló kevés dokumentum szövegezése túl általános): az új császár mindenesetre alkalmat kínált a senatus urainak, hogy Nerva korábbi ítéletét „korrigálják", ugyanakkor lojalitásukat is bizonyíthassák.

Az utolsó felvonás cselekvényét (ama bizonyos *procurator* parancs nélküli parancsvégrehajtását) már említettük. A Historia Augusta szerint Traianus testőrségének praefectusa Hadrianusnak *per epistolas* azt tanácsolta, hogy potenciális ellenfeleit végeztesse ki; Hadrianus ennek ellenére *kegyesnek* bizonyult és senkit sem bántott, *bár* később (mikor?) az utolsóként megnevezett Crassust, „amikor (mikor?) eltávozott a szigetről, *quasi res novas moliretur,* egy procurator a császár parancsa nélkül megölte". A hivatalos közlés ennyit árul el, csak a történtek valóságos lefolyását nem. Ha arra gondolunk, hogy a kegyes császár mindjárt az elején *négy* marsalljától sietett rövid úton megszabadulni,[12] akkor egy jó ideje süllyesztőbe juttatott, politikailag gyanús személy eltüntetése már igazán nem számított. Crassus likvidálása feltehetően *nem iniussu principis* történt; ezt dokumentálja nevének látványos eltüntetése a családi síremlékről.

Henning okfejtéséből — a számos feltételezés és bizonytalanság ellenére — annyi világosan kitetszik, hogy Calpurnius Crassus egykor Domitianus meggyőződéses híve és lekötelezettje, Nervának politikai ellenfele volt, — amihez súlyos személyi sérelmek járultak. Nem csak a maga erejében bízhatott, amikor a Nerva utódlásáért folytatott küzdelemben Nigrinus és Traianus mellett — mint *capax imperii* — ő is

[12] Vö. *Syme:* Tac. I 245: „A new reign began, as often, in crime. Calpurnius Crassus merely paid the penalty of a dynastic name, an anachronistic survival."

próbált belekóstolni az *imperium*-ba (vö. Tac., Ann. VI 20 — Galbáról). Neki nem sikerült. *Nagy* név viselőjeként nagy árat kellett fizetnie csökönyös nagyratöréséért. Közben folyvást az járhatott az olvasó eszében, hogy a *más* tekintetben nagy kor- és pályatárs, a politikus és történetíró Tacitus *hogyan* élte át (szenvedte meg) a principatus első századának vérgőzös kavargását. Tacitus nem a törzsökös fővárosi arisztokrácia zárt köréből került ki, de azt már Claudius is megmondta, hogy Rómának „nincs oka elégedetlenségre, amiért a Balbusok Hispaniából és nem kevésbé jeles férfiak Gallia Narbonensisből *átjöttek*. Utódaik itt élnek és e haza szeretetében nem maradnak el mögöttünk" (Ann. XI 24,3). Amikor Tacitus ezt írta, a Caesarok helyét már a nyugati provinciák szülöttei foglalták el (Syme, Tac. II 624). Feltehetőleg az ő családja is Narbonensisből „jött át" és Róma féltésében-szeretetében nem maradt el Crassusék mögött.

Nem tudjuk, *mi*nek köszönhette, ő maga látványosan Vespasianusnak köszönte a *latus clavus*-t (Hist. I 1,3 *dignitatem nostram a Vespasiano inchoatam*), miután ama „hosszú év" három másik uralkodóját sem jó, sem rossz oldalukról nem volt alkalma megismernie. Titus (vagy inkább már Domitianus) mellett betöltött bizalmas beosztására *(quaestor Augusti)* Alföldy Géza derített fényt;[13] Agricola leányával tizennyolchúszéves korában kötött házassága után (Birley feltevése szerint, i. h. 236 sk.) elképzelhető, hogy 77 és 79 között *tribunus militum*-ként Britanniában szolgált apósának valamelyik legiójában. Annyi bizonyos, hogy Agricolához bensőséges érzelmi szálak fűzték, és akkor máris elfogadható magyarázatot találunk arra a bántó tényre, hogy a Flaviusok pártfogoltja, aki Vespasianusról megírja, hogy uralkodása előtti kétes híréhez *(ambigua fama)* képest *solus omnium ante se principum in melius mutatus est,* — egészen kivételes dicséret! — jóakaróját, Domitianust, még haló porában sem győzi eléggé gyalázni. Láttuk, hogy urát Crassus 96 szeptembere után sem tagadta meg, kitartott mellette, — igaz, hogy zavaros egyéni ambícióinak szolgálatában. Hát Tacitus? Nem gondolhatunk másra, csakis Domitianus birodalmi stratégiájának elutasítására: aki megakadályozza a szinte Nagy Sándor-i méretű hadvezért (már mint a derék Agricolát) a legtávolabbi Nyugat meghódításának befejezésében, dolgavégezetlen hazaparancsolja és java férfikorában tespedésre kárhoztatja, annak minden egyéb cselekedete és gesztusa is elítélendő, személye pedig hitvány zsarnokká bélyegzendő.

Ami most már a *folytatást* illeti: emlékezünk a Traianus személyéhez fűzött reménykedésre, az új idők, boldog emberöltő hajnalhasadásának lelkes meghirdetésére (Agr. 3,1). Emlékezünk a kínzó önvád megvallására is: *nostrae duxere Helvidium in carcerem manus, nos Maurici Rusticique visus, nos innocenti sanguine Senecio perfudit* (Agr. 45,1). Crassus is (Plinius is ...) asszisztált a „zsarnoki" tombolás mellett, de már a traianusi *folytatás* mellett nem asszisztálhatott, legfeljebb — egyelőre — a kies

[13] *Alföldy G.*: Bricht der Schweigsame sein Schweigen? Eine Grabinschrift aus Rom. Röm. Mitt. 102 (1995) 251 skk. = Ant. Tan. 39 (1995) 61 skk.

Tarentumban szövögethette zsarnokbuktató terveit. Más alkalommal[14] a Cicero-ismerő és -idéző Tacitusra hivatkoztunk, aki kényszerű hallgatása közben talán *féligszabad* voltát próbálta elfogadtatni önmagával és az utókorral, akárcsak *eloquentissimus* elődje: *semiliberi saltem simus, quod assequemur et tacendo et latendo* (Cic., Att. XIII 31,3).

Kemény Zsigmond „Két boldog" című emlékezetes novellájának hőse is — az 1850-es évek Magyarországának lehetőségeit példázva — „összhangzásba hozá erélyét a viszonyokkal s az eszély igényeivel".[15] Crassus nem jutott el Kun Kocsárd keserves megvilágosodásáig, és áldozatává vált politikai rögeszméinek, Tacitus pedig nevéhez méltóan *hallgatott,* és így — az emberiség szerencséjére — nem jutott az Allah rendelésébe belenyugvó Csiaffer basa sorsára.

SUMMARY

Calpurnius Crassus, the adventurous-fated contemporary (the perpetual conspirator) of Tacitus, is mentioned by R. Syme in his monumental monography on several occasion, but it is regrettable that he does not deal with his vicissitudes on the merits. In the minutes of the 3rd Saalburg-conference, this was substituted by D. Henning who very instructively discussed the troubled fate of the restless (branded partly as eccentric, partly fanatic and confirmed subverter in professional literature) Crassus-offspring in the decades of the disorders following the "Vierkaiserjahr" up to his murder, committed supposedly *iniussu Hadriani.* We tried to follow up or rather to explain the collateral career of the contemporary Tacitus: both Crassus and Plinius and many others assisted the "tyrannical fury" of Domitianus: and Tacitus? Worthily of his name, he remained silent, similarly as Cicero did before the publicity in his time *(tacendo et latendo)* and so — in his manner — he could eternize the happenings of the stormy century for the edification and good luck of the mankind.

[14] Dragma I 239.
[15] Vö. Dragma I 310.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 109–117

GLOVICZKI ZOLTÁN

ICARUS

Pygmalion és Arachne figuráját Ovidius paradigmatikus művészábrázolásaként tartjuk számon. Magától értetődne a Metamorphoses VIII. énekében szereplő Daedalus-epizód hasonló értelmezése. A részlet elemzése és összehasonlítása a téma Ars Amatoria-beli feldolgozásával ugyanakkor egyértelművé teszik, hogy a későbbi változat középpontjába az archetipikus Daedalus helyett Icarus alakja kerül. Õ jeleníti meg egyúttal az ovidiusi költőideál számos markáns vonását: meghatározva szerzőnk viszonyát a közönséghez, az idejét múlt vagy éppen kisszerűnek tartott művészi magatartásformákhoz, saját költői ambíciói beteljesülhetetlenségéhez.

Az Ovidius-irodalmat régóta foglalkoztatják a Metamorphosesben megjelenő esztétikai, poétikai szempontú, vagy a költői lét értelmezését adó paradigmatikus epizódok. Arachné vagy Pygmalion történetét mára egyértelműen ilyenekként tartjuk számon. Magától adódik e sorba a *művész* egyik archetípusának, Daedalusnak az alakja is. A Metamorphoses VIII. könyvének korábbi elemzői és kommentátorai azonban a szöveg értelmezése helyett beérték a mitologéma esetleges forrásainak és párhuzamainak csoportosító bemutatásával.[1] A cél hagyományosan annak igazolása, hogy Ovidius mítoszváltozatának valamennyi eleme korábban is ismert volt, sőt költői előzménynek is nyomára akadhatunk. A téma hálásnak tűnik, hiszen Daedalus és Icarus menekülése önállóan is számtalan formában feldolgozott hérósztörténet. Hálásnak tűnik annak ellenére, hogy e bemutatás rendre az írott forrásokra korlátozódik, melyeknek pedig az Ovidius forrásvidékét feltérképező rendelkezése Knaack 1902-es dolgozatával[2] — a lehetőségekhez képest — lezárult. Igaz, a két legfontosabb lehetséges költői minta (Kallimachos Aitiája és Euripidés Krétése) behatárolá-

[1] Így legigényesebben *Fr. Bömer* (P. Ovidius Naso: Metamorphosen. Buch VIII—IX. Heidelberg 1977); a legfontosabb angolszász kommentátorok a részletnek feltűnően kevés jelentőséget tulajdonítanak (Ovid's Metamorphoses. Books 6—10. Ed. with comm. by *W. S. Anderson.* Oklahoma 1972.; Ovid Metamorphoses, Book VIII. ed. by *A. S. Hollis.* Oxford 1970.)

[2] Zur Sage von Daidalos und Ikaros. Hermes 37 (1902) 598—607.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

sával (melyek vonatkozó részleteinek ismerete töredékesnek is alig mondható[3]) elsősorban arra hívja fel a figyelmünket, hogy e művek hatása még a görög költői előzmény szilárd feltételezése esetén is legalább vitatható, ez azonban — ha úgy tetszik — a kérdés további nyitottságát is jelentheti. Másfelől: nem jutunk messzebb akkor sem, ha pusztán a cselekmény párhuzamait keressük. A menekülés történetét nem ismerő, az Icarus alakját mellőző és a repülés helyett tengeri utazásról szóló gyakoribb változatok kizárása után olyan variációt kutatva, ahol az ovidiusi szüzsé csaknem valamennyi fontosabb eleme jelen van, a sokszor elemzett feldolgozások közül mindössze kettő marad: Hyginus meséje és Apollodóros *Bibliothéké*-je. Mindkét szöveg a Metamorphoses után keletkezett. Mindezek ismeretében két esetben indokolt az ovidiusi Daedalus és Icarus-történet forrásainak kutatása és bemutatása: ha a szöveget valamely újabb forrásponttal sikerül összevetnünk, vagy ha a meglévő forrásokat valamely lényegesen új szempont alapján tudjuk értékelni.

Az elsősorban *görög irodalmi* előzményeket feltételező szakirodalom számára az esetek többségében érdektelen maradt a mitologéma *képzőművészeti* megjelenése és római *aranykori* ismerete. Előbbi még akkor is sokat mondhat számunkra, ha a történet vizuális ábrázolásában és az ábrázolás ikonográfiai azonosításában nyilvánvaló jelentősége van a szárnyak készítésének és használatának.[4] Tény ugyanis, hogy a repülő Daedalus alakja már több Kr. e. IV. századi etruszk ábrázoláson megjelenik, a szárnyas Icarus önálló képe a görög világban a VI. századtól többször; sokáig népszerű római bronzszobrainak egy példánya pedig egészen Aquincumig eljutott.[5] A szárnyat készítő Daedalus és Icarus vázaképen először az V. századi Dél-Itáliából ismert, italikus-római gemmákon a II—I. sz.-tól, a két repülő alak vázaképen a VI. sz.-i itáliai görögség körében jelenik meg, de az V. században már egy etruszk aranybullán is szerepel. Még olyan jellegzetesen ovidiusinak tartott elemek képzőművészeti párhuzama is kimutatható, mint a repülés egyfajta kontrasztjaként szereplő halat fogó alak vagy Perdix megjelenése a történetben.[6] A történetnek Ovidiusnál is meghatározó elemei terjednek azután egészen a római császárkor domborműveiig és falfestményeiig, alighanem költőnk hatására is. Még a falfestmények esetében is — melyeknek Daedalus is Icarus repülése és Icarus bukása a megmaradt emlékek mennyiségéhez mérten váratlanul sok esetben témája, — óvatosan kell bánnunk a párhuzammal. Miközben korábbi kutatókkal együtt egyértelműen Ovidiusszal hoz-

[3] Előbbi jelentéktelen párhuzamot jelentő 23. töredéke mellett egy Homéros-scholion utalása szerint foglalkozott a történettel (id.: Callimachea. Ed. *O. Schneider.* Leipzig 1873, 119), utóbbira ugyancsak egyetlen — ezúttal Aristophanéshoz írt — scholion-hely tesz néhány szavas utalást (id.: Nauck, Trag. Graec. Fragm. 401.)

[4] Az ikonográfiáról vö. *J. D. Beazley:* Icarus. JHS 47 (1927) 222—233.

[5] Utóbbiakról bővebben: *N. Kokolakis:* The iconography of Icarus. In: *P. Oliva, A. Frolikova* eds.: Concilium Eirene 16. Prague 1982. 25—30.

[6] *H. J. Rose:* Ikaros and Perdix on a fifth-century vase? JHS 48 (1928) 9—10.

hatnók kapcsolatba a fennmaradt ábrázolásokat, a későbbi árnyaltabb elemzés[7] rámutatott arra, hogy a teljes pompeji leletanyag tematikus és formai jellemzői az augustusi és horatiusi klasszicizmushoz állnak közelebb. Másfelől: a tíz ma ismert ábrázolás mindegyike legalábbis évekkel a Metamorphoses megírása után keletkezett, s noha ezúttal valóban joggal számolhatunk azok elveszett római vagy hellénisztikus mintáival, konkrétan legfeljebb a fordított hatást vizsgálhatjuk. Ezt viszont a képek legalaposabb elemzője, Ph. von Blanckenhagen még olyan esetekben is határozottan elutasítja, mint a már említett — Ovidiusból ismert — halászalak megjelenése.[8] Nem célunk azonban, hogy a fönti felsorolással Ovidius képi forrásait próbáljuk keresni. Ténynek látszik viszont, hogy a Daedalus és Icarus-történet ovidiusi változata a Mediterraneum egészében elterjedt, a koracsászárkori Rómában pedig jellemzően ebben a formában volt ismert. Ha Hyginus meséi ebből a szempontból érdektelenek is, itt nyer jelentőséget az apollodórosi Bibliothékével kimutatott párhuzam, valamint az aranykor más költőinek Daedalus-képe is. Horatius éppen Vergiliushoz írt ódájában hivatkozik a merészen szárnyaló Daedalusra (I 3,34), de a IV. 2. óda kezdőképe és különösen a c. II 20. egésze önmagában is igazolja állításunkat. Vergilius Aeneisében (VI 14 skk.) a Hesperiába érkező főhős elsőként a szintén ide menekülő Daedalusnak Phoebus templomát díszítő domborműveit pillantja meg, s közben nem marad el az Icarus-tragédia emléke sem. Amikor tehát Ovidius az Ars amatoriában először nyúl e mitologémához, a feldolgozás technikai jellemzőin és a történetnek a mű egészébe történő beágyazásán kívül szinte semmi észrevehető újdonsággal nem szolgál, s így egyúttal konkrét forrásának mibenléte is érdektelen. Ha pedig a Metamorphoses változata a korábbihoz képest bármiféle komolyabb eltérést mutat, azt az eddigiek ismeretében aligha tulajdoníthatjuk bármiféle „külső forrás" hatásának. A VIII. könyvben olvasható leírás elemzésének egyetlen adekvát párhuzama tehát az Ars Daedalus-története.

Az elemzés kísérlete természetesen eleve a szöveg önálló, esetleg *irodalmi* jelentőségének feltételezésén alapul. Az utóbbi évek néhány vonatkozó tanulmánya és utalása — kevés speciális szempontú megközelítést leszámítva[9] — e jelentőséget elsősorban Daedalus *hybris*ének és az egész történet „átváltozásként" való szerepeltetésének kérdésében kereste.[10] Hogy a történetben valójában kinek miféle „átalakulása" dominál, valóban vitatható, ám egyúttal eldönthetetlen kérdés. Az ebből a

[7] *K. Schefold:* La peinture Pompeienne (Collection Latomus 108.) Bruxelles 1972, főként: 132. és 135. skk.; *Ph. von Blanckenhagen:* Daedalus und Icarus on Pompeian Walls. Mitteilungen des Deutschen Arch. Inst. Röm. Abt. 75 (1968) 106—143. *passim.*

[8] I. m. 134.

[9] *M. H. T. Davisson:* The observers of Daedalus and Icarus in Ovid. C. W. 90 (1997) 263—278.; *R. Faber:* Daedalus, Icarus and the fall of Perdix. Continuity and allusion in the Metamorphoses 8, 183—259. Hermes 126 (1998) 80—89.

[10] Így legutóbb, az addigi szempontokat is összefoglalva *M. Hoeffmans:* Myth into Reality: The metamorphosis of Daedalus and Icarus (Ovid. Met. VIII. 183—235.) A. C. 63 (1994) 137—160 és *L. Spahlinger: Ars latet arte sua.* Die Poetologie der Metamorphosen Ovids. Stuttgart und Leipzig 1996, 151—160.

szempontból nyilvánvalóbb történetekhez képesti feltételezett különlegességét, melyet esetleg összekapcsolhatunk a mű egészében elfoglalt központi helyével, mind strukturális, mind tartalmi szempontból elveti G. Tronchet meggyőzően alapos elemzése.[11] Daedalus *hybris*e, esetleg az istenek által megítélt *ember* bűne és bűnhődése hasonlóan kézenfekvő elemzési szempont. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a Metamorphoses-változat legszembeötlőbb újdonsága Perdix szerepeltetése, akit Daedalus előzőleg féltékenységből — ráadásul *„ex sacra arce Minervae"* — a halálba taszít, s a szerencsétlen ifjú megmentése kimondva is a Daedalus világában is főszereplő Minerva dühét tükrözi. Ehhez járul még a repülés isteni világának meghódítása, mely már Phaethon esetében is súlyos következménnyel járt, s melynek jelentőségét alátámaszthatja a három földi szemlélő, akik kétséget kizáróan *„istennek"* hiszik az apát és fiút. A *hybris*-motívum hangsúlyozása azonban több zavaró kérdést hagy maga után. Ha a repülés ténye számít *hybris*nek, akkor miért nem Icaruséról beszélünk elsősorban? Ha a *hybris* a szárny megalkotása, s valóban ez lenne a történet szerepeltetésének központi motívuma, akkor mi indokolja Icarus alakjának és tragédiájának ugyancsak központi szerepeltetését — ha mégoly nagy tragédia is ez az apa számára? Ha Perdix esete adja a vezérfonalat, újra csak az a kérdés: miért Icarus bűnhődése az isteni bosszú? A gyermekként nevelt tanítvány halálba taszításáért a fiú halálával bűnhődni, majd egyedüli élőként célba érni: vajon elég meggyőző erkölcsi és művészi kompozíció-e? S végül: ha Perdix szerepeltetése és Icarus halála között ok-okozati összefüggés keresendő, miért áll a két történet fordított sorrendben?

Kérdéseink egy részére Ritoók Zsigmond — részben Frontisi Ducroux elméletéből kiinduló — elemzése adott meggyőző választ.[12] Ritoók három kényesen kiegyensúlyozott fontosságú szereplőt lát Daedalusban, Icarusban és Perdixben.[13] A művészi lét és hivatás három útját, melyek közül kimondva és allegorikusan is Daedalusé áll *középen.* A dolgozat nemcsak ennek a jelentőségteljes allegóriának a meghatározásával lép túl a korábbi megközelítéseken, de azzal is, hogy felhívja a figyelmet a Daedalus—Icarus szembeállításban rejlő *prodesse — delactare/delectari* poétikai dilemmára, esetleg konkrétan Horatius és Ovidius költői szándékának megjelenítésére.[14] Továbbra is kérdés marad, vajon e háromszintes kompozícióban nem zavarja-e a Daedalus—Icarus/*prodesse—delectare* ellentétet Perdix alakja, aki szélsőségesen az egyik oldalon áll. Ugyancsak itt érdemes fölvetni végül azt a problémát is,

[11] La Métamorphose á l'oeuvre. Recherche sur la poétique d'Ovide dans la Métamorphoses. Louvain—Paris 1998, *passim.*

[12] *Ritoók* elemzése előbb magyarul: Daedalus és Icarus története a Metamorphosesban. A latintanítás időszerű kérdései I. (Budapest. 1987) 17—26., részletesebben: Amphion und Icarus. AAH 36 (1995) 87—99. Vö. *F. Frontisi-Ducroux:* Dédale. Mythologie de l'artisan en Grèce ancienne. Paris. 1975, 159. skk.

[13] A három szereplő, különösen Daedalus egyaránt kedvező megítélését szolgálná a Perdix-történet hátravetése, illetve a Daedalusszal kapcsolatos egyéb információk csoportosítása vagy elhallgatása.

[14] A nyilvánvaló generációs hasonlóság mellett Daedalus *„aurea mediocritas"*-a és Icarus egyedül Ovidiustól hangsúlyozott *játékossága,* a repülés *gyönyörűségének* érzékeltetése alapján.

vajon valamely elvont olvasásszociológiai, kultúrtörténeti körülmény szülötte vagy Ovidius Metamorphosesének hatása, hogy az epizódot szinte kizárólag Ovidiuson át megismerő későbbi korok olvasói számára a történet főszereplője minden kétséget kizáróan a saját vesztébe rohanó *Icarus* lett? Hiszen míg az ókori feldolgozásokban, így Vergiliusnál, Horatiusnál és az Ars Amatoriában is *Daedalus* repülése a cselekmény fő szála, addig az utókor szemében Daedalus hamarosan Icarus kísérőjévé és rezonőrévé zsugorodik,[15] s a XX. századra eredeti jelentőségében és jelentésében szerepeltetni hiperintellektuális utalássá válik.[16] Nem kis szerepe lehet ebben az iskolai olvasmányként is klasszikussá vált történet végtelenségig leegyszerűsíthető és *Icarusban* testet öltő erkölcsi tanulságainak vagy más irodalomtörténeti szempontoknak, de Ovidiusnál maradva figyelmet érdemel az az apróság, hogy már költőnk életművében is a többször idézett mitologéma a korai költeményekben (Her. XVIII 39; Ars II.) ugyancsak Daedalus nevéhez kötődik, míg későbbi műveiben többször történik utalás önmagában *Icarus* tragédiájára (Fasti IV 283—284., Tristia III 4,22; I 1,90). E kicsiny változásnak a jelentőségét korábban felvetett problémáinkkal együtt világíthatja meg a Metamorphoses szövegének részletesebb elemzése, melynek alapjául — a bevezetésben elmondottaknak megfelelően — az Ars változatával való összevetés szolgálhat.

Az Ars II. könyvének bevezetésében Daedalus az utolérhetetlenül szárnyaló Amor párhuzamaként szerepel, mint a műben többször megjelenő mitológiai *exemplumok* egyike. A Metamorphoses változata természetesen nem bír hasonló — a mű egészéből kiemelhető — funkcióval. A két elbeszélés első olvasatra mind témáját, mind terjedelmét tekintve szinte egyező. Az első változat 77 sorából nagy részt kap Daedalus bevezetője, mely az előzményeket mondja el: a Metamorphosesben ezek önállóan szerepelnek, tehát itt értelemszerűen hiányoznak. Az utóbbi 52 soros szöveget viszont kiegészíti Perdix története, mely nemcsak tematikusan, de kompozíciós szempontból is szervesen kötődik ahhoz: az Ars 20 soros Daedalus-prológusa után a repülés előkészítésének 28 sora, majd a 26 soros repülés helyett itt 5 sor bevezetést követően szabályos rendben következik az előkészítés, a repülés és Perdix történetének 24-24-24 sora. Az előzmények leírására — melyek lépten-nyomon a tragédiát vetítik előre (196., 204—205., 210—212., 215. sorok) — „válaszol" Perdix, aki a repülés következményeinek szemléléséből kiindulva annak *korábbi előzményeit* tárja elénk.

A két szöveg felépítésének belső eltérései természetesen a műfaji különbségeket is tükrözik.[17] Ezeken túlmutatnak azonban az alábbiak: Icarus szerepeltetése a Met. 195—200. sorában; a 211—215. sor madárhasonlata, mely — az előbbihez

[15] A történet utóéletének fontosabb összefoglalásai: *N. Rudd:* Daedalus and Icarus. In: Ovid renewed. Ed. By *Ch. Martindale.* Cambridge 1988. 21—53.; *Havas Lászlóné:* A „Daedalus és Icarus"-téma utóélete. In: *N. Horváth M., Katona Rezsőné:* Tanári kézikönyv. Budapest 1985. 278—281.

[16] Így pl. *J. Joyce* Ulyssesének Stephen Dedalus-alakja.

[17] Ezekről összefoglalóan: *M. von Albrecht:* „Epische" und „elegische" Erzählung. Ovids zwei Daedalusfassungen. A „Römische Poesie. Texte und Interpretationen" c. kötetben, Heidelberg 1977, 63—79.

hasonlóan — félsornyi Ars-utalást bont ki; a 217—220. sorokban az Ars horgászát fölváltó három szemlélő megjelenése s végül a repülés leírásáénak szerkezete: a Met. 223—235. szigorúan zárt leírása helyett az Arsban még a 77—82. sorok kétféle excursusa szakítja meg a jelenetet. A Metamorphoses-változat epikus jellege, esetleg igényesebb megformálása mellett az utóbbi eltérések a két szöveg bizonyos fokú *tematikus különbségéből* adódnak.

Az Ars Daedalusa *sikeres feltaláló.* Ovidius elmeséli a korban — mint láttuk — nélkülözhetetlenül hozzá kapcsolódó Icarus-tragédiát, de szinte groteszk módon veti el annak bármiféle jelentőségét a 96—97. sorok éles kontrasztjában: *...ossa tegit tellus, aequora nomen habent. / non potuit Minos hominis conpescere pinnas...* A Metamorphosesben Daedalus egyfelől nyilvánvalóan nem sikeres, és így a történet egész alaphangja megváltozik, másfelől „főszereplőként" sem egyértelműen ura a történetnek. Míg ugyanis az elemzők a Daedalus-mondakör elszakíthatatlan részeként kezelik „Daedalus és Icarus" repülését, nem feledkezhetünk meg róla, hogy a Metamorphoses egyik alapvető kompozíciós eszköze a keretes szerkezetben (tehát valamely szereplő történetén belül) asszociációs alapon előbukkanó újabb szereplő — és átváltozás — elbeszélése. Ahogy Minotaurus vagy éppen Perdix esetét a legtöbb szövegkiadó és fordítás külön egységként kezeli, válasszuk most külön *Icarus* alakját is. A Metamorphoses közismert szövege ugyanis, az Ars-szal ellentétben az *ő történetét,* méghozzá *tragédiáját* meséli el.

Az Ars Icarusát mindössze két pólus: az ifjonti hév és annak rémült, de már késő megbánása jellemzi. Ami az Ars II. könyvében történik: hétköznapi tragédia. Bármily különleges is Daedalus és Icarus esete, már a 38—40. sor mentegetőző *artifex*e és a találmány (48. *labor*) sem mérhető a Metamorphoses kifejezéseihez, a *mirabile opus*-hoz, s annak megalkotójához. Icarus bukása pedig az Ars-ban még ezeket sem sodorja magával a pusztulásba. Nem szólva arról, hogy önmaga sem képvisel semmiféle megrendítő emberi értéket: *puer incautis nimium temerarius annis* (83), aki pusztulásától megrettenve bámulja a tengert, félelmében éj fedi el tekintetét, a történet leírásában először és utoljára szól saját szavaival: *o pater, o pater, auferor* (91), s végül *clauserunt virides ora loquentis aquae* (92), Daedalus pedig célba ér.

A Metamorphoses-történet ezzel szemben minden elemében Icarus tragédiája köré szerveződik, aki térben és szellemi téren is látványosan felemelkedve a kellő tragikus vétség nyomán, de annak megfelelően *tragikus hősként* bukik el. A 186. sor *ibimus* többes számától kezdődően Icarus is szereplője a történetnek. A nyelvi kifejezés térbeli korlátaitól eltekintve „egyszerre" látjuk magunk előtt a műhelyben dolgozó Daedalust és a *játszó* Icarust (189—200), amikor Daedalus már *libravit* (201), akkor *instruit et natum;* ezután egymással szemben állnak, együtt elindulnak, „madárként" is ketten szerepelnek a hasonlatban, s még isteneknek is együtt hihetnők őket, Icarus azonban följebb emelkedik és egyedül marad. A fentebb említett szövegszerű eltérések is kapcsolódnak e változáshoz. A szöveg előkészítő elemeiről már szóltunk (a feszültséget fokozza a madárhasonlat kibontása is). A „nagyszerű mű" újra meg újra saját szörnyűségét is felvillantja. A repülés folyamata mindazonáltal a szárnyké-

szítéstől a próbán át az emberek, majd a földrajzi táj fölé emelkedésig — az Arsszal ellentétben — töretlen. Icarus pedig ebből az ívből száll tovább *fortius* (Ars II 76) helyett *altius.* A Nap közelébe ér, s onnan már nem tekint le, nem rémül meg, ahogy addig sem, nem érdekli többé a tenger, az *aequor,* kiáltása is egyetlen névszóba zárul *(ora... clamantia... excipiuntur aqua* 229—230). Csak a Metamorphosesben leszünk azután tanúi a bukott Icarus sorsának és a bukás mélységének *(sepulcro, sepulti, miseri nati tumulo ponentem...),* mely a jelen megfogalmazásban magával hozza az *artes* értékvesztését is: Daedalus *devovit suas artes* (234), ugyanúgy eliminálva annak valójában sikeres voltát (vö. Met. VIII 260 skk.), mint korábban utóbbi hangsúlyozására a történtek tragikumát...[18]

Nem beszélhetnénk azonban az ifjú tettének *nagyszerűségéről,* ha nem lenne alapvetően eltérő a kétféle motiváció megformálása. A Metamorphoses Icarusa ugyanis nem valami *incautis annis temerarius* módra, hanem *caeli cupidine tractus* (224) száll a magasba. Ez a *caeli cupido* emeli apja — és jól kifejtetten *minden és mindenki más* — fölé. A kettő közti különbséget Ovidius a *Metamorphosesen belül* is érzékelteti: a második könyvet indító Phaethon-történettel, melyet korábban legfeljebb utalásszerűen, s triviálisan azonos erkölcsi tanulsága okán helyeztek Icarusé mellé.[19] A két elbeszélés valóban félreérthetetlen párhuzamban áll egymással. Egyúttal azonban ellentétben is. Repülés az istenek-félistenek világában, szemben az emberekével. A labirintusba zárt s kényszerből alkotó apa, Daedalus alkalmi műhelye helyett ismerjük meg a II 1—30. sorokban Phoebus palotáját. Noha Phoebus a jelen történetben sem az Augustus kedvelte Apollóval, sem a sokak szerint Augustust megjelenítő Iuppiterrel nem azonosul, az épület és a belső tér leírása méltán emlékeztethet a *princeps* hivatalos építkezéseire, azok ízlésvilágára is. Talán az sem érdektelen: a Napról van szó, aki nemcsak más, mint Daedalus és gyermeke, de jól tudjuk: a fő veszélyt is jelenti számukra. Mindenképpen a hatalom és a pompa csúcsán járunk, ahol a megérkező Phaethon az első párbeszédtől kezdve megalázó kisszerűségében szerepel előttünk. Itt is tanúi leszünk a döntő elhatározásnak, az apa félelmének, aggódó és a csillagképek között utat mutató tanácsainak, a fiú kezdeti felívelésének, a repülés feletti uralom elveszítésének s végül a pusztulásnak. A fiú sírba kerül, az apa gyászol. Az Icarus-történet szikár, néhol utalásszerű megfogalmazásával szemben itt az istenekhez méltó mitológiai apparátussal, barokkos pompában hömpölygő szöveget olvashatunk: itt a *hatalomról* és az azzal való játszadozásról van szó. Valódi *hybris*ről, mely — *itt* valóban a kivagyiságtól és ifjonti meggondolatlanságától hajtott ifjú tette (*nescius adfectas* 58, *magnanimus* 111; illetve Phaethon bemutatása az I. könyv utolsó soraiban). Méltán ismerhetünk rá benne az Ars sikeres Daedalusa melletti oktondi Icarusra, aki tehetetlenül szemléli saját pusztulását:

[18] Icarus tragikus hős voltáról az ugyancsak kisszerű Perdix vonatkozásában: *R. Faber:* i. m. 83. skk.

[19] Így legutóbb *M. Hoefmans:* i. m. 145.; sajátosan *Daedalust* és Phaetont hasonlítja össze *V. M. Wise:* Flight myths in Ovid's Metamorphoses. Ramus 6 (1977) 45—59.; a szövegszerű hasonlóságok felsorolása: *Bömer:* i. m. a 204. sorhoz.

Ars II. 87—88 *territus a summo despexit in aequora caelo / nox oculis pavido venit oborta metu;* Met. II 178—181 *ut vero summo despexit ab aethere terras (...) suntque oculis tenebrae per tantum lumen obortae...* Phaethon kisszerűségével okoz világra szóló katasztrófát, amit csak Ovidius iróniája fokozhat a fiú gyászversével: *magnis ausis tamen excidit...* (332), és a tűzvész fényének gyakorlati hasznáról tett záró megjegyzésével.

A Metamorphoses Icarusától, mindez távol áll. Alakja, szerepe más. Ő nem a hatalom közelébe vágyik, hanem *a fény* közelébe. Mint korábban is felvetették: Daedalusszal és Perdixszel együtt a művész — inkább: *artifex* — alakjának három lehetséges formáját mutatják: a *„prodesse"* józan mesteréét, a *„delectare"* játszadozó *(lusor)* költőjét és a hétköznapok ügyes, de földhözragadt kézműveséét. Ovidius azonban nemcsak ábrázol, hanem értékel is. Mindenek előtti érték a *művészet.* Mindhárom alakot, a lehetséges méltatlanságokat is ügyesen csoportosítva teszi pozitívvá, legalább *szánalomra méltóvá.* A művészet-kép ugyanis Arachné esetéhez hasonlóan egyúttal alapvetően *pesszimista.* Háromféle tehetség: háromféle tragédia.

A művész számára azonban a kifejezés és a meghallgattatás lehetősége — Ovidius ismerői jól tudják, — nem egyéni sorsának függvénye. Daedalus nagy művet alkot, de elátkozza azt. Perdix megmenekül a haláltól, de földhözragadt madárként nem gyakorolhatja egykor sikeres mesterségét. Icarus azonban a magasba vágyik, s eléri azt. Ennek bizonysága a halál. Meg kell halnia, de célja elérése és a halál: *egy.* A maga módján mindhárom művész szárnyal. Ebben többek ők, mint az egyszerű emberek. Azt, hogy e különbségben milyen értékmérő szerepe van a magasságnak, jól érzékeltetik az apa és fiú repülését megbámuló alakok, akik számára az égen repülő emberi lények *istenek.* A szemlélődők az Ars esetleges *piscatora* helyett az adott tájban létező köznapi élet egészét reprezentálják *(piscator — arator — pastor):* a halandókat, akiknek munkájuk végzéséhez is *os sublime dedit, caelumque videre iussit ille opifex*[20] *rerum...* Icarus pedig ennél a szintnél emelkedik magasabbra, a műben középütt mindkét társát túlszárnyalva.

Cupidine caeli. „Amikor az ember meglát valami földi szépet, visszaemlékezik a valódi szépre, szárnya nő, és tollát borzolva felrepülni vágyik... kész a vád, hogy eszelős lelkesültség fogta el... Aki ebben a szent őrületben részes, mint a szépség szeretője, a szerelmes nevet kapja." „Aki a múzsák szent őrülete nélkül járul a költészet kapuihoz, abban a hitben, hogy mesterségbeli tudása folytán alkalmas lesz költőnek, tökéletlen maga is, költészete is, és józan alkotásait elhomályosítja a rajongók költészete." Platón Phaidrosát[21] anélkül idézzük, hogy bármiféle konkrét rokonságot feltételeznénk a két szöveg között.[22] Mint ahogy Ovidius költőutódainak sem állt

[20] Apró érdekesség, hogy e költőietlen kifejezést Ovidius a démiurgoson kívül csak Daedalusra használja! Az idézett hely: Met. I. 85.

[21] 249.D, E; 245.A., *Kövendi D.* ford.

[22] Maga Ovidius mintha a Fastiban visszhangozná egyértelműbben a Phaidros lélek-elméletét (I 297—300).

rendelkezésére a fentihez hasonló elemzés ahhoz, hogy Icarus repülésében saját művészi hitvallásukat lássák megfogalmazva. Míg Senecától B. Russelig évszázadok *tanító irodalmában* marad az icarusi felelőtlenséggel szembeni józan középút a követendő példa, addig Philippe Desportes-tól Baudelaire-en át Somlyó Zoltánig költők tucatjai látták benne a *par excellence* költő-allegóriát.[23]

Ovidius számára Icarus nem csupán a költő, hanem *saját* költői életművének allegóriájává vált. Az apa-elöd Daedalus képében nemcsak a szembeötlő középút-keresés láttatja velünk Horatius alakját, hanem a II 20. ódával való polemizálás is. Az idősebb pályatárs ott a Metamorphoses *Daedalusának* szerepébe és magasságába vágyik, úgy szállni a birodalom tág határait reprezentáló tájak fölött, mint amaz a görög szigetvilág lajstromba vett pontjai fölött. Elítéli Icarust könnyelműségéért, s méltán tartja távol magát annak tragikus szerepétől is: *absint inani funere neniae / luctusque turpes et querimoniae...* (21—22.) S az Ovidius által középpontba állított, társai fölé s szimbólummá emelt Icarus sem csak a szöveg félreérthetetlen utalásaival *(lusor)* kapcsolódik a költő önmagához. Önéletrajzában szintén felsejlik a nehézkes, földhözragadt báty *(fortia verbosi natus ad arma fori:* Trist. IV 10. 18[24]), a távlatokban gondolkodó, de gyakorlatias apa (*saepe pater dixit: quid inutile temptas:* uo. 21) és kettőjük közt maga a költő, akit *suum furtim Musa trahebat opus.* A Tristia két másik helyén pedig (I 1,90; III 4,22) már *expressis verbis* hasonlítja magát a magasba törő Icarushoz, ha mégannyira bánva is egykori vakmerőségét.

SUMMARY

Daedalus in the Metamorphoses may be interpreted as one of Ovid's typical artist figures, like Pygmalion or Arachne. A detailed comparative analysis of Ovid's two Daedalus-Icarus episodes, and similarly the structure of Met. VIII. 183-259. go to show that here is Icarus in the limelight as an artist-allegory, serving to express the poet's view on poetry and his own role in it. His winged artist refuses the Horatian middle course and approaches to the winged soul of Plato's Phaedrus, representing at the same time the tragical impossibility of its attempt.

[23] Az ismert feldolgozásokat (vö. 14. jz.) csak a XX. századi magyar líra jeleseivel kiegészítendő: pl. *Kosztolányi D.:* Icarus; *Dsida J.:* Rettenetes virágének/Kréta szigetén; *Juhász Gy.:* Győzelmi elégia; *Somlyó Z.:* Nyitott könyv (3.)

[24] A hely Ovidiusszal kapcsolatos további jelentőségéhez l. *Németh B.:* Caelestia Sacra. Zur Frage des Ovidischen Selbstbewusstseins. ACD 19 (1983) 67—74.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 119–125

BORZSÁK ISTVÁN

CAPAX IMPERII

A dolgozatból, amely a heidelbergi H. Petersmann emlékére szerkesztett gyűjteményes kötetben németül is olvasható, kiderül, hogy a sokszor idézett tacitusi szókapcsolat *nem* annyit jelent, mint ahogy általában értelmezik (de pontos, félreérthetetlen fordítására még Sir Ronald Syme sem vállalkozott), vagyis *nem* a. m. „aki képes (vagy alkalmas) az uralkodásra", hanem „az, aki (tehetsége tudatában vagy politikai környezetének szándéka szerint) *kap(na) a hatalmon,* aki bármilyen eszközzel, foggal-körömmel tör(ekszik) a hatalomra".

Tacitusról lévén szó, *quem virum sumam celebrare?* Ed. Norden szellemességével nem versenyezhetünk, aki „Germanische Urgeschichte"-jét annak idején ἐκ Διός (azaz J. K. Zeuss nevével) kezdte; a *summus Symius* nevének latinosításán csak az akadhat fent, *qui mal y pense.*

Nélkülözhetetlen, csak éppen nem könnyen kezelhető monográfiájában Syme több alkalommal szövi bele előadásába a címül választott tacitusi szókapcsolatot, de megközelítően pontos, félreérthetetlen fordítására egyszer sem vállalkozik. Vegyük sorra ezeket a helyeket!

A politikai helyzetet feltáró első rész egyik fejezetének címe (45: *Capax imperii)* az adoptáltatásakor 44 éves Traianusra vonatkozik. Így is zárul (58): „Traianust Agricola jelentette be ünnepélyesen és nyilvánította *»capax imperii«*-nek. Ez a kifejezés, bár sem Tacitus az Agricola-életrajzban, sem Plinius a Panegyricusban nem használta, *implicite* mindkét írásban benne van. Fölöttébb jelentős fogalom (the notion is highly significant). Végigvonul Tacitus minden történeti írásán és egységbe foglalja a dinasztikus politika és a polgárháborúk krónikáját" (imparts a unity to the record of dynastic politics and civil wars). Csak jegyzetben (58,4) tünteti fel, hogy az illető kifejezés Galbával (Hist. I 49,4) és Titusszal kapcsolatban fordul elő (Hist. II 77,1, vö. II 1,2); idézi Tiberius, ill. Augustus szavait (Ann. I 11,1 *solam divi Augusti mentem tantae molis capacem;* 13,2 *capacem, sed aspernantem,* sc. M. Lepidum); görög megfelelőjeként (?) pedig az ἀξιόω igét, illetve az ἄξιος (τῆς αὐταρχίας vagy ἡγεμονίας) melléknevet regisztrálja.[1]

[1] Az *optimus princeps*-eszmény bizánci továbbélését nyomozó *O. Treitinger* a császárdicsőítő *acclamatiók*ban refrénszerűen felhangzó ἄξιος megjelölésekről: Die oströmische Kaiser- und Reichsidee im höfischen Zeremoniell. Jena 1938, 48; vö. Ant. Tan. 30 (1983) 21 = Dragma I 62. — Álljon itt Páriz Pápai Ferenc szótárának magyarázata: *capax imperii* a. m. *„méltó,* hogy másoknak parantsoljon".

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

„Egy történetíró első lépései" (I 129: An historian's first steps) címen — egyebek közt — a szónoki babérok élvezése helyett történetírói pályára térő Tacitus hivatali kötelességként vállalt szerepléséről: Verginius Rufus *laudatio funebris*éről olvasunk. (Elhangzott valószínűleg 97 októberében, amikor is Tacitusnak hivatalból mindenképpen részt kellett vennie a Traianus adoptálását előkészítő tanácskozásokon.) Itt Syme-nak alkalma nyílik képzelőtehetségének megcsillogtatására: miről is szónokolhatott a *laudator* (Plin., Ep. II 1,17) *eloquentissime et* σεμνῶς? „Egy dinasztia letűnéséről, a hatalom igénylőiről, a hadseregek hangulatáról; akár Traianus adoptálása előtt, akár utána hangzott el a búcsúztatás, szót kellett benne ejteni Germania Superior vezénylő tábornokának Róma közvetlen sorsát érintő jelleméről és *kapacitásáról.* Az illető tábornok vagy a legesélyesebb jelölt volt, vagy máris megválasztott imperator..." Továbbá: „a szónok aligha mellőzhette a *res publica* iránti engedelmesség (obedience; vö. Agricola *obsequium*-ával!) hangsúlyozott említését, valamint a *»capax imperii« fenséges témájához* fűzött ünnepélyes próféciát" (a solemn prophecy on the august theme *c. imp.*). — Syme fantáziáját alkalmasint az Agricola zárófejezete (44,5 *quod* — sc. *hanc beatissimi saeculi lucem ac principem Traianum — augurio votisque ominabatur*) mozgathatta meg.

Az illusztris szerző külön fejezetben tárgyalja Tacitus mindenre kiterjedő tájékozottságát (I 378 skk.: The accuracy of T.). Itt van szó — egyebek közt — a köztársasági *nobilitas* élő tagjainak a principatus viszonyai közt is megfigyelhető jelentőségéről, a *másik két* triumvir utódainak az uralkodó házzal való összefonódásáról, valamint egy „rivális csoport" formálódásáról, amely Sulla, Crassus és Pompeius leszármazottait fogta össze: „Hence rivalry, rancour, and peril" (I 380).[2]

Ebben az összefüggésben kerül sor a „kezdő" Tiberius hezitálásának bemutatására (Ann. I 11), a császárnak arra a kijelentésére, hogy egyes-egyedül az isteni Augustus szelleme volt *tantae molis capax;* ő maga (Tiberius) mint az uralkodói feladatok volt *részese* megtapasztalta a birodalmi gondok viselésének súlyát *(regendi cuncta onus);* éppen ezért az oly sok kiváló személyiségre támaszkodó közösségben ne halmozzanak mindent *egyre...* Syme itt nem részletezi Tacitus „akkurátusságát", és a kényes *capax* szó tolmácsolásában is beéri a kényelmes *(capable)* megoldással; nem tér ki a tudatosnak feltételezhető vergiliusi reminiszcenciára (Aen. I 33 *tantae molis erat...*), sem az *omnia ad unum deferre* előzményeire: *postquam... omnem potentiam ad unum conferre pacis interfuit* (Hist. I 1,1), illetve Cicero zsarnok-jellemzésére (De re p. III 17,27): *si ... omnes ad eum* (sc. *improbum!*) *honores, omnia imperia, omnes opes, omnes undique copiae conferantur...*

Itt (Asinius Gallus tapintatlan kérdésével, illetve L. Arruntius személyével kapcsolatban olvasunk az utódlás gondjaival foglalkozó Augustus helyzetfelméréséről (380: what might be *the capacity for empire* of certain senators): *M. Lepidum dixerat capacem, sed aspernantem, Gallum Asinium avidum et minorem, L. Arruntium*

[2] L. fentebb a Crassus-tanulmányban: 101 sk.

non indignum, et si casus daretur, ausurum (13,1). Sajnos, Syme ebben az esetben is elegendőnek találja a hozzávetőleges körülírást: „M. Lepidus... *had the parts*[3] but not the ambition..."

Később, Hadrianus trónra jutásának tárgyalása során Syme visszatér ugyanerre a jelenetre (II 485: „When near to his end the Princeps held discourse about the ambitions and *capacities* of three important consulars"), majd a *negyediknek* említett Cn. Piso nevéhez fűzött — utólagos? — megjegyzéssel kapcsolatban azt írja, hogy a *„capax imperii"* személyekről véleményt nyilvánító uralkodó „announces the doom of any man he names", mintegy bejelenti az illetőre váró végzetet. Nero — annak idején — az idős Memmius Regulusra bízta volna az államot (Ann. XIV 47,1), amihez Tacitus nem állja meg, hogy meg ne jegyezze: *vixit tamen post haec quiete defensus.* (Syme II 486,1: „Not a good anecdote.") Nerva utódlási elképzeléseiről nincs tudomásunk; Traianus (a Historia Augusta Hadrianus-életrajzának hiteltelen közlése szerint: 4,8) Neratius Priscusra (is) gondolt, de egy bizonytalan anekdota *más „capax imperii"* jelöltjéről (Iulius Servianusról) is tud. S végül: Nero áldozatai közt is szerepel egy „nyilván *capax imperii"* egyéniség: Cn. Domitius Corbulo (I 486,4, ill. 579).

Megismételjük: kár, hogy Syme egyetlen esetben sem próbálta világosan, félreérthetetlenül tolmácsolni a következetesen latinul idézett vagy anglicizált latinsággal érzékeltetett jelentésű kifejezést. Ha tehát a *capax (imperii)* valódi értelmét tisztázni akarjuk, ajánlatos, sőt elkerülhetetlen áttekinteni az *-ax* végződésű melléknéveket. Előrebocsátjuk, hogy akárhány esetben csak a szövegösszefüggés vagy az író (sejthető) szándéka dönthet a jelentés árnyalatának megállapításában. Például a római *pater familias* (ill. *bonus colonus*) catói jellemzésében *(vendacem, non emacem esse oportet)* esetleg elbizonytalanodhatnánk: az önellátó római gazda minél többet vigyen eladásra, és minél kevesebbet vásároljon mástól.

Tehát:

audax (audeo): 'merész' (eredetileg a. m. *avidus,* vö. Plaut., Men. 731; 1003; 1050; Ed. Nordern ad Verg. Aen. VI 624), akár jó ('bátor'), akár rosszalló értelemben ('vakmerő', *temerarius*), szemben a mindenkor pozitív jelentésű part. imp.-mal: *tu ne cede malis, sed contra audentior ito!* (Verg., Aen. VI 95).

bibax (bibo): egyértelműen rosszalló: 'iszákos, részeges', vö. *Bibulus, Bibaculus* (vagy akár a magyar Bibó).

contumax (GL VII 76,7 *a contemnendo vel a tumore*): 'makacs, megátalkodott', tkp. 'felfuvalkodott'.

currax (curro): nagyon ritkán használatos szó, a. m. 'futkározó, elcsellengő' *(servus c.);* vö. *cursitans,* illetve *fugitivus;* a *cursor* mást jelent (vö. Papirius Cursor).

edax (edo): egyértelműen elítélő: 'falánk, nagyevő'.

efficax (efficio): 'aki mindent véghezvisz, hatékony, hathatós'.

emax (emo): l. fentebb.

[3] A. m. 'adottság, képesség, tehetség' (Országh L.).

ferax (fero): 'termékeny', persze van ország, amely mérges füveket terem (Hor., Ep. V 22 *venenorum ferax*).

fugax (fugio): általában a. m. 'megfutamodó', de jelentheti pl. az idő gyors múlását is *(fugaces anni);* „eliramlik az élet".

fūrax (fūror): egyértelműen a. m. 'lopós'.

loquax (loquor): általában a. m. 'bőbeszédű, fecsegő', de jelentheti pl. a víz csobogását vagy a békák brekegését is.

mendax: nem a *mentior*-ral, hanem a *mendum*-mal függ össze; tkp. a. m. 'qui ne s'exprime pas correctement' (Ernout—Meillet), vö. Gell., N. A. XI 11.

minax (minor): 'fenyegető(ző)'.

morax (moror): 'késedelmeskedő'.

mordax (mordeo): 'harapós'.

petax (peto): 'vmire törő, mohó', vö. *petulans, petulcus; haedi petulci dicti ab appetendo* (Serv. ad Verg. Georg. IV 10).

procax (precor, posco): 'követelőző, szemtelen'.

pugnax (pugno, pungo): 'öklöző, verekedő, harcias'.

rapax (rapio): 'ragadozó' (Hor., Sat. II 2,40 a farkasokról, C. IV 4,50 a Harpyiákról); *Harpax* (ἁρπάζω) a plautusi Poenulus martalóc zsoldosának 'ragadozó' szolgája (655: *hostis vivos rapere soleo ex acie*), vö. Arist., Neph. 351; Equ. 137; Xen., Mem. III 1,6; Mt. 7,15 a belül 'ragadozó farkas' hamis prófétákról.

sagax (sagio): 'szaglálódó, jó szimatú'.

salax (salio): 'zum Bespringen bereit, buja'.

sequax (sequor): 'vkit nyomon követő, vki mellől nem tágító', vö. Lucr. II 47 *curae sequaces;* Hor., C. III 1,40; az ige a „kullancs"-szatírában (I 9) négyszer is ismétlődik.

sternax (sterno): 'qui (sc. *equus*) *facile sternit sedentem'* (Serv. ad Verg. Aen. XII 364) — a nehezen betörhető, makrancos *(recalcitrans)* lóról, amely a rajtaülőt leveti és 'elteríti'.

suspicax (suspicio, suspicor): 'gyanakvó'.

tenax (teneo): 'vmit (erősen) tartó, vmi mellett (dicséretesen) kitartó', — amely tulajdonság azonban *pertinacia*-ba is átcsaphat, vö. Plaut., Capt. 289; Ter., Ad. 870; Quint. XI 1,90.

trahax (traho): tréfás plautusi képzés (Persa 470); 'örömest vonó, ragadozó, kapdosó' (Páriz Pápai F.).

vendax (vendo): l. fentebb.

verax (verus): 'aki megmondja az igazat'.

vivax (vivo): 'sokáig élő, szívós'.

vorax (voro): '(sokat) elnyelő, nagyétű, falánk'.

*

Mit kezdjünk most a *capio*-ból képzett *capax*-szal?

Ha számba vesszük az alapige jelentését ('kap, megfog, megragad'), akkor a *capax*-ot máris elbizonytalanodva fordítjuk — amint általában szokás — 'képes'-nek (alkalmasnak stb.). A német *fähig, Fähigkeit* többet árul el a szó eredeti jelentéséről, amennyiben azonos tőből származik, mint a *fangen* ige; régies alakja *fahen; Fähe* a. m. 'nőstény állat' (vö. *empfangen, concipere;* magyar 'fogan, fogamzik', a kiültetett palánta is 'megfogja'). Gondoljunk azonban 'fog' szavunkra is (nomen verbum): a mi fogunk nem 'eszik', mint a görög ὀδούς vagy ὀδών (vö. lat. *dens,* ἔδω, de végső soron ide tartozik még a német *Zahn* és az angol *tooth* is), hanem meg*fog*ja a rágnivalót. Ez azonban nem finnugor különlegesség, hiszen a latinban is találkozunk *rapaces dentes*-szel (Veget. VI 1,1; németül is *Fangzähne* vagy *Fänger;* másik 'fogó' szervünk németül: *Finger*). Hivatkozhatunk azonban Ciceróra is, aki a teremtett világ célirányos elrendezéséről szólván (De nat. deor. II 47,121 sk.) egymás után háromszor használja a *capesso* igét az élőlények táplálékának *foggal-körömmel* történő megragadására: *animalia cibum partim oris hiatu et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate accipiunt.* (Vö. még II 54,134: *dentes acuti morsu dividunt escas.*) És ha már a *fogás*-nál tartunk (vö. *piscicapus, urbicapus* stb.): az olasz *caccia* ('vadfogás, vadászat') ugyanúgy a *capio* — másik — gyakorító továbbképzéséből *(captio)* származik,[4] mint az angol *to catch* ('catch as catch can').

Még közelebb vezet a *capax* jelző megértéséhez Ovidius alvilágleírása (Met. IV 139 *capax urbs,* Fr. Bömer kommentárjával; vö. Hor., C. III 1,16 *capax urna*): amiképpen a görög Hadés πολυδέκτης, πολυδέγμων, πανδοκεύς stb., tehát „sokakat (mindenkit) befogadó', úgy lehet a halottak birodalma is *capax,* amely *omnes animas accipit* (441; vö. Mart. XII 52,11), de a lelkeket nem csak befogadja, hanem zsákmányként meg is ragadja és többé el nem engedi: Trag. inc. 250 *stagna capacis Averni;* Verg., Georg. II 492 *strepitumque Acherontis avari,* „qui ne rend point sa proie" (Plessis); Hor., C. II 18,30 *rapax Orcus;* Sen., Herc. f. 659 *regnum capax.*

Mindezek után a *capax*-szal vészesen egybehangzó *rapax* (vö. *accipit,*[5] *appetit, arripit,*[6] *capessit...*) segítségével próbáljuk most a kérdéses tacitusi passzusokat értelmezni.

[4] *L. G. Devoto:* Storia della lingua di Roma. ²Bologna 1944, 282. — Az olasz *cacciamosche* a. m. „légycsapó', az angol *catcher* (meg a német *Ketscher*) a. m. 'lepkéháló'.

[5] És *accipiter!* Különben a vergiliusi *Capys* neve is Servius szerint (*ad* Aen. X 145) valamilyen ragadozó madarat (vadászsólymot?) vagy 'görbeujjú embert' jelent. — A *Walde—Hoffmann*-féle etimológiai szótár az ieu. **gap-* tővel kapcsolatban utal a magyar *kap* igére is („Lautgebärde des raschen Zugreifens, Schnappens"), vagyis *Capys* a. m. 'Greifer'.

[6] Vö. Plaut., Persa 705 *Quodsemelarripidesnumquameripides* — „nach Aristophaneischer Manier gebildet" *(W. Freund).* — A *capere — rapere* fatális egybehangzását akárhány példával szemléltethetnők. *H. Heubner* (*ad* Tac. Hist. IV 39,2 *Domitianus praeturam cepit*) okkal hivatkozik a Thes. anyagára (III 327, 77 sqq.: c. magistratus, honores sim.; vö. Ann. VI 43,1 *delectus diademati capiendo dies* az uralkodói korona elnyerésének kitűzött napjáról), csak Tacitus szóhasználatának *amphiboliáját* nem érzi: a fiatal Domitianus (IV 2,1 *nondum ad curas intentus...*) a senatustól készségesen megszavazott praeturát (IV 3,4) az adott helyzetben 'átvette', 'elfoglalta' *(cepit)?* Vagy inkább csak apja hatalmi helyzetének fedezékében, nem éppen jogszerűn 'megkaparintotta'? Néhány sorral lejjebb az Aquilius Regulus delatori buzgólkodá-

Solam divi Augusti mentem tantae molis capacem (Ann. I 11,1): Hajdani fordításunkat („csak az isteni Augustus tehetsége bírt meg ekkora terhet") ma — arra a bizonyos tacitusi *innuendo*-ra gondolva — olyanformán módosítanók, hogy Octavianus *céltudatosan pályázott* az „egyedül elviselhetetlen teher" vállalására, és azt — *quod semel arripuit* — 27 után nem is volt hajlandó másokkal megosztani. Azoknak a figyelmébe, akik a *capax* 'befogadó' jelentését itt is megfelelőbbnek találnák (vö. pl. Ernout — Meillet s. v. *capax:* „qui peut contenir, capable, spacieux"), Papirius Cursor liviusi jellemzését (IX 16,13) ajánlom. A legendás hős itt *cibi vinique capacissimus*-ként szerepel, vagyis „nagyevő és -ivó" volt; „étellel-itallal eltöltekezve" aligha válhatott volna a gyorslábú (ποδώκης) Achilleus római megtestesítőjévé. *Capax* itt a. m. *adpetens;* vö. Gell., N. A. XVI 3,2 *edundi adp.;* Tac., Hist. IV 83,3 *voluptatum; ibid.* III 39,2 (Blaesusról, aki *nem vágyott* uralkodói hatalomra): *non principatus adp.*

Nem könnyű, de nem is reménytelen a számba jöhető utódok augustusi megítélésének pontosabb fordítása sem (Ann. I 13,2): „M. Lepidust olyannak mondotta, aki *készséggel kapna rajta* (már mint a főhatalmon), de úgy tesz, mintha nem kérne belőle; Asinius Gallus nem titkolja ambícióit, csak éppen kellő tehetség híján; L. Arruntius nem volna méltatlan pályázó, és alkalomadtán lenne is hozzá mersze." — A Syme szerint „nyilván *capax imperii*" Corbulo *más* történeti-politikai körülmények közt *homo novus* volta ellenére is nyilván gondolhatott volna az imperatori *cím elnyerésére.*

Ami Traianus „kapacitását" illeti, Syme játékosan utal a lefordítatlanul hagyott *capax imperii* szókapcsolatra, de adoptálásának körülményeit (hogy ti. kinek-kiknek a pártfogásával *vágott elébe — occupavit* — a többi jelöltnek) nem említi. Végül a Historiae jól ismert helyéről: Galba (I 49,4 *omnium consensu capax imperii, nisi imperasset*) „köztudomásúlag — ebben teljes az egyetértés — mindent megtett, hogy *a trónt megkaparintsa,* de már uralkodói feladatainak megfelelni képtelen volt". Titus tehetségét ismerve természetesnek találták, hogy *minél különb hatalmi állásra pályázik* (Hist. II 1,2 *Titi ingenium quantaecumque fortunae capax*); a *kingmaker* Mucianus

---

sa körül kirobbant senatusi vitáról olvasunk: a vádló azt veti a szemére, hogy *nem kényszerből* vállalkozott aljas szerepére, hiszen kora miatt nem kellett rettegnie Nero féltékenységétől (IV 42,3 *nondum honorum capax aetas, nihil quod ex te concupisceret Nero, nihil quod timeret*). A kérdéses kifejezést fordíthatnók szabadon 'még nem esélyes'-sel (*W. Boetticher:* „dein Alter war zu Ehrenämtern noch nicht reif"), de az eddigiek alapján inkább így: »fiatal korodnál fogva *még nem is törhetél volna* magasabb tisztségekre«. Egyértelmű az alapige jelentése P. Suillius invektivájában (Seneca ellen, Ann. XIII 42,4): *Romae testamenta et orbos indagine eius capi* (az örökségvadász kerítőhálójáról). — Tacitus jelzői nem akárkinek árulják el valódi jelentésüket. Itt most csak a Dialogus egyik (következetesen félreértett) helyére hivatkozunk (40,2): „Sem a makedónok, sem a perzsák, sem egyetlen más nép ékesszólásáról nincsen tudomásunk, *quae certo imperio contenta fuerit.*" Vagyis amely nép az abszolút monarchiával *(certum imperium?)* „meg volt elégedve"? Nyilvánvaló, hogy szó sincs itt „elégedettségről", csakis feszesen tartott gyeplőről (*contineri* a. m. *coerceri, cohiberi*); vö. Ant. Tan. 31 (1984) 38 sk. = Dragma I 235. — *Ad vocem 'capax':* egyik napilapunk 2001. aug. 3-i számában azt olvastuk, hogy „Moszkva nagyon sokat *kapacitált* a 750. évforduló ünnepségeiből". *No comment.*

beszédében (II 77,11) is úgy szerepel, mint *capax iam imperii,* vagyis Vespasianusnak már az idősebb fia is hovatovább *„eséllyel szállhat be a hatalmi harcba".*

Még egy ide illőnek érzett *Horatianum:* Az Augustus-levél vége felé olvasható körülményes *recusatio* egyik tétele szerint (257 sk.): *neque parvum carmen maiestas recipit tua.* Ezt kommentárunkban szerénykedő szójátéknak magyaráztuk a költő tehetségének és művének 'kicsinységével', illetőleg Augustus kivételes közjogi helyzetének 'nagy*obb*ságával', amely esetleg fordítva is megállna: *neque parvum carmen maiestatem recipit tuam* (vagyis holmi *kicsinyke* költői mű be sem fogadhatná az uralkodó *nagyságát*). Az értelmezés a *recipit* jelentésén múlik; C. O. Brink kommentárja szerint (p. 259) a. m. „receive as adequat, i. e. accept, admit", miszerintünk „nem is tartaná érdemesnek arra, hogy elfogadja", *aquila non captat muscas:* Őfelsége *nem tart igényt* holmi *parvum carmen*-re.

Időben és térben távoli, de latin örökségünk ébrentartása szempontjából nagyon is ide kívánkozó párhuzamra hívta fel figyelmemet Mikszáth Kálmánnak egy nálam különb ismerője: A „Nagy kutya a vicebíró" c. novella hősének „két vaskeze erősen maga felé húzott", és „amit egyszer mereven befelé fordított ujjai közé kaparintott, az ki nem jött onnan egykönnyen". Ezért hívták a „diákizáló öreg urak *Kápe-rápe* Mihálynak". *Verbum non amplius addam.*

SUMMARY

It appears from this paper (also to be read in German in the collective volume edited to the memory of H. Petersmann, Heidelberg) that the often quoted Tacitean word-group does not mean as it is usually explained (not even Sir Ronald Syme undertook to give its exact, unmistakable translation) i.e. it does not mean "who is able (or suitable) for reigning", but it denotes "who (in possession of his capacity or according to the intention of his political environment) *would catch the power,* who strives with whatever kind of means, with tooth and nail after the power".

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 127–139

TAKÁCS LÁSZLÓ

L. ANNAEUS CORNUTUS EGYIK TÖREDÉKÉNEK TÖRTÉNETE[1]

L. Annaeus Cornutus — a késő-ókori grammatikusnál, Charisiusnál fennmaradt töredék alapján — Vegiliusról szóló kritikai művét Silius Italicusnak, a *Punica* című eposz szerzőjének ajánlotta, aki ifjúkorában Nero költői köréhez tartozott. Nero irodalmi köre történetének ismeretében és a töredék részletes elemzése alapján feltételezhető, hogy Cornutus ezt a művét, amelyet az idősebb Plinius idézhetett *Dubius sermo* című művében, alighanem a 60-as évek elején írta és jelentette meg.

Egyik korábbi tanulmányomban már kísérletet tettem arra, hogy Cornutus Vergiliusról írt művének egyik töredékét értelmezzem, s a belőle kihámozható tanulságokat megfogalmazzam.[2] Azóta újabb, a korábbiaknál lényegesen biztosabb megállapításokra jutottam a kérdéses töredékkel kapcsolatban, ami újabb, s talán véglegesnek tekinthető következtetések levonására sarkallt.

Flavius Sosipater Charisius, a 4. század második felében élt grammatikus fiának ajánlott grammatikai műve első könyvében a *civitas* főnév pluralis genitivusban szokásos *civitatum*-forma mellékalakjának, a *civitatium* létezésének a bizonyítására idézi a Kr.u. I. század derekán Rómában élt görög grammatikusnak, rhétornak és filozófusnak, L. Annaeus Cornutusnak egy Vergilius költeményeiről szóló művéből való félmondatát: *iamque exemplo tuo etiam principes civitatium, o poeta, incipient similia fingere*.[3] Ezt Charisius a következő szavakkal vezeti be: *Annaeus Cornutus ad Italicum de Vergilio libro X*. Mivel nem sokkal később a grammatikus egy másik grammatikai jelenség kapcsán újra az I. századi szerzőt idézi,[4] joggal feltételezik, hogy az idézett félmondat a Vergiliusról írt munka ajánlásából való.[5]

[1] Ez a tanulmány az Ókortudományi Társaságban 2002. január 18-án Egy félmondat a zsarnokságról? (Egy Cornutus-idézet nyomában) címmel tartott előadásomnak szerkesztett változata.

[2] Vö. *Takács László:* Az Aetna leírása Vergilius és Silius Italicus eposzában. AntTan 42 (1998) 129—136. Különösen 134—135.

[3] *Keil* I, 125, 16.

[4] Vö. *Keil* I, 127, 19—20.

[5] Mivel a továbbiakban még idéz ebből a műből, ezért a kutatás általában az ajánlás részletének

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

Az idézett mondat jelentésének értelmezése előtt el kell dönteni, vajon első kézből vagy egyéb közvetítő források segítségével jutott el ez a mondat Charisius művébe. Ennek megállapítása azért sem lényegtelen, mert a későbbi tapasztalat is azt mutatja, hogy a grammatikai munkák a mai napig is csak a legritkább esetben vagy talán sohasem alapulnak teljesen önálló adatgyűjtésen, hanem általában korábbi nyelvtani művek példatárát frissítik föl vagy rendezik a koncepciójuknak megfelelően újra a szerzők. Egy-két úttörő vállalkozástól eltekintve nem volt ez másképpen az ókorban sem. Ráadásul, ha Cornutus műveinek későbbi sorsát tekintjük, akkor sem valószínű, hogy Charisius egyenesen a hivatkozott munkából választotta volna példáját. A sokoldalú Cornutusnak ugyanis, aki filozófiai munkáit görögül, grammatikai és rhétorikai műveit pedig latinul írta, csupán egyetlen görög nyelvű műve, egy allegorikus istenvilág-értelmezés maradt fönn;[6] a többi művéből csak néhány töredék ismert, amelyek elsősorban Gelliusnál, illetve a késő ókori Vergiliuskommentárokban maradtak fönn.[7] Ritka említésének oka, hogy a 4. század második felére latin nyelvű műveit már elfeledték, még Servius is csak más, korábbi kommentárszerzők művéből ismerhette Cornutus egyik-másik Vergiliushoz kapcsolódó megjegyzését.[8] Charisius tehát bizonyára nem olvasta Cornutus egyetlen művét sem, így csak közvetett forrásban szerepelhetett a Cornutus-idézet.

A késő ókori grammatikus legszívesebben az idősebb Pliniust idézi,[9] akinek nagyszabású *Dubius sermo* című, elveszett grammatikája hosszú évszázadokon keresztül az egyik legalapvetőbb grammatikai műnek számított. Töredékeinek gyűjteményébe — sejtetve, hogy a kérdéses félmondat is Pliniustól való — a másik, Charisiusnál fönnmaradt Cornutus-idézet is bekerült. Plinius Cornutus kortársaként nyugodtan ismerhette — akár személyesen is, nem csak művei révén — a filozófus-grammatikust, így nagy valószínűséggel állíthatjuk: Charisius közvetlen forrása az idősebb Plinius volt. Kérdés azonban, hogyan és miért kerülhetett egy Cornutus-idézet Plinius munkájába, s vajon mikor.

---

tartja az idézetet. Vö. *Schanz-Hosius*, II[4] 677; *Otto Ribbeck:* Prolegomena critica ad P. Vergilii Maronis opera maiora. Lipsiae 1866. 125; *John Conington—Henry Nettleship:* The Works of Virgil. London 1898. LVIII; *Timpanaro:* Per la storia della Filologia Virgiliana Antica. Roma 1987. 71—75.

[6] Egyetlen kiadása: Cornuti Theologiae Graecae Compendium. Recensuit et emendabat Carolus Lang. Lipsiae 1881. Cornutus allegorikus istenvilág-értelmezéséről ld. *Glenn W. Most:* Cornutus and the Stoic Allegoresis: A Preliminary Report. ANRW II.36.3.2014-2065; *P. Krafft:* Die handschriftliche Überlieferung von Cornutus' Theologia Graeca. Heidelberg 1975; *David Dawson:* Allegorical Readers and Cultural Revision in Ancient Alexandria. Berkeley—Los Angeles—Oxford 1992; *Robert B. Todd:* The Stoics and their Cosmology in the first and second centuries A.D. ANRW II.36.3. 1365—1378.

[7] Ezeket összegyűjtve ld. *W. H. D. Suringar:* Historia Critica Scholiastarum Latinorum. Lugduni Batavorum 1834—1835. 116sqq.

[8] Bizonyíték lehet elfeledésére az is, hogy Hieronymus, aki a szintén Vergilius-kommentátor Aelius Donatus tanítványa volt Rómában, nem említi nevét azok közt, akiknek a klasszikus szerzőkhöz írt kommentárját ismerte. Vö. Hieronymus, *Apologia adversus libros Rufini*, 1, 16.

[9] Egyéb fontos forrásairól ld. *Michael von Albrecht:* Geschichte der römischen Literatur. München 1994[2]. 1168.

Ifjabb Plinius, az idősebb Plinius unokaöccse, amikor egyik levelében[10] összefoglalja nagybátyja irodalmi munkásságát, grammatikai művével kapcsolatban a következőket írja: *'Dubii sermonis octo': scripsit sub Nerone novissimis annis, cum omne studiorum genus paulo liberius et erectius periculosum servitus fecisset.*[11] A szakirodalom e kijelentés után egyértelműen úgy foglal állást, hogy az idősebb Plinius, aki a *Naturalis Historia* 28. könyvének praefatiójában mint már tíz éve befejezett műről beszél a *Dubius sermo*-ról, 68-ban fejezte be és adta ki ezt a művét, vagyis Nero bukásának és halálának évében.[12] Mivel a munka több évig tartott, amint azt a szöveg is jelzi (*novissimis annis*), valószínű, hogy e munkába évekkel korábban fogott bele. Mivel ezt az időszakot a *servitus* korának nevezi levelében az ifjabb Plinius, joggal lehet arra gondolni, hogy megalkotásába 66-ban, vagyis a 65-ben leleplezett Piso-féle összeesküvés után fogott bele.[13] Ebből pedig egyértelműen következik, hogy ekkorra már meg kellett jelennie Cornutus művének, különben nem idézhette volna Plinius. E feltételezés jogosságát több tény is alátámasztja.

L. Annaeus Cornutusnak az életét,[14] aki *nomen*je alapján valószínűleg a *gens Annaea*, vagyis Seneca családjának a szabadosa volt,[15] csak nagy vonalakban ismerjük. A *Suida* adata alapján az észak-afrikai Leptis Magnában született.[16] Születési évét nem ismerjük, de általában az I. sz. 20-as éveire teszik, s azt feltételezik, hogy a 40-es évek elején jött Rómába, s ekkortól fogva működött grammatikusként, rhétorként és filozófusként. A szatíraköltő Persiusnak az életrajzából tudjuk, hogy a költő 50-ben, tizenhatéves korában lett Cornutus tanítványa, s ez a tanítványi viszony később igazi, őszinte barátsággá mélyült, amelynek szép bizonyítéka Persius 5. szatírája. A filozófus volt az, aki a fiatalon elhunyt szatíraköltő hagyatékát gondozta, s aki egyes fiatalkori zsengéi megsemmisítését javasolta, a kéziratban maradt szatírák kiadását viszont Persius egy másik költőbarátjának, Caesius Bassusnak engedte át.[17] De nemcsak Persius volt a tanítványa Cornutusnak, hanem a kor másik jelentős költője, Seneca unokaöccse, Lucanus is. Ő, aki öt évvel volt fiatalabb Persiusnál, alighanem később csatlakozott Cornutushoz, s az ő körében szövődött költői barátsága Persiusszal. Cornutus sorsa azonban nem alakult szerencsésen. Hieronymus

[10] Plinius, *Epistulae* 3, 5.

[11] Ibidem, 3, 5, 5.

[12] Vö. *A. N. Sherwin-White:* The Letters of Pliny. A historical and social commentary. Oxford 1966. 218.

[13] Ld. ibidem.

[14] A vele kapcsolatos antik testimoniumok és modern szakirodalom legalaposabb összefoglalását ld. *P. P. F. González:* Cornutus. In: Dictionnaire des Philosophes Antiques publié sous la direction de Richard Goulet. Paris 1994. 460—473.

[15] Vö. *Frederick M. Ahl:* LUCAN an Introduction. Ithaca and London 1976. 36. *Ahl* röviden ismerteti a Cornutus társadalmi státusával kapcsolatos véleményét, amely szerint célravezetőbb a konzervatív és szkeptikus álláspontot elfogadni, semmint *Berthe Marti* kategorikus elméletét követni, vagyis hogy Cornutus az Annaeusok szabadosa volt.

[16] Vö. Stephanus Byz., Ethnica 312/10; 617; Suida III 158, 13—15 (*Adler*).

[17] Az adatokkal kapcsolatban ld. *Vita Persii.*

Chroniconja szerint a császár 68-ban, Musonius Rufusszal egyidőben száműzte Cornutust.[18] Mivel más (megbízhatóbb) történeti források Musonius száműzését két évvel korábbra teszik, úgy tűnik, Hieronymus tévedett, s Cornutus száműzésének valószínű dátuma: 66. Abban az évben tehát, amikor Plinius hozzáfogott a *Dubius sermo*-hoz, Cornutus már nem volt Rómában, vagyis az idősebb Plinius egy Nero által száműzött író művéből idézett.

Minthogy sokat elárul egy ember műveltségéről, gondolatvilágáról, politikai elkötelezettségéről az, hogy kiktől idéz, kikre hivatkozik, még a példákat fölvonultató nyelvkönyvek esetében is megállapítható az idézetekből, választott szemelvényekből, hogy mely korban, milyen szerzők tollából született. Ahhoz azonban, hogy megítélhessük, milyen jelentősége van annak, hogy az idősebb Plinius egy száműzött író munkájából idéz, elengedhetetlen az idézet címzettjének, Silius Italicusnak is a közelebbi megvizsgálása.

Silius Italicusnak az életéről, akiről Martialis révén elsősorban határtalan Vergilius-rajongása köztudott,[19] a megbízható adatokat szintén az ifjabb Pliniusnak köszönhetjük, aki Silius öngyilkos halála után foglalja össze az életét (Daganatos betegsége volt, s a kínok miatt koplalással vetett véget életének).[20] Plinius szerint *usque ad supremum diem beatus et felix*, csak kisebbik fiát vesztette el, az idősebb pedig ekkor már consulviselt férfi volt. *Laeserat famam suam sub Nerone* — írja Plinius — *(credebatur sponte accusasse), sed in Vitelli amicitia sapienter se et comiter gesserat,* Asiában volt proconsul, ahonnan dicsőségben tért haza, de visszavonult, *maculam ueteris industriae laudabili otio abluerat. Fuit inter principes ciuitatis sine potentia, sine inuidia...* Miután hosszan elősorolta Silius Italicus erényeit, rengeteg könyvét, birtokait, recitációit, Vergilius-imádatát, végül a következő megjegyzést teszi, amelyből aztán az emberi mulandóság fölötti elmélkedésre vált át: Hetvenöt éves volt, s *Illud etiam notabile: ultimus ex Neronianis consularibus obiit, quo consule Nero periit. Quod me recordantem fragilitatis humanae miseratio subit. Quid enim tam circumcisum tam breue quam hominis uita longissima? An non uidetur tibi Nero modo fuisse? cum interim ex iis, qui sub illo gesserant consulatum, nemo iam superest.*

Pliniusnak eme adatokban gazdag levele alapján szokás rekonstruálni Silius Italicus életét, de az egyetlen igazán biztos időpont ebben az életrajzban: consulságának 68-as dátuma.[21] Mivel Plinius levelének a kelte meglehetősen bizonytalan, ezért pontosan meghatározhatatlan az is, hogy mikor született Silius Italicus. Születési dátumát a levél feltételezett keltétől hetvenöt évet visszaszámolva általában 23 és 35 közé teszik.[22] Plinius idézete egy olyan embertől származik tehát, akit Nero

[18] Hieronymus, *Chronicon* ad annum 68: *Nero cum ceteris viris insignibus et Octaviam uxorem suam interfecit, Cornutumque philisophum praeceptorem Persii in exilium fugat.* Hieronymus tévedését valószínűsíti, hogy Octavia megölését is erre az időpontra tesz, noha Claudius lánya még 62-ben halt meg.

[19] Vö. Martialis, *Epigrammata*, 11, 48.

[20] Plinius, *Epistulae*, 3, 7.

[21] Vö. *von Albrecht: op. cit.* 759—760.

[22] Vö. *Sherwin-White: op. cit.* 226 sqq . Ő azonban amellett érvel, hogy 29 előtt kellett születnie.

száműzött, s egy olyan embernek szól, aki Nero alatt *delator* volt, sőt annyira megbízott benne a császár, hogy 68-ban, Vindex fenyegető lázadása idején őt tartotta alkalmasnak Nero a felelősségteljes consuli tisztre. A Cornutus-töredék egy Nerónál kegyvesztett embernek egy Neró-hű kegyenchez intézett szavai.

Mindezekután elengedhetetlen megvizsgálni, hogy Cornutus élete egyéb momentumainak és a kor történelmének ismeretében milyen következtetéseket vonhatunk le a Cornutus-töredékből: *iamque exemplo tuo etiam principes civitatium, o poeta, incipient similia fingere*. A megszólítás (*o poeta*) arra utal, hogy Silius Italicus már a 60-as években is alkotott költői műveket, noha *Punica* című eposzán csak jóval később, Domitianus uralkodása idején kezdett dolgozni. Silius Italicusnak ez a költői tevékenysége lehetett az egyik, kézenfekvő oka annak, hogy Cornutus neki ajánlotta Vergiliusról írt művét. Az, hogy költőnek nevezi a megszólítottat, természetesen azt is jelzi, hogy az egész idézetet a költői tevékenység szövegösszefüggésében kell értelmezni.

Ezek alapján az *exemplo tuo* sem értelmezhető másként, mint hogy Silius Italicus azzal mutat példát, hogy költői tevékenységet folytat: verseket ír. Emiatt kezdenek el mások is irodalommal foglalkozni, mert Silius Italicus példája ösztönzőleg hat rájuk, utánozni igyekeznek. Az *incipient* (vagyis futurumban áll a mondat állítmánya) — úgy tűnik — a Silius Italicushoz intézett *laudatio* része, hiszen nem ténymegállapítást tartalmaz: hogy már most követik a példáját, hanem jóslatot: majd követni fogják tevékenységében. Mivel csak egy félmondat maradt fenn, vagy még kevesebb, a közelebbi szövegösszefüggés nem állapítható meg, a kötőszó ugyanis (*iamque*) nem igazít el abban, hogy mit mondhatott Cornutus: Silius Italicus hatását jellemezte, vagy éppen hatásának már látható példáit sorolta föl. Bárhogy van is, akikre a kijelentése vonatkozik, azok a szöveg szerint a *principes civitatium*, vagy ahogy gyakrabban előfordul: *principes civitatis*. Ők fogják követni Silius Italicus példáját, sőt *ők is* (*etiam principes*).

Első olvasásra nem egyértelmű, hogy a *principes civitatium* kifejezés hogyan vonatkozik Silius Italicusra, hiszen az, hogy az előkelők is követik példáját, két dolgot jelenthet: Silius Italicus közéjük tartozik, ezért nem meglepő, ha mások is úgy cselekszenek, mint ő, vagyis költeményeket írnak; esetleg ő nem tartozik ugyan közéjük, de a hatása oly elemi, hogy még a *principes civitatium* sem tudják kivonni magukat alóla. A mondat alapján a kérdés eldönthetetlen, ezért érdemes másfelől megoldást keresni.

A *princeps civitatis* kifejezés meglehetősen általánosan elterjedt terminus technicus, használata azonban sokkal kevésbé körülhatárolható mint az egyéb *princeps*-es összetételeknek (*princeps senatus, princeps iuventutis*). Cicero gyakorta használja a kifejezést, s egyként vonatkoztatja Róma és más itáliai vagy Itálián kívüli városok polgáraira.[23] Használja singularisban és pluralisban, s olykor úgy tűnik, a város vá-

[23] Ld. a *princeps*-szócikk

lasztott vezetőit jelenti, vagyis azokat, akik a Curiában ülnek, máskor viszont mintha pusztán a köztisztelet alapján nevezne így egyeseket, s csoportjukat elválasztja azokétól, akik hivatalokat viselnek. Feltűnően megváltozott azonban a kifejezés értelme a császárkorban, amikor vonatkozhat az uralkodóra, de választott tisztségviselőkre vagy magánemberekre úgyszintén. Tacitus például, aki szintén használja a *princeps civitatis* kifejezést, választott vezetőkre érti, noha gyakrabban szerepel nála a *primores civitatis* kifejezés. A legvalószínűbb, hogy a kifejezés a városi előkelőkre vonatkozik, akik esetleg valamilyen tisztséget viselnek, vagy valamilyen tisztséget töltöttek be. Hogy Silius Italicusszal kapcsolatban ez utóbbinak a megállapítása nem alaptalan, jól mutatja, hogy az ifjabb Plinius levelében azt írja: a politikától való visszavonulása után nagy tiszteletnek örvendett a város előkelői közt. *Fuit inter principes civitatis sine potentia, sine invidia.*[24]

Ahhoz azonban, hogy Silius Italicus 68-ban consul lehetett, bizonyosan végig kellett járnia a ranglétrát, tehát már korábban fontos tisztségeket kellett betöltenie Rómában. Mint Nero bizalmasa bizonyára nem kényszerült a hagyományos útonmódon végigjárni a ranglétra minden fokát, hanem korkedvezménnyel juthatott bizonyos tisztségekhez.[25] Ez azt jelenti, hogy már 68 előtt viselhetett olyan tisztséget, amely alapján Cornutus őt is *princeps civitatis*-nak nevezhette. A mondatot tehát alighanem így a leghelyesebb értelmezni: majd a többi *princeps civitatis* is követi példádat, sőt nemcsak Rómában, hanem már városokban is.[26] Továbbra is kérdés azonban, hogy mikortól számíthatott Silius Italicus *princeps civitatis*-nak, Cornutusnak ugyanis ez után kellett megírnia Vergiliusról szóló művét.

Neróról tudjuk, hogy az irodalomhoz való látványos vonzódása az 50-es évek végén kezdődött, noha tehetségének olykor már korábban is tanújelét adta.[27] 59 március végén gyilkoltatta meg brutális módon anyját, Agrippinát, akinek hatalmát köszönhette. Aztán megölette Domitiát is, egyik nagynénjét,[28] hogy vagyonából megrendezhesse a *Iuvenaliát*. Ez volt az a szűkkörű rendezvény, amelyet az irodalom pártolására hozott létre.[29] Ekkor szervezte meg olyan ifjú költőkből álló körét, akik még nem szereztek hírnevet maguknak. Ebbe a körbe tartozott Lucanus is, aki élet-

[24] Hogy Silius Italicusszal kapcsolatban ez a megnevezés általános lehetett, megerősíti Martialis (vö. 6, 64), akinek szóhasználatára (*proceres urbisque forique*) *D. W. T. C. Vessely:* Pliny, Martial and Silius Italicus. Hermes 102 (1974) 114. hívta föl a figyelmet.

[25] Nero idején különösen föltűnő, hogy a császár barátai az általában megkövetelt életkor előtt kaphattak meg bizonyos fontos tisztségeket, amint történt az Lucanus esetében is, aki korkedvezménnyel lehetett *augur* és *quaestor*.

[26] Ha nem stilisztikai okai vannak a *civitatium*-forma használatának, akkor csak arra vonatkozhat, hogy nem csak Rómában, hanem más városokban is lesznek követői Silius Italicusnak költői tevékenységében.

[27] Vö. Tacitus, *Annales*, 14, 16: *Ne tamen ludicrae tantum imperatoris artes notescerent, carminum quoque studium adfectavit, contractis quibus aliqua pangendi facultas necdum insignis erat. hi cenati considere simul et adlatos vel ibidem repertos versus conectere atque ipsius verba quoquo modo prolata supplere…*

[28] Nero nagynénjeiről ld. *R. Syme:* The Augustan Aristocracy. Oxford 1986. 155—167.

[29] Vö. Tacitus, *Annales*, 14, 15.

rajza tanúsága szerint Athénből tért vissza, hogy a császár köréhez csatlakozzék. Lucanus sorsát figyelve megállapítható, hogy Nero iránti lojalitása gyors emelkedést jelentett számára. A császár tehát minden bizonnyal gondoskodott arról, hogy azok az ifjak, akik irodalmi-baráti társaságába kerültek, politikai-közéleti karriert is befussanak. Mivel bizonyosnak tűnik, hogy Silius Italicus Nero körének tagjaként kezdte pályafutását,[30] ez teremthette meg annak a lehetőségét is, hogy consul legyen. Vagyis *princeps civitatis* alighanem csak 59–60 után lehetett, Lucanusszal nagyjából egyidőben. Ezek szerint Cornutus Vergiliusról szóló művének 60 és 66 között kellett íródnia.

Még ezen első pillantásra már elég szűknek tetsző időintervallumban sem mindegy, hogy mikor írta és ajánlotta művét Cornutus Silius Italicusnak. A 60 és 66 közötti időszak ugyanis a legviharosabb néhány év a római irodalom történetében: 62 novemberében hal meg Persius; Lucanus és Nero között 62—63 táján kerül sor a kenyértörésre, a hagyomány szerint a császár költői féltékenysége miatt.[31] Cornutus Persius halála után engedi át Caesius Bassusnak a szatíraköltő hagyatékának a gondozását, ami így leghamarabb 63-ban jelenhetett meg. Két forrás egybehangzóan erősíti meg, hogy Persius 1. szatírájában bírálta Nerót, s Cornutus félelemből, hogy a császár nehogy magára vegye a sorokat, megváltoztatta a szatíra egyik sorát. 63-ban tehát Cornutusnak már tartania kellett attól, hogy retorzió érheti őt vagy Persius családját, ha a szöveg eredeti formájában jelenik meg. De ha nem az irodalom, hanem a történelem szempontjából nézzük a 62-es évet, akkor ez az év e tekintetben is fordulópontnak számít. Ekkor halt meg Burrus, a testőrparancsnok, s emiatt megrendült Seneca helyzete is, ami miatt a filozófus végül elbocsátását kérte az udvarból. Udvariaskodások közepette Nero teljesítette kérését. Úgy tűnik a 62-es év abból a szempontból is fordulópontot jelent a kor irodalmi életében, hogy Lucanus és nagybátyja, Seneca között is ekkor fedezhetők fel az elhidegülés jelei. S annak, hogy Piso körül kialakulóban van egy ellenzéki csoportosulás, szintén a 62-es évben mutatkoznak az első jelei.[32] Azt nem tudjuk, csak gyaníthatjuk, hogy Cornutus és Seneca között milyen volt a kapcsolat, de valószínűnek tetszik, hogy nem voltak közeli jóbarátok, amiben nemcsak bizonyos kérdések eltérő megítélése játszhatott szerepet, hanem az is, hogy míg Seneca corsicai száműzetését töltötte, addig Cornutus minden bizonnyal Rómában volt, s oktatói és tudományos tevékenységével ekkor szerzett hírnevet.[33] Ezt bizonyítja, hogy 50-ben, egy évvel Seneca visszatérése után,

[30] Silius Italicusról mint Nero körének tagjáról ld. *Sullivan:* Literature and Politics in the Age of Nero. Ithaca—London 1985. 33—34.

[31] Vö. Tacitus, *Annales*, 15, 49: *Lucanum propriae causae accendebant, quod famam carminum eius premebat Nero prohibueratque ostentare, vanus adsimulatione...*

[32] Ld. Tacitus, *Annales,* 14, 65.

[33] Seneca egyetlen művében sem tesz említést Cornutusról, a *De beneficiis*-ben azonban komoly bírálattal illeti azokat, akik allegorikus magyarázatát adják az isteneknek, s ez valószínűsíti, hogy — ha nem voltak is ellenségek, de — alapvető filozófiai nézeteik rokonsága ellenére sem voltak jó viszonyban. Vö. Most, *op. cit.* 2048—2050. Bizonyára téved viszont Cizek, akinek véleménye szerint Cornutus Senecát

Cornutus már Persius tanára volt, akit előkelő gyermekként aligha bíztak volna a filozófusra, ha nem erősíti meg több forrás is, hogy kiváló ember. Visszatérve a gondolatmenet elejére, a 60-as évek eleje, s főleg a 62-es év oly viharos időszak volt a római birodalom történetében, hogy minden apró jel árulkodó lehet: ki kinek ajánlja művét, ki miről ír, ki mit idéz.

Cornutus egyébként személyesen is ismerte Nerót, sőt irodalmi kérdésekben a császár alighanem gyakran kérte ki véleményét. Példa erre az a történet, amely Dio Cassius töredékei közt maradt fenn.[34] Eszerint Nero közölte Cornutusszal azt az elképzelését, hogy négyszáz énekből álló eposzban meg kívánja írni a római nép történetét. Erre Cornutus állítólag azt válaszolta, hogy mindez képtelenség, mert egy ilyen terjedelmű művet senki sem fog elolvasni. A császár védekezni próbált, s azt válaszolta, hogy Cornutus példaképe, Chrysippos is írt legalább ennyit. Ezt már nem tűrhette Cornutus, s azt válaszolta, hogy azok legalább hasznosak az emberiség számára. Dio Cassius szerint arcátlan válasza miatt kényszerült száműzetésbe, ahonnan valószínűleg már sohasem tért vissza.

Cornutus tehát még Nerónak is tanácsokat adott irodalmi-esztétikai kérdésekben, ezért kérte ki a császár a véleményét. Ha figyelembe vesszük, hogy egy eposszal kapcsolatos kérdésben konzultált vele a princeps, akkor feltételezhetjük, hogy Cornutusnak Vergilius költeményeivel, különösen az eposszal kapcsolatos kérdéseket feszegető művét ismerte Nero. Ennek a munkának a megjelenése lehetett az alapja az egész Dio Cassius által elmondott történetnek. Természetesen kérdés, hogy Nero száműzött-e bárkit is egyetlen pimasznak tekintett válaszért. Erre vonatkozóan megoszlanak a vélemények, hiszen Suetonius szerint sohasem foglalkozott azokkal, akik gúnyolódtak rajta, utolsó feleségének, Statilia Messalinának a férjét azonban, a 65-ben hivatalban lévő consult, Vestinust éppen vele szemben tanusított szemtelen magatartása és csúfolódó megjegyzései miatt kényszerítette halálba. Nem alaptalan emiatt talán azt föltételezni, hogy Cornutus valami miatt már korábban gyanús lett a princeps számára, vagy szálka volt valaki szemében, s ez a kijelentés csak az utolsó csepp volt a pohárban. Cornutus baráti társasága, amelybe egyként tartoztak görög szabadosok és szabadon született rómaiak, nyíltan ugyanis sohasem volt ellenséges a princepsszel.

A már emlegetett Caesius Bassus például egyenesen Nerónak ajánlotta a különféle versmértékekről írt *De metris* című művét.[35] A témaválasztás egyértelműen mutatja, hogy ezt a munkát akkor írta, amikor Nero már megmutatta irodalmi-költői hajlamait, vagyis alighanem a 60-as évek elején. (Caesius Bassus egyébként nem esett a nerói terror áldozatául, csak 79-ben, a Vezúv híres kitörése idején vesztette

---

kívánta *Theologia Graecá*jával támogatni az epikureizmussal és az ateizmussal vívott harcában. Vö. *E. Cizek:* L'époque de Néron et ses controverses ideologieques. Leiden 1972. 349 sqq.

[34] Dio Cassius, Historia Romana, 62, 29.

[35] Ld. *von Albrecht: op. cit.* 984. n. 2. Legújabban *Ch. Schubert:* Studien zum Nerobild in der lateinischen Dichtung der Antike. Stuttgart und Leipzig 1998. 85—87.

életét.) Lucanus, Cornutus tanítványa mondta el az először 60-ban megtartott görög típusú játékokon, a *Neroniá*n a császár dicséretét (*laudes Neronis*). Persius túl korán halt meg ahhoz, hogy biztonsággal állítsuk: az első szatírájában olvasható idézetek valóban a császár költeményeiből valók, hiszen fölöttébb ellentmondásos, hogy míg az életrajz szerint egy Neróra érthető utalást megváltoztatott Cornutus, addig az egyértelmű, direkt idézeteket bennehagyta a szatíra szövegében. Ráadásul Lucanuson kívül egyikükről sem tudjuk, hogy részt vett volna a Piso-féle összeesküvésben, vagy valamilyen módon belekeveredett volna. Pedig lett volna alkalmuk rá, hiszen nyilvánvalóan kapcsolatban álltak a kor más meghatározó és a princeps iránti ellenszenvüket régóta nem palástoló csoportosulásokkal, mint amilyen például Thrasea Paetus és a körötte csoportosultak voltak, hiszen Persiust régi barátság fűzte a sztoikus politikushoz.

Ha feltételezzük tehát, hogy Cornutus nem volt ellenséges a princepsszel, akkor bizonyára nem volt az a köré gyűlt ifjú költőkkel és írókkal sem. Ez lehet az oka annak, ami miatt Silius Italicusnak ajánlotta munkáját. Mivel a szövegben futurumban szerepel az ige (*incipient*), s Nero kezdeményezése 59—60-ra esik, amikor még valóban nem lehetett általánosnak tekinteni, hogy a város előkelői vagy vezetői olyan lelkesedéssel foglalkozzanak az irodalommal és a művészetekkel, mint a princeps kezdeményezése után, valószínűnek tetszik, hogy a Vergiliusszal foglalkozó mű a 60-as évek elején, talán 61-ben vagy 62-ben jelenhetett meg. Cornutus tehát bizonyára jóhiszeműen járt el, nem Nero kegyencének akart hízelegni, hanem a császár költőbarátjának kedveskedni.

De érdemes visszatérni még a Cornutus-töredékhez. Még nem esett szó ugyanis arról, hogy az előkelők Silius Italicus példájára *„hasonlókat kezdenek alkotni"* (*similia fingere*). A főnévi értelemben használt melléknév nyilvánvalóan arra utal, hogy költői munkálkodását fogják utánozni, s mindezt a *fingere* igével teszi egyértelművé. Az ige szövegösszefüggésbeli jelentését nem nehéz kitalálni: *költeni, költeményeket írni*.[36] Nem mindegy azonban, milyen jellegű költői munkásságra használja ezt a kifejezést Cornutus, hiszen ennek az igének legismertebb, az irodalomban is gyakran használt származéka a *fikció* szó. Emiatt Cornutus nyilvánvalóan arra utal, ami egyébként Nero költészetére is jellemző,[37] azaz Silius Italicus műveinek témaválasztása alighanem a fikciós irodalom körébe tartozott, vagyis nem megtörtént eseményeket, hanem mítoszokat, mondákat dolgozott föl költői szárnypróbálgatása idején. Ez azért érdekes, mert Silius Italicus fennmaradt eposza, a *Punica* nem fikció, s bár nem nélkülözi a Vergiliustól eltanult eposzformálás egyes megoldásait, alapvetően mégis történeti eposz. Az elmondottakból mindenesetre úgy tűnik, hogy Silius Italicus eredetileg a fikciós irodalom körébe sorolható művekkel kísérletezett.[38] Ez

[36] Vö. *Vollmer: fingo* 7, in: ThLL.

[37] Nero költészetének kallimakhosi jellegéről ld. *J. P. Sullivan:* Ass's ears and Attises. Persius and Nero. AJPh 99 (1978) 159—170.

[38] Megerősíti a *fingere* igének a szövegösszefüggésből valószínűsített jelentését, hogy Cornutus egy

egyébként nem volt szokatlan dolog Nero költői körében: maga a császár is előszeretettel nyúlt vissza a trójai mondakörhöz, sőt Lucanus is olyan műveket írt először, amelyek témájukban távol estek a polgárháborúról szóló költeményétől, amelyet később nem is költeménynek, hanem történeti munkának neveztek egyes kritikusai — elsősorban a fiktív, mesés elemek hiánya miatt.[39] Azt nem tudjuk, Cornutusnak az eposszal kapcsolatban kifejtett nézetei mennyire voltak hatással a kortárs költőkre, de korántsem tűnik lehetetlennek azt feltételezni, hogy akár Lucanus, akár Silius Italicus, akár Nero témaválasztására hatással volt az irodalomkritikus filozófus, s esztétikai nézetei alapvetően határozhatták meg, hogy akár Silius Italicus, akár Lucanus milyen irányban indultak el a Vergilius utáni eposzköltészet lehetséges útjait keresve. Cornutusnak tehát, bármennyire elfelejtette is őt az utókor, s hiába támadták kritikusai már az I. század második felében, alighanem jóval jelentékenyebb szerepe volt a kortárs irodalmi életben, mint ahogy azt akár az ókorban, akár az újkorban gondolták. Műveinek ismeretében bizonyára sokkal pontosabban lehetne meghatározni az ezüstkori irodalom esztétikai mozgatórugóit. De természetesen igaz ez a kor költőinek filozófiájára is. Cornutus ugyanis sztoikus filozófus volt, Chrysippos rajongója, ahogy azt Nero környezetének egyik tagja a szemére vetette. Teljes munkásságának ismeretében akár Lucanus sztoicizmusa is, amelyet eddig kizárólag nagybátyja hatásának tudtak be, új megvilágításba lenne helyezhető.

De nem szabad megfeledkezni egy olyan fontos momentumról sem, amely azt mutatja, hogy Cornutus alapvetően Nero-szimpatizáns álláspontból kritizálta Vergiliust. A Servius-féle kommentár szerint az *Aeneis* 1. énekének egyik sorával kapcsolatban igen hamar kritikus álláspontra jutottak az értelmezők. Az 1. ének egyik híres jelenetében a Karthagó partjaira sodródott Aeneas a városba érve Iuno templomának kapuján a trójai háborút ábrázoló képeket vesz észre, s azok elmélyült tanulmányozásába kezd. Észreveszi önmagát is az ábrázolt alakok között: *se quoque principibus permixtum agnovit Achivis*,[40] azaz magát is megpillantotta az akháj előkelők közé keveredve. Ezt a megállapítást a figyelmes kommentátorok úgy értelmezték, hogy Vergilius itt arra a közkeletű mítoszvariánsra utal, amely szerint Aeneas és az Észak-Italiában partot ért Antenor azért menekült meg, mert elárulták Trójját, azaz mindketten *proditor*ai voltak Ilionnak. Ezzel az állítással szemben Servius Cornutus magyarázatát idézi, aki a *permixtum* szót nem az akháj előkelőkkel folytatott titkos

másik töredékében szintén szerepel az ige, s itt egyértelműen arra a költői eljárásra illik, amikor a poéta saját fantáziájára hagyatkozva talál ki valamit: *Deinde Iris a Iunone missa abscidit ei crinem et ad Orcum refert. hanc Vergilius non de nihilo fabulam fingit, sicut vir alias doctissimus Cornutus existimat, qui adnotationem eius modi adposuit his versibus:* unde haec historia ut crinis auferendus sit morientibus, ignoratur: sed adsuevit poetico more aliqua *fingere* ut de aureo ramo. *haec Cornutus. sed me pudet quod tantus vir, Graecarum etiam doctissimus litterarum, ignoravit Euripidis nobilissimam fabulam Alcestim.* Macrobius, *Saturnalia*, 5, 191—193.

[39] Servius ad Aeneidos v. 1, 382: *Lucanus namque ideo in numero poetarum esse non meruit, quia videtur historiam composuisse, non poema.*

[40] Vergilius, *Aeneis*, 1, 488.

tárgyalásra érti, hanem a 2. ének egy helye alapján, amelyben Aeneas éppen arról mesél, hogyan harcoltak a görögökkel, úgy értelmezi, hogy itt is csatázást és nem alkudozást jelent a *permixtum*-kifejezés.[41] Cornutus tehát Vergiliusszal szembeni kritikái ellenére is megvédte egyfelől a költőt, másfelől hősét: Aeneas nem volt áruló, Vergilius nem akart még csak utalni sem arra, hogy bizonyos hagyomány szerint viszont az volt.[42]

Köztudomású, micsoda rajongással viseltetett Nero Trója és a Iulia gens iránt. Noha csak anyai ágon tartozott a Iulius-Claudius dinasztiába, a császári család isteni eredetét és trójai kapcsolatait maga is igyekezett bizonyítani. Ismert az az inkább legendás, mintsem valós történet, hogy 64 júliusában, mikor Róma nagy része lángokban állt, a Maecenas-toronyban lantosruhát öltve dalolt Ilion pusztulásáról. Még korábban pedig, még Claudius idején, maga kezdeményezte, hogy Tróját mentesítsék az adófizetés kötelezettsége alól.[43] Mindent egybevetve tehát aligha kétséges, hogy Cornutus a császárra is tekintettel volt, amikor családja ősatyját, Aeneast minden kellemetlen felhangú interpretációtól igyekezett megvédeni.

Végül nem mulasztható el természetesen annak megválaszolása, miképpen kell értelmezni Cornutusnak azt a gesztusát, hogy tudós munkáját Silius Italicusnak ajánlotta? Természetes, baráti gesztusnak vagy megalázkodó szervilizmusnak? Mivel fejtegetésem végeredményeként arra a következtetésre jutottam, hogy ezt a Vergiliusról írt művet valamikor a 60-as évek elején, talán 61-ben vagy 62-ben adta ki,[44] amikor a nerói hatalomgyakorlásnak csak néhány, bár súlyos visszásságát és kegyetlen tettét láthatta (itt mindenekelőtt Britannicus és Agrippina meggyilkolására gondolok), talán nem kell feltétlenül pálcát törni Cornutus fölött. Még az sem biztos, hogy Silius Italicus, aki ekkor már Nero bizalmas költőbarátja volt, már ebben az időben folytatta azt a tevékenységét, amelyet később csak visszavonult magánya és előkelő passzivitása révén tudott némileg feledtetni. Sokkal valószínűbb ugyanis, hogy Silius Italicus csak a Piso-féle összeesküvés lelepleződése után jelentett föl embereket, az efféle esetek ugyanis csak 65 áprilisa után szaporodtak meg. Silius Italicusnak is csak ekkor nyilhatott lehetősége arra, hogy — alighanem személyes

[41] Servius ad Aeneidos v. 1, 488: *latenter proditionem tangit, ut supra diximus: ut excusatur ab ipso in secundo "Iliaci cineres" et cetera: aut virtutem eius vult ostendere; nimiae enim fortitudinis est inter hostium tela versari, ut Sallustius "Catilina longe a suis inter hostilia cadavera repertus est". Cornutus tamen dicit versu isto "vadimus inmixti Danais" hoc esse solvendum.*

[42] A Vergilius-kommentárokban fölfedezhető Aeneas-kritikákkal kapcsolatban ld. *H. Georgii:* Die antike Aeneiskritik aus den Scholien und anderen Quellen. Stuttgart 1891; *G. Walter:* Untersuchungen zur antiken Äneiskritik. Diss. Weida i. Thür. 1930.

[43] Suetonius, *Nero*, 7, 2.

[44] Nem meggyőző érvként, de mindenesetre elgondolkoztató tényként meg kell említeni, hogy Persius, aki 62 legvégén halt meg, Cornutushoz szóló 5. szatíráját éppen egy Vergilius-utalással kezdi (*Vatibus hic mos est, centum sibi poscere uoces, / centum ora et linguas optare in carmina centum…*), mintha ezzel is utalni akarna Cornutus feltételezhetően akkoriban folytatott tanulmányaira. Mivel a szatíra minden bizonnyal a 60-as évek elején született, talán ez is amellett szól, hogy ekkoriban fejezte be Cornutus a Silius Italicusnak ajánlott munkát.

okoktól vezérelve — olyan személyeket jelentsen föl, akik ismerősei voltak, s akik belekeveredtek az összeesküvésbe. Hiszen az összeesküvést követő megtorlásnak estek áldozatul többek között Lucanus és Claudius Senecio, akiket Silius Italicusnak is okvetlenül ismernie kellett. Az utóbbi ugyanis már 57-től kezdve Nero elválaszthatatlan bizalmasa és tivornyáinak, kicsapongásainak részese volt, míg az előbbi egyik legodaadóbb költőbarátjának számított. Silius Italicus tehát s mindazok, akik ismeretségben voltak az összeesküvőkkel, márpedig Nero költőbarátai valamennyien ismerték őket, alighanem mind kétségbeesetten igyekeztek tisztázni magukat. Elég csak Lucanusra gondolni, aki egy percig sem tagadta a szervezkedésben való részvételét, mégsem tudta megállni, hogy ne tegyen saját anyjára is terhelő vallomást. Talán az sem elképzelhetetlen, hogy a Piso-féle összeesküvés következménye volt az is, hogy Cornutust 66-ban száműzte Rómából Nero.

Nemcsak a 61—62-es évek hangulata miatt valószínűtlen tehát, hogy szervilizmus és félelem állna a Silius Italicusnak címzett ajánlás mögött, hanem az egész római patrónus-cliensi rendszer is ellentmond ennek. A római társadalom struktúrája, illetve a művészeteket támogató független mecenatura hiánya is arra ösztönözte a költőket, írókat, hogy pártfogókat keressenek maguknak olyan emberek személyében, akiket ugyan sokszor marasztalt el az utókor, szerepük azonban mégis meghatározó volt a korabeli irodalmi életben.[45] Cornutus tehát csak a római irodalmi hagyományoknak megfelelően, bár érdekeit nyilván szem előtt tartva, de biztosan nem a zsarnokságtól való félelmében ajánlotta Silius Italicusnak a művét. Hogy mennyire nem, azt még az is alátámasztja talán, hogy szakavatott ember volt a címzett, aki később, amikor a *Punica* kötötte le a figyelmét, talán sokszor gondolt vissza Cornutus szavaira, s egyik-másik tanácsát bizonyára meg is fogadta.[46] De bizonyára nem felejtkezett el sem Neróról, sem Lucanusról, mint ahogy a bűn foltját hosszú évtizedek alatt ki lehet ugyan fehéríteni *otium*mal, de végleg letörölni nem lehet.

Végül visszakanyarodva az idősebb Pliniushoz, joggal vetődik föl a kérdés: Vajon ő miért idézte Cornutus Silius Italicushoz szóló szavait? Annyi bizonyos, példát talált volna ismertebb szerzőknél is, hiszen a *civitatium* alakot már Varro is megemlítette,[47] Cicero pedig — Tacitushoz hasonlóan — gyakorta használta. Plinius mégis egy görög szabados — igaz, a 68. év consuljához szóló — szavait választotta.

Ifjabb Plinius, az unokaöccs részletesen beszámol arról, aminek nem lehetett személyes tanúja, amiről csak hallomásból tudhatott, vagyis hogy mit tett Silius Italicus Nero uralkodása idején, s hogyan vett részt Cluvius Rufus társaként egy diplomáciai küldetésben Vitellius érdekében.[48] Mind Cluvius Rufus, mind Vitellius Nero közvetlen baráti társaságába tartoztak. Az előbbi nemcsak megírta Nero korá-

[45] A római irodalmi patronusságról összefoglalóan ld. *B. K. Gold:* Literary patronage in Greece and Rome. Chapel Hill and London 1987.

[46] Már hivatkozott tanulmányomnak is ez egyik végkövetkeztetése.

[47] Vö. Varro, *De lingua Latina*, 8, 66.

[48] Vö. Tacitus, *Historiae*, 3, 65.

nak történetét, hanem több fellépése alkalmával is ő volt az, aki bejelentette a közönségnek a császárt, az utóbbi pedig, aki néhány hónapig még princepse is volt Rómának, állandóan Nero körül lebzselt, így hármasban bizonyára régi, szoros barátság kapcsolta őket össze. Hogy Silius Italicusnak mégsem lett semmi baja Vespasianus idején, sőt ellenkezőleg, Asia proconsulja lehetett, annak egyszerű a magyarázata. Sem Vespasianus, sem idősebb fia, Titus nem lehetett ellenséges azokkal, akiket régóta jól ismertek, s akikkel a közös múlt emlékei fűzték őket össze. Olyan védés dacszövetség volt ez, amely védelmet biztosíthatott számukra.

Az ifjabb Plinius Nero korának történetét alapvetően három forrásból ismerhette, amelyek egyike Cluvius Rufus történeti munkája volt, a másik pedig nagybátyja műve. Ezenkívül még születtek biográfiák, amelyekből szintén meríthetett a korra vonatkozó ismereteket. A Domitianus uralkodása alatt háborítatlanul élő Silius Italicusnak a múltban viselt dolgait viszont csak egyetlen forrásból ismerhette az ifjabb Plinius: nagybátyjától, a kor szemtanújától és krónikásától. Bár csak tizennyolc éves volt, amikor a Vezúv kitörésekor meghalt az idősebb Plinius, beszélgetéseikből, történeti munkájából tudhatta, amit Silius Italicusról, Róma megbecsült polgáráról jó volt tudni. Bizonyára ezért sem véletlen, hogy az ifjabb Plinius is a *principes civitatis*-t emlegeti, amikor Siliusról beszél. Ha tehát az unokaöccs számon tartotta a múltat, mennyivel inkább tartotta számon 67-68 táján nagybátyja, aki később sem feledkezett meg róla. Ráadásul az idősebb Plinius nem volt a nerói rendszer haszonélvezője. Ebből világosan következik, hogyan kell értelmezni Cornutus mondatát. Sokkal nagyobb bátorság kellett ahhoz, hogy egy száműzött ember szavait idézze, mint ahhoz, hogy ne ejtsen szót Silius Italicusról. Mert Cornutust, ha személyesen talán nem is, de műveiből ismerhette, hiszen a filozófus is foglalkozott olyan kérdésekkel, amelyek az idősebb Pliniust érdekelték.

Ez a Cornutus-idézet tehát, amilyen rövid, éppoly sokatmondó: egy ellentmondásos kor beszédes emléke, amely sokat elárul Silius Italicus költői működéséről, Cornutus és a császári klientúra kapcsolatáról, valamint az idősebb Plinius szilárd ellenzékiségéről.

SUMMARY

Based on a fragment by Charisius, a grammarian from Late Antiquity, L. Annaeus Cornutus dedicated his critical work on Virgil to Silius Italicus, author of the epic "Punica", who in his youth belonged to Nero's poetic circle. Knowing the history of Nero's literary circle and from detailed examination of the fragment, it can be assumed that this work of Cornutus, which may have been quoted by Pliny the Elder in his "Dubius sermo", was probably written and published at the beginning of the 60' s A.D:

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 141–146

HARMATTA JÁNOS

DANUBIUS SARMATAS AC ROMANA DISTERMINET[1]

Ammianus vázlatos jellemzése a iazygokról akkor érthető meg és értékelhető igazán, ha összehasonlítjuk azokkal az adatokkal és leírásokkal, amelyek a török hódoltság korából a végvári vitézeknek a törökökkel szemben alkalmazott harcászatára vonatkoznak. Bár a magyar végvárak geopolitikai és társadalmi helyzete teljesen más volt, mint a iazygoké, azonban életfeltételeik és harcmodoruk hasonló volt. Rendszeres zsold és ellátás hiányában a végvári vitézek a törökök ellen intézett rabló portyázásokból éltek. Ez ugyanolyan, könnyű lovassággal végrehajtott rabló portyázásokat követelt meg, mint a iazygok részéről a római provinciák területére intézett betörések. Így az utóbbiak éppen a végvári vitézek sokkal jobban ismert portyái segítségével válnak érthetővé.

Amióta Augustus uralkodásának vége felé megkezdődött a iazygok bevándorlása[2] a Nagy-Alföldre, a Duna mentén húzódó római *limes* pannoniai szakaszán egy iráni lovasnomád nép lett évszázadokra a Római Birodalom szomszédja. A iazygok közvetlenül bevándorlásuk előtt az Olt folyó és a Vaskapu közötti területen összeszorítva éltek, s ez a földrajzi elhelyezkedésük, valamint régészeti leleteik területi megoszlása (sűrűségük az Alföld déli részén a legnagyobb) kézenfekvővé teszi azt a feltevést, hogy bevándorlásuk a Duna mentén történt. A iazygok annak a szarmata törzsszövetségnek alkották egyik tagját, amely a Kr. e. III. században jött létre a Don és a Duna közötti területen. Ennek vezértörzse a „királyi szarmaták" voltak, a törzscsoport többi tagjai közül pedig még az urgokat, a roxolánokat és a iazygokat ismerjük, az utóbbiak szállásterülete feküdt legdélebbre a Duna felé.[3] Ez a földrajzi helyzetük teszi érthetővé, hogy amikor a gótok és alánok nyomása alatt a szarmaták a Dnyeper-vidékről elvándorolni kényszerültek, a legdélebbre nomadizáló iazygok szorultak be az Olt és a Vaskapu közötti szűk területre, majd pedig ők vándoroltak be először a Duna mentén a Nagy-Alföldre.

[1] Az „Ultra ripam" konferencián elhangzott előadás szövege.

[2] *J. Harmatta:* Studies in the History and Language of the Sarmatians. Szeged 1970. 41 skk., 100. L. még *A. Mócsy:* Die Einwanderung der Iazygen. Acta Ant. Hung. 25 (1977) 439 skk.

[3] *J. Harmatta:* i. m. 12 skk.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

Az Alföldön feltárt iazyg temetkezések szegénysége[4] arra utal, hogy kikerülve a Fekete-tenger északi partvidéke görög városainak kereskedelmi és gazdasági vonzásköréből, a iazyg törzsi arisztokrácia elszegényedett, s az egész néptörzs életfeltételei általában kedvezőtlenebbé váltak. A római *limes* komoly akadályt jelentett a lovasnomádoknak azzal a törekvésével szemben, hogy békés úton bekapcsolódjanak Pannonia gazdasági vérkeringésébe, mint ez a Pontus-vidéki görög városállamok esetében lehetséges volt. Így a iazygok a lovasnomádoknak ahhoz az általános gyakorlatához folyamodtak, hogy életszükségleteiket a római provincia területére intézett rabló betöréseikkel biztosítsák.

A történeti források csaknem folyamatosan tudósítanak a iazygok betöréseiről, az ezek által okozott károkról, a provinciális lakosság elhurcolásáról s a rómaiak büntető expedícióiról.[5] Dacia provincia megszervezésével a iazygok helyzete még nehezebbé vált, mert megszakadt kapcsolatuk a roxolánokkal, s így teljesen elszigetelt helyzetbe kerültek. Csak Marcus Aurelius alatt sikerült elérniük, hogy Dacia helytartójának engedélyével a római provincia területén keresztül a roxolánokkal érintkezhessenek. A Kr. u. III. században azután már lezajlik a roxolánok és talán más iráni törzsek bevándorlása is a Nagy-Alföldre, s ennek következtében itt feszültté válik a helyzet, annál is inkább, mert már megjelennek a iazygok és roxolánok hátában a gótok és az alánok is.[6]

Ebben a történeti helyzetben az Alföldön élő iráni nomádok aktivitása és belső feszültségei megnövekednek. Egyre sűrűbbé és pusztítóbbá válnak betöréseik, és belháború is tör ki közöttük. Így nem véletlen, hogy rabló portyázásaikról, harcmodorukról és társadalmukról ekkor kapunk részletesebb leírást Ammianus Marcellinustól, akinek legfontosabb tudósításai a következők:

Kr. u. 358-ban Constantius Sirmiumban töltötte a telet, ezzel áll kapcsolatban Ammianus egyik fontos tudósítása (XVII. 12, 1—3): *Augusto inter haec quiescenti per hiemem apud Sirmium, indicabant muntii graves et crebri, permixtos Sarmatas et Quados, vicinitate et similitudine morum armaturaeque concordes, Pannonias Moesiarumque alteram cuneis incursare dispersis. Quibus ad latrocinia magis quam aperto habilibus Marti, hastae sunt longiores et loricae ex cornibus rasis et laevigatis, plumarum specie linteis indumentis innexae; equorumque plurimi ex usu castrati, ne aut feminarum visu exagitati, raptentur, aut in subsidiis ferocientes, prodant hinnitu densiore vectores. Et per spatia discurrunt amplissima, sequentes alios vel ipsi terga vertentes, insidendo velocibus equis et morigeris, trahentesque singulos, interdum et binos, uti permutatio vires foveat iumentorum, vigorque otio integretur alterno.* „Míg ezalatt a császár télen Sirmiumban pihent, komoly és gyakori hírek jelezték, hogy a szarmaták és a quádok, akik szomszédságuk és szokásaik, valamint fegyverzetük hasonlósága miatt jól értették egymást, vegyesen, szerte portyázó lovascsapatokkal be-betörnek a két Panno-

[4] *J. Harmatta:* i. m. 42 sk.
[5] *Alföldi András:* Budapest története. I. Budapest 1943. 188 skk.
[6] *A. Alföldi:* Die Roxolanen in der Walachei. VI. internat. Kongreß f. Arch. Berlin 1939. 528 skk.

niába és az egyik Moesiába. Ezeknek, akik inkább rablásokra, mint nyílt ütközetre alkalmasok, hosszabb lándzsájuk és tollak módjára vászonruhájukra erősített csiszolt és sima szarulemezekből álló páncéljuk van; legtöbb lovuk herélt abból a célból, hogy kancák láttára fel ne izguljanak és ki ne törjenek vagy lesben megvadulva sűrű nyerítéssel el ne árulják lovasaikat. Igen nagy távolságokon száguldanak át másokat üldözve vagy maguk megfutamodva, gyors és kezes lovakon ülve és egy, olykor két vezetéklovat vezetve, hogy a csere kímélje az állatok erőit és a váltakozó pihenéssel erejük megújuljon."

Egy másik helyen Ammianus röviden leírja, hogyan kel át a iazyg ellenség a folyókon (XVII. 13,27): *...variisque discursibus vastabat extima limitum, nunc cavatis roboribus, alioquotiens peragrans pedibus flumina, non congressibus nec armis fretus aut viribus, sed latrociniis assuetus occultis, astu et ludificandi varietate iam ... nostris maioribus formidatus ... nostris maioribus formidatus ...* „...sokféle portyázással pusztította legtávolabbi határvidékeinket, most fatörzsből vájt csónakon, olykor lábbal gázolva kelt át a folyókon, nem bízva összecsapásokban, sem fegyverekben, sem erejében, hanem rejtett rablótámadásokhoz szokva ravaszsággal és sokféle cselfogással vált félelmetessé ... már elődeink számára...".

Egy izgalmas eseménnyel kapcsolatban, amelynek során veszélybe került Constantius császár élete is, Ammianus megismertet a iazygok csatakiáltásával is (XIX. 11,10): *...quidam ex illis, furore percitus truci, calceo suo in tribunal contorto, „marha, marha" (quod est apud eos signum bellicum) exclamavit...* „... egyikük, vad dühtől elragadva, csizmáját az emelvény elé hajítva felkiáltott: *marha, marha!* (ami náluk a csatakiáltás)...". Ezen az adaton kívül a iazygok ethnikumának és nyelvének meghatározása szempontjából fontosak előkelőik Ammianustól említett nevei is: *Zizais, Rumo, Zinafer, Fragiledus, Usafer.*

A iazygok belháborújáról tudósítva Ammianus tömören megrajzolja társadalmuk szerkezetét (XVII. 12, 18): *potentes olim ac nobiles erant huius indigenae regni, sed coniuratio clandestina servos armavit in facinus. Atque ut barbaris esse omne ius in viribus adsuevit, vicerunt dominos ferocia pares et numero praeminentes.* „Egykor hatalmasak és nemesek voltak ennek a királyságnak a lakói, de egy titkos összeesküvés gonosztettre fegyverezte fel a szolgákat. És minthogy a barbároknál minden jog az erőben szokott lenni, legyőzték uraikat, akikkel vadságban egyenlők és számban fölényben voltak." Ammianus megemlíti a szolgák elnevezését (XVII. 13, 1): *Limigantes, Sarmatas servos,* míg uraik nevét Hieronymus (Chron. a. 2350) tartotta fenn *Ardaragantes* alakban.

Ha most Ammians adatait történetileg értékelni akarjuk, akkor először is az ötlik szemünkbe, hogy előkelőik nevei között germán eredetűeket is találunk. *Zizais* királyi herceg *(regalis)* neve egy középiráni **Zizay* < óiráni **Zazaya-* alakot tükröz, amely az óiráni **haz-* (avesztai *haz-*) 'nyerni, csatában győzni' ige származéka lehet 'győztes, győző' jelentésben. Felsorolt három *subregulus*-a közül *Rumo* és *Fragiledus* germán, *Zinafer* pedig iráni nevet visel. A *Rumo* név az óizlandi *hrôm,* ófelnémet *ruom* 'dicsőség' szóból származtatható 'dicső, dicsőséges' jelentésben. A *Fragiledus*

név a *fra-* és a *giled-* elemekre tagolható, amelyek közül az első a gót *frauja,* ófelnémet *frô* 'úr' szónak, a második pedig az óizlandi *gildr* 'értékes, derék' szónak lehet a megfelelője. A két germán nevű *subregulus* feltűnése a iazygok körében valószínűleg azzal magyarázható, hogy a kvádok és iazygok között szoros kapcsolatok alakultak ki, s ennek során egyes kvád előkelők iazyg fejedelmeknek, egyes iazyg előkelők pedig kvád királyoknak lettek vazallusai, mint ez Ammianusnak *Araharius* kvád fejedelemről és *Usafer* nevű iazyg előkelő vazallusáról szóló elbeszéléséből (XVII. 12, 14) megállapítható. A iazyg *Zinafer* és *Usafer* nevek második eleme a középiráni *farn* ~ *farr* 'uralkodói dicsfény' szó, míg az első név első eleme a *zīn* < óiráni *zaina-* 'fegyver' kifejezés, s így az egész összetétel jelentése 'fegyverrel uralkodói dicsfényt szerző' lehet. A második név első eleme viszont az *usa-* < óiráni *usan-* 'akarat, vágy' szó, s az egész *usa-farr* összetétel 'uralkodói dicsfényre vágyó'-t jelenthet. Iráni eredetű a iazygok csatakiáltása is. Ennek hagyományozott *marha* alakja valószínűleg Am-mianus egyetlen ránkmaradt kéziratának egy itáliai kurzív írással írt kodexről történt másolása során jött létre, amennyiben abban a *g* és a *h* összetéveszthető volt. Így eredeti alakja **marga* lehetett. Ez a középperzsa *marg* 'halál' szó megfelelője, amelyhez az *-ā* felkiáltás-képző járult (= perzsa *-ā*), iazyg **marga* tehát = *margā* 'halál!'.

Ammianus tudósítása a iazygok belháborújáról és két társadalmi rétegük: az *Ardaragantes* 'Sarmatae liberi' és a *Limigantes* 'Sarmatae servi' elnevezése az iráni nyelvi adatok fényében szintén igazolható. Mindkét elnevezés végződése képzőelemnek látszik, amelyet latinosítva az *-nt-* képzős szavak csoportjába soroltak be. Az iráni alakok **ardaragan* és **limigan* lehettek. Ezek is képzett szavak, amelyeket az iráni nyelvekben általánosan elterjedt *-agān* ~ *-igān* képzővel képeztek. A két elnevezés alapszavai tehát **ardar* és **lim* voltak. Az **ardar* szó azonosítása nem ütközik különösebb nehézségbe, amennyiben nyilvánvalóan az oszét *äldar* < **ardār* 'úr, fejedelem' szó megfelelője. A belőle képzett **ardāragān* 'úri, fejedelmi' jelentésű lehetett, s így kiválóan alkalmas volt a nemesi társadalmi csoport megnevezésére. A **lim* szó esetében abból a tényből kell kiindulnunk, hogy az iráni nyelvekben /l/ foném eredetileg nem volt, tehát a **lim* alak **rim* vagy **rəm,* ez pedig **ram* előzményre megy issza. Az utóbbi alak minden nehézség nélkül azonosítható mint a szogd *ram* 'nép' szó megfelelője. A szogdban a iazyg **rimigān* alak megfelelője is megtalálható **rəməkān* (íráskép *rmq'ny*) alakban. A iazyg **rimigān* szó jelentése 'népi' lehetett mint egy társadalmi csoport, a személyében függő köznép megjelölése.

Ammianus nagy vonásokkal megrajzolt, szinte vázlatszerű jellemzése a iazygokról akkor érthető meg és értékelhető igazán, ha összehasonlítjuk azokkal az adatokkal és leírásokkal, amelyek a török hódoltság korából a végvári vitézeknek a törökökkel szemben kialakított harcászatára vonatkoznak. Bár a magyar végvárak geopolitikai és társadalmi helyzete teljesen más volt, mint a iazygoké, azonban életfeltételeik és harcmodoruk hasonló volt. Rendszeres zsold és ellátás hiányában a végvári vitézek a törökök ellen intézett rabló portyázásokból éltek, s ezek során végrehajtott vásárütésekből, sikeres lesvetésekből, a foglyokból, az elhajtott állatokból

és a zsákmányolt termésből befolyó jövedelemből látták el magukat.[7] Ezek a célok ugyanolyan könnyű lovassággal végrehajtott rabló portyázásokat követeltek meg, mint a iazygok részéről a római provinciák területére intézett betörések, s az utóbbiak éppen a végvári vitézek sokkal jobban ismert portyái segítségével válnak érthetővé.

Ammianus említi, hogy a iazygok „igen nagy távolságokon száguldanak át másokat üldözve vagy maguk megfutamodva", azonban ez a megállapítás nála funkció nélkül áll. A végvári vitézek harcmodoráról szóló leírásokból azonban tudjuk, hogy a portyákra és lesvetésekre mindig nagy távolságokra mentek. Így az egri vitézek Szegedig is lementek lesvetésre, a győri huszárok Tolna alatt vetettek lest a törököknek.[8] A nagy távolság miatt a vitézeknek oda-vissza száguldva (vágtában) kellett menniük. Ilyenkor sok ló pusztult el, ezért kellett vezetéklovakat vinni. A végvári vitézek a fáradt lovakat a falvakban hagyták, s később mentek értük.[9] A iazygok ezt római területen nem tehették meg, ezért vittek magukkal több vezetéklovat is. Hogy a iazygok harcmodorának fontos eleme volt a lesvetés, az Ammianus leírásából csak közvetve derül ki egyrészt akkor, amikor arról beszél, hogy a iazygok a csődöröket kiherélik, hogy a lesben nyerítésükkel el ne árulják lovasaikat, másrészt pedig, amikor megfutamodásukat említi. Itt ugyanis nyilvánvalóan a színlelt futásról van szó, amely a nomádoknak általánosan alkalmazott harci fogása volt. Nem véletlen, hogy Ammianus előadásában Constantius hadserege előtt a iazygok rejtett rablótámadásairól, ravaszságáról és sokféle cselfogásáról beszél.

Hogy a iazygok harcmodora a római határvédelemmel szemben legalább olyan eredményes volt, mint a végvári vitézeké a sokkal erősebb török hadsereg ellen, azt Ammianus két tudósítása is bizonyítja. Az egyik szerint[10] egyik portyájuk alkalmával kevés híján elfogták Constantius leányát, aki jövendőbeli férjéhez, Gratianus császárhoz utazott. A másik tudósítás[11] szerint pedig még a zsákmánytól nehezen mozgó szarmaták is meg tudtak semmisíteni ügyes taktikájukkal két legiót Valeriában. A római hadvezetés nem tudott alkalmazkodni a szarmaták harcmodorához, a könnyű lovasokból álló kis csapatok taktikájához, a színlelt futás és a lesvetések mesteri alkalmazásához, legfeljebb nagy expedíciós seregek bevetésével tudott ideiglenes eredményeket elérni. Pedig Kelet-Európában már közeledett egy újabb lovasnomád nép, a hunok.[12]

[7] *Takáts Sándor:* Rajzok a török világból. I. Budapest 1915. 336—358.

[8] *Takáts Sándor:* i. m. 395.

[9] *Takáts Sándor:* i. m. 396.

[10] Amm. XXIX. 6, 7 *paulo enim afuit, quin filia caperetur Constanti. Cibum sumens in publica villa, quam appellant Pristensem, cum duceretur Gratiano nuptura, ni favore propitii numinis praesens Messalla, provinciae rector, eam iudiciali carpento impositam, ad Sirmium vicensimo sexto lapide disparatam, cursu reduxisset effuso.*

[11] Amm. XXIX. 6, 12 *Sarmatae sagacissimi … Moesiacam (sc. legionem) primam incessunt, dumque militis arma tardius per tumultum expediuntur, interfectis plurimis, aucti fiducia aciem perrupere Pannonicam, disiectaque agminis mole, geminatis ictibus omnem paene delessent, ni periculo mortis aliquos citum extraxisset effugium.*

[12] *Alföldi András—Harmatta János:* Steppei népek Magyarországon. AC USD 33 (1997) 25 skk.

SUMMARY

The sketchy characterization of the Iazyges, given by Ammianus, only becomes clear and can be evaluated indeed, when we compare it with the data and descriptions concerning the tactics of the Hungarian warriors defending the border fortresses against the Turks in the Age of the Turk conquest. Even though the geopolitic and social situation of the Hungarian border fortresses at that age was entirely different from those of the Iazyges, but their conditions of life were similar. For lack of regular pay and supply the warriors of the border fortresses were living on maraudings organized against the Turks. This required similar maraudings executed by light cavalry, as the incursions of the Iazyges into the territory of the Roman provinces. Thus, the latter become clear just by the help of the much better known maraudings of the Hungarian warriors defending the border fortresses.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 147–191

KOVÁCS PÉTER

OPPIDUM SCARBANTIA IULIA

A szerző a pliniusi Naturalis Historia Pannoniára vontakozó adatait vette filológiai és történeti vizsgálat alá, különösen az *oppidum Scarbantia Iulia* elnevezést. Az *oppidum* elnevezés és a kitüntető császári cognomen vizsgálata során figyelt fel arra, hogy ilyen jelző Pliniusnál csak bizonyítottan városi rangú települések esetében fordul elő. Mindezek után 3 lehetőség áll fenn: 1. Plinius adata téves; 2. a Iulius jelzőt Tiberius kora után is adományozták (pl. Claudius); 3. Scarbantia tiberiusi alapítású municipium, amelyet a Flaviusok később újraalapítanak. Hasonló eseteket az addendum említ.

Utóbbi esetben a provincia meghódítására vonatkozó korábbi elképzeléseket (claudiusi alapítású provincia) is revideálni kell, és a provincia meghódítása Augustus alatt teljessé vált, a polgári közigazgatást Tiberius vezeti be.

Plinius Naturalis Historiája egyik igen vitatott része a noricumi városlistához csatolt *deserta Boiorum*-ot, illetve Pannoniát leíró szakasz.[1] Az itt említett *oppidum Scarabantia Iulia* fogalmának jelentése a mai napig nem tisztázott kielégítő módon. Jelen helyen az *oppidum* szó jelentését vizsgálom különös tekintettel id. Plinius művére, továbbá az *oppidum Scarabantia* fogalmának jelentését és a település kapcsolatát Pannonia provinciával.

[1] III, 146—148: *A tergo Carnorum et lapudum, qua se fert magnus Hister, Raetis iunguntur Norici. Oppida eorum Virunum, Celeia, Teurnia, Aguntum, Iuva<u>m, omnia Claudia, Flavium Solvense. Noricis iungunfur lacus Pe<l>so, deserta Boiorum; iam tame n colonia Divi Claudi Sa<v>aria et oppido Scarabantia Iulia habitantur. 147. Inde glandifera Pannoniae, qua mitescentia Alpium iuga per medium Illyricum a septentrione ad meridiem versa molli in dextra ac laeva devexitate considunt. Quae pars ad mare Hadriaticum spectat, appellatur Delmatia et Illyricum supra dictum; ad septentriones Pannonia vergit. finitur inde Danuvio. In ea coloniae Emona, Siscia. amnes clari et navigabiles in Danuvium defluunt Draus e Noricis violentior, Saus ex Alpibus Carnicis placidior, CXX Intervallo: Draus per Serretes, Serapillos, Iasos, Andizetes, Saus per Colapianos Breucosque. 148. Populorum haec capita; praeterea Arviates, Azali, Amanti<ni>, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani. mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci. Insula in Sao Metubarbis, amnicarum maxima. Praeterea amnes memorandi: Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur, alter amnis Bacuntius in Saum … Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensium et Amantinorum. Inde XLV Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus. supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles.).*

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

Az oppidum fogalma a rómaiaknál

Kevés olyan településformára vonatkozó latin szónak van annyi, egymástól erősen eltérő jelentése, mint az oppidumnak. A mai közhasználatú értelmében a szót általában a kelta erődített helyi településekre vonatkoztatjuk, amelyek az utóbbi évtizedek ásatásai nyomán egyre jobban urbanizálódó képet mutatnak már a római foglalás előtt. A rómaiaknál azonban ettől erősen eltérő jelentése volt.[2] A mai közkeletű értelmét csak Caesar azonosítása alapján kapta, aki a kelta *-briv(g)a, -dunum (durum)* végzetű helyneveket fordította át *oppidum*-nak (B. G. V, 21, 3). Mivel Kornemann utolsó összefoglalása óta hosszú idő telt el, célszerűnek látszik az *oppidum* szó jelentésének összefoglaló vizsgálata.[3] Kornemann szerint a szó elsődleges eredeti jelentését az italicus törzsek korai erődített hegyi telepeiből kapta.[4] Ehhez a szó etimológiájának egyik magyarázata is segítségül szolgált: *ob pedum* (kb. „síkság felett, síkságon elterülő").[5] A Kornemann által hozott hegyi, *arx*-szerű telepek kapcsolatba hozhatók az *oppidum*-mal: Varro, 1. 1. V, 141 (cf. Cic. de orat. 1, 36): *oppidum ab opi dictum, quod munitur opis causa, ubi sit: et quod opus est ad vitam gerundam.* Varrohoz kapcsolódva: Dig: Oppidum ab ope dictum, quod eius rei causa moenia sunt constituta, Festus, p. 202: *hi coetus sedem primum certo loco domiciliorum causa constituerunt, quam cum locis manuque saepsissent eiusmodi coniunctionem tectorum oppidum vel urbem appellaverunt.* Forrásaink azonban korántsem csak ezekre a településekre vonatkoznak, hanem minden ősi itáliai erődített településfajtára (lásd lejjebb). Nem zárható ki, hogy az eredete valóban ezekből a hegyi településformákból indult ki, de jelentése igen gyorsan megváltozott. Az *oppidum* szó eredeti jelentésével kapcsolatosan megállapíthatjuk, hogy a varroi definíció értelmében minden olyan nagyobb ősi (még a *municipium* és a *colonia* általános használatának elterjedése előtti) italiai településre vonatkozott, amely védművekkel rendelkezett. Ezt az ősi *„arx"* jelentést Roma egyes ősi erősségeivel kapcsolatosan is megtaláljuk (Varro 1. 1. 6, 34: *antiquum oppidum Palatinum,* Hyg. Macr. sat. 1, 7, 19: *ut oppidum Iani Ianiculi vocitaretur*). Legtöbbször az *urbs* szó ellentéteként használták, ahogy azt fentebb Festusnál is láthattuk már, amely eredendően Rómát és a coloniákat (*Etrusco ritu* alapította városok, i. e. *pomerium*-mal) jelentette, csak későbbi értelemben szorítko-

[2] *F. Maier:* The oppida of the second and first centuries B. C. in: The Celts. Milano 1991. 411—425; *Szabó M.* Bibracte. Tíz év magyar kutatásai. AntTan 43 (1999) 195—226; *C. Goudineau—V. Kruta:* La ville antique. in: G. Duby (ed), Historie de la France urbaine I. Paris 1980. 139—231; Les processus d'urbanisation à l'âge du fer-Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse. Bibracte 4. Glux-en-Glenne 2000.

[3] *Kornemann* 1939; ThLL IX/2, 754—759; *Ch. T. Lewis—Ch. Short:* A Latin dictionary. 1271; *M. Tarpin:* Oppida vi capta, vici incensi … Les mots latins de la ville. Latomus 58 (1999) 279—297; id.: Urbs et. oppidum: Le concept urbain dans l'antiquité romaine. in: Les processus d'urbanisation à l'âge du fer-Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse. Bibracte 4. Gluxen-Glenne 2000. 27—30.

[4] PWRE XVIII (1939) 708—725, 709—714.

[5] Ibid., 708—709; *A. Walde—J. B. Hofmann:* Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 19644. 543. A korábbi véleményekkel szemben a *pedica* (görög πέδη) szóra visszavezethető eredetet tartják valószínűbbnek.

zott csak magára Romára (Varro 1. 1. V, 143, Plin. Nat. Hist. III, 46, Isid. orig. 10, 4, 42 *sola urbs Roma, cetera oppida-* cf. Verg. georg. 2, 176, Liv. 34, 1, 3, Salv. de gub. Dei 5, 4).[6] Később azonban magát az *urbs* szót is helyettesíthette (lex Rubria, sőt Varro 1. 1. V, 143 is!).

A rómaiak közül Servius és Isidorus szolgált a legjobb definícióval az oppidum szó későbbi használatával kapcsolatosan: Serv. auct. Aen. 9, 605: *oppidum quidam a vico castelloque magnitudine secernunt, alii locum muro fossave aliave qua munitione conclusum, alii locum aedificiis constitutum, ubi fanum, comitium, forum et murus sit.* Isid. diff. 1, 587: *oppidum ad habitantes pertinet, civitas ad leges, urbs ad utrumque.* Servius alapján, amelyet antik auctor és epigráfiai adataink is megerősítenek, tehát három fő jelentése volt a szónak:

1. mindenféle, városi privilegiummal rendelkező település, megkülönböztetve a többi, nem privilegizált településformától (*vicus, castellum,* lásd ehhez a településformákat felsoroló lenti listákat, mint e.g. a lex Rubria). A libri Coloniarum adatait külön tárgyalom.

2. bármilyen település, amely erődítéssel körülvett. Idetartoznak a Kornemann-féle italiai hegyi arxok és Caesar kelta *oppidum*-ai is.

3. városi település (de akár *vicus* is lehet!) *intra muros* zónája élesen elválasztva az adott település territoriumától, agerétől. Figyelemre méltó, hogy mennyire a mai urbanisztikai elvek alapján fogalmazott Servius (olyan település, ahol városközpont *(comitium, forum),* szentélynegyed *(fanum),* védművek *(murus)* vannak). Ugyanez a feltétel jelenik meg Polybiosnál (4, 65, 3) és Pausaniasnál (10, 4, 1) is, mint a görög polis definíciója.

A serviusi csoportok létezését az alábbi forrásaink erősítik meg:

1. Liv. 34, 1, 3: *in urbe oppidove;* Cinc. frg. Gell. 16, 4, 4: *pagum, vicum, oppidumve;* lex Rubria II, 2, 26, 53,. 58 (CIL I 22 592): *o(ppido), m(unicipio), c(olonia), p(raefectura), f(oro), v(ico) c(astello) t(erritorio)ve* (*urbs* jelentéssel);[7] lex Acilia rep. (CIL I 22 583): *oppida, fora, conciliabula;* lex agraria 5 (CIL I2 585): *in urbe, oppido, vico* (csak *municipium* jelentéssel); 22: *oppidum coloniave* (csak *municipium* jelentéssel); Ulp. Dig. 47, 12, 3, 4: *per territoria oppidorum;* Pompon. dig. 50, 16, 239, 2: *qui alicius oppidi finibus ... agrum habent;* Aur. vit. Caes. 24: *oppidum cui duplex Caesarea et Arca nomen est* [= *colonia Arca* (Syria)]; CIL II 2193: *genio oppidi Sabetani;* CIL VIII 977 (Curubis): *murum oppidi;* CIL II 3408 (Carthago Nova), 1346 (Acinipo): *genio oppidi.* Magát Romát jelenti: Tac. ann. 12, 24: *a foro Boario ... sulcus designandi oppidi coeptus;* Liv. 42, 20, 3: *lustrandum oppidum;* Vir, ill. 23, 10: *populum Romanum migrare Veios volentem retinuit, sic et oppidum civibus et cives oppido*

[6] PWRE VII (1900) 511—588, 512—513; PWRE XXXI (1933) 570—638, 570; PWRE XXXI (1933) 570—638, 716; *W. Langhammer:* Die rechtliche und soziale Stellung der magistratus municipales und der decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2.—4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit). Wiesbaden 1973. 2—3; *T. Lorenz:* Römische Städte. Darmstadt 1987. 7—8.

[7] *Th. Mommsen:* RSt I3. 791, Anm. 2.

reddidit; Pap. Corp. 41, 12: *in oppido quo quisque pago civis habitabat conscripsit milites* (Servius Tullius).

2. Caes. B. G. V, 21, 3: *oppida auteum Britanni vocant cum silvas impeditas vallo aut fossa munierunt, quo incursionis hostium vitandae causa convenire consuerunt;* Varro 1. 1. 6, 34: *antiquum oppidum Palatinum; Hyg. Macr. sat. 1, 7, 19: ut oppidum Iant Ianiculi vocitaretur;* CIL II 172: *a. d. V Idus Mai(as) in Aritiense oppido veteri* (Kr. u. 37); Ptol. 2, 5, 7, CIL II 460, 760: Lancienses oppidani.[8] Ebbe a csoportba tartoznak a köztársaságkori elogiumokban említett oppida is (amelyek olykori túlzásaihoz: cf. Strab. III, 4, 13 és Plin. Nat. Hist. III, 18): CIL VI 1256=I2 9=ILS 3=ILLRP 310; Inscr. It 13, 3, 12, 79; 20; *M. Torelli:* Elogia Tarquiniensia. Firenze 1975. 39—44, 5—6. CIL III 12489: *consist(it) r(egione) Hist(ri) muneraque fecit Histro in oppido arc(h)ontium et aedilicium et sacerdotium at Liber[um]...* (itt valószínűleg a görög polis megfelelője az oppidum- cf Histriopolis, Istropolis nevekkel: Tab. Peut. VIII, 4, geogr. RAV. IV, 6, 17);[9] CIL II 2046 (Alexandria): *flumen Sebaston per se toto oppido flueret ...* (a bilinguis felirat görög részén az oppidum megfelelője a polis); Val. Max. 1. 1. 1: *cum id oppidum Velia nondum civitatem accepisset.*

3. peregrinus: L. Aemilius Paulus decretuma (turris Lascitana, CIL II 5041): *agrum oppidumqu(e);* lex Antonia de Termessibus (CIL I 204): *ne quis ... melites in oppidum Thermesum maiorum Pisidarum agrumve Thermensium ... introducito;* Vita Mauril. 6 p. 73A: *iuxta oppidum ipsius vici Calonnae municipium* és *colonia:* lex Urson. 73, 2; *intra fines oppidi colon(iae);* 75, 17 (CIL I2 594): *in oppido col(oniae) Iul(iae);* lex Malac. 3, 62 (CIL I2 1964): *in oppido muncipii Flavi Malacitani quaque et oppido continentia aedificia erunt;* lex Tarent. 1, 32 (CIL I2 590): *in oppido quod eius municipi erit;* lex agraria (CIL I2 585): *extraque eum agrum locum ubei oppodum Chartago fuit quondam;* CIL I 22 1529=X *5807 semitas in oppidum omnis ... aquam in opidum;* Cic. fam. XIII, 4: *agrumque Volaterranum et oppidum;* Epistula Vespasiani (CIL II 1423): *permitto vobis oppidum sub nomine meo, ut voltis, in planm extruere;* Roma: Liv. 42, 36, 1: *eos legatos in oppidum intromitti non placuit;* Liber col. I. p. 220, 13: *circa oppidum Veios sunt naturae locorum, quae vicem limitum servant* (colonia); p. 236, 18 (és passim): *Privernum, oppidum muro ductum, colonia.*

Ahogy feljebb láthattuk, az *oppidum* szó jelentésében kezdettől fogva nem szorítkozott egyetlen jogilag, közigazgatásilag pontosan körbehatárolható településformára. Ha a köztársaság korában volt is ilyen jelentése, az nem ismert. A településfajták listáiban egyetlen olyan auctor-hely van, amelyben mint önálló kategória jelenik meg: Paulus sent. rec. IV, 6, 2 (lex Iulia vicesimaria): *testamenta in municipiis,*

[8] *H. Galsterer:* Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel. Madrider Forschungen 8 Berlin 1971. 62—64.

[9] TIR L 35. Bucarest 1969. 45. Ugyanez a jelenség Pliniusnál is többször előfordul (lásd lejjebb). Máshol a latin megfelelő alkalmazásakor inkább a civitas szót használják (Beroe: Traianopolis (IGR I 741, 750, 753)- *civitas Augusta Traianesie* (!) CIL VIII 18312), CIL III 412, 7096, 13651. A *civitas* szó jelentéséhez és az *oppidum* késő római használatához (mindenféle várostípust jelenthet a *civitas* szinonimájaként): *P. Kovács:* Civitas and castrum. Specimina nova 16 (2000) 168—182.

coloniis, oppidis, praefecura, vico, castello, conciliabulo facta (talán itt ismét polis jelentéssel). Annyit azonban bizonyossággal megállapíthatunk, hogy esetleges önálló jelentését a Kr. e. I. évszázad elejére mindenképpen elvesztette, mivel az összes konkrét listából hiányzik az említése. A gromatikusok, különösen Frontinus lenti adatai teljességgel kizárják, hogy az *oppida* mint önálló településfajta jelenhetnének meg a császárkori római közigazgatási rendszerben: Cic. Philipp. 2, 24: *omnia, municipia, praefecturas, colonias, totam denique Italiam;* 4, 3, 7: quid? municipia, colonias, praefecturas num aliter iudicare censetis; in Pison. 22, 51: *nec municipium, neque praefectura aut colonia;* pro Sext. 14, 32: *nullum erat Italiae municipium, nulla colonia, nulla praefectura;* de pet. cons. 8: *totam Italiam fac in animo ac memoria tributim desciptam comprehensamque habeas, ne quod municipium, coloniam, praefecturam, locum denique Italiae ne quem esse patiare;* Or. pro domo 28, 75: *municipiorum et coloniarum et totius Italiae decreta;* Frontinus de contr. agr. 35, 13—36, 2: *Prima enim condicio possidendi haec est ac per Italiam, ubi nullus ager est tributarius, sed aut colonicus, aut municipalis, aut alicuius castelli aut conciliabuli, aut saltus privati. At si ad provincias respiciamus, habent agros colonicos eiusdem iuris* (i. e. ius Italicum), *habent et colonicos, qui sunt inmunes, et colonicos stipendarios. Habent autem provinciae et municipales agros, aut civitatium peregrinarum;* Sicul. de cond. agr. 135, 2: *civitates enim, quarum condiciones aliae sunt, coloniae dicuntur, municipia, quaedam praefecturae;* 163, 26—27: ... *respiciuntur leges civitatibus datae, id est coloniis municipiisque et prefecturis;* Isid. orig. 15, 2: *civitates — aut coloniae aut municipia aut vici aut castella aut pagi appellantur,* lex Iulia municipalis 9, 10, 11, 20, 83 (CIL I 2 593): *municipia, coloniae, praefecturae, fora, conciliabula c(ivium) R(omanorum);* lex Mamilia 1, 3, 4 (Bruns I7 15): *quae colonia hac lege deducta, quodve municipium praefectura forum conciliabulum constitutum erit.*

Frontinus adatai mellett még számolnunk kell az ún. papi földekkel (e.g. ephesosi Diana szentély — *fines Dianae:* CIL III 141951, Sic. Flaccus de cond. agr. 162, 28—163, 4), a provinciákban katonai territoriumokkal, illetve a táborok melletti pol-gári települések önálló territoriumaival (e.g. *territorium Matricensium, Vetussalinen-sium).*[10] Más településtípusra vonatkozó információnk nincs (cf. *Tarpin:* i. m. 285, Tableau I.).

Külön kell említenünk a Liber Coloniarum oppidum adatait, mivel egyes italiai regiok (Campania, Picenum, Samnium) felsorolásakor számos helyen a településeket, mint oppidumot említik a coloniák és a municipiumok mellett. Ennek kapcsán a legutóbbi időkig több helyen mint önálló településfajtát tárgyalják a libri col. adatait.[11] Már Th. Momsen munkája óta világos, hogy az itt említett *oppida* egyszerűen

[10] *Kovács P.:* Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. Piliscsaba 1999. 105—140.

[11] E.g. *H. Galsterer:* Die Kolonisation der hohen Republik und die römische Feldmeßkunst. in: Die römische Feldmeßkunst. Interdisziplinäre Beiträge zu ihrer Bedeutung für die Zivilisationsgeschichte Roms. Göttingen 1992. 418, Anm. 20; *F. Grelle:* Struttura e genesi dei Libri coloniarum. in: Die römische Feldmeßkunst. Interdisziplinäre Beiträge zu ihrer Bedeutung für die Zivillisationsgeschichte Roms. Göttingen 1992. 84.

csak a városi rangú településekre *(coloniae* és *municipia)* vonatkozó, nem exakt meghatározások,[12] illetve néhány esetben a városok intra muros zónáját jelölik (e.g. p. 236, 18: *Privernum, oppidum muro ductum, colonia,* Saepinum: p. 237, 14). A campaniai lista oppidum meghatározásai mindegyikéről bizonyítható, hogy vagy colonia, vagy municipium rangú települést helyettesít az *oppidum* szó: e.g. colonia: Praeneste (cf Gell. XVI, 13), Ardea, Suessula, Sinuessa, Sora, Vellitrae vagy municipium: Tusculum, Trebula, Aricia, Bovianum, Caudium. Az *oppidum* fenti használatára a településekhez kapcsolt gyakori *muro ductum* megjegyzés vezetheti a libri szerzőjét, amellyel a szó eredeti jelentése szorosan összekapcsolódik.

Ugyancsak külön kell tárgyalnunk két feliratos emléket is, amelyeket korábban mint az *oppidum* önálló településfajta bizonyítékaként fogtak fel. Az első, hispaniai felirat (CIL II 1041) *Iul[ienses] mutatione oppidi et incolae pagi Translucani et pagi Suburbani*-t említi. Kornemann és mások szerint is itt a *mutatio oppidi* kifejezést a városi status megváltozására kell vonatkoztatnunk.[13] Galsterer sokkal valószínűbb megfigyelése szerint azonban itt a mutatio csak valamilyen alárendelésre vonatkozhat (az *oppidum* szó ebben az esetben egy városi privilégiummal rendelkező települést jelent), de szerintem Sabora esetéhez hasonlóan egyszerűen csak a municipium helyének a megváltoztatását is jelentheti (*intra muros* jelentés).[14] Az elsőre bizonyíték lehet Plinius adata is (III, 14), mely szerint *Contributa Iulia Ugultuniae, cum qua et Curiga nunc est,* de a romlott hely Detlefsen-féle emendatioja szerint: ... *Ugultuniacum, quae et Curiga nunc est* (cf. CIL II p. 131, 134).

A másik, a phrygiai felirat szerint (CIL III 352=7000=AÉp 1981, 779, Kr. u. 330) Orcistus lakói Constantinustól kértek városi rangot, pontosabban annak visszaállítását (*ius nomenque civitatis, dignitas civitatis, reparatio nominis et civitatis*, cf. Isidorus fenti definíciója)[15] (a városi jog elvesztése után valószínűleg Nacolia alá rendelték, területének része lett), amelyet meg is kaptak.[16] Azért is érdemes a feliratot külön vizsgálni, mivel az oppidum szó többször különböző jelentésben is előfordul benne. A település lakói kérelmükben előterjesztették (II, 24), hogy településük *vetustissimum oppidum*. Azonban ezen helyen is a korábban már tárgyalt esetek egyikéről van szó, a település korábban város rangú volt: *ab origine civitatis dignitatem habuit.* Constantinus megadja a település jelenlegi pontos statusát (I, 16): *adsereruerunt enim vicum suum spatiis prioris aetatis oppidi splendore floruisse* (itt az oppidum ismét a várost helyettesíti), *ut et annuis magistratum fascibus ornaretur essetque curialibus celebre et populo civium plenum.* Az *oppidum* szó következő előfordulása-

[12] *Th. Mommsen:* Die libri coloniarum. in: Schriften der römischen Feldmesser II. Berlin 1852. 185.

[13] PWRE XXXI (1933) 570—638, 571; PWRE XVIII (1939) 708—725, 715; CIL II 1041, p. 135. A töredékes Vespasianus-kori felirat megmaradt első sorának kiegészítése felettébb bizonytalan (CIL szerint a megmaradt betűk TVT-ként is olvashatók).

[14] *Galsterer:* i. m. (j. 9) 21, Anm. 41, 41, Anm. 32.

[15] *A. Mócsy:* Ubique civitas. Acta Antiqa 10 (1962) 367—384.

[16] CIL III p. 63—66; PWRE XVIII (1939) 708—725, 724; *A. Chastagnol:* L'inscription Constantinienne d'Orcistos. MEFR 93 (1981) 381—416.

kor (II, 6) magát a *vicus*-t helyettesíti: *sancimus ut et ipsi oppidumque ... appellationis splendore perfruantur.* A feliraton az *oppidum* szónak még egy harmadik jelentése is előfordul (I, 10): *Incol(a)e Orcisti iam nunc oppidi et civitatis.* Itt az *oppidum* jelentése a *civitas*-szal szemben magának Orcistus *vicus*-ának lakóit jelenti (*intra muros* jelentés), míg a *civitas* jelen esetben a territoriumon élőket jelöli. A birodalom görög nyelvű területein az *oppidum* szó nem annyira terjedt el, helyette már eredetileg is a *civitas*-t használták, de a II—III. századra a *civitas* a birodalom egész területén kiszorította az *oppidum* használatát.[17]

Az oppidum használata id. Plinius művében és a császári jelzős peregrinus települések

Jelen fejezetben három különböző dolgot kell vizsgálnunk. Elsőként a Plinius művében előforduló Scarbantia esetén kívüli császári jelzős *oppidum*-ok statusát, az oppidum szó használatát a műben,[18] másrészt a római birodalom területén előforduló peregrinus közösségek császári jelzőit, harmadrészt pedig jelen helyen kívánom elemezni Plinius pannoniai és noricumi adatainak korát, forrásait és hitelét. Ehhez természetesen bizonyos fokig szükséges a teljes statisztikus, város-, és néplista anyag vizsgálata.

Id. Plinius földrajzi könyveiben (és annak forrásaiban) az *oppidum* szónak szintén sokféle használata fordul elő,[19] sőt éppen a nála előforduló egyes formák (e.g. *oppidum c. R.*) vizsgálata egymástól nagyon eltérő eredményekhez vezetett, amelyeket csak a legutóbbi időkben sikerült megnyugtató módon lezárni. Annyi azonban világosan látszik, hogy a különböző forrásokat Plinius igyekezett egyesíteni, így e.g. a *municipium* szó használatának kizárása két listától eltekintve.[20]

1. Statisztikus anyag: Az egyes provinciák városlistáiban általában a településtípusok és azok számának megadásakor az *oppidum* szót mindenféle településfajta (*colonia, municipium,* és nem városi rangúak is civitasok) összesítőjeként használta Plinius. Az egyes településtípusok felsorolásakor azonban a coloniae mindig eredeti nevükön lettek felsorolva. A fenti sorrendet (col, mun. c. R., mun. Lat., civitas) az egyes területi egységek (e.g. hispaniai conventusok) felsorolásakor mindig követte Plinius. Mivel a használatuk több provincia esetében is eltérő, ezért ezek közül néhányat külön tárgyalok. A legbonyolultabb Tarraconensis esete (III, 18), ahol a következő lista szerepel:

[17] PWRE XVIII (1939) 708—725, 724.

[18] Cf. J. Desanges, Pline l'Ancien, Histoire naturelle V. ed. Les Belles Lettres. Paris 1980. p. 78—79, n. 2, 279—280.

[19] PWRE XVIII (1939) 708—725, 716—724.

[20] *Fr. Vittinghoff:* Zur vorcäsarischen Siedlungs- und Städtepolitik in Nordafrika. Bemerkungen zu den „Städtelisten" des Plinius (n. h. V). in: Corolla memoria Erich Swoboda dedicata. Graz—Köln 1966. 225—233, 226.

293 *civitas (contributio*-s eseteken kívül): 179 *oppida= in iis* 12 *colonia*+13 *oppida c. R.*+18 *oppida Lat. vet.* +1 *oppidum foederatorum*+135 *oppida stipendiaria.* Hasonló a helyzet Africával (V, 29): 518 *populi in his 6 col.*+ 15 *oppida c. R.*+1 *oppidum Lat.*+1 *oppidum stiop.*+30 *oppida libera.*

Plinius megjegyzése szerint: *Ex reliquo numero non civitates tantum sed pleraeque etiam nationes iure dici possunt.* Macedonia (IV, 33): *150 populi- 6 col.+3 oppida c. R.*+ *oppida peregrinorum*+*gentes.*

Ezen három provincia esetében világos, hogy az *oppidum* szót kényszerből alkalmazta Plinius, így a *civitas peregrina*-k minden esetében (foed., lib., stip.) is, mivel a *civitas*-t (a *populi* szinonimájaként) már korábban a provincia területén levő/lakó mindenféle közösségre használta. Így kerültek be a listába azon törzsek is *(populi, gentes),* akiket még *civitas peregrina*-ba sem szerveztek. Nem véletlenül ebben a három provinciában fordul ez a használat így elő, mivel mindhárom tartomány egyes részeit a császárkor elején még pacifikálták (ÉNy-Hispania vagy a Musulamii). Lényeges, hogy a populi közé a városi közösségeket is beszámította Plinius (conventus Tarraconensis, III, 23). Ezek alapján nem igaz Kornemann megállapítása, mely szerint az *oppidum* jelenti a városias, a *civitates* a nem városias közösségeket,[21] mivel a *civitates (populi)* közé az *oppida* is beletartoznak (lásd Tarraconensist!). Az *oppida* máshol (Baetica, Lusitania) csak a nem városi rangú településfajtákra (és a *mun. Lat.*) vonatkozik, mivel ez az a két eset, ahol a *colonia e*mellett a *municipium* statust (de csak a *mun. c. R.* fajtát!) is pontosan megadják a listák: Baetica (III, 7): 175 *oppida:* 9 col.+10 mun.+27 *oppida Lat.+6 oppida lib.+3 oppida foed.+120 oppida stip.* Lusitania (IV, 117): 45 *populi* (a korábbi *civitas* értelemben): *5 col.+1 mun. c. R.+3 oppida Lat.+36 oppida stip.*

Fontos azt hangsúlyoznunk, hogy azon fenti esetekben, amikor *civitas*-ok egyes fajtáit helyettesíti az *oppidum* szó (az opp. után használja civitasok megjelölését: lib., foed., stip.), akkor a *civitas peregrina* és nem egyes peregrinus közösségek szinonimájaként is használta Plinius a szót. A civitas-központok statusára (*vicus, castellum, forum,* etc.) az *oppidum* szóból ezekben az esetekben nem következtethetünk. Az ettől eltérő esetekben azonban az *oppidum* mindig egy peregrinus közösség megjelölését helyettesíti. Vannak olyan esetek is (főként keleti területekről), ahol Plinius az oppidum után (azokban az esetekben ahol a polist helyettesíti) a közösség kondícióját is megadja. Ekkor azonban mindig körülírást alkalmaz a szerző (IV, 47): *oppidum Byzantium liberae condicionis.* Dalmatia esetében szemmel láthatóan másféle listákat használt Plinius, mivel itt a *municipium* szó kivételével majd mindegyik településfajta megjelenik (Nat. Hist. III, 239—142): *colonia, civitas, castellum.* A *municipium*-ot itt is az *oppidum (c. R.)* szó (kifejezés) helyettesíti.[22]

[21] PWRE XVIII (1939) 708—725, 716.

[22] A liburniai lista értelmezéséhez: *J. J. Wilkes:* Dalmatia. London—New York 1969. 487—492; *M. Šašel—Kos:* Caesar, Illyricum, and the hinterland of Aquileia. in: L'ultimo Cesare. Scritti riforme progetti poteri congiure. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 16—18 settembre 1999. Roma 2000. 297—302.

Megint más a helyzet az itáliai városlistával, ahol Plinius az augustusi *discriptio totius Italiae*-re támaszkodhatott (Nat. Hist. III, 46). A hispaniai listák mellett az itáliai a leggazdagabb anyagban. A településtípusok felsorolásakor a *coloniae* itt is mindig külön megjelennek, az *oppidum* szó pedig általában a *municipium*-ot helyettesíti. A lista végén az összefoglaló néven említett *oppida* a településfajták összességére vonatkozik (Nat. Hist. III, 138: *Haec est Italia ... hae gentes eius, haec oppida populorum*). Ugyancsak a típusok összességét jelenti az ősi latiumi települések felsorolásakor használt *clara oppida* kifejezés (III, 68).

2. Kornemann megfigyelése szerint a hispaniai listák egyik forrásában, a Periplusban, az *oppidum* válogatás nélkül jelenthet mindenféle települést, így bennszülött településeket is (városias és erőd).[23] Ehhez kapcsolódnak a tarraconensisi listához (III, 18) csatolt Pompeius pireneusi emlékművén említett legyőzött és római uralom alá fogott narboi és citeriori települések: *oppida DCCCLXXVI in dicionem ab se redacta.*

3. Plinius a birodalom keleti felének leírása során számos helyen használta az *oppidum* szót a görög polis szinonimájaként, amelyet máshol leginkább a *civitas* szóval adtak vissza.[24] Municipiumok híján Keleten a polisszal való egyeztetés önmagától adódott, a *coloniá*-kat itt is mindig megnevezte Plinius. A *civitas* szót Plinius is nagyon gyakran használja, sokszor párban az *oppidum*-mal nyilvánvalóan azonos értelemben (cf. feliratos emlékeink: e.g. CIL III 412, 6587, 13651). Néhány helyen a települések összesítő száma után *civitas*-t használ Plinius, majd az egyes települések említésénél *oppidum*-ot (e.g. V, 105, 127, 143). A polis=oppidum azonosítás a III, 144 egyik szakaszából ismerhető meg a legjobban: *praeterea multorum Graeciae oppidorum deficiens memoria nec non et civitatium validarum.* Továbbá: V, 143: *Helgas oppidum quae Germanicopolis ...*, IV, 47: *Colonia Flaviopolis, ubi antea Caela oppidum vocabatur.* A legsajátosabban azokon a helyeken lehet megfigyelni az egyeztetést, ahol a településnév -polis utótagját latinra átfordítva *oppidum*-mal adja vissza a szerző: E.g. Oppidum Veneris (V, 60, 93), Isidis (V, 64), Iovis (V, 60), Leontos O. (V, 78), Mercuri (V, 61), Solis (V, 61). Cf. V, 49: *Heracleopolites in insula ... in qua et oppidum Herculis appellatum!* A *civitas* és az *oppidum* szavak mellett azok szinonimájaként az *urbs* szót is több esetben használja Plinius (IV, 64). Hasonló jelenséget feliratos emlékeinken is megfigyelhetünk (pl. az aquincumi görög-latin feliratos szarkofágon: *Urbs Palaestina,* illetve Πόλις Καπετώλιας).[25] A fenti településtípusok mellett a *castellum* megjelölés is gyakran megjelenik (a szó eredeti értelmében — cf. V, 94).

4. *oppidum civium Romanorum* kérdése: Ahogy már fentebb említettük, Plinius következetesen nem használta a *municipium* szót, helyette majdnem mindenhol az

[23] PWRE XVIII (1939) 708—725, 717.

[24] *A. H. M. Jones:* The cities of the Eastern Roman provinces. Oxford 1971. 503—508.

[25] *P. Kovács* (ed.): Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum. Debrecen 2001. CatN. 91, Addendum 1, 88—101.

oppidum szerepel (Baetica és Lusitania kivételével), ezért többen is helytelenül egy önálló közigazgatási kategóriaként értelmezték a kifejezést, amely félmunicipalis szervezetként félúton állna a privilegizált és a nem privilegizált településformák között.[26] Egyesek Gades-Cadiz később még tárgyalandó esetéből kiindulva az *oppidum c. R.*-okat a *conventus c. R.*-okkal azonosították.[27] Az elmélet a folyamatos és alapos cáfolatok ellenére csak a legutóbbi időben bukott meg véglegesen.[28] A vizsgált esetek mindegyikében kimutatható volt a városi rang. Ennek következtében az *oppidum* szó mint önálló jogi kategória ebben a formában sem jelenik meg Pliniusnál (sem).

5. A császári jelzős római településnevek vizsgálatát és összegyűjtésüket elsőként B. Galsterer—Kröll végezte el. Munkájában külön részt szentelt Plinius adatainak.[29] Listája összeállításakor jogosan figyelte meg a szerző, hogy a *municipium* szó említésének kerüléséhez hasonlóan lehetőleg szintén elkerülte a császári cognomenek alkalmazását, még abban az esetben is, amikor forrásában (forrásaiban) a jelzők a rendelkezésére álltak.[30] A forráshiány miatti nehézséget a következő esetek is igazolják. A szerző a peregrinus települések közé sorolta a következő településeket: Ceres, Tearum, Segisama. Utóbbiak esetében éppen a Plinius által használt kifejezés (e.g. *Teari Iulienses*) alapján már maga a szerző is valószínűsítette a települések privilegizált statusát.[31] Az újabb kutatások mindenhol megerősítették, hogy mindegyik település esetében kizárható a peregrinus status.[32] Bracara Augusta (Nat. Hist. IV, 112) mint a másik ÉNy-hispaniai conventus-központ, Asturica Augusta, valószínűleg csak a Flavius-korban nyert municipium rangot, a jelzőjét viszont korábban kaphatta, bár az *augustus* jelzőt a Flaviusok maguk is használták (cf. RIU 134—Scarbantia).[33] Bracara Augusta nevének esetében véleményünk szerint az *augusta* melléknév nem császári jelző, hanem a helynév része. Ezt számos olyan felirat bizonyítja, ahol összevonva vagy külön, de szinte mindig a helynév részeként tüntetik fel a jelzőt (cf. CIL II p. 1140): mérföldkövek: e.g. CIL II 4740, 4812, 4826, 4805, 4816, 4834,

[26] E.g. PWRE XXXI (1933) 570—638, 597; PWRE XVIII (1939) 708—725, 718; *Ch. Saumagne:* Le droit latin et les cités romaines sous l'empire. Paris 1965. 81; *A. N. Sherwin-White:* The Roman citizenship. Oxford 19732. 339-; *J. Giutart Durán:* Baetulo. Topografia arquelógica, urbanismo e historia. Barcelona 1976. 19; *P. Le Roux:* Revue Hist. de Droit Fr. et Étr. 34 (1986) 331—.

[27] *L. Teutsch:* Städtewesen in Nordafrika in der Zeit von C. Gracchus bis zum Tode des Kaisers Augustus. Berlin 1962, 49, 152—156.

[28] *Vittinghoff* 1951, 36, Anm, 2, 75, Anm. 6; *Vittinghoff* 1966; *J. Gascou:* Municipia civium Romanorum. Latomus 31 (1971) 133—141; *H. Galsterer:* Zu den römischen Bürgermunicipien in den Provinzen. ES 9 (1972) 38; *G. Alföldy:* Römisches Städtewesen auf der neukastilischen Hochebene. Ein Testfall für die Romanisierung. Heidelberg 1987. 92—93.

[29] *B. Galsterer—Kröll:* Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum. ES 9 (1972) 44—145, 57—61.

[30] Cf. Ibid, Anm. 71.

[31] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 60, 92—93.

[32] *Galsterer:* i. m. (j. 9) 30, 70, Nr. 23, 71, Nr. 67.

[33] *R. Wiegels:* Die Tribusinschriften des römischen Hispanien. Ein Katalog. Madrider Forschungen 13. Berlin 1985. 92, 123; *Alföldy:* i. m. (j. 28) 100; *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 73—74.

4837—38, 4871—72, 6230, összevonva (e.g. *Bracaraugustanus* jelzőként): e.g. CIL II 2416, 2423, 2426, 5613 (cf. cohors I Bracaraugustanorum — CIL XVI 75, AÉp 1962, 264). Hangsúlyoznom kell, hogy a fenti esetek közé I. századi feliratok is tartoznak, tehát nem késő római, a jelző jelentőségét elfeledő gyakorlatról van szó. Ilyen névadás nemcsak hispaniai peregrinus települések, hanem városok esetében is gyakran előfordul (e.g. Colonia Caesaraugusta — cf. Plin. III, 24). Ugyanebbe a csoportba tartoznak a szintén pliniusi (III, 27) Nova Augusta és Asturica Aug. (Ptol. II, 6, 35 — utóbbi bizonyosan város volt a CIL II 2636 felirat respublica adata alapján) helynevek is. Az ilyen jelzőket Plinius maga is a helynév részének tekintette, mivel az ABC sorrendbeli felsorolásukkor e.g. az Augusta összetételes helynevek mindig az A betűhöz lettek besorolva (cf. Augusta Tricastinorum — Nat. Hist. III, 36).[34]

A megkülönböztetés nehézségét legjobban talán Iulium Carnicum (Zuglio) és Forum Iulii (Fréjus) esete igazolja. Az Italia és Noricum határán elhelyezkedő település esetében ugyanis mindkét lehetőség elképzelhető. A régi Carnus település (sem nem *forum* (Mommsen), sem nem *castellum* (Detlefsen),[35] hanem a CIL V 1829—30 *magistri vici*-t említő feliratok alapján biztosan *vicus*) a régebbi elképzelések szerint csak Claudius korában nyert városi (colonia) ragot (PWRE X, 105, cf. CIL V 1842). Ezek alapján unikális módon egy peregrinus helynév része lett volna a *Iulius* jelző, amelyet a rajta keresztülmenő *via Iulia Augusta* miatt is kaphatott volna. Ezzel szemben már P. Moróban felmerült — éppen Plinius oppidum adata alapján — az a gondolat, hogy a *vicus* és *colonia* status között, még Augustus idejében a település *municipium* rangra emelkedett.[36] Elgondolását újabb vélemények is támogatják.[37] A Plinius által használt *Iulienses Carnorum* alak inkább egy városi jogú közösséget jelöl (lásd feljebb), az összes vele együtt felsorolt település *municipium* rangú volt, a *Iulium* neutrum a *municipium* vonzataként is kialakulhatott, továbbá lehetőséget látok *C. Retinacius IIvir* feliratát (CIL V 1841) a cognomen hiánya miatt Claudius kora elé keltezni. Igen érdekes *L. Titius L. f. Celer* sírfelirata (AÉp 1931, 91), aki *sp. coh. VIIII pr.* volt Romában és origoja szerint Carnicumból származott (az egyetlen carnicumi origo!). Még érdekesebb azonban, hogy a város *Iulius* nevét vagy jelzőjét a *Filiatio* után pseudotribusként adták meg. Amennyiben a város akkor még csak *municipium* volt, akkor a *Iulia* pseudotribus használata nem helytelen, és akkor még nem feltétlenül volt a helynév része.[38] Annyi azonban kétségtelen, hogy a *Iulium* jelző igen korán (Pliniustól) kezdve a településnév részévé vált (cf. Plin. III, 130, Ptol. II, 13, 3, CIL V 1842, 1862).

[34] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 58.

[35] CIL V p. 172; *D. Detlefsen:* Das pomerium Roms und die Grenzen Italiens. Hermes 21 (1886) 547—.

[36] *P. M. Moro:* Iulium Carnicum (Zuglio). Roma 1956. 35—36.

[37] *F. Mainardis:* Iulium Carnicum. SI 12, 1994, 74—79; *G. Bandelli—F. Fontana:* Iulium Carnicum. 1995, 97; *M. Šašel—Kos:* Caesar, Illyricum, and the hinterland of Aquileia. in: L'ultimo Cesare. Scritti riforeme progetti poteri congiure. Roma 2000. 277—304, 289—291.

[38] *G. Forni:* Le tribù romane III, 1. Le pseudo-tribù. Roma 1985. 138, Nr. 27, n. 8.

Forum Iulii (Fréjus) esete a forum-típusú helynevekhez tartozik. A császárnév itt nem Beiname, hanem a genitivusos helynévképzés miatt itt is a helynév része. Az ilyen típusú helynevek közé tartoznak a *forum, castrum, castellum, pagus, vicus* előtagos helyneveink, amelyet általában az alapító neve követett genitivusban (PWRE III (1899) 1754—1760, 1766—1772, VIII (1958) 2090—2094, VII (1912) 56—74, XVIII (1942) 2321—2339). Ennek megfelelően Fréjus is szabályos esetekben *Forum Iulii*-ként lett említve (Cic. ad fam. X, 15, 3, X, 17, 1, Mela II, 77, Plin. Nat. Hist. III, 35, Ptol. II, 10, 5, Tac. Hist. III, 43, It. Ant. 297, 4, CIL III 2839, VI, 221, 3639, VII 48, X 6230, XII 4368, XIV 3602). A nehézséget az okozta, hogy a caesari *forum* Augustustól *colonia* rangot kapott (PWRE VII (1912) 69—70), így automatikusan a *Iulia* jelzőt is megkapta. Mindezért később számos esetben a jelzőt és a genitivust összekeverve *Forum Iulium*-ként lett említve (Tac. Ann. II, 63, Strab. IV, 184, Tac. Agric. IV *(Foroiuliensium colonia),* Hist. II, 14 (*in colonia Foroiuliensi*)). Hozzá hasonlóan minden további esetben, ahol valóban császári cognomennel és nem genitivusos esettel állunk szemben, kimutatható, hogy a császár jelző adományozása a korábbi *forum, vicus* etc. típusú helynévhez a városi rangra emeléskor történt. Ilyen esetek (a felsorolásból kimaradt a szintén pliniusi (IV, 118) lusitaniai *Castra Iulia* esete, amely nyilvánvalóan elírás a *c. Servilia* helyett (PWRE III (1899) 1769, Nr. 26)): Libisosa-Forum Aug. (Plin. III, 25, *Galsterer:* i. m. 71, Nr. 48, *Alföldy:* i. m. 31—32), Iliturgi-Forum Iul. (Plin. III, 10, *Galsterer:* i. m. 5, Anm. 34, 37, 6, 13, 66, Nr. 34), Urgia-castrum Iul. (Plin. III, 15, *Galsterer:* i. m. 5, Anm. 33, 68, Nr. 86). Talán ezek az adatok vezethették félre Festust, aki a *fora* definíciója kapcsán említett egy *forum Iulium*-ot is (p. 74 L.=59 Th.=84 M Az összes ismert további három forum Iulii esetében csak a genitivusos alakok figyelhetők meg: PWRE VI (1912) 69—70. Az egyetlen kivételnek az Augustus melléknév adásának szokása tűnik, mivel a birodalom területéről számos peregrinus települést ismerünk ezzel a melléknévvel, amennyiben a helynév nem császári *saltus*-t takar, mint az africai (ItAnt 53, 1, 54, 55, 9, 56, 3, Ptol. IV, 3, 38— CIL VIII p. 19, 1170; ItAnt 43, 6, Tab. Peut. Seg. IV; CIL VIII 4194=18490=ILS 6852, 4204—4205) és a pannoniai *vicus Augusti* (Baláca) esetében (cf. *Kovács P.:* Vicus Augusti Pannoniában. Balácai Közlemények 6 (2001) 159—166). A császári magánbirtokok mellett azonban számos adatunk van olyan augustusi mellékneves településekre, amelyek nem lehettek *saltus*-ok, mivel városok territoriumához voltak sorolva. Ilyen pl. a CIL II2 127a=RMD III 194 diploma origoja is, ahol a pagus Augustus Cibalae területén feküdt. A másik kitűnő párhuzam a Pompei melletti *Pagus Augustus* helynév esete, amelyet Kr. e. 7-ben neveztek át Augustus tiszteletére (cf. CIL XII 1721—1725, 2386—2426—PWRE II (1896) 2372). Itt kell azonban azt is megjegyeznünk, hogy számos, csak feliratról ismert, rövidített jelző genitivusként a helynév része is lehetett, valamint az *augustus* melléknévből képzett további, biztosan nem császári jelzőket (cf. *Caesarina*) is figyelembe kell vennünk (e.g. *augustanus*: e.g. CIL II 2194, VIII 1439, XIII 11944, XIV 301, 347, 431, 2040, 2044, 2045, 2047, 2050). Az ilyen esetekben azonban azt sem szabad kizárnunk, hogy nem császári jelzővel, hanem az *augustus* melléknévvel vagy a helynév részével állunk szemben.

Galsterer—Kröll listájában eredetileg 150 olyan peregrinus település szerepel, amely császári jelzőt kapott. Ezekből 120 görög, kb. 30 latin település. Itt szükséges megjegyeznem, hogy a császári jelzők vizsgálatánál igen lényeges, hogy csak azokat a jelzőket vizsgáljuk, amelyek valóban jelzők és nem a helynév részei, mint Caesar Augusta, Bracara Augusta. Ezt a kritériumot, bár a szerző maga is érezte, nem alkalmazta. Így a listájába került településnevek túlnyomó többségét szükségszerűen ki kell zárnunk (E.g. császár, családtag neve + *polis, briga, dunum,* etc. típusú névképzés, *castrum, forum* + császárnév genitivusban, vagy amikor a helynév maga a császári jelző: Flavia Augusta). A görög nevek esetében azokat az eseteket is figyelembe kell vennünk, amikor az eredeti e.g. -polis utótagos nevek rövidülnek le a császári névre. Ilyenek e.g. Traianopolis—Augusta Traiana, Claudiopolis—Claudias, Flaviopolis—Flavias, Liviopolis—Livias.[39] A jelzők vizsgálatánál tehát a legfontosabb, hogy elkülönítsük a valódi jelzőket a helynevektől. Ezeket a valódi császári jelzőket *cognomen*-nek, vagy *nomen*-nek nevezik antik forrásaink, így Plinius többször is (*Galsterer—Kröll:* i. m. 86—87, Anm. 227: ac. Ann. XIV, 27, Dio 69, 12, 1, CIL XI 5625, II 1423, IX, 801; Plin. III, 10, 11, 12, IV, 116, 117 *(Cognomen, cognominatus,* vagy *cognominatur* alakok)). Ezek a jelzők nem a helynév részei voltak (bár néha azzá is válhattak) és az esetek igen nagy százalékában megegyeztek az ún. pseudo-tribusszal (*Galsterer—Kröll:* i. m. 93—94, *Forni:* i. m. 38). Utóbbiak használata éppen a városi jelzők és a tribusok használatából fejlődött ki. A pseudotribusok problémája, hogy peregrinus közösségek (csak keleten) is viselhették (e.g. Anchialus vagy Bizye), illetve, hogy a városi jelző és a pseudotribus több esetben is nem egyezik. Ennél egyik legfőbb oka lehetett, hogy a pseudotribus használata időben (főleg a III. századiak) és térben meglehetősen korlátozott volt, általában Roma városi katonafeliratokon jelennek meg. Ezért a tévedés lehetősége számos esetben adott volt (ilyen lehet pl. Mursa nyilvánvalóan téves Flavia pseudotribusa). Másik hibaforrás a supranomina használata lehet, amelyek egyezésük esetén (pl. Claudius, Flavius, etc. gentiliciumok esetén) könnyen összekeverhetők a pseudotribussal (*Forni:* i. m. 26—27, 31—32). Néhány esetben alig lehet megkülönböztetni a tribust, a pseudotribust és a jelzőt, mint pl. a *Claudia* tribus esetében (*Forni:* i. m. 29—32). A legtöbb esetben azonban szoros kapcsolat mutatható ki a császári cognomina és a pseudotribus használata között, normális esetekben a jelzők változását követte a pseudotribus változása is: e.g. Aquincum, Carnuntum Aelia és Septimia, Siscia Flavia és Septimia pseudotribusa. Véleményem szerint tehát a város valódi jelzőit (sem nem helynévhez tartozó supranomen, sem nem pseudotribus) a legbiztosabban a városi magistratusok feliratai alapján állapíthatjuk meg.

A tarraconensisi települések gyakran viselték a flaviusi jelzőt. Ezek közül néhányat a peregrinus települések közé sorolt Galsterer—Kröll (Bergidum, Brigantium, Gallica, Interamnium, Interaconium, Iria, Libica). Ezen településneveket

[39] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) Nr. 289, 412, 487, 540.

azonban csak későbbi földrajzi munkákból ismerjük (Ptolemaios 2, 6, 28; 2, 6, 4,; 2, 6, 67; 2, 6, 23; 2, 6, 68 és az It. Ant. 431, 2; 429, 3). A flaviusi jelzők minden bizonnyal a vespasianusi latin jog megadásával állnak kapcsolatban. Ezen települések statusa azonban nem ismert, így jelen esetekben is inkább városi privilégiummal rendelkező településekről van szó, amelyek a több száz flaviusi új municipium számát szaporíthatják.[40] Ezt egy bergidumi origos sírfelirat (CIL II 4248=RIT 333) is bizonyítani látszik, főleg az *omnibus honoribus in re publica sua functus* formula használata miatt. A fennmaradó helynevek közül elsősorban a latin településformákhoz tartozókat kell vizsgálnunk. Ezek vizsgálatából kitűnik, hogy valóban voltak peregrinus közösségek (*civitas peregrinák*, *castella* etc.), amelyeket időben és térben jól körülhatárolható módon császári jelzővel tüntettek ki, meglepően csekély számban.[41] A latin provinciák közül Germania, Africa és Moesia-Thracia területén összpontosulnak ezek a települések. Mindegyikükre jellemző, hogy a Kr. u. II század elejénél későbbiek. Germania területén, ahol kevés városi közösség volt (Arae Flaviae), szükségszerűen a civitasok (de mint mesterségesen létrehozott formációk) töltötték be a városok szerepét.[42] Ezért nem meglepő, hogy néhányukat császári jelzővel tüntette ki Traianus. Ilyen civitasok voltak *civitas Ulpia Sueborum Nicretum* (CIL XIII 6399, 6417, 6420, 9111) vagy *Ulpia Mattiacorum* (CIL XIII 7061). A III. században (a datált feliratok alapján Severus-koriak) később Aurelia jelzőt kapott még néhány civitas: Aquae (*Aurelia Aquensis,* CIL XIII 9117—18), *c. Aurelia G.* (CIL XIII 6462, AÉp 1932, 43). Néhány peregrinus település rendelkezett az *Aurelia* jelzővel Africából is (Thugga: *civitas Aurelia Thugga* (CIL VIII 26534, 26598, 26625, 26629), Horrea: *castellum Aurelianense Antoninianense* (CIL VIII 8426)). A birodalom európai provinciái közül még Thracia és Moesia területén fordultak elő ilyen peregrinus közösségek: Durosturum: *canabae Aeliae* (CIL III 7474), Nicopolis ad Istrum: Ulpia Nicopolis (IGR I 569, 571, AÉp 1902, 107—8, 1926, 90—92), Thracia: Anchialus, Beroe, Nicopolis ad Nestum, Pautalia, Serdica, Topirus.[43]

Utóbbiak azonban már a görög polisok közé tartoznak, amelyeket nem lehet összevonva tárgyalni a latin provinciák közösségeivel. Róluk annyi állapítható meg, hogy a jelző adásának szokása a birodalom keleti részében elszórtan már korábban elterjedt (II. századnál korábbiak (számok *Galsterer—Kröll:* i. m. után: *Iulius:* Nr. 437, 511, *Caesar:* Nr. 443, 556, *Augustus—Sebastos:* Nr. 476, 515, 573, *Claudius:* Nr. 510, *Flavius:* Nr. 431, 542, 549, 557), de szintén a II. századtól vált gyakorivá, és eltérően a latin provinciáktól gyakran a teljes császári nevet tartalmazta.[44] A következő igen fontos tény, hogy ezek a korai jelzők csak az ázsiai területeken mutathatók ki,

[40] PWRE XXXI (1933) 570—638), 499—500; *Galsterer:* i. m. (j. 9) 37—50.

[41] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 546—57.

[42] *J. C. Wilmanns:* Die Doppelurkunde von Rottweil und ihr Beitrag zum Städtewesen in Obergermanien. ES 12 (1981) 1—182.

[43] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 127—128, Nr. 376—77, 381—82, 387—389.

[44] E.g. *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) Nr. 423—24, 427, 430—31, 435, 437, 474, 488, 445, 537, 542, 545, 549—550, 555, 564.

Hellas területén nem. A császári jelzők és a helynév felcserélése bevett szokás volt még hivatalos feliratokon is (cf. lex. col. Gen. — *Galsterer—Kröll:* i. m. 91). Ebből a település statusára következtetést levonni nem lehet. Ugyanígy Pliniusnál is számos esetben, városi közösségeknél látható a felcserélés (e.g. III, 14: Nertobriga, Lacimurga; Iv, 117: Norba, Olisipo, Ebora; V, 2: Traducta Iulia). A valódi jelzők vizsgálatánál megállapíthatjuk tehát, hogy a jelző latin peregrinus közösségekben csak a II. században terjedt el, korábban csak az augustus jelző használata mutatható ki.

6. Plinius noricumi és pannoniai adatai: Plinius művének korábban már teljes egészében idézett szakaszára sokan és sokszor hivatkoztak, a kérdéses hely forrásainak vizsgálata azonban máig elmaradt.[45] Jelen hely rövidsége miatt erre magunk sem vállalkozhatunk, mégis szükségesnek tűnik röviden kitérni rá. Akármelyik Plinius forrásait feldolgozó elméletnek van is igaza (e.g. a 3-forrású elmélet (Periplus, Agrippa, formulae) (Detlefsen—Klotz),[46] a formulae provinciarum szerepét hangsúlyozónak (Sallmann)[47]), Sallmann kutatásai révén világossá vált, hogy a pannon-noricumi térséget leíró részek az egyes provinciákat tárgyaló *formula provinciae*-re mehetnek csak vissza.[48] Nincs arra nézve bizonyítékunk, hogy Agrippa kommentárjai (vagy az azt feltételezetten folytató Augustus-féle munka, ha volt ilyen) Pannoniára is kiterjedtek volna, Italia augustusi *discriptio*-ja (III, 46— Hollaender és Mommsen véleményével ellentétben[49]) pedig a provinciákat nem tárgyalta.[50] Az egyes provinciákat tárgyaló szakaszok felépítése a következő: 1. Általános bevezetés és periplus

[45] E.g. *I. Borzsák:* Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. DissPann I/5. Budapest 1936. 30—32; *A. Graf:* Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I/6. Budapest 1936. 13—19, 21, 26—28; *Alföldi A.:* Az eraviszkuszok Buda földjén. in: Budapest története I. Budapest 1942. 137—171, 164, j. 58; *A. Mócsy:* Pannonia. in: PWRE IX. Supplementum Stuttgart 1962. 517—776, 522—526, 598; *E. Swoboda:* Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler. Graz Köln 19644. 242; *A. Mócsy:* Pannonia and Upper Moesia. London—Boston 1974. 19, 66, 74—76; *Mócsy A.:* Illyricum északi határa Claudius előtt — Die Nordgrenze Illyricums vor Claudius. ArchÉrt 106 (1979) 177—186, 184—185; *Tóth E.:* Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásának kérdéséhez-Bemerkungen zur Enstehung der Provinz Pannonien. ArchÉrt 108 (1981) 13—33, 28; Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990. 11—13; *J. Fitz:* Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I—IV. Budapest 1993—1995. 15—16; *Fitz J.:* Pannonia születése. Budapest 1999. 28—29, 51—53.

[46] *D. Detlefsen:* Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen. Berlin 1909; *A. Klotz:* Quaestiones Plinianae geographicae. Berlin 1906; Pline l'Ancien, Histoire naturelle. Livre III. (ed. H. Zehnacker). Paris 1998. 11—16.

[47] *K.-G. Sallmann:* Die Geographie des älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro. Versuch einer Quellenanalyse. Berlin—New York 1971.

[48] Ibid., 202.

[49] *L. Hollaender:* De militum coloniis ab Augusto in Itali deductis. Diss. Halle-Wittenberg 1880; *Th. Mommsen:* Gesammelte Schriften V, 203—253. Az első, a birodalom teljes területére kiterjedő munka Balbusé volt, aki Traianus alatt (*Lachmann* p. 93, 7) omnium provinciarum et formas civitatium compertas in commentariis contulit (Lib. col. I, p. 239, 11). Tévesen tartotta Balbust a lib. col. *epitomator* — a Augustus korában alkotónak. Nincs adatunk továbbá a birodalom egészére kiterjedő censusról sem Augustus alatt (kiv. Lukács 2, 1): *F. Tannen—Hinrichs:* Geschichte der gromatischen Institutionen. Untersuchungen zu Landverteilung, Landvermessung, Bodenveraltung und Bodenrecht im römischen Reich. Wiesbaden 1974. 125—127.

[50] *Sallmann:* i. m. (j. 41) 95—107, *Tóth:* i. m. (j. 45) 28.

irodalom (térségünkben ez nyilvánvalóan hiányzik). 2—3 statisztikus anyag (hegy-, vízrajz, nép-, városlista). 4. távolságok.

A pannoniai, de a noricumi fejezetnek is szemmel láthatóan legalább három időrendi rétege van, ellentétben olyan provinciákkal, mint pl. Hispania, ahol az adatok jórészt csak Augustus-koriak. A különböző idősíkok azonban nem különböző forrásokat jelentenek, hanem a császári archívumban található egyes formulák újabb és újabb kiegészítését (cf. III, 37 Narbo formulájának módosítása Galba által). Az első valószínűleg egy késő Augustus-kori, amelyhez Noricum esetében csak a *Raetis iunguntur Norici* kifejezés kapcsolódik, ekkor Noricum még nem volt provincia. Pannonia esetében a munka legkorábbi része csak az Illyricum kettéosztása (Kr. u. 9, lásd lejjebb!) utáni állapotokat tükrözte. Ekkor Pannonia É-i határa még csak a Dravus volt. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a statisztikus anyagba csak dél-pannoniai hegy- és vízrajzi adatok kerültek be, egyetlen ettől É-ra levő folyó, hegy nevét sem említette Plinius. Ugyanide tartozik a pliniusi néplista korai része (*per* praepositióval a Dravus, illetve Savus menti népek leírása, utóbbiak talán az első *civitas*-ok (a többiek még *gentes*)), illetve a fejezet végén található távolságadatok. Valószínűleg ide tartozik még Sirmium oppidum (sajnos előtte *lacuna* van a szövegben) és Taurunum említése, amelyeknek azonban még csak földrajzi szempontból volt jelentőségük (Bacuntius torkolata, illetve határhelység). Sirmiumot már Strabón és Cassius Dio is mint korai települést említi (VII, 5, 2 és LV, 29, 3). A pliniusi Pannonia leírás (=Dravus-Savus közti terület) későbbi császárkori művekben is megjelenik (Flor. II, 24, 8, Solinus, XXI, 2—3). Ugyancsak ehhez a legkorábbi forráscsoporthoz sorolható a tauriscus-scordiscus határ mons Claudius mentén meghúzott vonala, amely nyilvánvalóan Kr. e. I. sz. első feléből származó adat (cf. *Szabó:* i. m. (j. 65) 45, 52).

Az időben második kategóriába tartoznak Noricum esetében a noricumi városlista adatok, amelyek, mivel nem ABC-sorrendűek, egy nem hivatalos katalógusból származnak.[51] Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a provincia leírásából hiányzik a néplista. Ennek kora mindenképpen Claudius, vagy az utáni. Ugyanerre az időszakra, vagy talán valamivel korábbra (késő Tiberius-kor — lásd lejjebb) kell kelteznünk a pannoniai szakasz későbbi adatait, amelyek mindenképpen a provincia Dunáig való kiterjesztése és a polgári közigazgatás bevezetése utániak. Ide kell sorolnunk a bennszülött törzsek ABC-s néplistáját, amelyből hiányoznak a korábban már megadottak, illetve hiányzik a *boius* törzs is. Az ekkori városlistának már tartalmaznia kellett Emonát. Talán ebből az időből származik a Sirmium után beillesztett *civitas Sirmiensum et Amantinorum*-ot említő mellékmondat is. A *populorum haec capita* kifejezés talán Plinius saját megjegyzése, amikor a két különböző korú listát összeillesztette (az elsőben említetteket a másodikból kihagyta). Nem lehet véletlen, hogy a populorum capita között csak dél-pannoniai törzseket említ! Ezzel eljutottunk a harmadik réteghez, amely már Pliniusszal egykorú és amelyben már talán saját for-

[51] *Sallmann:* i. m. (j. 41) 203.

rásait használta fel a szerző. Ide tartozik Noricum claudiusi municipiumai után illesztett Flavia Solva említése, a *deserta Boiorum*-ra vonatkozó szakasz *iam tamen* kezdetű mellékmondata (divus Claudius említésével[52]). Ugyancsak biztosan Flaviuskori a pannoniai városlista Sisciával való kiegészítése. Talán Plinius munkamódszere adhat arra magyarázatot, hogy a minden valószínűség szerint Sisciával együtt ugyancsak colonia rangra emelt Sirmium (a 73-as CIL XVI 18 katonai diploma sirmiumi *origo*-i alapján) kimaradt a listából.[53] A szerző nem tartotta szükségesnek a már máshol említett település- és népneveket újból említeni, mint pl. a boiusokét. Ahogy láttuk, Plinius az egyes területek feldolgozásakor nemcsak a hivatalos formulákat használta, hanem — főként kortárs forrásokként — nem hivatalos katalógusok (noricumi városlista), követ-, kereskedő-, kém- és hadvezérjelentések is megjelennek. Plinius többször hivatkozik feliratokra is (III, 136—137- Tropaeum Augusti (CIL V 7817), III, 129— C. Sempronius Tuditanus (cf. ILLRP 335=ILS 8885=Inscr. Aquil. 28),[54] VII, 96—97, IX, 18, XXXV, 115), ezek szövegét azonban valószínűleg szintén csak állami archívumokból ismerte.

Külön kell tárgyalnunk a noricumi városlista után csatolt, a *deserta Boiorum*-ot és a *lacus Pelso*-t említő szakaszt. A legutóbbi időkig a *iunguntur* passivumot úgy értelmezték, hogy a *deserta Boiorum* Noricum része volt, kiterjedése pedig a későbbi *civitas Boiorum*-éhoz hasonló lehetett, ezért a későbbi Ny-Pannoniát egészen a Balaton Ny-i csücskéig Noricumhoz csatolták.[55] Véleményem szerint azonban mindkét kérdést másképpen kell megítélnünk. Mócsy A. munkássága utolsó részében igen helyesen vette észre,[56] hogy a *iunguntur* állítmányt nem lehet úgy fordítani, hogy a *deserta* Noricum része lett volna, mert ez alapján a *Raetis iunguntur Norici,* illetve a *Pannoniae iungitur provincia ... Moesia* alakok azt jelentenék, hogy Noricum Raetia, Moesia Pannonia része lett volna. Plinius a *iungitur (iunguntur)* passivumot művében többször is használja, mindannyiszor, amikor az egyik területi egységről áttér egy másikra. Jelentése egyszerűen csak annyi, hogy a korábban tárgyalt területtel ez és ez a terület (vagy népek) szomszédos(ak). Mócsynak ezen tényből levont következtetése (azaz, ha nem Noricum, akkor Pannonia része, azonban már nem állja meg a

[52] Figyelemre méltó, hogy Plinius munkájának földrajzi könyveiben csak egyszer említi még a dalmatiai fejezetben (III, 141) Claudiust *divus*-ként.

[53] *A. Mócsy:* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959. 76—77; Régészeti kézikönyv, 62. Ezzel ellentétesen: *M. Mirkovic:* Sirmium — Its history from the I. century A. D. to 582 A. D. in: Sirmium I. Beograd 1971. 14—15.

[54] *M. Gwyn Morgan:* Pliny, N. H. III 129. The Roman use of stades and the elogium of C. Sempronius Tuditanus (cos. 129 B. C.). Philologus 117 (1973) 29—48; *G. Bandelli:* Contributo all'interpretazione del cosidetto elogium di C. Sempronio Tuditano. in: Aquileia repubblicana e imperiale. Udine 1989. 111—131.

[55] *Graf:* i. m. (j. 45) 26—28; *Alföldi:* i. m. (j. 45) 164, j. 58; *Mócsy:* i. m. (j. 45) 583; *Mócsy:* i. m. (j. 45) 19, 76; *E. Tóth:* Die Entstehung der gemeinsamen Grenzen zwischen Pannonien und Noricum. ArhVest 31 (1980) 80—88; Tóth E., Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely 1998. 15.

[56] *Mócsy:* i. m. (J. 45) 184, j. 79; Régészeti kézikönyv, 53. j. 8.

helyét. A terület Noricum és Pannonia provincia között lett leírva, a tőle délre eső terület különálló volt, amelyet a 146. caput *inde* kezdőszava teljesen világosan érzékeltet. Plinius munkája földrajzi könyveiben nem csak a birodalom provinciáit írta le, hanem megjelennek benne a vazallus királyságok, szövetséges államok és részint a birodalom ellenségei is.

Ahogy már említettük, mindkét, korábban eldöntöttnek vélt kérdés (a *deserta* hovatartozása és területi nagysága) még megoldatlan. A fentiekből következőleg a *deserta Boiorum* a két provincia egyikéhez sem tartozott még az Augustus-korban. Nem is tartozhatott, éppen a deserta említése miatt. A *deserta* értelmezésével kapcsolatos újabb felvetések szerintem álproblémák, mivel annak jelentését már évtizedekkel ezelőtt kielégítő módon tisztázta Borzsák I.[57] A *deserta,* illetve a vele rokon strabóni ἔρημος használata (VII, 1, 5) nem egyéb, mint Hérodotosra visszavezethető topos. Minden, a lakott oikumenén kívüli, azzal határos terület attól délre, illetve északra lakhatatlan, délen a hőség és szárazság, északon a hideg és a szárazság miatt (Her. IV, 185, IV, 120, V, 9—10). A topos használata jól követhető Strabónig (VII, 3, 14— cf. Verg Georg. III, 462— *d. Getarum*), Pliniusig (*deserta Sarmatiae* IV, 81) és még rajtuk túl is időben (Ptol. II, 11, 7, Avien. or. mar. 132, Proc. III, 1, 115). Későbbi forrásaink azonban a földrajzi ismeretek hellenisztikus kori bővülése miatt a területek zord éghajlatának hangsúlyozása mellett szükségszerűen elismerték a *deserta* lakhatóságát (Strab. VII, 3, 14). Nem szükséges mindezek miatt a *deserta* jelentésében a boiusok által elhagyott területet keresnünk.[58] A *deserta* feltételezett ritka lakottságát éppen sűrű LTD lelőhelyeink alapján kell elvetnünk.[59] Hogy ez a topos mennyire félreérthető volt, maga Plinius bizonyítja a legjobban, aki a Scarbantiát és Savariát említő mellékmondatát *iam tamen habitantur* szavakkal vezeti be, ami leginkább a *deserta* lakhatatlanságára vonatkozott.[60] A *iam tamen* másik lehetséges értelmezése, hogy Plinius egy, a római birodalomhoz nem tartozó terület rómaiak által való lakottságára utalt (ilyenre máshonnan is hoz párhuzamokat Plinius (cf. Mauretania — lásd lejjebb)). Pliniustól aztán egyenes út vezetett a Dim. Prov. 18 félreértéséig: *d. in quibus habitabant Boi et Carni* (cf. *Alföldi:* i. m. 164, j. 55). A *deserta* szó használata miatt az eredeti forrás mindenképpen egy, a római birodalmon kívüli területet írt le (cf. *deserta Sarmatiae*), amelynek nem muszáj feltétlenül síkterületnek lennie (cf. helvétek ἔρημος-a).

A terület földrajzi kiterjedését sem szükséges mindezek miatt a későbbi *civitas Boiorum,* illetve a mai Ny-Dunántúl területére korlátoznunk. A *lacus Pelso* említése nem a terület határát jelzi. Scarbantia és Savaria említése is csak annyit jelent, hogy Plinius korában már két, nagyobb, rómaiak által lakott helység volt a mai Dunántúl

[57] *Borzsák:* i. m. (j. 45) 31, Anm. 1.
[58] *Mócsy:* i. m. (j. 45) 19; *Tóth:* i. m. (j. 55).
[59] Régészeti kézikönyv, 25—26.
[60] Ebben az esetben szükségszerűen azt kell feltételeznünk, hogy Plinius pannoniai helyismerete elenyésző volt.

területén. Korábban már éppen Tóth Endrének sikerült kimutatnia, hogy a mai Dunántúl területe a rómaiak számára elenyészőnek tűnt, nem érzékelve például a Duna kanyargását, az számukra egy egyenes vonalnak tűnt (cf. Tabula Peutingeriana, *Sallmann:* i. m. 209).[61] A másik lényeges dolog, hogy a boiusok területe kifejezés alatt nem tisztázott, hogy mit értünk, azt a területet, ahol a boiusok laktak (Dim. Prov. 18), vagy azt, amely egykor a boiusok uralma alatt állt. Véleményem szerint a megoldást ez utóbbi irányában kell keresnünk. Jól tudjuk, hogy a Burebista vezette diákokkal való összetűzésig a boiusok egészen a Tisza vonaláig uralmuk alá hajtották a környező kelta törzseket (cf. Strab. VII, 5, 2).[62] Később a Duna vonala számított a dák érdekszféra határának (cf. Strab. VII, 5, 2, App. Ill., 22—23 — Segestica mint dákok elleni hadjárathoz jó támaszpont említése, de a Savus mint víziútvonal említése a felvonuláshoz, Mon. Anc. 30, 2), ahogyan ezt az a fenti strabóni hely is jelzi, hogy a dákok a scordiscusokkal szövetségben léptek fel.[63] Strabónnal a boius határ kiterjedésére vonatkozó adata szerint az a pannonokig ér (VII, 1, 5; 5, 2). Ezek alapján valószínűbbnek tűnik a számomra, hogy a *deserta* fogalma alatt a mai teljes Dunántúl területét értették. A mai Alföld területe a Plin. Iv, 80, illetve a Vinicius alföldi hadjárataiban (Vell. Pat. II, 96, Flor. II, 24, 8, ILS 8965) felsorolt népnevek *(Cotini, Osi, Teurisci, Anartii, Bastarnae)* alapján már külön területnek számított.[64] A mai Dunántúl területén élő, a későbbi *civitas*-ok nevei alapján ismert törzsekről aligha véletlenül hallgatnak a forrásaink *(Arabiates, Belgites, Hercuniates, Eravisci),* különösen Strabón. A közülük legnagyobb boiusok nevével adták meg az egész területet, ahogyan a pannon-dalmata lázadáskor a pannonok közül egyedül a legnagyobb breucusokat említik a forrásaink (Suet. Tib. 9, vagy az *Amantini:* Fest. brev. 7—8), pedig nyilvánvalóan a többiek is részt vettek a Róma ellenes háborúban. Talán Strabón (V, 1, 6) adata miatt túlbecsültük a korábban a dákoktól elszenvedett boius vereség mértékét, és a törzs a Dunántúl feletti befolyását meg tudta még egy darabig tartani.[65] Nem tartom véletlennek, hogy a fenti dunántúli törzsnevek csak Pliniusnál

[61] *Tóth E.:* Pannonia provincia kialakulásához — Zur Enstehung der Provinz Pannonien. ArchÉrt 103 (1976) 197—202 = ... *protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danubii.* ArhVest 28 (1977) 278—286, 200; *Tóth:* i. m. (j. 45) 17—19. Ugyanezt a bizonytalanságot jelzi Caesar leírása (B. G. 6, 25, 2), aki szerint a *Hercynia silva* balra kanyarodik el a Dunánál. Ez nyilvánvalóan nem lehet más, mint a Dunakanyar fel nem ismerése: *M. Szabó:* Les celts de l'Est. Paris 1992. 68.

[62] *Alföldi:* i. m. (j. 45) 142—145; *Mócsy:* i. m. (j. 45) 17—21; Régészeti kézikönyv, 22—26; *Szabó M.:* A kelták nyomában Magyarországon. Budapest 1971, 18.

[63] *Alföldi:* i. m. (j. 45) 145; *Mócsy:* i. m. (j. 45) 18, 21, 25; *Zs. Visy:* Die Daker am Gebiet von Ungarn. MMÉ (1970) 5—29.

[64] A felirat sajnos töredékes, a népnevek közül csak a *Cotini, O[si]* és az *Anartii* olvasata biztos (*Fitz:* i. m. (j. 45) 62—66, Nr. 9). Ezen törzsek mindegyikének a későbbi Barbaricumban volt a szálláshelye, ezért a hiányzó törzsnevek közül a *Teurisco]s* kiegészítés tűnik a legelfogadhatóbbnak. Dunántúli törzsnevek (i. e. *Boi*) említése a feliraton kevéssé valószínű: Régészeti kézikönyv, 33.

[65] A helvét vándorláshoz való boius csatlakozás ideje vitatott (dák vereség előtt vagy után), Caesar nem említi az esetleges boius vereséget. (B. G. 1, 5, 4): *G. Alföldy:* Noricum. London—Boston 1974. 40; *Fitz:* i. m. (j. 45) 11; *Mócsy:* i. m. (j. 45) 529; *Swoboda:* i. m. (45) 231; *Mócsy:* i. m. (j. 45) 17; Régészeti kézikönyv, 26; *M. Szabó:* Les celts de l'Est. Paris 1992. 67. A helvétekhez csatlakozott boiusok nem a dák vereséggel, hanem leginkább a *Boiohaemum* elhagyásával állnak kapcsolatban (*Alföldi:* i. m. (j. 45) 142; *G.*

(mint láttuk, annak is Claudius utáni forrásában) jelennek meg először, majd utána Ptolemaiosnál (és Tac. Ger. 28-ban az Eravisci). Hasonló módon a dákok uralmi területének leírásakor (Strab. VII, 3, 12—14, Plin. IV, 80—81) nem említették meg a környező, dák fennhatóságot elismerő kelta népeket, pedig a dák uralmi szféra határainak (Tisza-Dnyeszter) megadásakor ezeket a népeket is magukba foglalták. A korábban említett alföldi kelta törzsek önállóan nem véletlenül csak Augustus idejében jelentek meg, miután Burebista halála után a dák királyság részekre szakadt. Velük ellentétben Ptolemaios már a teljes dák érdekszféra alatt álló területet megadja (III, 8).[66] Az itt feltüntetett, újra dák uralom alá került kelta és iráni eredetű törzsek (Ἄναρτοι, Τευρίσκοι, Κοτήνσιοι, Πιέφιγοι, Βίηφοι, Καυκοήνσιοι) lehettek azok, akik Traianus 1. dák hadjárata idején mint szövetségesek jelennek meg Cassius Diónál (LXVIII, 8, 1, a Βοῦροι külön említve).[67] Nem véletlen, hogy Dacia provincia jóval kisebb lett az eredeti királyság területénél.

Külön kell beszélnünk Carnuntum térségéről, amely Tiberius tervezett markomannok elleni hadjáratával kapcsolatosan mint *locus regni Norici* (Vell. Pat. II, 109, 5), majd Pliniusnál már mint *Pannonica hiberna* (IV, 80) jelent meg. Plinius, valamint ezen Velleius Paterculus-hely alapján feltételezték többen is, hogy a római uralom előtt regnum Noricum is kiterjesztette a hatalmát a *deserta Boiorum*-ra.[68] Ezt bizonyító adataink azonban hiányosak. Sem a boiusok, sem a tauriscusok neve nem tűnik fel a magdalensbergi feliraton, amelyet nem lehet csupán azzal magyarázni, hogy más noricumi törzsek is hiányoznak a feliratról.[69] Egyetlen noricumi törzset nem említ a felirat, a Ptolemaios (nála azonban kevesebb törzs (6) van csak említve) révén ismert *Alauni*-t (II, 13, 2). A kilenc ismert civitasból tehát csak egy hiányzik. Talán nem véletlen, hogy a törzset a *Saevates*-szal egy sorban említette a szerző, ahogy egyetlen másik pannoniai, vagy noricumi törzs esetében sem tette. Lehetséges, hogy Ptolemaios ezzel a feliraton szereplő *Saevates*-szal való valamiféle kapcsolatára utalt. A *Saevates* később a *Laianci*-vel alkotottak közös *civitas*-t (CIL V 1838). Talán az sem véletlen, hogy Noricum területén később 9 település kapott városi rangot (ha

---

Dobesch: „Oppugnarant" oder „oppugnabant". Zum Text von Caesar b. G. 1, 5, 4 und dem Angriff der Boier auf Noreia. Rö 17—18 (1989—1900) 73—78; id: Anmerkungen zur Wanderung der mitteleuropäischen Boier. Tyche 8 (1993) 14—), vagy a *trans Rhehum incoluerant (=Hercynia silva?)* lakóhely-megjelölés vonatkozhat egy a vándorlás során elszakadt, külön boius csoportra is (cf. a noricumi *Helveti* esete a magdalensbergi feliraton). Ilyen boius csoporthoz tartozók lehettek egy germaniai sírkövön említett *numerus exploratorum Tribocorum et Boiorum* boiusai is: *R. Wiegels:* Numerus exploratorum Tribocorum et Boiorum. ES 12 (1981) 309—331, 324. A *trans Rhenum* kifejezés nem vonatkozhat a Duna-vidéki törzsre.

[66] *Vékony G.:* Dákok, rómaiak, románok. Budapest 1989. 85—93.

[67] Erdély története I. Budapest 1986. 44—46, 582.

[68] *Alföldy:* i. m. (j. 65) 39—41; *Fitz:* i. m. (j. 45) 15—16; *Fitz:* i. m. (j. 45) 11—12.

[69] *J. Šašel:* Huldigung norischer Stämme am Magdalensberg in Kärnten. Historia 16 (1967) 70—74; *Alföldy:* i. m. (j. 65) 69—70; *G. Alföldy:* Die regionale Gliederung in der römischen Provinz Noricum. In: Raumordnung im Römischen Reich. Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in Rätien, Noricum und Pannonien. München 1989. 37—55, 41—42.

nem is mindig egy civitas-központ — cf. Sebatum).[70] Az sem zárható ki, hogy Carnuntum eredetileg a Dunától É-ra levő helynév volt (Tiberius tábora a Dunától É-ra, sőt Ny-ra is megépülhetett).[71]

A boiusok központja nem Carnuntum-Braunsberg (a római uralmat már nem érte meg, ahogyan Wien-Leopoldsberg sem, az LTD 1 periódus végén háború nélkül szűnt meg), hanem Pozsony oppiduma környékén volt (előbb Pozsony, majd annak pusztulása után Dévény). Carnuntum azonban még a római uralom alatt sem lett a *civitas Boiorum* központja.[72] A *civitas Boiorum*-ot egyik fennmaradt epigráfiai adatunk (CIL IX 5363=ILS 2737) alapján az arrabonai csapattest praefectusa irányította az *azalus civitas*-szal együtt. Utóbbinak később talán Solva lett a központja.[73] Talán E. Swobodának volt igaza, aki szerint a Velleius-hely inkább földrajzi fogalom, mintsem közjogi (uralmi), azaz véleménye szerint a szerző egy, a *regnum Noricum* közelében fekvő területet határozott így meg.[74] Ezt a már megszűnt regnum említése is bizonyítja. Strabón egyik adata alapján (V, 1, 6) a dákoktól elszenvedett vereségtől a boiusok kipusztultak és földjüket a szomszédaiknak hagyták. Utóbbi helyet szintén a regnum Noricum dunántúli térhódítása bizonyítékának tartják (e.g. *Alföldy:* i. m. (j. 65) 41). A boiok genocidiumának gondolata, ahogyan azt már ÉNy-Magyarország

[70] Ezzel ellentétesen *Alföldy:* i. m. (j. 69) 43—44.

[71] *O. H. Urban:* Keltische Höhensiedlungen an der mittleren Donau 2. Der Braunsberg. Linz 1994—1995, 516—517; *Tóth E.:* A XV. Apollinaris legio illyricumi állomásozásának a kérdéséhez. AntTan 24 (1980) 254—265, 259—260. Velleius ab hac parte meghatározása nem a folyóra, hanem a Boiohaemumra vonatkozik. A boius érmek (mind a nagyezüstök, mind a későbbi Simmering-Réte típusú kisezüstök esetében) lelőhelyei alapján a boius szállásterület a Dunától délre nem változott sem a dák vereség (lásd lejjebb), sem a római hódítás után: K. Pink: Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. DissPann. II/15. Budapest 1939. 109—110, 114—115, Fundkarte; a Dunától É-ra: E. Kolniková: Münzfunde und die historische Ereignisse im nördlichen Mitteldonauraum um die Zeitwende. in: Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang der La Tene-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Brno-Nitra 1995. 103—119. A boiusokat említő bennszülött feliratok lelőhelyei ugyanezt erősítik meg (CIL III 111302, 435923; XVI 61), amelyek alapján a Carnuntumtól Ny-ra eső terület is a *civitas Boiorum* része volt: *Mócsy:* i. m. (j. 53) 31—36, 46—49, 52—53. A Ny-i határ a korábbiakhoz hasonlóan a Cetius mons volt. (Ptol. II 14, 1).

[72] Braunsberg: *O. H. Urban:* Keltische Höhensiedlungen an der mittleren Donau 2. Der Braunsberg. Linz 1994—1995; Pozsony: *L. Zachar—D. Rexa:* Beitrag zur Problematik der spätlatenezeitlichen Siedlungshorizonte innerhalb des Bratislavaer oppidums. Zbornik Slovenského národného múzea LXXXI-História 28 (1988) 27—72, *L. Zachar:* The oppidum of Bratislava. in: The Celts. Milano 1991. 548—549. Dévény: *D. Gabler:* Zum Anfangsdatum des römischen Carnuntum. Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums 3 (1981) 1—32; *T. Kolnik:* Zu den ersten Römern und Germanen an der mittleren Donau in Zusammenhang mit geplanten Angriffen gegen Marbod 6 n. Chr. in: Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit Augustus. Achendorf-Münster 1991. 71—80; *T. Bezeczky:* Amphorenfunde von Magdalensberg und aus Pannonien. Klagenfurt 1994. 118; *K. Pieta—V. Plachá:* Die ersten Römer im nördlichen Mitteldonauraum im Lichte neuen Ausgrabungen in Devín. in: Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Köln-Brno 1999. 179—205.

[73] Másik *civitas Boiorum*-ra vonatkozó feliratos emlék: AÉp 1951, 64. Azalus: RIU 790; *B. Lőrincz—M. H. Kelemen:* Neue römische Inschriften aus Esztergom-Solva. Klio 79 (1997) 186—187, Nr. 7=RIU SI22; Kovács: i. m. (j. 10) 13.

[74] *Swoboda:* i. m. (j. 45) 236. Velleius nem volt a készülő markomann-hadjárat résztvevője, mivel germaniai *praefectus equitum* tisztsége után éppen quaestorként Rómában tartózkodott (II, 110) és csak később csatlakozott legatusként a pannonok ellen harcoló Tiberius seregéhez.

LTD lelőhelyeink sűrűségéből is láthattuk, téves vélekedés. A római hódítás következményeként létrejött eredeti civitas Boiorum gyakorlatilag Pannonia Superior teljes Ny-i harmadát magába foglalta, területéből hasították ki Savaria és Scarbantia territoriumát is. A dák vereség (Caesar halálánál későbbre már aligha keltezhető, a Kr. e. 46—45-ös római denarius (T. Carisius Cra.) után vert boius nagyezüstök alapján, leginkább Kr. e. 40) valóban katasztrofális volt a korábbi boius törzsszövetség számára, ehhez az időponthoz lehet csak kötnünk a törzs központi *oppidumá*nak, Pozsonynak a pusztulását is. Erre az időpontra és okra tehető a boius nagyezüst verés befejezése is, amely azonban nem jelentette az önálló boius éremverés végét. A kisezüst verés (a Simmering-Réte típusú bizonyosan boius) folytatódott talán a római hódításig. Ebből a szempontból számomra fontos, hogy az új központban, Dévényben nem mutathatóak ki jelentős számban a korszak noricumi veretei, míg a római veretek száma egyre jelentősebbé vált (18 db Augustus-bronz).[75] A Strabón adat és a deserta-hely összefüggését már többen is elvetették.[76] A hely ugyanis a boiusok illyricumi területére vonatkozik (χώρα οὖσα τῆς Ἰλλυρίδος [77]) és a Strabón

[75] A dák hadjárat kronológiájához a legfontosabb újabb eredményeket *Göbl* és *Dobesch* munkái hozták meg (a boius nagyezüst verés kronológiája, illetve történeti adatok újraértékelése): *R. Göbl:* Die Hexadrachmenprägung der Gross-Boier. Ablauf, Chronologie und historische Relevanz für Noricum und Nachbargebiete. Wien 1994. 37—45, 51—68. A noricumi érmek felvidéki elterjedéséhez: *E. Kolníková:* Norische Münzen im oppidum Bratislava und in seinem Hinterland. SlovNum 14 (1996) 9—55, 40—43. Utóbbi szerző történeti következtetéseivel nem érthetünk egyet, mivel nem látok lehetőséget a pozsonyi oppidum pusztulásának Kr. e. 35—25-re való lekeltezésére. Az általa említett nagy- és kisezüstök (ADNAMATI-típus, Karlstein, Kreuzmünzen) verése már Kr. e. 50—45 között megkezdődött (cf. az általa is használt szinkrontábla *Göbl:* i. m. Taf. 14), az oppidum területén talált nagy számuk a mások által is feltételezett háború előtti készletfelhalmozáshoz is tartozhat (cf. a boius verés háború előtti feltételezett felfutása: *Göbl:* i. m. 39, 47). A legfőbb ellenérv azonban, hogy nincs történeti adatunk a feltételezett korszakban újabb háborúra (az oppidum pedig biztosan abban pusztult el: L. Zachar: Mladšia doba Zelezná. in: Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava 1993. 180—, 188—190), valamint ennek ellene mond az a tény is, hogy Felvidék területe egészen a Morváig dák érdekszférának számított. Ez a régészeti leletanyagban is jelentkezik (dák leletanyag keveredése), még a dévényi oppidumban is: *M. Lamiova-Schmiedlova:* Dacians on territory of the present day Slovakia. Acta MusPor 21 (1997) 743—754; Dévény: *K. Pieta:* Kelti na Devíne in: Najtaršie dejiny Bratislavy. Bratislva 1993. 190—. Plin. IV, 80—81 adata is a dák érdekszféra Marus/Morva-Duria határáig való korábbi (mielőtt *pulsi ab his (Sarmatis) ad Parthissum amnem)* kiterjedéséről szól. Már a caesari B. G. 6, 25, 2—3 excursusa (cf. Strab. VII, 3, 1) a dákok Dunakanyarnál való határáról (utóbbi nem feltétlenül Caesar utáni: *G. Dobesch:* Die Boier und Burebista. in: Kelten, Germanen, Römer vom Ausklang der Latene-Zivilisation bis zum 2. Jh. im Mitteldonaugebiet. Brno-Nitra 1995. 15): *A. Mócsy:* Die Einwanderung der Iazygen. ActaAnt 25 (1977) 439—446; *T. Nagy:* Die Nordpolitik des Tiberius an der Mitteldonau. Die zweite Mission des Drusus Caesar und die Errichtung des Regnum Vannianum. ActaArch 41 (1989) 66—68. A hely fordításához: H. Rackham: Pliny: Natural History. London 1942. 179—181.

[76] *Swoboda:* i. m. (j. 45) 227; *Tóth:* i. m. (j. 55) 81.

[77] Illyricumot területileg eltérő jelentéssel használták a római és a görög földrajzi szerzők (App. civ. III, 6, 29). A görögök szerint Illyricum területe Macedonia, a thrák hegyek, az Adriai-tenger és az Alpok nyúlványai közötti területet jelenti (App. Ill., 1, cf. Suet. Tib. 16), míg a rómaiak szerint a többi a Duna mentén a Fekete-tengerig lakó nép is beletartozik (Rhaeti, Norici, Moesi) (App. Ill., 6, 29 — cf. azaz a későbbi *publicum portorium Illyrici* területe, majd *dioecesis Illyricum occidentale*). Strabónnál az előbbi területet jelenti az Ἰλλυρίς név (II, 1, 11, 4, 3, IV, 6, 8, 10, V, 1, 8, VI, 3, 10, 4, 2, VII, 1, 1, 3, 11, 5, 1 (egyedül ebben az esetben Noricum is beleértendő volna, de a tulajdonképpeni Noricumot már korábban leírta a szerző, a következő caputból válik világossá, hogy a boiusok és tauriscusok területét írta így körül Strabón (VII, 1, 5, 4, 6, 10—12, 6, 1, 7, 1, 4, 8, VIII, 1, 1, X, 1, 15)).

által említett περιοικόντες a boiusok által leigázott alföldi kelta népekre (és a dákokra) vagy sokkal inkább a pannonokra vonatkozik. Nem véletlen, hogy éppen ezek után jelennek meg a pannonok a rómaiak számára veszélyes önálló ellenfélként (cf. scordiscus-tauriscus régebbi közös határ a mons Claudius). Számomra azonban sokkal inkább perdöntő Strabón szóhasználata, amely a területet ismét a *deserta*-val hozta összefüggésbe, mivel annak egy újabb görög szinonimáját használta: μηλόβοτος = legelő = meg nem művelt föld. A boiusok legfőbb szövetségesei, a tauriscusok sem szenvedtek megsemmisítő veszteségeket (Strabón leírása rájuk is vonatkozik, Kritasiros pedig nem egyértelműen boius király volt (Strab. VII, 3, 11; 5, 2)), ezt Octavianus és később Tiberius ellenük folytatott hadjárata is bizonyítja majd (App. Ill. 16, Dio, 49, 34, 2, Strab. IV, 6, 9).[78] A boiusok területének Noricumhoz való tartozása sem Strabónnál (VII, 5, 1—2), sem Appianosnál nem jelent meg (Ill. 6; 29 — a boiusok kihagyása az illyricumi népek közül, illetve a más, fel nem sorolt szomszédos népek közé sorolása). Ezek az adatok azonban még nem jelentik a boiusok feletti noricumi uralmat. A pannoniai boiusok számát szaporíthatták a markomannok által elűzött, a Dunától É-ra lakó Boii is (Tac. Ger. 42, Vell. Pat. II, 109). A noricumiak boiusok elleni támadásaira, nem békés viszonyukra adat Strab. Iv, 6, 8, amely aligha keltezhető a boius nagyhatalom időszakára. A betörések (hasonlóan, mint Italia területére — cf. histriai betörés Kr. e. 16-ban — Dio LIV, 20, 2: *Alföldy:* i. m. (j. 65) 53—54) a boius területre éppen annak függetlenségét (és meggyengülését) bizonyítják. A Carnuntumot említő Velleius-hely alapján nem lehet az egész terület statusára vonatkozóan következtetéseket levonni, de Carnuntum környéke (a Bécsi-medence a Lajtáig) időlegesen Noricumhoz is tartozhatott. Ebben az esetben a tauriscusokéhoz hasonló lehetett a helyzet, azaz a törzs Ny-i területe (Celeia környéke) lett a regnum része, a keleti azonban nem. Azt sem tarthatjuk azonban kizárhatónak, hogy Velleius, aki ebben a hadjáratban nem vett részt, csak hallomásból kötötte a noricumiakkal rokon nyelvű és anyagi kultúrájú boiusokat a regnumhoz. Erre a korábbi tauriscus szövetség is jó okot adhatott. Mindezek miatt úgy ítélem, a regnum Noricum feltételezett későbbi, Pannonia irányába való terjeszkedése további bizonyításra szorul, arról földrajzi íróink nem tudtak, Plinius leírása azt semmiképpen sem indokolja.

[78] Der Kleine Pauly 5 (1979) 541—543; *D. Božic:* The Taurisci. in: The Celts. Milano 1991. 471—477; *Šašel—Kos:* The Tauriscan gold mine. Remarks concerning the settlement of the Taurisci. Tyche 13 (1998) 207—219. Az egyetlen noricumi előrevonulásra lehetőséget adó adatunk a tauriscusok több helyen is noricumiakként való említése (Pol. XXXIV 10, 10—14=Strab. IV, 6, 12 C 208, IV, 6, 9, Plin. Nat. Hist. III, 133). Ez a terjeszkedés csak a tauriscus terület Ny-i részét érintette, főleg Celeia környékét. Kérdéses ennek ideje is (dák háború előtt, vagy után), hiszen a noricumi jelző Polybios, de Strabón későbbi hozzátétele is lehet. Ezt a terjeszkedést a tauriscus terület éremforgalma jelzi talán, amelynek később fázisában megszűnt a noricumi veretek korábbi felülbélyegzése. *Šašel—Kos:* i. m. 215. A noricumi tauriscus természetesen posztulálja a nem-noricumit is. A strabóni leírás tauriscusokra is való vonatkozására már G. Dobesch is felhívta a figyelmet: *Dobesch:* i. m. (j. 75) 15—19. Kritasiros akár tauriscus uralkodó is lehet, különösen az ON SC 25 veretek KR/EKR olvasatai alapján: *Göbl:* i. m. 42, Anm. 51, 44.

Ugyancsak itt kell megtárgyalnunk Velleius egy másik adatát, mely szerint Maroboduus területének szomszédja volt Pannonia is (II, 109, 3). Ezt többen is úgy értelmezték, hogy a Pannonia földrajzi név ekkorra már a mai Dunántúl területére is vonatkozott, ezáltal is bizonyítva a terület korai megszállását.[79] Ez azonban nem volt szükségszerűen így. Velleius, amikor a markomannok területi határait írta le, mindig azokat a római területeket vette elő, amelyek az adott határszakaszon a legközelebb voltak a markomannokhoz (Germania, Raetia, Noricum, Pannonia). Germania provinciáknak sem volt közvetlen határszakasza velük. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy Pannonia provincia É-i határa a germánokkal szomszédos Duna lett volna. Különösen érdekes a kérdés egy Rufus-hely tükrében (Brev. 7, 8), ahol a *Marcomanni et Quadi de locis Valeriae ... pulsi sunt* kitétel szerepel (cf. Rav. Geog. 4, 20).[80] Felvetődött, hogy a germánok a boiok elűzése után (Tac. Ger. 42) a Dunántúl területét is kezdték érdekszférájuknak tekinteni, ez alapján viszont már jogos volna Pannonia szomszédjának tekinteni a markomannokat. Ennek azonban a régészeti leletanyagban való megjelenése számomra felettébb bizonytalannak tűnik. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Plinius művében a pannoniai szakasznak (vagy magának a formulának) legalább három különböző korú forrása van, amelyeket azonban csak részben dolgozott eggyé a szerző. Munkamódszerére jellemző, hogy a már felsorolt nevek említését igyekezett elkerülni (pl. boiusok kihagyása a néplistából, Sirmium kihagyása a városlistából). Több esetben azonban kimutatható, hogy ez az összedolgozás elmaradt: 1. *Norici* említése a provincia helyett. 2. Sirmium *oppidum* marad. 3. a *deserta Boiorum* Pannonián kívül maradt.

Oppidum Scarbantia Iulia és Pannonia provincia kialakulása

A fenti okfejtésünk alapján a következő lehetőségek képzelhetőek el Plinius *oppidum Scarbantia Iulia* adatával kapcsolatosan, figyelembe véve azt a tényt is, hogy a *Iulia* jelző kézirati hagyománya teljesen egyöntetű, elírásáról nem lehet szó:

1. Plinius vagy forrásának adata téves, a város *Flavius* jelzőjét cserélte fel.

2. Olyan kivételes esetről van szó, amikor *Claudius* a korábban használatos *Iulius* jelzőt használta. A feltevések szerint Claudius alatt a Iulius jelzőket már nem használták, de elszigetelt használatát maga Galsterer—Kröll sem zárta ki.[81] Mindösszesze két település esetében lehetséges, hogy a *Iulius* jelzőt Claudius adományozta a városnak: Tingi vagy Baelo: *Colonia Iulia Tingi- ... postea a Claudio Caesare, cum*

[79] E.g. *T. Nagy:* Die Okkupation Pannoniens durch die Römer in der Zeit des Augustus. ActaArchHung 43 (1991) 57—85, 80.

[80] *Graf:* i. m. (j. 45) 10; *Alföldi:* i. m. (j. 45) 170, j. 135; *Mócsy:* i. m. (j. 45) 542; *Nagy T.:* Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: Budapest története I. Budapest 1973. 39—216, 83.

[81] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 70, 71—72.

coloniam faceret, appelatum Traducta Iulia (Plin. Nat. Hist. V, 2)[82] és Ninica: *Colonia Iulia Augusta Felix Ninica Claudiopolis* (BMC Lycaonia, 116)- *C. quam deduxit coloniam Claudius Caesar* (Amm. Marc. 14, 8, 2).[83] Az első város esetében azonban a feltételezések szerint Plinius tévedett és adata nem *Tingi*-re, hanem a baeticai *Traducta Iulia*-ra vonatkozik, amelynek korábbi (augustusi) nevét Claudius a colonia alapításakor meghagyta. Ismert azonban Tingi Colonia Iulia (ILMar 2), illetve Claudia (CIL VI 31870) elnevezése is, és Plinius adatában kifejezetten claudiusi névadást említ *(a Claudio Caesare ... appellatum).*[84]

3. Egy peregrinus jogállású település, mint a későbbi municipium magja jött létre Tiberius uralkodása alatt, amely kivételes módon egy császári jelzőt vehetett fel. Hasonló jelzőre *(Iulius)* azonban Plinius művében csak városi közösségek esetében van példa.

4. Olyan esetről van szó, amikor egy korábban, Tiberius alatt municipium statust kapott települést a Flaviusok alatt újjászervezték, ennek következménye a flaviusi jelző.

Utóbbi két feltételezésünk kevéssé lehetne megalapozott, ha nem utalnának régészeti és epigráfiai adataink is arra, hogy Scarbantiában, illetve annak territoriumán jóval a Flavius-kor előtt viszonylag sűrű római jelenléttel kell számolnunk. Scarbantia feltárása során számos helyen sikerült I. századi telepnyomokat (földbe mélyített lakógödrök) megfigyelni annak ellenére, hogy az ásatások során minden városi ásatás nehézségével meg kell küzdeni (beépítés, nagy mélység, talajvíz) és több helyen is csak a kőperiódus szintjéig lehetett kutatni.[85] A leletanyagból a legjobban keltezhető import áruk közül a Dressel 6B típusú amphora-,[86] valamint italiai terra sigillata-töredékek (többségük Claudius-Vespasianus kori, tehát korábbi, mint a municipium rang megadása)[87] emelendők ki (Scarbantia, Fertőrákos Deutschkreuz, Frankenau, Sopron-Bánfalva, Föllik, Müllendorf, Katzelsdorf).[88] A

[82] PWRE VII (1900) 511—588, 559, Nr. 354; *Galsterer:* i. m. (j. 9) 32—35; *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 93, 106, Nr. 86, 109, Nr. 138.

[83] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 69.

[84] *J. Mazard:* Corpus nummorum Numidiae Mauretaniaeque. Paris 1955, Nr. 618, 624—625.

[85] *K. Sz. Póczy:* Die Anfänge dur Urbanisation in Scarbantia. ActaArchHung 23 (1971) 93—110, 97, Nr. 5, 8—9, 24; *K. Póczy:* Scarbantia. Sopron in the Roman period. Budapest 1977. 9—14. Az újabb ásatásokról: *J. Gömöri:* Grabungen auf dem Forum von Scarbantia (1979—1982). ActaArchHung 38 (1986) 343—396; id.: Neue Erkenntnisse zur Topographie des forums in Scarbantia. CJb (1991) 57—70; id.: Recent archaeological finds concerning the topography of Scarbantia. in: Pannonia e l'impero romano. Milano 1995, 251—261.

[86] *T. Bezeczky:* Roman amphorae from the Amber Route in western Pannonia. BAR IS 386. Oxford 1987. Nr. 183—184; *M. Kelemen:* Roman amphorae in Pannonia II. ActaArchHung 40 (1988) 111—150, 126, Nr. 3 (Type 2), 134, Nr. 4, 136, Nr. 21 (Type 8).

[87] Mivel Plinius pannon-noricumi városlistájában több Flavius-kori adat is szerepel (Flavia Solva, Siscia), a többsége pedig Claudius-kori, Scarbantia flaviusi alapítása leginkább Domitianus alatt képzelhető el (89, 92 (?)): *G. Alföldy:* Studia Pannonica. ArchÉrt 88 (1961) 23—31, 25.

[88] *E. B. Vágó:* Die oberitalisch-padanische Auflagen-Sigillata in Transdanubien. ActaArchHung 29 (1977) 98. T. I/7, 99, T. IV/8, 103, T. IX/11, 14, 104, T. X/11, T. XI/13, 106, T. XIV/10—13; *Gabler D.:*

Sopronban és környékén előkerült (ásatásokon és gyűjtésből: Múzeum, Evangélikus Líceum) római éremanyag is Tiberius korától többé-kevésbé folyamatos.[89]

A térség igen korai megszállását azonban a legjobban feliratos (és faragott) kőemlékeink bizonyítják.[90] Számos feliraton a cognomen hiánya mindenképpen a I sz. közepénél korábbi keltezést tesz valószínűvé (e.g. RIU 194, 197, 219, CIL III 4251). Scarbantia és territoriumának kőemlékei alaposan feldolgozottak (CSIR), ezek alapján a következő kőemlékeket lehet a flaviusi municipium alapításánál korábbra kelteznünk: CSIR Ungarn II, 22—23, 26—28, 53—54, 56—58, RIU 185, 190, 201, 203, 217, CSIR Österreich I"5, 6, 8—10, 13.[91] A feliratok alapján több esetben is a legio XV Apollinaris veteranusainak telepítése mutatható ki ebben az időszakban (RIU 162, 184 (?) 194, 197).[92] A veteranusok telepítése a II. sz. elejéig tovább folytatódott (XV Ap.: RIU 185, 213, IIII Fl.: RIU 193, X Gem.: 225, XIV Gem.: RIU 183, CIL 4246, I Ad.: RIU 182). A territoriumról több *Tiberii Iulii* is ismert (RIU 174, 190, 196).[93] A legios veteranusok mellett auxiliaris csapattestek katonáinak, veteránjainak (és hozzátartozóiknak) feliratai is ismertek Scarbantia közeléből (Peresznye: RIU 215—217, Borbolya: AÉp 1909, 198—200, A. Schober: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien 1923. 185).[94] Ezen feliratok alapján jogosan feltételezték már korábban a sárvárihoz hasonló auxiliaris táborok jelenlétét Scarbantia közelében.[95] Nem ok nélkül merült fel Mócsy A.-ban korábban,

---

Pannonia megszállásának néhány kérdése a terra sigillaták tükrében — Die Besitznahme Pannoniens im Spiegel der Sigillaten. ArchÉrt 106 (1979) 199—217, 215—216, Nr. 15—19, 24—26; id.: Die Sigillaten von Forum Scarbantias. ActaArchHung 38 (1986) 393—396.

[89] *V. Lányi* (Hrsg.): FMRU II. Bonn-Budapest 1993. 131, Nr. 1—7, 135, Nr. 1—3, 137, Nr. 1—3, 268, Nr. 58—72, 306, Nr. 57—81 (Claudius előtti érmek).

[90] *Mócsy:* i. m. (53) 43—46; RIU p. 141; *D. Gabler:* Die ländliche Besiedlung Oberpannoniens. in: H. Bender—H. Wolff (Hrsg): Läandliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein—Donau—Provinzen des römischen Reiches. Vorträge eines Internationalen Kolloquiums von 16.— 21. 1991 in Passau. Passauer Universität-Inschriften Band 2. Espelkamp 1994. 377—419, 384—388.

[91] CSIR Ungarn II, 20, Anm. 5. A Soproni Múzeum kiállításában található még egy közöletlen sírtábla töredéke T(ito) Cútio [– – –] felirattal. A felirat az apex használata alapján ugyanerre a korszakra keltezhető. Ezúton köszönöm Gömöri János szíves engedélyét a darab megemlítéséhez.

[92] PWRE XII. Stuttgart 1924. 1243; *Mócsy:* i. m. (53) 44. A legio XV Apollinaris sírköveinek keltezéséről: *Tóth:* i. m. (j. 71) 257—258. Tóth szerint a katonák sírköveinek összes típusa csak Claudius utánra keltezhető. A Scarbantia környéki sírkövek közül főleg a félköríves záródású típus esetében (e. g. RIU 194) nem látok lehetőséget a Claudius-kor utánra való keltezésnek. A többi típus esetében sem szabad elfelejtenünk, hogy a legio 62—71 között Keleten tartózkodott, a bizonyosan ekkor besorozott orientalis elemek nem tűnnek fel az általam korábbinak tartott sírköveken. Az értekezésünk témájából annyi jelentősége van a sírkövek keltezésének, hogy az általam korainak nevezett sírkövek nagy valószínűséggel még a flaviusi *municipium*előttiek (Domitianus uralkodásánál korábbiak).

[93] *Alföldi A.:* Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti keretei. Századok 70 (1936) 1—37, 19; *Mócsy:* i. m. (53) 34—35.

[94] *C. Gazdac:* Ein Reiter der ala Pannoniurum in Carnuntum. CJb 1996, 33—38.

[95] *Mócsy:* i. m. (53) 45—46; Régészeti kézikönyv, 94. Sárvár: ArchÉrt 98 (1971) 272; Buocz T., Sárvár monográfiája. Szombathely 1978. 68. Ellene: *B. Gerov:* Epigraphische Beiträge zur Geschichte des mösischen Limes. ActaAntHung 15 (1967) 85—105, 95; RIU p. 141. Csábító volna a keltezetlen (cf. Régészeti kézikönyv, 94) sárvári tábort összefüggésbe hozni a RIU 160 felirattal. Az elveszett felirat

hogy a két auxiliaris tábor a polgári települést védi két oldalról (a másik kettőről a hegyek).[96]

A territoriumon előkerült sigillaták és veteranus feliratok minden bizonnyal villa rusticákat takarnak.[97] Erre utal a müllendorfi villában talált bronzedény *primipilus le(gio) XV (Apollinaris)* felirata is.[98] A *villae* legkorábbi faperiódusait csak elégtelen régi ásatások miatt nem ismerjük.[99] Aligha véletlen az a tény, hogy a flaviusi municipiumoknál szokásos Quirina tribus nem mutatható ki.[100] Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a bennszülöttek feliratai is csak nagyon kis számban mutathatók ki Scarbantia környékén (RIU 220, Ágfalva).[101] A katonaság feliratai mellett, vele egy időben megjelentek a kereskedőké is, érdekes módon szintén a territoriumon: *negotiator*-ok: RIU 221, CIL III 4251.[102] Számos személy (leginkább természetesen liberti) esetében is feltételezhető a kereskedelemmel való foglalkozás, illetve az aquileiai származás: RIU 164, 186, 189, 195, 202.[103] Aquileia és Scarbantia szoros kapcsolatának jó bizonyítéka a CIL III 4225=10936 sírfelirat is. Ilyen kereskedők leszármazottja lehet Canius (?) *primus decurio* is (RIU 222). A pinnyei Ceres oltár állítója (cognomen hiányzik, RIU 219) is kereskedő lehetett, mivel esetleges katonai rangja nincs feltüntetve a feliraton, más telepesekkel pedig, mint a kereskedők a Iulius-Claudius dinasztia idejében aligha számolhatunk. A kereskedők jelenlétét csak a Borostyánkő-út közelsége nem indokolta, a korábban feltételezetteknél mindenképpen nagyobb ösztönző erő lehetett a katonaság (auxiliaris csapatoké és a carnuntumi legioé is — lásd lejjebb). A katonaságot már a késő köztársaság idején követő civilek igen fontos rétegét alkották a kereskedők.[104] Aligha véletlen, hogy a kevés igen korai *lixa*-felirat egyikét éppen Carnuntumból ismerjük (CIL III 11259).[105] Összegzésül elmondható, hogy Scarbantia és környéke egyike Pannonia a rómaiak által legsűrűb-

---

kétségkívül Tiberius titulaturáját adja meg, az interpunctiok miatt más olvasat nem lehetséges, hasonló szövegezésű máshonnan is ismert (cf. ILS 162, III p. 262). Kétséget ébreszt azonban a felirat eredetiségét illetően a Tiberius praenomen és a Caesar nomen felcserélt volta. Bizonyítottan Tiberius-kori tábor a zalalövői: legutóbb: Pannonia Hungarica Antiqua I. Budapest 1995, 14—15; *Redő F.:* Zalalövő a római korban. in: Zalalövő története. Zalalövő 1998, 1—50.

[96] *Barkóczi L.—Bóna I.—Mócsy A.:* Pannonia története. Budapest 1963. 39—40.

[97] CSIR Ungarn II, 24—25.

[98] *A. Radnóti:* Die römischen Bronzegefässe von Pannonien. DissPann II/6. Leipzig 1938; *Mócsy:* i. m. (53) 43, Anm. 145.

[99] *Gabler:* i. m. (j. 90) 385.

[100] *G. Forni:* Die römischen Tribus in Pannonien. CJb 1956, 21; RIU p. 141. Számomra feltűnő, hogy a város flaviusi Quirina *tribus*-a a feliratokon sehol sem jelent még meg.

[101] *Mócsy:* i. m. (j. 53) 44; *A. Mócsy:* Der Grabstein einer romanisierten keltischen Familie in der Umgebung von Scarbantia. ActaArchHung 40 (1988) 101—110; *Gabler:* i. m. (j. 90) 384.

[102] Utóbbi bizonyosan korai: *G. Alföldy:* Ein cypriotischer Kaufmann in Pannonien. ZPE 81 (1990) 207—212.

[103] *Mócsy:* i. m. (j. 53) 44.

[104] *Kovács:* i. m. (j. 10) 141—142.

[105] *H. von Petrikovits:* Lixae. in: Roman Frontier Studies 1979. BAR IS 71. Oxford 1980. 1027—1035.

ben lakott területének a Kr. u. I. sz. első felétől, amelyet mind a régészeti leletek, mind az epigráfiai emlékek megfelelően dokumentálnak. Talán a municipium korai alapítására utal Scarbantia neve is, amelyet a *(s)ker-* vágni, illetve a *bantia-* 'terület' főnévre lehet visszavezetni.[106] Ez alapján jelentése szétszórt vagy elkülönített terület. Utóbbi esetben az elkülönítés nyilvánvalóan a boiusok szállásterületétől (civitasától) történt. Erre utal az a tény is, hogy a Sopron-Krautackeri LTD telep a római uralom kezdete előtt megszűnt.[107] Régészeti-epigráfiai adataink tehát nem mondanak ellent Plinius Iulius jelzőjének.

A kutatásban nem először merül fel Scarbantia korábbi alapításának gondolata, amely azonban Th. Mommsen és Patsch ellenvetése óta teljesen feledésbe merült (CIL III p. 533, PWRE II/1, 355—356). Elsőként O. Hirschfeld vetette fel röviden a korábbi alapítás gondolatát, amelyet később E. Kornemann is követett.[108] Ugyanabból a dologból indultak ki, mint én is, Plinius *oppidum Iulia* adatából. A korai *municipium*-lehetőségét a későbbi flaviusi névvel, illetve egy Tiberius alatti város környéken való megalapításának valószínűtlenségével magyarázták. Ezen elvekből kiindulva fogalmazta meg elsőként Alföldi A., majd Mócsy A. és Alföldy G. azt a vélekedést, hogy a pliniusi *oppidum Iulia* név egy Tiberius alatt megalakított (és valamilyen, közelebbről meg nem határozott privilégiumban) nem városi település *conventus civium Romanorum*-okhoz hasonló szervezetét takarja.[109] Véleményüket igen erősen befolyásolta a feljebb már tárgyalt pliniusi *oppidum civium Romanorum* önálló jogi kategóriaként való létezésének elmélete, amely elképzelés azonban mára megdőlt (lásd feljebb).

Ennek a szervezetnek a tisztségviselőit vélték megtalálni két decurio személyében, akik feliratain csak a *decurio Scarbantiae* vagy *Scarban(tiae)* szerepel (RIU 195, 222). A *municipium* rang hiánya miatt mindkét feliratot a városi rang megadása előtti periódusra keltezték, holott mindkét esetben a stíluskritika, illetve a hegykői esetében a Savaria origo alapján csak az I. sz. végi keltezés jöhet számításba (flaviusi alapítás utáni).[110] A városi status említése hiányának nem feltétlenül keltező voltára már E. Swoboda figyelmeztetett.[111] Számos olyan Illyricum környéki felirat ismert,

[106] *Z. Mády:* Zwei pannonische Ortsnamen. ActaAntHung 14 (1966) 197—210, 202—210.

[107] *Jerem E.—Facsar G.—Kordos L.—Krolopp E.—Vörös I.:* A Sopron-Krautackeren feltárt vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata II — The archaeological and environmental investigation of the Iron age settlement dicovered at Sopron-Krautacker II. ArchÉrt 112 (1985) 3—24, 11—14; *E. Jerem:* The Sopron-Krautacker settlement. in: The Celts. Milano 1991. 379.

[108] *A. Hirschfeld:* Inschriften aus Carnuntum. AEM 5 (1881) 217, Anm. 8; PWRE XXXI (1933) 570—638, 596, 602.

[109] *A. von Domaszewski:* Die Benefiziarierposten und das römische Strassennetz. WZ 21 (1902) 177—178; *Alföldi A.:* Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti keretei. Századok 70 (1936) 19; *Mócsy:* i. m. (53) 44; *Alföldy:* i. m. (j. 67) 25; *Alföldy:* i. m. (j. 102) 211.

[110] CSIR Ungarn II, Nr. 29, 55; Erdélyi G., Római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. 14.

[111] *Swoboda:* i. m. (j. 45) 242—243; CSIR Ungarn II, 21. Ezzel szemben: *A. Mócsy:* Pannonia-Forschung 1964—1968. ActaArchHung 21 (1969) 348; id, Pannonia-Forschung 1973—1976. ActaArchHung 29 (1977) 379, Anm. 90.

ahol a tisztség említése után csak a helynév szerepel. Erre a legjobb és legközelebbi példa a savariai Aecorna-felirat (RIU 135) *finibus Sav(ariensium)* alakja, amelyről legutóbb sikerült kimutatnom, hogy biztosan Flavius-kori (már csak az apexek használata is hasonló korú a hegykői sírkővel — RIU 222).[112]

Fennmaradó kérdés, hogyan viszonyul egy esetleges tiberiusi *municipium* Pannonia provinciához, annak létrejöttéről a hetvenes-nyolcvanas években lefolytatott vitához.[113] Mint korábban már láthattuk, Plinius alapján nem jöhet számításba a terület korai megszállása, ezért ennek fényében kell mindent Scarbantiával kapcsolatosan újravizsgálnunk. Az eddigi viták gyakorlatilag három területre terjedtek ki 1. Illyricum kettéosztása 2. A mai Dunántúl meghódításának ideje 3. A polgári közigazgatás bevezetésének az ideje. Az utóbbi kettő esetében jogosan gondolta arra Tóth E., hogy egyszerre történt. Erre vonatkozóan azonban sajnos nincsenek bizonyítékaink. A három vitatott kérdéshez még egyet szükséges hozzátennem. 4. Lehetséges-e városi közösségek számára katonai közigazgatási provinciából területet kihasítani?

1. Talán a Pannonia-kutatás legvitatottabb problémája Illyricum kettéosztásának ideje. A korábbi communis opinio szerint ez Kr. u. 8 volt, amelyet Drusus illyricumi tevékenységére való keltezés, majd Claudius, sőt Vespasianus uralkodására való keltezés követett.[114] A különböző keltezés mellett felhozott érveket Fitz J. kimerítő összefoglalása után feleslegesnek tartom megismételni. Elöljáróban annyit tartok érdemlegesnek leszögezni, hogy a különböző érvek nem szükségszerűen zárják ki egymást. A fő problémát a latin *provincia* szó értelmének eltérő felfogásában látom. Tóth E. és H. Braunert, amikor a katonai körzetekről kialakították a véleményüket, abból indultak ki, hogy a katonai körzet nem azonos egy római proviniával. A korai kettéosztás ellenfelei az Illyricum név további használatát hangsúlyozták.

a) Az utóbbi véleményt hangoztatók nem számoltak azzal a ténnyel, hogy a katona körzeteket többször is provinciának nevezték a kortárs történetírók: E.g. Vell. Pat. II, 39, 3: *Ti. Caesar ... Raetiam autem et Vindelicos ac Noricos Pannoniamque et Scordiscos novas imperio nostro subiunxit provincias.* Tac. Ann. II, 63, 1: *(Maroboduus) transgressus Danuvium qua Noricam provinciam praefluit* 63, 6: *ne quietas provincias* (i. e. Noricum és Pannonia) *immixti turbarent ...*

[112] *P. Kovács:* The merchants from Emona and the pomerium of Savaria. Münsterische Beiträge zur antiken Handelgeschichte 17 (1998) 100—120.

[113] *Tóth:* i. m. (j. 61); *Mócsy:* i. m. (j. 45); *Tóth:* (j. 45).

[114] *Mócsy:* i. m. (j. 45) 583; *Mócsy:* i. m. (j. 45) 39, 42; Régészeti kézikönyv, 53; *H. Braunert:* Omnium provinciarum populi Romani ... fines auxi. Chiron 7 (1976) 207—217; *Fitz:* i. m. (j. 45) 32—41; *Tóth:* i. m. (j. 61); *Tóth:* i. m. (j. 45)V *Fitz:* i. m. (j. 45) 23—30; *J. Šašel:* Die regionale Gliederung in Pannonien. In: Raumordnung im Römischen Reich. Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in Rätien, Noricum und Pannonien. München 1989. 57—73, 57—60; *M. Šašel—Kos:* The end of the Norican kingdom and the formation of the provinces of Noricum and Pannonia in: Akten des IV. Internationalen Kollo-quiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Situla 36. Ljubljana 1997. 21—42, 40—42.

Ugyanez a helyzet figyelhető meg a bizonyosan katonai körzet, az Augustus uralkodása végétől kettéosztott Germaniában: Tac. Ann. I, 58, 5: *ipsi sedem vetere in provincia pollicetur.* Ugyancsak Germania esetében több Domitianus előtti katonai diploma is használja a provincia szót: CIL XVI, 20, 23, 158. Pliniusnál ugyanígy provinciaként is szerepel Germania (XXXIV, 2).

A megoldást a *provincia* szó eredeti jelentésében kell keresnünk. Eredeti jelentése szerint a provincia nem volt egyéb, mint egy római magistratus hatalmi jogköre, kezdetben katonai jogkörrel (p. *Liguria:* a consul *imperium*-a a ligurok elleni háborúban), később ez a jelentés kitágult: *p. urbana-peregrina, p. quaestoriae* (Cic. Verr. I, 13, 34, Dig. I, 13, 1, 2), *p. aquaria* (Cic Vat. 5). Később kezdte jelenteni egy tartományi helytartó jogkörét, majd innen alakult ki a ma is használatos tartomány jelentése (elsőként Sicilia esetében).[115] A korábbi elképzelésekkel szemben azonban a polgári közigazgatás bevezetése előtt is (lex provinciae megadása előtt) provinciának neveztek egy katonai irányítású körzetet. Pannonia és Germania nem áll egyedül ebben a helyzetben. Egy legújabban talált hispaniai (El Bierzo) bronztábla Augustus korában (Kr. e. 15) említ egy *provincia Transduriana*-t, illetve azok legatusait: *cognovi ex omnibus legatis meis qui Transdurianae provinciae praefuerunt ... L(ucio) Sestio Quirinale leg(ato) meo eam provinciam optinente(m).*[116] Igen lényeges, hogy a minden bizonnyal Hispania Citerior legatusa alá rendelt provincia területén lakó őslakosok közül a hű maradt *(desciscentibus ceteris) castellani Paemetobrigenses ex gente Susarrorum* számára örök immunitast, körülhatárolt területüket *(agros et quibus finibus possederunt)* biztosított továbbra is Augustus az edictumban, míg a *castellani Allobrigiaecini ex gente Gigurrorum cum Susarris* számára elrendelte *munere fungi,* továbbá az utóbbi *castellum* a másikhoz való régi alárendelését visszaállította *volente ipsa civitate.* Ezek alapján az újonnan megszerzett területeken is azonnal megkezdődhet a *civitas*-szervezés.

A provinciák ugyanezen csoportjába kell sorolnunk a lovagi praefectusok, később procuratorok alatt álló kisebb tartományokat.[117] Ezek közül a legismertebb a Pilatus-felirat révén Syria provincia és a *praefectus Iudaeae* vezette Iudaea alárendelt viszonya (a syriai legatus erősebb döntései: cf. Jos. B. I. II, 12, 14 még nem procurator mint Tac. Ann. XV, 44, 3 és Lucas 3, 1).[118]

[115] *Th. Mommsen:* StR I, 50—; *J. Marquardt:* Römische Staatsverwaltung II. Leipzig 18812. 497—; *G. Wesenberg:* Provincia. in: PWRE XXIII. München 1957. 995—1029; Der Kleine Pauly. München 1979. 1199—1201; *R. Frei—Stolba:* Die Schweiz in römischer Zeit. Historia 23 (1974) 313—355, 316—317; *Šašel:* i. m. (j. 114) 57; W. Eck: Provinz-Ihre Definition unter politisch-administrativem Aspekt. in: Was ist eigentlich Provinz? Zur Beschreibung eines Bewußtseins. ed. H. v. Hesberg. Köln 1995. 15—32=Die Ver-waltung des römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit. 2. Arbeiten zur römischen Epigraphik und Altertumskunde 3 (1998) 167—185.

[116] *J. A. Balboa de Paz:* Un edicto del emperador Augusto hallado en El Bierzo. Estudios Bercianos 25 (1999) 45—53; *G. Alföldy:* Das neue Edikt des Augustus aus El Bierzo. ZPE 131 (2000) 177—205, 203—205.

[117] *H.-G. Pflaum:* Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain. Paris 1950. 15—.

[118] *J.-P. Lémonon:* Pilate et le gouvemement de la Judée. Textes et monuments. Paris 1981. 23—, ANRW II 26 (1992) 741—778; *I. Di Stefano Manzella:* Pontius Pilatus nell' iscrizione di Cesarea di Palestina in: Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano. Citta del Vaticano 1997. 209—215; *G. Alföldy:* Pontius Pilatus und das Tiberieum von Caesarea Maritima. SCI 18 (1999) 85—108.

Ehhez hasonlóan kell elképzelnünk Dalmatia-Pannonia, Belgica-Germania Sup. és Inf. viszonyát. Germaniae esetében vannak erre adataink is. A korábbi függési állapotra utalhat a közös *procurator provinciae Belgicae et utriusque Germaniae* funkció, valamint a *vicesima hereditatum* és a *praefectura vehiculorum* összevonása.[119] A germaniai *legatus exercitus*-ok a belgicai helytartó alá voltak rendelve.[120] Plinius művének földrajzi részeiben (IV, 101, 106), ugyanúgy mint Ptolemaiosnál (II, 9, 19), a germán törzsek és Germaniae mint Belgica részei jelennek meg.[121] Ennek a területi függésnek jó példáját adja Germanicus, aki mint *legatus Aug. pro consule imperium proconsulare maius*-szal tartózkodott a térségben, eredetileg census céljából (ANN. I, 33, 1, II, 6, 1) és vezette a germánok elleni hadjáratait.[122] Ehhez hasonló megbízatással rendelkezhetett Drusus is a már kettéosztott Illyricumban.[123] Ezek a területek is provinciák voltak abban az értelemben, hogy területük meghatározott és elkülönített volt *(fines Illyrici)*, az őslakosok egy része pedig minden valószínűség szerint már *civitas*-ba tömörítettek voltak. Erre vonatkozóan meglehetősen kevés adatunk van, de Plinius IV, 106 és a Iulius-Claudius dinasztia alatt hiányzó germán cohorsok alapján jogos az a feltételezés, hogy a germán törzsek mint *peregrini dediticii* váltak először *gentes quasi foederates*, majd csak az I. sz. folyamán kezdődött el az egyes törzsek esetében külön-külön a kiváltságosabb civitas peregrinák *(foederatae, liberae et immunes*, vagy *stipendiariae (tributariae))* szervezése.[124] Elsőként talán az ubiusoknak szervezték meg a civitasát a Kr. u. I. sz. első felében. Az újonnan meghódított területek mint *ager occupatorius*-ok (amelyek az *ager publicus p. R.* részei) lettek a birodalom részei.[125] Az egyes törzsek területeit egy összegben meghatározott adóval terhelték mint *ager arcifinius*-t (amely *nulla mensura continetur* — cf. Front. de agr. qual. 5, 6—6,4, Sic. Flac. de cond. agr. 138,2—139,8), vagy felmérték mint *ager mensura per extremitatem comprehensus*-t és így *ager vectigalis*-t.[126] Utóbbi felmérésre csak

[119] *H.-G. Pflaum:* Les carrières procuratoriennes équestres équestres sous le Haut-Empire romain. Paris 1961. 1051—1058, Supplément. Paris 1982. 119 sk.

[120] *E. Ritterling—A. Stein:* Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat. Wien 1932. 2—.

[121] *Chr. Rüger:* Germania Inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit. Beihefte der Bonner Jahrbücher 30. Köln-Graz 1968. 22—23; *Wilmanns:* i. m. (j. 42) 77—85, 79, Anm. 222; J. E. Bogaers, Civitates und Civitas-Hauptorte in der nördlichen Germania Inferior. BJ 172 (1972) 326—332.

[122] *Rüger:* i. m. (j. 121) 20.

[123] *W. Orth:* Die Provinzialpolitik des Tiberius. München 1970. 36—37; *Fitz:* i. m. (j. 45) 73—76, Nr. 15.

[124] *Rüger:* i. m. (j. 121) 24—31; PWRE Suppl. I. Stuttgart 1903. 300—317. Hogy a *gentes* és *civitas* fogalma mennyire összekeveredett, arra a legjobb bizonyíték az Augustus által levert egyes alpesi törzsek *civitas*-ként, illetve *gentes*-ként való említése a susai diadalíven és a *Tropaeum Augusti* feliratán (CIL V 7231, 7817— cf. CIL V 1839, Tac. Agr. 14, 1— civitates használva gentes helyett).

[125] PWRE I (1896) 789—791; PWRE VII (1900) 511—588, 578—583; *P. Botteri:* La définition de l'ager occupatorius. Chaiers du Centre Glotz III (1992) 45—55; *C. Moatti:* Étude sur l'occupation des terres publiques la fin de la Republique romaine. Cahiers du Centre Glotz III (1992) 57—73, 58—63.

[126] *A. Rudorff:* Gromatische Institutionen. in: Schriften der römischen Feldmesser II. Berlin 1852. 227—464, 250—255; *Tännen—Hinrichs:* i. m. (j. 49) 113—127; *O. Behrends:* Bodenhoheit und privates Bodeneigentum im Grenzwesen Roms. in: Die römische Feldmeßkunst. Interdisziplinäre Beiträge zu ihrer Bedeutung für die Zivilisationsgeschichte Roms. Göttingen 1992. 235—237, 275—278.

a civitasok kialakításakor kerülhetett sor (Front. de agr. qual. 4, 4). Ehhez természetesen még azt is hozzá kell számítanunk, hogy Germania Superior területéhez, ezáltal a katonai irányítás alá olyan, már jóval korábban (legkésőbb Augustus alatt — Strab. IV, 3, 2) *civitas*-szá szervezett gall törzsek is tartoztak, mint a Lingones, Helvetii, Sequani, akik Kr. u. 69-ben a *ius Latii*-t is megkapták.[127] Ezért nem különös, mint lejjebb látni fogjuk, hogy katonai irányítású tartományban városi közösségek is kialakulhattak. Csak a „hagyományos", polgári vezetésű provinciákra igaz Hyginus adata (de contr. agr. 35,17—36,2: *At si ad provincias respiciamus, habent agros colonicos eiusdem iuris, habent et colonicos qui sunt immunes, habent et colonicos stipendiarios. Habent autem provinciae et municipales agros, aut civitatium peregrinarum*). Ezekből annyi következtetést kell leszűrnünk Pannoniára vonatkozóan, hogy kevéssé tűnik valószínűnek a pannon-dalmata lázadás után a törzsi civitasok azonnali megszervezése, illetve annak egyszerre történő volta.[128] Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a felkelés után *deditio* történt (Fest. Brev. 7).

A katonai irányítású körzetekkel kapcsolatosan el kell oszlatnunk egy A. Schulten óta létező tévedést.[129] A katonai irányítás nem azt jelenti, hogy az egész területet katonai *territorium*-ként kellene felfognunk.[130] A kisméretű katonai területek *(prata* és *territoria)* jól elkülöníthetők a táborok környékén, amelyek valószínűleg a *praefectus ripae*-k irányítása alatt voltak (CIL IX 5363, XII 1357, Tac. Hist. IV, 55).[131] A katonai felügyelet alatt álló területek többsége az őslakossághoz tartozott, részben már mint *civitas*-ok territoriumaként.

b) Nem szükségszerűen téves Illyricum kettéosztásának Kr. u. 8-as dátuma sem. A korábbi kutatás által felhozott érvek cáfolata nem meggyőző. A Velleius által említett *praepositus*-ok, akik közül Messalinus Kr. u. 6-ban még *praepositus Illyrico* volt (II, 112, 2), addig Postumus Kr. u. 9-ben már *praepositus Delmatiae* volt (II, 116, 2). A *praepositus* szót, valamint a *praeponere* igét nemcsak Velleius használta helytartói értelemben, hanem Tacitusnál is gyakran ebben a használatban fordul elő (e.g. Agr. 9, 1, 9, 6, 14, 1, 15, 6, Hist. II, 5, 3, 58, 1).[132] Tacitusnál is többször szerepel az ige, illetve a főnév a legati legionis esetében, de ezekben az esetekben mindig az adott csapattest szerepel dativusban (e.g. Agr. 7, 3, Hist. I. 48, 4, 53, 2, II, 86, 2, III, 44, 2). Ha egy tartomány neve áll a kérdéses helyen, akkor mindig helytartói értelemben használt. Nem más a helyzet Velleiusnál sem.

[127] *Wilmanns:* i. m. (j. 42) 77—85, 91.

[128] Ezzel ellentétesen: Régészeti kézikönyv, 59.

[129] A. Schulten, Das territorium legionis. Hermes 29 (1894) 481—516.

[130] *F. von Vittinghoff:* Das Problem des „Militärterritoriums" in der vorseverischen Kaiserzeit. in: I diritti locali nelle province romane, con particolare riguardo alle condizioni giuridiche del suolo. Convegno Intern. Acc. Lincei. Roma 1974. 109—124; F. Bérard, Territorium legionis: camps miltaires et agglomérations aux premiers siècles de l'empire. Cahiers de Centre G. Glotz III (1992) 75—105, 76—77; *Kovács:* i. m. (j. 10) 105—119.

[131] A. v. Domaszewski: Die Rangordnung des römischen Heeres. Köln—Graz 19672. 136, Anm. 14—16, XXXVI; *Rüger:* i. m. (j. 121) 28—29.

[132] *A. Gerber—A. Greef:* Lexicon Taciteum II. Hildesheim 1962. 1166—1167. A praesidere nem terminus technicus egyik tisztségre sem: *Borzsák I.:* Tacitus, Annales I—III. Budapest 1970. 56.

Hasonló módon óvatosan kell kezelnünk Iunius Blaesus tisztségének meghatározását. Tacitusnál (Ann. I, 16, 1) mint *praesidens*-t, míg Diónál (LVII, 4, 2) mint ἄρχων-t említik, amely tisztséget régebben *legatus Augusti*-nak, újabban azonban *legatus legionis*-nak értelmeznek.[133] Az utóbbi érvelés azonban nem meggyőző. Ha Blaesus nem is biztosan azonos a promonai feliraton említett *leg. Aug. pr. pr.*-ral (CIL III 6407- bár erre minden esély megvan), a *praesidens* participium azonban valószínűleg egy helytartóra vonatkozik Tacitus szóhasználata alapján.[134] Ha nem így volna, akkor Palpellius Histert is csak *legatus legionis*-nak tarthatnánk, aki az Ann. XII, 29, 2 szerint *Pannoniam praesidebat* Kr. u. 50-ben (cf. CIL V 35=ILS 946). Blaesus pedig, ahogy a következő bekezdésből láthatjuk, nem lehetett Dalmatia (sem az osztatlan Illyricum) helytartója. A *praesidere* ige is gyakran fordul elő Tacitus műveiben mint a *leg. Aug.* helyettesítője (Ann. XII, 60, 2), még azokban az esetekben is, amikor katonai csapattestek vezetésére hivatkozik. Így például Corbulot is mint *magnis exercitibus praesidentem* említi (Ann. XIV, 58, 2), aki bizonyosan *leg. Aug. pr. pr. Syriae* volt. Ugyanígy említi viszont Varust *qui tum exercitui praesidebat* (An. I, 58, 2). Varus valóban *leg. Aug. pr. pr. ex.* volt, ez talán Pannonia esetleges katonai kormányzását is bizonyíthatja, nem ellenérve azonban Illyricum kettéosztásának. Ugyanez vonatkozik P. Vellaeusra is, aki az Ann. III, 39, 1 szerint *proximum exercitum praesidebat* (sc. *Moesiae*).[135]

Az epidaurumi Cornelius Dolabella felirat (CIL III 1741=ILS 938), amelyet a felirat mára elveszett része alapján *civitates Superioris provinciae Hillyrici* állítottak, valóban eddig az egyetlen említése *Illyricum Superius*-ra és *Inferius*-ra osztásának. Az ellene felhozott érv szerint a feliratot hagyományozó humanisták hamisították meg a felirat alsó részét.[136] A hamisítás tényét azonban érvekkel kell bizonyítani. A felirat megmaradt felső része nem egy humanista hamisítványra utal. Nem lehet csupán földrajzi értelemben vett kettéosztásként sem értelmezni a kifejezést. A Hillyricum alak is a hamisítás ellen szól, a máshonnan eddig alig ismert (CIL III 1854) alak szerepel az újonnan előkerült SC de Pisone patre szövegét megörökítő bronztáblán is (AÉp 1996, 885, 85). Nem feltétlenül állja meg a helyét az sem, hogy a római történetírók nem ismerték a kettéosztást. Nem lehet véletlennek tartani, hogy Velleius éppen Dolabella esetében használja az *in maritima parte Illyrici* kifejezést (II, 125, 5). Appianos Illyr. 14. szerint Παίονες εἰσι τῶν κάτω Παιόνων, Ἰλλυριοῖς ἄποικοι, tehát az ilyen irányú alsó-felső megkülönböztetés ismert volt a térségben a rómaiaknál is.[137] *Illyricum Superius* és *Inferius* további előfordulásai hiányának magyarázata egyszerű. Már a kortárs Velleiusnál is állandósult a tartományok későbbi neve: Dalmatia és Pannonia. Az Augustus és Tiberius idején helytartóskodó Dolabella idején talán

[133] Régészeti kézikönyv, 53, j. 2; *Fitz:* i. m. (j. 45) 71—72, Nr. 14.
[134] *A. Gerber—A. Greef:* Lexicon Taciteum II. Hildesheim 1962. 1169—1170.
[135] *A. Stein:* Die Legaten von Moesien. DissPann I/11. Budapest 1940. 19.
[136] *Fitz:* i. m. (j. 45) 32—34, 76—79, Nr. 16; Šašel: i. m. (j. 114) 58.
[137] Régészeti kézikönyv, 9.

még az eredeti *Illyricum* volt a hivatalos provincianév. Ezt a későbbi történetírók már nem ismerték vagy nem használták, amire a legjobb példa Dio esete (LV, 29, 1), aki Messalinust mint ὁ τότε καὶ τῆς Δελματίας καὶ τῆς Παννονίας ἄρχων-t említi. Ez nem Dio hibája vagy megbízhatatlansága,[138] egyszerűen csak így írja körül Messalinust, aki mint *praepositus Illyrico* szerepel Velleiusnál (II, 112, 2).

c) Az *Illyricum* földrajzi név további használata magán- és hivatalos szövegekben egyaránt kimutatható az I. században.[139] Ez a tény azonban nem okozhat gondot a kettéosztás szempontjából. Az összefoglaló használatra éppen a korábbi Illyricum Superius és Inferius név adott indokot, ezért jelennek meg később (Claudiustól) a feliratokon a Pannonia és Dalmatia tartománynevek (AÉp 1913, 193, CIL X 6225). Már Mócsy A. igen helyesen figyelte meg, hogy Illyricum nevét Germaniáéhoz hasonlóan nem szükségképpen a provincia hivatalos neveként, hanem mint a térség összefoglaló nevét (a „római" használat szerint ahogy Appianos fogalmazta meg — Ill. 6, 29) használták tovább a Claudius-kor után is (e.g. Tac. Hist. I, 76, 1, Ann. XV 26, 2).[140] Ezek közé tartoznak a CIL XVI, 2, 4 katonai diplomák is Kr. u. 54-ből és 60-ból. A további használatra példa az *exercitus Illyrici* (CIL II 4114, ILAfr 281), vagy a *comes per Orientem et Illyricum* (AÉp 1957, 135) cím. A legérdekesebb eset a CIL X 5182 felirat, ahol Ummidius Quadratust mint *legatus divi Claudi in Illyrico*-t említik.[141] Ahogyan azonban már Th. Mommsen is hangsúlyozta (CIL III p. 279), nem *legatus Aug. Illyrici,* hanem *in Illyrico* volt, azaz a két provincia közül nem nevezte meg a felirat a tartományát. Hasonló a helyzet Velleius Aelius Lamiát említő helyével (II, 116, 3). Velleius szerint Lamia *in Germania Illyricoque ... functus ministeriis.*[142] Ez a hely sem az osztatlan Illyricumra vonatkozik, ahogy a szintén osztatlanként említett Germaniára sem. Utóbbi ebben az időszakban (Kr. u. 12—14?) már kettéosztott volt.

Az *Illyricum* név későbbi fejlődésének másik útja pedig az volt (az *in Illyrico* értelmezési lehetőségéből ezt sem szabad kihagynunk), hogy Illyricumot Dalmatiával vagy Liburniával azonosítjuk, ahogy Augustus előtt tekintették, illetve később Ptolemaios és Plinius is tette (II, 16, 1: Ἰλλυρίδος (Δαλματίας καὶ Λιβουρνίας) θέσις. Ἡ Ἰλλυρὶς περιορίζεται ἀπο μὲν ἄρκτων ταῖς δυσὶ Παννονῖαις, III, 139: *gens Liburnorum ... nunc totum uno nomine Illyricum vocatur generatim-* cf. CIL III p. 280).[143] A *senatus consultum de Pisone patre* szövege Piso *saltus*-át említi, *qui esset in Hillyrico,* amely csak Dalmatia területén lehetett (AÉp 1996, 885, 85).[144] Ezért már ekkor is vonatkozhatott a név csak Dalmatia területére.

[138] *Fitz:* i. m. (j. 45) 107, j. 19.

[139] *Šašel:* i. m. (j. 114) 59; *Á. Dobó:* Der Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Amsterdam 1968. 11—12; AÉp 1996, 885, 85—90.

[140] Régészeti kézikönyv, 9, j. 19.

[141] *Fitz:* i. m. (j. 45) 144—145, Nr. 52.

[142] Ibid, 70—71, Nr. 13.

[143] PWRE IX. München 1914, 1085—1088; PWRE Suppl. V, 311.

[144] A *gens Calpurnia* dalmatiai kapcsolataihoz: *J. Šašel:* Probleme und Möglichkeiten onomastischer Forschung. in: Akte des IV. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik. Wien 1964. 352—369, 363—367.

2—3. A Mócsy—Tóth vitában Tóth által felsorakoztatott érvek többségével egyet kell, hogy értsek, felsorolásuk most szükségtelennek látszik. Plinius pannoniai szakaszának tárgyalása során már korábban is amellett érveltem, hogy a Dunántúl nem vált római területté Augustus korában, tehát sem Pannonia, sem Noricum része ekkor még nem volt. A Dunántúl meghódításának időpontját azonban egy-két adat fényében — úgy tűnik — néhány évvel korábbra kell helyeznünk, mint Tóth tette. A késő Tiberius—Caligula—Claudius-kor közötti időhatár igen keskeny (alig 4 év), ezért számottevő különbséget nem látok Tóth E. és a magam véleménye között.

a) Scarbantia alapítása és a carnuntumi legiostábor kialakulása elválaszthatatlannak tűnik számomra. A polgári településen, ahogyan korábban már láthattuk, kezdettől fogva igen hangsúlyos szerep jutott a veteránoknak. A legkorábbi importáruk ismeretében a kutatók nem Claudius korára tették a tábor alapítását, hanem 35—40 közé, vagy Tiberius uralkodásának a végére.[145]

b) Ugyanerre az időpontra kell, hogy keltezzük Arrabona auxiliaris castellumának legkorábbi rétegét is (a palánktábor alatt feltárt kunyhó), amelyet terra sigillaták és epigráfiai emlékek is megerősítenek (e.g. RIU 239, 253, 255).[146]

c) Igen kevés annak a valószínűsége, hogy Scarbantia iuliusi jelzőjét Claudius alatt (vagy utána) kapta volna meg. Mint láttuk, Augustus alatt erre nem kerülhetett sor, ezért csak Tiberius és Caligula maradt. Ezek fényében komolyan fel kell, hogy merüljön, hogy a Dunántúl a 30-as évek második felében már római uralom alá került. Hogy ekkor megtörtént-e a polgári közigazgatás bevezetése is, arra sajnos nincs adatunk. Mint a következő pontból látni fogjuk, egy esetleges városi település kialakítása nem befolyásolta a provincia katonai kormányzásának tényét.

4. A provinciák kialakulásának, a polgári közigazgatás megszervezésének kutatásával foglalkozók közül sokan úgy tartják, hogy városi jogú települések kialakítása csak a polgári közigazgatás bevezetésével vált lehetővé.[147] A probléma azonban sokkal árnyaltabb képet mutat. A kérdés tisztázásához először azt kell tisztáznunk, hogy szükséges volt-e egy provincia vagy egy város territoriumának összefüggőnek, érintkezőnek lennie. Utána pedig azt fogjuk vizsgálni, hogyan alakultak ki az egyes katonai közigazgatású területeken az első városi települések.

Több adatunk is arra mutat, hogy az első kérdésre nemleges választ kell adnunk. Éppen Plinius egyik adata bizonyítja, hogy a provinciák területének nem kellett feltétlenül összefüggőnek lennie. A Nat. Hist. V, 3 adata szerint a mauretaniai

[145] *D. Gabler:* Zum Anfangsdatum des römischen Carnuntum. Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums 3 (1981) 1—32; Régészeti kézikönyv, 88.

[146] *T. Szőnyi E.:* Arrabona topográfiája. Győr 1992. 9—10, 12—14; ead, Archäologische Daten zur frühesten Besatzungstruppe von Arrabona. in: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien 1990. 667—674; *D. Gabler—E. Szőnyi—P. Tomka:* The settlement history of Győr (Arrabona) in the Roman period and in the Middle Ages. in: Towns in medieval Hungary. Budapest 1990. 10—11.

[147] E.g. *Tóth E.:* Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely 1998, 156; *J. Šašel:* Zur verwaltungstechnischen Zugehörigkeit Emonas. ActaArchHung 41 (1989) 169—174. 169.

Zilis colonia területét kivették a királyság területéből és Baetica alá sorolták be: *regum dicioni exempta et iura in Baetican petere iussa.*[148] Pliniust Tacitus Hist. I, 78 adata is megerősíti, mely szerint Otho Baetica provinciának mauretaniai civitasokat adott ajándékba. Plinius III, 19 adata szerint pedig a citeriori Baria oppiduma lett *adscriptum Baeticae.*[149] További adat hispaniai városok mauretaniai kapcsolataira a contributio révén a conventus Carthaginiensishez tartozó Ilici alá rendelt Icosium esete (Nat. Hist. III, 19).[150]

A területi összefüggés hiánya városok esetében is kimutatható. Augustus uralkodása alatt Capua Knossos területén (τήν χώραν τὴν Κνωσίαν ... ἀντέδωκε) jutott kárpótlásként (veterántelepítések miatt) 12 millió HS értékű területhez (Vell. 2, 81, 2, Dio 49, 14, 5).[151] Hasonló módon bírt területeket Gallia Cisalpinában Atella és Arpinum (Cic. ad fam. XIII, 7, 1—2, 11, 1), Centuripae Sicilia különböző pontjain (Verr. 3, 45, 108, 4, 23, 50), Patrae Calydonnál (Br. mus. III, 503), illetve Luca Veleia, Parma, Placentia és Cales területén (CIL X 3917).[152]

a) A mauretaniai városi települések kialakulásával kapcsolatosan igen lényeges hangsúlyoznunk, hogy azok közül több még a terület vazallus királyság korában (mielőtt Claudius alatt provincia lett volna), Augustus idejében kapott városi privilégiumot![153]

b) Úgy tűnik, hasonló fejlődés (katonai közigazgatású területeken városi közösségek létrehozása) mutatható ki más tartományokban is. Így a caesari alapítású (Suet. Caes., 25), osztatlan, Rajnáig terjedő Gallia provincia területén még Caesar életében, illetve közvetlenül a halála után három coloniát (Lugdunum (Lyon), Raurica (Augst), Iulia Equestris (Noviodunum-Nyon)) alapítottak (L. Munatius Plancus- CIL X 6087).[154] Mindhárom város esetében közös, hogy territoriumuk a frissen meghódított törzsek *(Segusiavi, Helveti)* területéből mint *ager occupatorius*-ból lett kihasítva.[155] Így lett egy-egy új colonia területe a *centuriatio* aktusa után különálló *ager vectigalis* (Hyg. de cond. agr. p. 116, 5—15, a *ius Italicum*-mal rendelkezőket kivéve[156]), mivel a provinciákban a föld mindig *ager stipendiarius* vagy *tributarius* (Gaius II, 7). Ahogy már korábban láthattuk, a környező őslakos *gentes* vagy *civitas-*

[148] PWRE VII (1900) 511—588, 559.

[149] PWRE XVIII (1939) 708—725, 719.

[150] *U. Laffi:* Adtributio e contributio. Pisa 1966. 119—122.

[151] *U. Laffi:* Adributio e contributio. Pisa 1966. 103, n. 304; *Alföldy:* i. m. (j. 69) 54—55.

[152] *W. Liebenam:* Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche. Lepzig 1900. 7.

[153] PWRE VII (1900) 511—588, 559; PWRE XXXI (1933) 570—638, 595; PWRE XVIII (1939) 708—725, 720.

[154] *Fr. Vittinghoff:* Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus. Mainz—Wiesbaden 1952, 32, Anm. 8, 67—; *Frei—Stolba:* i. m. (j. 114) 333—336; ANRW II 5. Berlin 1976. 340—350; *K. Kraft:* Gesammelte Aufsätze zur antiken Geschichte und Militärgeschichte. Darmstadt 1973. 181—196; *Rüger:* i. m. (j. 121) 8.

[155] PWRE I (1896) 789—791; PWRE VII (1900) 511-588, 578—583.

[156] *Tannen—Hinrichs:* i. m. (j. 49) 147—157.

ok földjei megmaradtak mint *ager arcifinius* vagy *ager mensura per extreimitatem comprehensus* (régebben *a. peregrinus* vagy *pacatus*). A frissen meghódított területek mint a polgári közigazgatású provincia részei nem jöhetnek számításba, ellentétben a már romanizálódott Narboval. A provincia nagyobb részén *(Gallia comata)* katonai közigazgatással kell számolnunk.[157] Caesar, hasonlóan, mint Augustus tette Illyricumban, a korábbi provincia határait terjesztette ki az új területre *(fines augere)*. Az új város territoriumok nem is mindegyik esetben kapcsolódtak a későbbi Narbo határához, azaz területi kontinuitás sem volt. Létrejöttüknek kettős katonai-stratégiai funkciója volt: 1. Italia védelme 2. A helyi törzsek felügyelete (cf. *propugnacula imperii*).[158]

c) Hasonló volt a helyzet Claudius korában az alsó-germaniai katonai közigazgatású provinciában is. Több mint három évtizeddel a polgári közigazgatás bevezetése előtt, Kr. u. 50 körül (Tac. Ann. XII, 27, 1) Agrippina révén sor került Colonia Claudia Ara Agrippinensium megalapítására a Rajna partján, a katonai körzet kellős közepén.[159]

d) Igen jó adataink vannak arra nézve, hogy a császárkorban frissen meghódított provinciák esetében gyakorlatilag azonnal megindult a terület urbanizációja. Claudius Britannia 43-as megszerzése után gyakorlatilag azonnal (49 körül, Ostorius Scapula 47—52 közti helytartósága idején) megalapította Camoludunum *colonia*-ját és Verulamium *municipium*-át.[160] A városok kialakulására igen jó adatokat ad Tacitus műve (Ann. XIII, 32, XIV, 31—33, Agr. 14, 1). Az Ann. XIII, 33 szerint a *colonia deducitur in agros captivos (=occupatorios)* és kialakításának oka: *subsidium adversus rebelles et imbuendis sociis ad officia legum.* Védelmi szerepe még akkor is hangsúlyos volt, ha a védművei nem is voltak kiépítve a Boudicca-felkelésig (XIV, 31 *colonia nullis munimentis saepta*). Ezek szerint a coloniae a korábbi védelmi szerepüket még a császárkorban is betöltötték, azaz valódi *propugnacula imperii* voltak (Cic. de leg. agr. II, 73, Sic. Flac. de cond. agr. p. 135, 20, Dig. L 15, 1, 5).[161] Verulamium a *civitas*

[157] *Rüger:* i. m. (j. 121) 3—10.

[158] *Frei—Stolba:* i. m. (j. 114) 333; *J. G. Best—B. H. Issac:* The Helvetians: From foederati to stipendarii. Talanta 8—9 (1977) 11—; *F. Fischer:* Caesar und die Helvetier. BJb 185 (1985) 1—26; *W. Drack—R. Fellmann:* Die Römer in der Schweiz. Stuttgart 1988. 15—20. Később Dacia esetében is ugyanez a gyakorlat érvényesült, azaz a későbbi Dacia területe eredetileg Moesia Superiorhoz tartozott: Erdély története I. Budapest 1986; *A. R. Birley:* Hadrian, The restless emperor. London 1997. 90. De korábban is ugyanez a gyakorlat volt megfigyelhető Gallia Cisalpina és Histria viszonyában, amely sokáig *provincia* volt a szó eredeti értelmében (Liv. XLI, 7, 7; 8, 5; 9, 1; 3, 9; 10, 11): *Šašel—Kos:* i. m. (j. 37) 286—288.

[159] *Rüger:* i. m. (j. 121) 76—84.

[160] *S. Frere:* Britannia. London 19783. 95, 98—99, 231—233.

[161] PWRE VII (1900) 511—588, 561. Ahogy láthattuk, új provinciák esetében *municipium*-okat is azonnal ki lehetett alakítani, akár veteránтelepítéssel, Scarbantia nem egyedüli gyakorlat lenne: e.g. Verulamium, de talán Aegida esete is: Az elleri, *municipium*-ot említő későköztársaságkori felirat egybecseng Plinius azon adatával, hogy a települést oppida Histriae c. R. között említette (Nat. Hist. III, 129). A municipium rangra emelés talán Caesar alatt történt, közvetlenül Histria Gallia Cisalpinába való „annektálása" után: *F. Maselli Scotti:* Scavi della Sopraintendenza archaeologica di Trieste- Anno 1986. in: Atti e memorie della Societa istriana di arch. e storia patria 34 (1986) 160—162; *Šašel—Kos:* i. m. (j. 37) 292—294.

Catuvellaunorum területén, a Prae Wood-i civitas-központ közvetlen közelében, de attól külön, szintén új helyen lett megalapítva.

Traianus Dacia végleges katonai megszerzése után gyakorlatilag azonnal hozzáfogott a provinciaszervezéshez, a határok megállapításához, utak-táborok építéséhez (Kr. u. 109—10-es ajtonyi mérföldkő CIL III 1627).[162] Ennek a folyamatnak egyik első lépése volt a korábbi főváros, *regia Sarmizegethusa,* új helyen (37 km-re), veterán-coloniaként való újjáalapítása (Dio LXVIII, 14, 3).[163] A legkorábbi, a colonia-alapítást megörökítő felirat, amelyen még *colonia Dacica*-ként említik, 110 előttre keltezhető (CIL III 1443).[164] Az alapítás aktusát egy sestertius-típus hátlapján is megörökítették (BMC III, 829).[165]

Igen lényeges eltérés a korábbi esetekkel szemben, hogy ebben a két provinciában a hódítás után azonnal polgári közigazgatást vezetnek be. Britanniában a hódítást vezető Aulus Plautius lesz a *leg. Aug. pr. pr.,* Daciában a CIL III 1443 felirat említi D. Terentius Scaurianust mint *leg. Aug. pr. pr.* (nem *leg. Aug. pr. pr. exercitus*).[166] Az természetesen más kérdés, hogy a *legati* feladata, főként Britanniában, az egész század folyamán gyakorlatilag a hadjáratok vezetésével telt (aligha véletlenül említi Ostorius Scapulust Tacitus *dux Romanus*-ként is (Ann. XII, 31, 4)), nem véletlenül lett Vespasianustól egy praetori rangú *legatus iuridicus* is mellé beosztva. Az alig egy-két évvel korábban meghódított törzsek, akiknek még a lefegyverzését is abban az időben kellett végrehajtani, területe közé ékelt városok nem sokban különbözhettek a galliai és germaniai körzetek városaitól.

e) A legutóbbi időkig, Th. Mommsen korábbi véleménye ellenére (CIL III p. 483), communis opinio volt, hogy Emona tiberiusi alapítású volt és az I. sz.-ban Pannonia részét alkotta.[167] Ezt a vélekedést cáfolta újabban J. Šašel—Kos és Fitz J. is, akik szerint a város sohasem tartozott a provinciához és inkább augustusi alapítású volt.[168] Érveik azonban nem tűnnek számomra meggyőzőnek. Šašel egyik fő ellenérve volt, hogy katonai territoriumon nem kerülhet sor városi közösség alapítására. Ez, mint láthattuk, téves vélekedés. Plinius Emonára vonatkozó adata egyértelmű, a

[162] Erdély története I. Budapest 1986, 46—60.

[163] Erdély története I. Budapest 1986, 71; *H. Daicovictu—D. Alicu:* Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegethusa. Bucuresti 1984. 14—16.

[164] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 126, Nr. 368.

[165] *P. L. Strack:* Untersuchungen zur rümischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts I. Stuttgart 1931. 129—130, T. VI/384.

[166] *A. Birley:* Fasti of Roman Britain. Oxford 1981. 37—40; PIR P 344; *A. Stein:* Die Reichsbeamten von Dazien. DissPann I 12. Budapest 1944. 9—10.

[167] *B. Saria:* Emona als Standlager der legio XV Apollinaris. in: Laureae Aquincenses. DissPann II/10. Budapest 1938. 245—255, 248—255, 248—249; A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Bern 1954. 18—, 25; *Mócsy:* i. m. (53) 16—21; *Mócsy:* i. m. (j. 45) 74—76, 94; Régészeti kézikönyv, 35, 62, 216.

[168] *Šašel:* i. m. (j. 147); id., Zur Frühgeschichte der XV. Legion und zur Nordostgrenze des Cisalpina zur Zeit Caesars. in: Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Wien 1985. 547—555=id., Opera selecta. Ljubljana 1992. 469—477; *M. Šašel—Kos:* The 15th legion at Emona — Some thoughts. ZPE 109 (1995) 227—244; ead., Caesarian inscriptions in the Emona basin. in: Epigrafia romana in area adriatica. Pisa—Roma 1998. 101—112; *Šašel—Kos:* i. m. (j. 37) 294—297; *Fitz:* i. m. (j. 45) 51, j. 39.

III, 147 a pannoniai városlistában nevezi azt meg.[169] A *Iulia* melléknév Tiberius alatt is előfordulhatott, ahogy azt éppen Scarbantia Iulia esete bizonyítja. Emona valóban közel lehetett Italia határához (cf. Ptol. II, 14, 5, VIII, 7, 6), de attól ÉK-re került el. Ezt legvilágosabban Velleius egyik vitatott helye alapján tudjuk (II, 110, 4),[170] mely szerint a lázadó pannonok egy része Italiába akart betörni, amely *iuncta sibi Nauporti et Tergesti confinio* volt. Ezek szerint Italia és Illyricum határa az Emonától DNy-ra levő Nauportus vicus és Tergeste colonia közös határszakaszán volt.[171] Nem lehet másként értelmezni Tac. Ann. I, 20, 1-et sem, ahol Nauportusba küldött illyricumi manipulusok pusztításairól van szó. Ezeket az egységeket, amelyeket *missi ob itinera et pontes et alios usos,* egy illyricumi legatus aligha küldhette volna Italia területére. A másik döntő érv, hogy a csapattestek pusztításainál sem említik (sem Velleius, sem Tacitus) név szerint Emonát, amely — ha augustusi colonia lett volna — mindenképpen meg lett volna említve. Emona ekkor a Tacitus által említett *proximi vici* egyike lehetett csak. Nem tartom továbbá meggyőzőnek az augustusi alapítás érveit sem. Véleményem szerint nem lehet megkerülni a tiberiusi építési feliratokat (ILJ 303), illetve Tacitus pannoniai veteránтelepítésekre vonatkozó adatát (Ann. I, 17, 3), amelyben a telepítések gyakorlatával kapcsolatban általánosságban említett hegyes-mocsaras vidék éppen Emonára és környékére illik *(uligines paludum vel inculta montium).* Az augustusi keltezés legfőbb ellenérvének az tűnik, hogy Augustus a Monumentum Ancyranumban nem említ telepítéseket Illyricumban (Mon. Anc. 28), illetve a 28 augustusi italiai colonia neve ismert (cf. PWRE III (1900) 535—537). Számomra döntő, hogy Hirschfeld több LEG XV pecsétes téglabélyeget talált a városban (AEM 5 (1881) 218, Anm. 11, PWRE XI Suppl. (1968) 563). A korszak emonai feliratai közül több is említi az illyricumi legiok katonáit (CIL III 3485+p. 2328, 188; 3847=10757; 3848, 10769; ZPE 109 (1995) 238; oltár: 3835+p. 2328, 188 (hacsak nem hamisítvány: *M. Šašel—Kos:* The Roman inscriptions in the National Museum of Slovenia. Situla 35. Ljubljana 1997. 133—136, Nr. 8)). Ezek természetesen nem feltétlenül egy dedukciós colonia bizonyítékai (cf. leg. XV Ap. katonáinak aquileai feliratait — Inscr. Aq. 2791—2796, 2798?). Italia területére provinciából történt katonai téglaszállításra nem ismerek párhuzamot. A Kr. u. I. században bizo-

[169] Az in ea csak az előtte említett Pannoniára vonatkozhat, Illyricum esetében *in eo* alak szerepelne.

[170] PWRE XI Suppl. (1968) 576; *M. Šašel—Kos:* Nauportus: Literary and epigraphical sources. in: J. Horvat, Nauportus (Vrhnika). Ljublana 1990. 143—159, 147—148, *Šašel:* i. m. (j. 147) 169; E, L. Wheeler: Legio XV Apollinaris: from Carnuntum to Satala-and beyond. in: Les légions sous le Haut-Empire. Lyon 2000. 259—308, 270—274. A város Iulia jelzője és Claudia *tribus*a vagy pseudotribusa sajnos nem segítség a városalapító személyének megállapításában. A Iulia jelzőt Kr. e. 27 után is használta Augustus, de rajta kívül mások is (Tiberius, Caligula, Iulia Domna, Maximinus, Philippus: *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 65—70), a Claudia jelző pedig lehet tribus és pseudotribus (*Forni:* i. m. (j. 38) 29—32; Emonára vonatkozó feliratok: A 49—52, 234—243). Ha pseudotribus, akkor azonban leginkább Tiberius személyéhez köthető (Claudius mellett), Augustushoz biztosan nem.

[171] A *confinium* szó nem Pannonia és Italia határszakaszára, hanem a két településére vonatkozik (cf. Mela 2, 55; 57). Nem változtatta meg véleményemet az új, Aquileia—Emona határát jelző felirat sem: *M. Šašel—Kos:* The boundary stone between Aquileia and Emona. AV 53 (2002) 373–382. A határkő akár a 2. sz. első felére is keltezhető, viszont lelőhelye alapján Nauportus Aquileia territoriumán feküdt.

nyosan Pannoniához tartozó Emona a katonai irányítású provincia része volt. stratégiailag is fontos szerepe volt Italia védelmében (cf. a pannon-dalmata lázadás okozta rémület Romában- Suet. Tib. 16, Vell., II. 110). A vitából annyi következtetés szűrhető le, hogy Emonának nem kellett feltétlenül korábban legiostábornak lennie és dedukciós colonia volta sem bizonyított.

A fentiekből viszont az következik, hogy városi jogú településeket katonai közigazgatású körzetekben is létrehoztak. Ezek nem kivételes esetekben történtek meg, hanem úgy tűnik, hogy a romanizáció elősegítése céljából céltudatosan történtek. Ezek túlnyomórészt colonia statusúak voltak, de Verulamium esete bizonyítja, hogy municipiumokat is létrehozhattak. A városi territoriumok létrejötte egy-egy provincia kormányzásának módját nem befolyásolta, ahogyan az sem, hogy ezekben a provinciákban a *civitas peregrina*-k szervezése is a polgári közigazgatás bevezetése előtt megtörtént. Mindezek miatt újólag szükséges megállapítanunk, hogy városi privilégiummal rendelkező települések létrehozása nem feltétlenül esik egybe egy provincia polgári közigazgatásának a bevezetésével. Így Pannonia esetében sem bizonyítja az esetleges tiberiusi Scarbantia *municipium* (de nem is cáfolja), hogy a polgári vezetésű provincia Tiberius alatt jött létre.

Végezetül azt kell megnéznünk, mennyire illeszthető be egy esetleges újabb pannoniai városi jogú település Tiberius provinciális politikájába. Tudjuk, hogy Tiberius mennyire csínján bánt a polgárjog, illetve városi jog adományozásával.[172] Aligha lehet véletlen, hogy jórészt csak Illyricum térségében kell általa adott városi jogú települések kialakulásával számolnunk. Ilyen a pannoniai Emona (mint korábban láthattuk), illetve néhány ÉNy-dalmatiai és liburniai település (Apsorus, Argyruntum, Alvona, Crexi, Flanona, Lopsica, Varvaria).[173] A másik hangsúlyozandó dolog, hogy Pannonia története három évtizedes szakasza Drusus megbízatásának lejárta és Vannius bukása közti időszakban gyakorlatilag teljesen ismeretlen. Nem véletlen, hogy a nagy összefoglalásokban (Mócsy A. könyve, Régészeti kézikönyv) Maroboduus bukása után közvetlenül Vanniusé következik. A kettő közti időszakot nem ismerjük, ezért mindenféle interpretációnak tág a lehetősége. Annyi biztos, hogy Tacitus művében Kr. u. 50-ben már szilárd, római polgári közigazgatású provinciaként jelenik meg (Ann. XII, 29, 2). Ennek legfőbb oka éppen az, hogy Tacitus *Annales*-ének a kérdés időszakra vonatkozó könyvei vagy töredékesek (V—VI), vagy elvesztek (VII—X). Azt, hogy Tiberius uralkodása utolsó évtizedében nagyobb méretű szervezői tevékenység folyt térségünkben azt a vaskapui építési feliratok (CIL III 1698+add. p. 1024=ILJ 56—57, 30) bizonyítják, amelyek a legio V Macedonica által kivitelezett, a Duna hajózhatóságának biztosítását elősegítő munkákat említik.[174]

[172] *W. Orth:* Die Provinzialpolitik des Tiberius. München 1970. 100—101; *G. Alföldy:* La politique provinciale de Tibère. Latomus 24 (1965) 824—844, 836—837.

[173] *G. Alföldy:* Municipes tibériens et claudiens en Liburnie. Epigraphica 23 (1961) 53—65, 57; *J. J. Wilkes:* Dalmatia. London 1969. 195, 487—492.

[174] *Mócsy:* i. m. (j. 45) 45—47; *E. Swoboda:* Forschungen am obermoesischen Limes. Schriften der Balkankomission. Ant. Abteilung X. Wien 1939.

Újabban Moesia provinciává szervezését is ezzel az időszakkal hozzák kapcsolatba.[175] Talán erre az időpontra (Kr. u. 33—34) tehető a Duna-vidék (benne a Dunántúl) teljes meghódítása is. Nem tartom véletlennek, hogy Cassius Dionál Calvisius Sabinus az első, aki Pannonia helytartójaként szerepel (LIX, 18, 4). A másik lehetőség szerint Caligula uralkodása alatt volna az átszervezés, a *Iulia* név ezt is lehetővé tenné, de forrásaink semmiféle erre vonatkozó adatot nem őriztek meg.[176] Mindössze annyit tudunk, hogy Caligula *in iugo Alpium* szándékozott várost alapítani (Suet. Cal. 21), amelyre azonban aligha kerülhetett sor.[177]

További vizsgálandó kérdés a dunántúli törzsek és a rómaiak viszonya Augustustól a hódítás koráig. Ahogy egyes provinciák esetében jól ismerjük, a hódítás több lépcsőben történt. A deditio után a bekebelezés mellett fennállt annak a lehetősége is, hogy az illető népet és annak vezetőjét (általában *rex* címmel) egy foedus keretében *socius et amicus p. R.*-nak elismerjék.[178] Tacitus révén talán a britanniai helyzet a legismertebb (Agr. 14, 1, Ann. XII, 31). A vezetők gyakran kaptak római polgárjogot, illetve hivatali címet (pl. *Cogidubnus rex et legatus Augusti in Britannia-* RIB 91, *M. Iulius Donni regis f. Cottius praef. ceivitatium* — CIL V 7231, Vitr. 8, 3, 17, Amm. 15, 10, 2, PWRE VII, 412, Nr. 23). A kérdéses területet a vazallusi királyság statusa miatt csak később — rendszerint az elismert uralkodó halála után (mint pl. M. Iulius Cottius halála után Nero *Alpes Cottiae* esetében — Suet. Nero 18, Aur. Vit. 5, 2, Epit. Caes. 5, 4) csatolták egy-egy provinciához, vagy szerveztek belőle új tartományt. A pannon törzsek esetében a lázadás után hasonlóról természetesen nem lehet beszélni, de a dunántúli kelta törzsek esetében legalábbis megfontolásra érdemesnek tartjuk ezt a lehetőséget is. Erre utalhat a római hódítás időszakában meginduló eraviscus éremverés, amely veretek egyes éremleletek tanúsága szerint (Lágymányos: Augustus, Tokod: Tiberius, 2. Bia: Caligula, Trsztenna: Augustus záróveretei) egészen Caligula uralkodásáig forgalomban voltak.[179] Utóbbi római láb szerint történő pénzverés talán a rómaiak jóváhagyásával kellett történjék.[180] Nem lehet véletlennek tartani a nagyobb mennyiségű Augustus-veretet sem a későbbi ÉK-Pannonia területén, amelyet valamiféle szövetségesi kapcsolattal hoznak összefüggésbe.[181] Talán szövetségesi kapcsolatra utalhat egy-egy bennszülött vezetőréteghez tartozó Kelet-Dunántúli személy római joghoz juttatása is (CIL III 3377, 10552).[182] Az

[175] *M. Mirkovic:* The Iron Gates (Đerdap) and the Roman policy on the Moesian limes AD 33—117. in: Roman limes on the Middle and Lower Danube. Belgrade 1996. 27—40, 30.

[176] *T. Nagy:* Die Regierungsjahre des C. Caesar. ActaAntiqua 29 (1981) 337—362, 340—341.

[177] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 70.

[178] *Th. Mommsen:* StR III, 716—; *Frei—Stolba:* i. m. (j. 114) 318—320; *S. Frere:* Britannia. London 19783. 84, 92—94.

[179] *M. Torbágyi:* Münzprägung der Eravisker. ActaArchHung 36, 1984, 161—196; Régészeti kézikönyv, 211.

[180] *Mócsy:* i. m. (j. 45) 56.

[181] *Torbágyi M.:* Elfelejtett római éremleletek. III. rész — In Vergassenheit geratene römische Münzfunde. III. Teil NumKözl 46—47 (1997—1998) 7—15.

[182] *T. Nagy:* Die Regierungsjahre des C. Caesar. ActaAntiqua 29 (1981) 340—341; *Mócsy:* i. m. (53) 64; *Nagy:* i. m. (j. 80) 131.

is figyelemre méltó, hogy a dunántúli törzsekből nem szerveztek törzsi cohorsokat, rendszeres besorozásuk az egyes pannoniai csapattestekbe csak a Flaviusoktól mutatható ki (korábbi: AÉp 1967, 425 (Azalus)).[183] Ezek alapján nem lehetetlen, hogy a dunántúli törzsek valamiféle foedusszal rendelkeztek (ezt az új szomszédos népek (markomannok, quadok, szarmaták) indokolttá is tették a számukra), majd később békésen került sor a terület jogi bekebelezésére. Ez utóbbi is indokolhatja, hogy a források erről hallgatnak.

Addendum
Városi rangú települések újjáalapítása a rómaiaknál

Mint korábban láthattuk, nem zárható ki, hogy Scarbantia esetleges korábbi *municipium*-át újjáalapították a Flaviusok alatt, ezért szükségesnek látszik a római városok átnevezésének gyakorlatát külön vizsgálni. A császári jelzők változásának eseteit korábban részletesen vizsgálták *(Galsterer—Kröll:* i. m. 87—90: 1. jelzőváltozás a status változásának esetében. 2. régi jelző megtartásával új jelző felvétele. 3. a jelzők használatának fokozatos kiszorulása a 3. századtól. 4. új jelző esetén a régi elhagyása), ezek közül nekünk csak az utolsó eshetőséget kell tárgyalnunk. Jelen helyen a városi status megváltoztatásának eseteit nem szükséges vizsgálnunk (e.g. *municipium*-ból *colonia* Aquincum és Carnuntum esetében). Maga Roma város átnevezése is többször felmerült a császárkorban. Először Nero tervezte *Neropolis*-ra való átnevezését, amelyet azonban megbuktatása megakadályozott (Suet. Nero, 55). Később Commodusban merült fel Roma *colonia Commodiana*-ra való átnevezése (Dio Cass. 72, 15, 2, SHA V. Comm. 8, 6), amely név érmeken is megjelent (cf. *colonia Aelia Capitolina Commodiana* nevét, AÉp 1984, 914, Galsterer—Kröll 1972, 80, 139, Nr. 529).[184] Municipiumok és coloniák újjáalapítását antik forrásaink is említik, de a császári jelzők megváltozását elsősorban epigráfiai emlékek alapján ismerjük.[185] Cicero Philippicáiban említ egy olyan kivételes (és törvénytelen) esetet, amikor Antonius Casilinum városát újjáalapította a városalapítási aktus teljes megismétlésével (Phil. II, 40, 102). Cicero szerint ilyen esetekben csak *colonos novos adscribi posse.* Hyginus ugyancsak megemlíti a novatio eshetőségét (Hyg. de lim. const. 177, 13—15): *divus Augustus ... illas quoque urbes ... dato iterum coloniae nomine numero civium ampliavit, quasdam et finibus,* azaz a polgárháborúktól meggyötört coloniákba újabb telepeseket hozott, néha még a territorium határait is kibővítette. Antik forrásaink külön említik az *adscriptio novorum colonorum* (Liv. 35, 9) és

[183] Régészeti kézikönyv, 112.
[184] PWRE VII (1900) 511—588, 567.
[185] *Rudorff:* i. m. (j. 126) 410—413; *J. Marquardt:* Römische Staatsverwaltung. Leipzig 1873. 450—451; *Galsterer:* i. m. (j. 9) 53—55.

a Nero által adományozott *familiarum adiectio* esetét (Hispalis és Emerita esetében: Tac. Hist. 1, 78), amelyek ugyancsak már létező *coloniae* újabb lakosokkal való kiegészítésére vonatkoznak.[186] A liber col. (236, 2—6) Nola tárgyalásánál említi az újjáalapítást. Ugyancsak a grommatikusok aktáiban említik Augusta Emerita esetét, ahol az újabb veteránтelepítések számára a *centuriatio* során szabad földterületeket hagytak ki (Front. de contr. agr. 52, 1—2).

Feliratos emlékeink alapján jogos a feltételezés, hogy a városi ordok kettéosztása is újratelepítésekre utal. Valentia esete alapján, ahonnan számos *Valentini veteres et veterani* által állított felirat ismert (CIL II 3733—3737, 3739, 3741, AÉp 1938, 24), akiket egy *uterque* vagy *universus ordo* vezetett (CIL II 3745, AÉp 1933, 5) egyértelmű, hogy a városi tanács kettéosztása a város területére történő későbbi betelepítést bizonyítja (cf. az éremfeliratról ismert *Turiasunenses veteres et iuniores*-t Turiaso esetében).[187] Ezen két hispaniai városon kívül kettős tanács ismert még Pax Iulia, Dertosa (CIL II 4060), Singilia (CIL II 2026), Thugga (CIL VIII 26482, 26590), Thignica (CIL VIII 15207, 15212) esetében is. A feliratokon kívül még Cicero egyik helye is beszámol Agrigentum kapcsán egy városi település hasonló kettéosztottságáról (Verr. II, 2, 50, 123). Ebben az esetben azonban a régi városlakók és az új colonusok megosztottságáról van szó (cf. Pompei esetében: Cic. pr. Sulla 21, 60, Arretium, Plin. Nat. Hist. III, 52).

A legjobban azonban feliratos kőemlékeink adatai alapján ismerjük a császári jelzők megváltoztatását. A számos eset közül csak néhányat sorolunk fel a példa kedvéért: Hadrumetum: colonia Iulia — Col. Concordia Ulpia Traiana Augusta, Banasa: colonia Valentia — colonia Aurelia, Buthrotum: colonia Iulia — colonia Augusta, Raurica: colonia Munatia — colonia Iulia Copia Augusta Emerita (AÉp 1974, 435),[188] Lugdunum: Copia Felix Munatia — Copia Claudia Augusta (CIL XIII Index p. 142), Valentia: *Valentini veterani et veteres* (CIL II 3733—37, 3739, 3741, II²/14, 14—19, 21—22),[189] Narbo: a Iulia Paterna jelző mellé a Claudia is: ILGN 572—573, CIL XII p. 934, Neapolis (Nablus) jelzői: Colonia Iulia N., Colonia Sergia Neapolis, Flavia Neapolis,[190] Vellitrae (Lib. col. p. 238, 19—21): *oppidum lege Sempronia deducta, postea Claudius Caesar agrum eius limitibus Augusteis censitum militibus eum adsignari iussit.* Ide tartozik még, hogy Arausio területén a három formae töredékei, illetve légifotók segítségével több, időben eltérő centuriatio nyomát sikerült kimutatni.[191]

A jelzők megváltoztatása mellett a jelzők bővítésére is vannak példák: e.g. Carthago: colonia Iulia, col. Commodiana, Aurelia Antoniniana, Galliena, Hadria-

[186] Ibid., 409.

[187] *Galsterer:* i. m. (j. 9) 12, 53—55.

[188] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 101, Nr. 23, 105, Nr. 78, 128, Nr. 390, 116, Nr. 233, 118, Nr. 259; *B. R. Laur-Belart—L. Berger:* Führer durch Augusta Raurica. Basel 19885. 11—.

[189] PWRE VII (1900) 511—588, 516; Vittinghoff: i. m. (j. 154) 73, Anm. 2.

[190] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 140, Nr. 530.

[191] *A. Piganiol:* Les documents cadastraux de la colonie romaine d'Orange. Gallia Suppl. 16 (1962).

nopolis, Iustiniana, Leptis Magna: col. Ulpia Traiana, Septimia, Corinthus: col. Iulia, Flavia, Parium: col. Iulia, Hadriana (Hadrianus mint conditor col.: CIL III 374), Carrhae: col. Aurelia (Marcus alatt), Antoniniana, Berytus: col. Iulia Augusta, Antoniniana, Ulp., Aelia Capitolina: col. Aelia, Aurelia, Commodiana.[192]

Nemcsak coloniae, hanem municipiumok esetében is vannak adataink a császári jelző megváltoztatására: Gades: *oppidum c. R. qui appellantur Augustani urbe Iulia* (Plin. Nat. Hist. 4, 119) — caesari alapítású mun. később mun. Augustum (cf. CIL II 1313, 4277),[193] Sabora (császári epistula, CIL II 1423=ILS 6092),[194] Cerres: *Latinorum ... Cerretani qui Iuliani cognominantur et qui Augustani* (Plin. Nat. Hist. III, 23).[195] Ezen esetek közé tartozhat Brigetio esete is, amely a 205-re keltezhető RIU 773 felirat alapján már Septimius Severus korában municipium, de későbbről ismert az *Antoninianum* mellékneve is (RIU 450). Bővítések: Thignica: Mun. Sept. Aurelium (CIL VIII 1404a) — Mun. Septimium Aurelium Ant. Alexandrianum Herculeum Frugiferum Thignica (CIL VIII 1406, 14906), Thubursicu Bure: Mun. Sept. Aur. Sever. Ant. Frugiferum Concordium Liberum Thib. Bure (ILAfr 506) — Respublica mun. Sept. Aur. Sever. Alex. Thib. Bure (CIL VIII 15259. A felsorolt esetek többsége újabb betelepítéssel állhat kapcsolatban.

Pannoniából közismert Siscia esete, ahol a korábbi Flavia jelzőt (CIL III 4471, VI 3180)[196] a Septimia (Augusta) váltja fel (CIL III 10836, XIII 8035, RIU 133). Névváltoztatásra, azaz jelzőbővítésre került sor Carnuntum colonia esetében is, amikor az eredeti Septimia jelzőt Septimia Aurelia Antoninianára bővítette Caracalla (CIL III 14 3593). Mindezek alapján a császári jelzők megváltoztatására a következő esetekben kerülhet sor:

1. újabb betelepítés (és esetleg új centuriatio esetén).

2. politikai okok — e.g. Antonius jelzők Iuliára átváltoztatása Augustus alatt,[197] Puteoli Claudia Neronensis jelzőjének (Tac. Ann. XIV, 27, CIL X 5369, IV 2152) Flavia Augustára változtatása Vespasianus alatt (CIL X p. 1149).[198]

3. *ius Italicum* vagy *immunitas* biztosítása *coloniae* esetében — Leptis Magna Ulpia Traiana Augusta jelzőjének Septimiára változtatása a ius It. megadásakor (Paul. Dig. 50, 15, 8, 11).[199] *Municipium*-ok esetében latin *municipium*-ból *municipium c. R.* szervezése — e.g. Cerres (?) esetében.

[192] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 100, Nr. 13, 106, Nr. 92, 128, Nr. 392, 131, Nr. 422, 138, Nr. 518, 139, Nr. 526, 139, Nr. 529.

[193] *Vittinghoff:* i. m. (j. 154) 75—76, Anm. 6; *Galsterer:* i. m. (j. 9) 17—19.

[194] Galsterer 1971, 40. A szövegben szereplő IIIIviri és decuriok egy Flavius-kor előtti *municipium*-ot feltételeznek. Aligha kapcsolható össze Sabora mint *oppidum* esete Scarbantia esetével (*Mócsy:* i. m. (53) 45, Anm. 204), mivel az oppidum szó jelentése ebben az esetben bizonyosan a municipium intra muros területére vonatkozik.

[195] *Galsterer:* i. m. (j. 9) 30.

[196] *G. Forni:* Le tribù romane IIII, 1. Le pseudo-tribù. Roma 1985. 56, Nr. 38—40, 83, Nr. 201—210.

[197] PWRE VII (1900) 511—588, 564.

[198] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 72, Anm. 166.

[199] Ibid., 88.

4. valamilyen császári adomány, alapítvány, privilegium a város számára (e.g. Kalendarium — cf. RIU 87)

5. A császárkultusszal áll kapcsolatban (e.g. a *templum gentis Flaviae* megépítése Hispalisban).[200]

A fentiek alapján kijelenthető, hogy Scarbantia későbbi *municipium Flavium* elnevezése nem kizáró oka esetleges korábbi, Tiberius-kori alapításának. A következő fennmaradó kérdés, az oppidum *Iulia* jelzőjéből lehet-e valamilyen következtetést levonni a város statusára vonatkozóan *(colonia, municipium).* Sajnos a városjelzők esetében használt femininum nem áll mindig összefüggésben a statusszal, a helynévvel van egyeztetve, ezért Scarbantia statusát illetően csak közvetett adatokat használhatunk.[201] Arra vonatkozóan van adatunk, hogy egy település elvesztette városi rangját (Orcistus fenti esete[202]) és Gellius révén ismerünk olyan eseteket amikor egy város a császárkorban kéri statusa megváltoztatását (Gell. Noct. Att. XVI, 13): *colonia*-ból *municipium:* Praeneste Tiberius alatt *municipium*-ból *colonia:* Italica Hadrianus alatt. Praeneste esete még azt a korábbi, már idézett helyzetet rögzíti, amikor a *municipium* a rangsorban megelőzte a *colonia*-t, ám ez később, főleg Italia területén kívül aligha fordulhatott elő.

SUMMARY

In this paper the author examined Plinius' data concerning the oppidum Scarbantia Iulia. In the 1st part the several meanings of the word oppidum were studied on the basis of Serv. auct. Aen. 9, 605, esp. in the work of Pliny, the Elder. It was pointed out that the oppidum was not an independent settlement form but it could substitute all kinds of provileged settlements (colonia, municipium, civitas, polis). The oppida civium Romanorum by Pliny were surely municipia. In the following the settlements with imperial cognomina were examined on the basis of the work of B. Galsterer—Kröll. It was showed that in the work of Pliny Scarbantia would be the only non-privileged settlement with the cognomen Iulia, therefore it can be supposed that Scarbantia was not a Tiberian conventus but a municipium which was reestablished in the Flavian period. The Norico-Pannonian chapters of the NatHist III, 146—148 were also examined with their sources. The most important observation was that the deserta Boiorum and the lacus Pelso never belonged to Noricum as it was supposed earlier. The verb iungitur-iunguntur means in the works of Pliny the vicinity of an area to the other. The deserta did not belong to Pannonia either because of the adverb inde of the III, 147. In the Augustan period the Boii and the other Transdanubian tribes had most probably only some kind of foedus. In the 2nd part of the paper the author studied the problem of the foundation of the province Pannonia on the basis of this new possibility. Our archaeological and epigraphic data confirm the early foundation of Scarbantia. This fact shows that the adjective Iulia was not Pliny's false data. On the basis of this adjective the foundation of the civilian province was executed in the late Tiberian period. In the Addendum the question of the reestablished towns (coloniae and municipia) was studied. There are several data which show that Scarbantia could not be the only renamed settlement of the Roman world, therefore this possibility cannot be ruled out.

[200] *Mócsy:* i. m. (j. 45) 219; *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 87.
[201] *Galsterer—Kröll:* i. m. (j. 29) 92.
[202] További esetek: *P. Kovács:* The Pannonian canabae in the 3rd c. Laverna 12 (2001) 42—66, 42.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 193–198

BORZSÁK ISTVÁN

EX LIBRARIOLIS LATINIS (ET RECENTIORIBUS)

A *librarioli* szót (Cicero, De legibus I 2,7), akár a *librarium* ('könyvszekrény'), akár a *librarius* ('könyvmásoló') szóból származtatjuk, így, kicsinyítő formájában alkalmasnak éreztük arra, hogy a mindenkori másolók (jegyzetelők, kivonatolók, kommentálók) gyakorlatában megfigyelhető hibákból (félrefogásokból, *lapsus*-okból) összegyűjtött alkalmi csokor címében szerepeltessük. Előfordul ilyesmi nemcsak antik szövegek másolásában, a „Scholiastenweisheit" zavaró vagy megmosolyogtató példáiban, a közkézen forgó szótárak gépiesen átvett és figyelmetlenül rövidített értelmezéseiben, krónika-breviatorok felületességeiben, *exemplum*-gyűjtemények tételeinek átugrásában stb. Így torzulhat pl. *Scipio*, „az afrikai vitéz" (vagyis Scipio Africanus), a karját elégető *Scaevolává*, így válhat az egyik *karthagói* Hanno „*szicíliai* hadvezérré", egy másik meg (a vakmerő felfedező) „a karthagói konzervatív párt fejévé" stb. stb.

Cicero a Törvények bevezetésében, miközben a maga honmentő érdemeiről itt sem feledkezik meg (I 2,5 *quae* — sc. *patria — salva per te est, per te eundem sit ornata*, — ti. *történetírói* tényked̈ése által), kitér a római történetírás korábbi teljesítményeinek bírálatára. Említi többek közt Licinius Macert, aki legalább „nem szellemtelenül fecseg" (I 2,7 *cuius loquacitas habet aliquid argutiarum*), de még ezt a szűkös dicséretet is megszorítja azzal, hogy tudományát nem „a tanult görögök *gazdagságából*" (*ex illa erudita Graecorum copia*), hanem *ex librariolis Latinis* meríti. Az idézett szavak pontos értelmezése nem könnyű. D. Flach[1] szerint Macer előadásának szemléletességéről (ἐνάργεια) volna szó, amelyet Cicero csak annyiban ismerne el, hogy ez az írói erénye „nem a görögök iskolázott *táborának* (von der gebildeten *Schar* der Griechen), hanem a latin iskolamesterkéknek" (lateinischen Schulmeisterlein) volna köszönhető. Függetlenül attól, hogy a kérdéses szót a *librarium* ('könyvszekrény'), vagy a *librarius* ('könyvmásoló') kicsinyített alakjaként fogjuk-e fel, ez alkalommal a mindenkori másolók (jegyzetelők, kivonatolók, kommentálók) gyakorlatában nem ritkán előforduló *lapsus*-ok természetrajzáról lesz néhány szavunk.

[1] *D. Flach:* Einführung in die röm. Geschichtsschreibung. Darmstadt 1985, 88.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

A klasszikus írások szövegkritikájával foglalkozók[2] lépten-nyomon találkoznak több-kevesebb betű kihagyásával, mint pl. Lucr. III 135: *quidquid ⟨id⟩ est, habeant, tu cetera percipe dicta* (a figyelmetlenségből átugrott *id*-et csak a Laur. XXXV 31 másolója pótolta). — Közismert szakkifejezés a *saut du même au même*, mint pl. Cic., Att. VII 9,4: *Praeteriit tempus non legis, ⟨sed libidinis tuae; fac tamen legis⟩* etc. Nemcsak a levél írója volt fölöttébb zaklatott Caesar meghosszabbított galliai proconsulságának lejártakor (az emlékezetes zárómondat így hangzik: *equidem dies noctesque torqueor*), hanem a másoló is álmos vagy szórakozott volt, ezért tévedt a szeme az első *legis*-ről a megismételtre. Az azonos szóval végződő, illetve kezdődő mondattagokat nevezték a régiek *homoioteleuton*-nak, illetve *homoi(o)arkton*-nak. — Előfordul persze, hogy egy *egész sor* felejtődik ki a másolandó szövegből (pl. Soph., Antig. 1167 vagy Oid. tyr. 800).

Hasonló — hol bosszantó, hol mulatságos, de többnyire magyarázható — figyelmetlenségekkel a klasszikusok — és nemcsak a klasszikusok! — hagyományozásában a kezdetektől fogva mindvégig találkozunk.[3] Az ókori szerzők magyarázóinak bölcsességeiből vagy oktalanságaiból („Scholiastenweisheit") is kötetnyi válogatást szerkeszthetnénk. A fonákságokból, félreértésekből is lehet okulni, sőt megszívlelésre érdemes Ed. Nordennek az a tanácsa,[4] hogy Serviusunkat (Porphyriót stb.) ne csak egyes helyek megvilágítása végett lapozzuk fel, hanem *összefüggő olvasmányként* is tanulmányozzuk.

Ha valaki tájékozódni akarna a klasszikus antikvitás írásos hagyatékának a késő századokban megfigyelhető szétzüllési folyamatában, lapozza át pl. a Schanz—Hosius-féle irodalomtörténet IV/2. kötetét. Itt (197 skk.) kedvére elszórakozhat Fulgentius „hajmeresztő" (másutt: wahnsinnig) szófejtéseivel (198: „das meiste wird aus Scholien geschöpft sein"), Agroecius „ostobaságaival" (206: Törichtheiten), Martyrius „etimológiái" között (220) „a szokásos értelmetlenségekkel", a hosszú századokon át iskolai könyvként használt Priscianus (*lumen Romanae facundiae!*) tévedéseivel („gedankenloses Abschreiben", különös „magyarázatok", téves idézetek, „ungeschicktes Ineinanderschreiben"), Martianus Capella félreértéseivel, a legkülönfélébb „csodabogarakkal" (347: Wunderlichkeiten), stb. És akkor mit szóljunk a képzetlenebb kódexmásolók „tudományának" követhetetlenül kontaminált, hol így, hol úgy — csak ritkán *in melius* — módosított tömkelegéhez?

A „Scholiastenweisheit" tengernyi áradatából — ízelítőül — itt egyetlen „gyöngyszemet" emelünk ki. A Horatius-szöveghagyomány vizsgálatába újonnan bevont Bodmerianus, olim Phillippsianus kódexben a XVI. epódosz 8. sora (*parenti-*

[2] A köv. példákat *L. D. Reynolds—N. G. Wilson* könyvéből (Scribes and scholars. ²Oxford 1974, 204 sk.) válogattuk.

[3] Vö. *B. I.:* A nyelvi szubsztrátum nyomai a horatiusi szöveghagyományban. Ant. Tan. 23 (1976) 82 skk. = Dragma III 119 skk.; A (késő)antik Hor.-magyarázók. Dragma IV 172 skk. = Encicl. Oraz. III 17 skk.; Klasszikus kéziratok másolási hibái. Ant. Tan. 32 (1985—86) 211 skk.

[4] *Ed. Norden:* Orpheus und Eurydike. SB Preuss. Akad. Wiss. 1934, 627 sk.; vö. Dragma IV 179.

busque abominatus Hannibal) fölé írott glosszához (*execrationi habitus* = Ps. Acro 434,3 K.) meglepő kiegészítés járul: *malis om⟨i⟩nibus natus, dicitur autem cum matre concubuisse et patrem verberasse*. Ezt annak idején[5] a közéleti ellenfelekre zúdítható vádaknak századok múltával is előkívánkozó visszhangjaként magyaráztuk. A Norden-kommentár (*ad* Verg. Aen. VI 609) dokumentációjának további helyekkel (pl. Plaut., Men. 944; Pseud. 355; F. Bömer *ad* Ovid. Met. X 347) való bővítése helyett inkább M. D. Campanile friss dolgozatára[6] hivatkozunk, amelyből kiderül, hogy Róma rettegett veszélyeztetőjének életében csak úgy, mint halála után nemcsak gyalázói voltak, hanem — a környezetében szorgoskodó görög propagandisták jóvoltából — nagyságának hirdetői is. A bikavérivás, mint Themistoklés vagy Coriolanus alakjához fűződő legendás halálnem (Plut., Flam. 20; App., Syr. 11) Hannibal felmagasztalását volt hivatva szolgálni.

A zavaró vagy elkedvetlenítő példák után próbáljunk biztatóbbat találni! (Vagy legalábbis keressük a magyarázat útját-módját.)

Iustinus-tanulmányaink során[7] sikerült pl. Névtelen jegyzőnk egyik rejtélyes mondatába értelmet lehelnünk. Már régebben tisztázódott, hogy Árpád-kori krónikáink őshazaleírása főleg a Pompeius Trogust kivonatoló (talán IV. századi) Iustinus epitoméjának „szkíta" fejezeteiből, illetőleg ennek a kompendiumnak „*Exordia Scythica*" címmel emlegetett *további* kivonatából van összeszerkesztve. Ahogyan az Italiába vetődött Jordanes „Gót történetével" a VI. században Nagy Theoderiknek és utódainak járt a kedvében azzal, hogy forrásainak szkítáit vagy *getáit* következetesen *gótokká* formálta, pozitív vonásaikat gótokra alkalmazta, illetőleg az esetleges negatívumokat kedvezőre színezte, úgy használta Béla királyunk notariusa is nagy ügyesen az *Exordia Scythica* valamelyik változatát honfoglaló eleink megörökítésére. Historiográfusi ügyeskedése persze nem ment buktatók nélkül. Szkíta fejezetét kétszer indítja (1,22): „A szkíták ugyanis, *sicut diximus, régebbi* népek" (*sunt antiquiores populi*, — az *Exordia* szövegével egyezőleg). Csak éppen *kinél* régebbiek? A kivonatoló Iustinus kivonatolója túl sokat markolt: az eredeti (Iustinus-féle) „szkíta kezdetek" elejéről *elhagyta* a szkíták és egyiptomiak (hérodotosi) ősiségvitáját, és szkítáit csak a versengés végeredményeként jelenti ki *régebbieknek* (ti. az egyiptomiaknál).[8]

A Kárpát-medence ókori benépesítői közül Hérodotos erdélyi agathyrsosainak irodalmi sorsával is külön tanulmányban foglalkoztunk.[9] A „továbbélés" dokumentumai közül itt csak Antonio Bonfini magyar történetének bevezetésére utalunk, ahol Mátyás udvari történetírója természetesen a derék agathyrsusokat is felvonul-

[5] Vö. *B. I.*: Die Scholien des Hor. Bodm. Acta Ant. 25 (1977) 427 sk. = Eine Handvoll. Bp. 1999, 247 sk.

[6] *M. D. Campanile:* Del bere sangue di toro e della morte di Annibale. Chiron 30 (2000) 117 skk.

[7] Dragma II 175 sk.

[8] Ez a részleteredményünk azóta átment krónikakutatóink köztudatába. A Századok cikkírója (1998, 934) örvendetes módon már hasznosítja, mindenesetre nagyvonalúan, forrásának megnevezése nélkül.

[9] Ant. Tan. 25 (1978) 164 skk. = Dragma I 10 skk.

tatja (I 1,17, vö. 142), főleg Pomponius Mela és az id. Plinius nyomán. Kár, hogy Heltai Gáspár (Krónikájában, 1575) Bonfini obskurus felsoroltjai közül agathyrsusainkat elhagyta: „finnyás olvasói" vegyék elő *deák* Bonfiniusukat, „ott megolvashatják, ha igen nagy kedvek vagyon hozzá". A késő antik földrajzi tankölteményekrégesrég elavult adatai kísértenek még Joh. Honterus *„Rudimenta cosmographiae"*-jában is: a Göncöl szekere alatti „havas Scythia" népei közt ott szerepelnek a „régi" (*veteres*) agathyrsusok, thyssageták és a hérodotosi *jelzőből* (IV 18 Σκύθαι γεωργοί) *rigidi Georgi*-vá lényegült nomádok, a „nyilas" (*sagittiferi*) gelonusok, majd a lengyelek, poroszok és lívek után a *lóevő* (!*hippophagi* a 'lófejő' *Hippemolgi* és az 'emberevő' *Androphagi* kontaminálása) *moschus*okkal (~ Moszkva!) szomszédos *Russia*. (NB.: Az ókori Μοσχική, a perzsa birodalom 19. satrapiája jóval délebbre, a mai Grúzia táján terült el, vö. Hérod. III 94.)

Ne csodálkozzunk az erdélyi szászok Melanchthonjának kalandos népkatalógusán: az ókori klasszikusoktól öröklött népnevek manapság olvasható félremagyarázásai sem különbek. Horatius neves kommentátorai sincsenek tisztában a *Geloni* népének ki- vagy mivoltával, mint ahogy Ammianus Marcellinus szakértői is a már annak idején (a IV. században) rég felszívódott agathyrsosokat Hérodotos leírása szerint *élő* népnek magyarázzák.

De haladjunk tovább! A szöveghagyományozás (másolás, kivonatolás) buktatóit tanulságosan példázza Bornemisza Péterünk postilláinak akárhány tétele. A régi könyvek kedvelői szívesen gyönyörködnek Livius 1568-i (frankfurti) kiadásának mitológiai vonatkozású, díszes iniciáléiban, pl. az *I*karos zuhanását szemléltető *I*-ben, vagy a kígyókkal birkózó *L*aokoónban. Most gondoljunk a mitológiából ismert Perseusra, akinek pajzsos alakja ott díszeleghet a történetesen Perseus nevű (utolsó) makedón király történetének liviusi előadásában is. (Így tévesztődnek össze akárhányszor a Kyrosok, Dareiosok, Scipiók, Catók.) „Senki nagy méltóságába ne nézegesse magát, mert úgy jár, mint Perseus, ki paisába tekintvén kővbálvánnyá változott, azmint az fabulák tartják" — olvassuk a Folio-postillák változatában (590). A „fabulák" persze nem egészen így tartják.[10] Ezután a buzgó prédikátor (Post. IV 532 b) így folytatja: „De jó meggondolni Demosthenes szavát: Senki nem tudja estvéig, ha azon állapotba marad-é. *Livius Aemilius* kedig még szebben szól erről: *Puncto temporis maximarum rerum monumenta (recte: momenta) vertuntur*, egy szempillantásban nagy dolgok megváltoztatnak. Látjuk is egy egész országnak hirtelen változását."

Ebben a részletben mi Livius XLV. könyvének (8,6) aligha közvetlen, feltehetőleg a Melanchthon-tanítvány Joh. Manlius közhelygyűjteményéből merített ismeretét látjuk, de ugyanakkor az idézgető Bornemisza kapkodására is okkal következtetünk. Az *exemplum*-okat gyűjtögető prédikátor a mitológiai Perseus pajzsával kap-

[10] Vö. *Kerényi Károly:* Görög mitológia. Bp. 1977, 40: a hőst Athéné „oktatta ki" arra, hogy a Gorgóhoz közeledve ne nézzen az arcába, csupán a (rémalak) tükörképét figyelje fényes pajzsán.

csolatban figyelhetett fel az azonos nevű makedón királyra és *változó* szerencséjének Liviusnál, valamint Plutarchos Aemilius Paullus-életrajzában olvasható leírására. A felületes kijegyzés közben történhetett, hogy Livius és a római hadvezér (*Aemilius* Paullus) neve „*Livius Aemilius*"-szá kontaminálódott. (Démosthenés — Phil. I 8? — közvetlen ismerete sem valószínű.)

Szalárdi János Siralmas krónikájával (III. könyv, 7. rész) mi Kemény Zsigmond „Két boldog" c. novellájának forrásaként ismerkedtünk meg.[11] Ennek a valóban *siralmas* krónikának VI. könyvében (7. rész) olvashatjuk II. Rákóczi Györgynek Barcsay Ákos elleni „vádoló írását, amannak feleletivel". Rákóczi (a 20. pontban) Barcsaynak „török közibe való küldetését a maga előmenetelére való vágyakodásnak" állítja, míg feleletében Barcsay „Africai *Scipio* vitézre" hivatkozik, aki „jobb karját, országa láttára ... elégette; még porrá nem égett, meg nem vonította" és ezzel méltán szerzett magának halhatatlan nevet.

Minket most nem a főemberek civakodása (*quidquid delirant reges*...), nem is az Erdély népét ezután sújtó csapások sorozata érint, csupán Barcsay (íródeákjának?) lapsusa: az „africai *Scipio* vitéz", vagyis Scipio Africanus (Hannibal legyőzője) és az iskolai Livius-olvasmányokból (II 12 sk.) ismert Mucius *Scaevola* összetévesztése. Ennek a bántó tévedésnek okát adhatjuk: a felelet fogalmazója, aki a maga Curtius Rufusát minden bizonnyal forgatta (hiszen a 11. pontban *értette* Nabarzanes szerepét Darius elárulásában: Curt. Ruf. V 9,2), Liviusban már nem volt annyira járatos, és valamelyik közkeletű *exemplum*-gyűjteményben (Valerius Maximus?) Scaevoláról az ABC-sorban következő Scipióra tévedt a szeme.

Quandoque bonus dormitat Homerus... Az aphorismus-író Zrínyi Miklós biztosan nem szundikált, amikor a Vitéz hadnagyban (45) egy Tacitus-helyből (Ann. III 43,1 *Augustodunum Sacrovir occupaverat, ut nobilissimam Galliarum subolem, liberalibus studiis ibi operatam, et eo pignore parentes propinquosque eorum adiungeret*) kiindulva a „gyermekek megfogását csuda találmánynak" jelentette ki, majd „eszébe jutott" Plutarchosból az épeirosi Pyrrhos szép eljárása: „Nem csalárdsággal, hanem vitézséggel, jó hírrel-névvel kévánta meggyőzni az ellenséget", tehát „a gyermekek kezébe kötözve adatta", úgy vesszőztette hazáig az áruló *oskolamestert*. A Tacitus-hely kommentálójának valóban könnyen eszébe juthatott a római *Camillus* legendás gesztusa, amint azt Livius (V 27) az utókor számára emlékezetesen megformálta (vö. Plut., Cam. 10,1). Zrínyi filológiai „botlásának" magyarázata az, hogy „Pyrrhus *doctorának* gyalázatos ígéretit" és a rómaiak „szép és becsületes vitézségét" valóban Plutarchos életrajzából (Pyrrh. 21; vö. Tac., Ann. II 88,1) *is* meg lehetett ismerni, és Zrínyi — az *előbbi* történet szerzőjelzését *átugorva* — Camillus „vitézségét" is az álnok orvostól majdnem megmérgezett Pyrrhosnak tulajdonította.[12]

[11] *B. I.:* Kemény Zsigmond és Tacitus? Itk. 75 (1971) 317 skk. = Dragma I 308 skk.

[12] L. Dragma IV 403. — *Klaniczay Tibor* a Zrínyi-monográfia átdolgozott kiadásában (Bp. 1964, 457) már ennek megfelelően módosította fejtegetéseit.

Zrínyivel nem azonos súlycsoportba sorolható, névtelen szerzővel zárjuk *quasi*-szövegkritikai tallózásunkat. A „Hasznos mulatságok" 1832. évfolyamában (II 43 sk.) bukkantunk egy „Hanno" című apró közleményre. (Pontoskodó alcíme: „Just. XXI. Arist. Polit. V.") Valóban az egész nem egyéb, mint innen-onnan kimásolt kuriózum „az ifjabb Dioníz idejében élt Hanno nevezetű szicíliai hadvezérről." A felületes kivonatoló (vagy már forrása) a jelzett Iustinus-fejezet kezdőmondatát (XXI 4,1: *Dum haec in Sicilia geruntur...*) félreértve, illetőleg az előző fejezet mondanivalójáról az afrikai eseményekre történt átmenetet nem észlelve minősítette a kalandos sorsú *karthagói* politikust *szicíliainak*.

Fatális história, fatális név. Irodalmi életünk egyik jelességének is egy karthagói Hannóval gyűlt meg ifjúkorában a baja, amikor az „Eppur si muove..." új kiadásának névmutatójában a Jókai regényében említett Hanno kivoltát a következőképpen magyarázta: „A karthagói konzervatív párt feje; Hamilcar, majd Hannibal ellenlábasa" — eltévedvén a lexikonok Hannói között. A nagy mesemondó a Kőrösi Csoma Sándor vonásait tükröző Barkó Pált, ezt a „merész, vasakaratú ifjú férfit — ki egyedül, segélytelenül, utasítatlanul indult neki a kietlen világnak, hogy nemzete hátrahagyott nyomait kövesse" — természetesen *nem* a karthagói konzervatívok fejével rokonította, hanem az argonautákkal, Columbusszal, Hannóval, az Afrika nyugati partja mentén Sierra Leonéig hajózó,[13] „tűzlelkű" felfedezővel.[14]

SUMMARY

I regarded the word *librarioli,* derived either from *librarium* 'bookcase' or from *librarius* 'book-copier', in the diminutive form as suitable to appear in the title of an occasional collection, gathered together from mistakes (misunder-standings, slips) observable in the practice of copiers (note- and abstract-makers, commentators) at any time. Such a thing occurs not only in copying classical texts, in troubling and smile-provoking instances of the "Scholiastenweisheit", in the mechanically borrowed and inattentively shortened interpretations of dictionaries in common use, in the superficialities of chronicle-breviators etc. Thus can be disfigured *Scipio,* "the African warrior" to *Scaevola,* burning his arm, thus can become one of the Carthaginian Hannos to a "Sicilian commander" on the one hand and the other one (the reckless discoverer) "to the head of the Carthaginian conservative party" on the other hand, etc. etc.

[13] L. *H. Daebritz:* RE „Hanno" 2360 skk.
[14] Vö. Irodalomtört. 1955, 66.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 199–213

RIMÓCZI-HAMAR MÁRTA

„... MÁR NÉHA NEM IS FÁJ, — UNDORODOM CSAK."*

VERGILIUS ÉS RADNÓTI MIKLÓS „ECLOGAI" VILÁGÁRÓL[1]

RADNÓTI MIKLÓSNÉNAK
TISZTELET- ÉS SZERETETTELJES KÖSZÖNTÉSSEL
SZÜLETÉSE NAPJA ALKALMÁBÓL
„merengj el hát egy percre e gazdag életen;"

A cím idézet Radnóti Miklós I. eclogájából, és híven fejezi ki e tanulmány mondanivalójának lényegét. Radnóti 1938-ban, a II. világháború küszöbén *fájdalom*mal nézi a közelmúltat és a jelent, *undor*ral gondol a jövőre. Nem ítélkezik, csak undorodik attól az embertelen világtól, amely őt magát is áldozatul követeli fiatalon, 35 éves korában. Vergilius 2000 évvel korábbi látszatidilljeiben megérzi ugyanazt a borzalmat, amelyet *vates*-elődje, Vergilius is megélt. Radnóti eclogái életművének legmegrendítőbb, prófétai versei, melyekkel költészete és élete is lezárul. Vergilius eclogáival kezdi életművét. A kezdet és a vég összekapcsolja a két költőt. Radnóti biblikus hangvételével idézi meg Vergiliusnak azokat a szavait, melyeket a halál küszöbén a tisztánlátás csalhatatlanságával érzett meg és lényegített költészetté. Vergilius IX. eclogájának fordítása szinte saját eclogái közé sorolható tartalmi hűségével és Menalcas/Vergiliusszal való azonosulásával.

1944. április 30. *Sem emlék, sem varázslat* című versével búcsúzik Radnóti Miklós mindentől, mindenkitől. Látomásos képekben tűnik föl előtte a nagyon közeli, biztosan megérzett végzet, a vég, nem pedig a „messzefénylő szabad jövő", mint e versében írja.

„magamban élem át már mindazt, mi hátravan,
nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem
sem emlék, sem varázslat"

Teljes tisztánlátással jósol a költő. Szűk három hét múlva, 1944. május 18-án megkapott behívóval indul el a sokszor megénekelt „utak", „meredek utak" utolsóján ...

* Folyóiratunk szerkesztősége e tanulmánnyal köszönti Radnóti Miklósnét születésnapja alkalmából, hálásan gondolva Radnóti Miklós eklogaköltészetének jelentőségére klasszikus műveltségünk szempontjából is.

[1] A köszöntő-írás az ELTE Latin Tanszékén azonos címmel tartott speciális kollégiumon elemzett versekről való gondolatok összegzése. A szeminárium hallgatói: Hegedűs Anita, Kálmán Cintia, Husanyica Tünde, Gyimesi Katalin, Szabó Emese, Kovács Csaba, Horvát Katalin, Török Emese, Szombath Katalin, Vincze Katalin, Embey-Isztin Márta, Bauer-Benke József, Váncza Csilla, Velkei Csilla, Bertalan Patrícia, Galambos András, Hadfi Örs, Friedrich Eszter, Szabó Andrea, Ligeti Emese, Pallos Zsuzsanna, Rác András, Bagaméri Anita, Máté Katalin, Tombor Katalin, Kiss Réka, Kovács Ferenc, Veress Ferenc, Gerse Anna, Jánovszky Tamás, Pércsy András, Bernvalner Anita, Bíró Zsófia, Farkas Gabriella, Kiszebeni Krisztina, Novák Judit.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

„— baljós a menny felettem;
ha megpillantsz, barátom, fordulj el és legyints.
Hol azelőtt az angyal állt a karddal,
talán most senki sincs."

Kevés szavú alázattal, gyűlölet nélkül megy el újra és utoljára. A barátoktól sem nem kér, sem nem vár — úgy tűnik — semmit. Soha nem feladni, előttünk az út. Alig félév múltán is az emlékezés képei még bíztatják.

„és Fanni várna szőkén a rőt sövény előtt,
s árnyékot írna lassan a lassu délelőtt, —
de hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek!
Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!

(*Erőltetett menet*, Bor, 1944. szeptember 15.)

A biblikus hangvétel a festőien láttató erejű sorok, az érzések áradása, utolérhetetlen szépségűvé varázsolják a búcsúverset. Feltűnik a *barát* képe, hallatszódik a hangja, a kiáltása: „Surge et ambula!" „Kelj föl és járj." És újra és utoljára leírva: „*talán*".

Számomra, számunkra Radnóti Miklós a nagy életigenlő, *vates-költő*. Ebből az alaptételből kiindulva kezdtük vizsgálni Radnóti eclogáit önmagukban, valamint Vergilius eclogáihoz való kapcsolatukban is.

Radnóti tudós barátai, életművének ismerői, feldolgozói abban mind egyetértenek, hogy a két költő között az eclogák műfaja révén szoros kapcsolat figyelhető meg (Trencsényi-Waldapfel Imre, a klasszikus filológus kortárs barát, Tolnay Gábor irodalmár, Ortutay Gyula néprajztudós, Pomogáts Béla irodalmár, Bori Imre irodalmár). Írásunk célja: Vergilius és Radnóti soraiból megérteni a közös gondolatokat, összevetni életrajzi azonosságaikat, eltéréseiket. Terjedelmi okokból csak néhány versből, valamint az eclogákból elemzünk olyan helyeket, melyek kétségtelenné teszik a két költő lélek- és sorsrokonságát.

Radnóti Miklóst, a XX. század magyar irodalmának nagy látnok-költőjét halála még följebb emelte, fel a költészet égmagasába. Tragikus a magánélete születése pillanatától, tragikus a kor, melyben született, és amely életét követelte a második világháború iszonyatában. Nem vigyázott magára, nem vigyáztak rá...? A halál, a Pallida Mors, társául szegődött, pedig látnoki tehetsége az életre szólította.

„Vigyázz magadra — *hallom*,
hogy mindent megtorolj!"

(*Péntek*, 1941. május 18.)

Pontosan három évvel az utolsó „behívás" (1944. május 18.) előtt kiáltja világgá e megrázó erejű sorokat. Megtorolni? Radnóti erre a kegyetlen tettre — a megtorlásra

— soha nem lett volna képes, pedig megtorolni való háborúban és békében, ha békésnek nevezhető bármely háborúmentes kor, egyaránt bőségesen akad. A kegyetlenkedések, az önkéntes, *„kéjjel"* öldöklések, az *érdemként* méltányolt *„besúgás"*, az árulás „a hős" jelzőt bitorolják. Ezzel szemben: „Ki szót emelt, az bújhatott." Az 1944. május 19-én írott *Töredék*ében a felfordult világ rémsége borzongat bennünket. Vergilius azon *Georgica*-sorait is ide rejtette Radnóti Miklós, melyeket már korábban (1938) mottóul tűzött eclogái elé.

„Quippe ubi fas versum atque nefas: tot bella
per orbem, tam multae scelerum facies;..."
(*Georgica* I. 505—506)

A tilos szabad, a szabad tilossá válik. Vergilius bibliaismerete és a bibliai helyek műveibe való beleszövése bizonyítható. Ugyanez vonatkozik Radnótira is. Biblia- és Vergilius-ismerete szinte egész életművében — nem csak az eclogákban — nyomon követhető.

„Oly korban éltem én e földön,
mikor a költő is csak hallgatott,
és várta, hogy talán megszólal újra —
mert méltó átkot itt úgysem mondhatna más, —
a rettentő szavak tudósa, Ésaiás.
...
[(1944. május 19.) *Töredék*]

A *Töredék* befejező szakasza, a pontozás jelzi, hogy most itt nem képes többet írni. Ekkor készül végső útjára. Ésaiás alakjának megidézése ellentétes a vergiliusi *IV. ecloga* ésaiási jövendölésével. Ott: egy gyermek születik (nékünk), itt: Radnótinál, a fájdalmas körülmények között született gyermek — fiatal költőként — (35 éves! 1909—1944!) indul a biztos pusztulásba. Méltó átok kellene! Ha megtorolni képtelen is, de felidézi az átok rettenetét. A „talán" itt is igen fontos a versben. Megszólal újra a költő? „Talán!" pedig tudja, hogy a költő nem szólal meg, de a prófétai átok végigüvölt majd a megtépett világon. A megalázhatatlanul megalázott emberek lelkéből a *nagy ősátoknak* minden méltatlan élethelyzetben ki kell szakadnia, hogy az *„önként"*, *„nem csak parancsra"* öldöklők egy pillanatra megrettenjenek.

De nem rettennek meg! Akikre átkot szórhatna ma Radnóti Miklós, vagy akiket megátkozott, megátkoztatott 2000 éve Vergilius (pl. Dido megátkozta Aeneast!) csak az Alvilág, a Pokol izzásában érzékelik (és érzékeljék!) elvetemültségük örökké tartó büntetését.

Vergilius ~ Dante ~ Babits ~ Radnóti!

A világtörténelem és világirodalom prófétáló haragvó — szelid — szűzies lényei. Attól hihető szelídségük, hogy végig tudták élni — méltósággal —, száműzöt-

ten, betegen, kiszolgáltatottan haldoklásukat, halálukat. *A megtorlás nem sajátjuk!* Az átok súlyát viszont éreztetik. És ez így van rendjén! „Permitte cetera divis!" A horatiusi figyelmeztetést soha nem feledve: „a többit bízd az istenekre!"

Az *undorodás* jogát tartja fenn magának Radnóti. Az a *sajátja*. Az átok szavai a prófétáké, az undor — úgy érezzük — olykor több, személyesebb, mint a kolletív átok. Micsoda képsor melyben így utálkozik Radnóti:

3. *Megnyugtatásul*

„Csússz, mássz lábam alatt, nézd! El se taposlak, — utállak!
Féreg vagy s férget irtani undorodom."

(1942. január 25.)

Miféle békés „eclogai" világ lehet az, amelyben undorodik a költő mindentől? Ez az érzése erősebb a fájdalomnál, a szomorúságnál. Az *Első eclogá*ban a beszélgetésre kész pásztornak — aki a tavasz létét kérdőjelezvén megsejti a költő szomorú lelkiállapotát — a következőket mondja:

„Még szomorú se vagyok, megszoktam e szörnyű világot
annyira, hogy már néha nem is fáj; — undorodom csak."

(1938)

Ágyúcsövek, vérbe fagyott tetemek a vad Pireneusok ormain. Granadában megölték két éve García Lorcát. Észre se vette senki! Hová futhat a költő? Jöhet-e visszhang a költő szavára? Tények és tagadás. A halott hallgat! A költő szintén. Mégis az *Első ecloga* utolsó két sorának búcsúzása (a költő a pásztortól), a véres borzalomban hótisztán, ezüstös fényben ragyog fel. Radnóti Miklós e két sora vers-zenévé lényegült, megbékítő csoda.

„Áldjon az ég, öreg este szakad rám, míg haza érek,
alkonyi lepke lebeg már, s pergeti szárnya ezüstjét."

És Vergilius —

„Etiam summa procul villarum culmina fumant,
Maioresque cadunt altis de montibus umbrae"

(*I. ecloga*)

„A faluk is tova már füstölögnek alkonyodásra,
S a nagy bércekről, nézd, mennyire nyúlt el az árnyék"

(fordította: Fazekas Mihály)

A fentebb emlegetett bibliai kiindulás jól nyomon követhető itt is:

„Jaj nékünk, mert hanyatlik már a nap,
mert hosszabbodnak az esteli árnyékok.
(Jeremiás 6/4)

Az alkony füstjei Vergiliusnál sem a békét jelzik, a polgárháború tüzei villannak fel az estében. Épp csak az ágyúdörej nem hallatszik, mivel az ágyú modernebb korszakok „áldást hozó", „béketeremtő" kellékeinek egyike.

Ez eclogai világ csendet, békét, harmóniát, lepkelebegést kérne. És mi van helyette? Ezek ellentéte! Vergilius pásztori-idilli világa is csak felületes olvasás nyomán tűnik békésnek, csendesnek. Valójában itt is indulatok feszülnek, miközben a még zajló (vagy már lezajlott!) harcok képe sejlik fel. (Leginkább az *I., V., VI., IX.* és *X. eclogákban.*) Az egy percig sem lehet kétséges, hogy Radnóti Miklós Vergiliust megérti, csaknem azonosul vele. Mindkét költő a látszatcsendről, látszatbékés pásztori világról énekel. E látszatok mögött érzik és látják meg az elkövetkező utat. Hogyan tükröződik ez életeseményeikben?

Vergilius	Radnóti Miklós
1. Kr.e. 70—19, élt: 51 évet	1. 1909—1944, élt: 35 évet
2. Vergilius 10 eclogát hagyott ránk	2. Radnóti 8 eclogát, a *IX.* Vergilius eclogájának fordítása
3. a polgárháborúk vége felé haladván az eclogákkal kezdi jelentős életművét (kb. 42—40 táján) (háború vége felé)	3. Radnóti a II. világháború kitörése előtt egy évvel kezdi írni eclogáit: *Első ecloga* — 1938 (a háború kitörése küszöbén)
4. Vergilius és költő pásztorai már benne éltek a polgárháborúban	4. Radnóti és társai már az utolsó békeév tudatában élnek, de García Lorca is halott már
5. Valamiféle remény lehetősége a békére	5. A háborúba zuhanás biztos tudata
6. Vergilius megmenekült a rá váró haláltól (IX. ecloga)	6. Radnótinak nem volt reális menekülési lehetősége, bár menekítő szándékok voltak
7. Vergiliusnak megmaradtak a művei (eclogák is)	7. Radnóti „tört" sorokat jósol! (magának)
8. Pártfogók jelenléte	8. Pártfogók?
9. Az eclogák Vergilius nyitó, fiatalkori írásai, ezeket követik majd nagyobb művei (*Georgica, Aeneis*)	9. Az eclogák Radnóti záró művei

Jelentős egyezéseket is megfigyelhetünk ezek mellett:

1. Az életkoruk kb. azonos, mindkettő 28—30 éves, amikor írni kezdi eclogáit.
2. Békevágy — legalább a remény vágyott lehetősége.
3. Radnótinak — kétségtelenül legmegrendítőbb versei az eclogák.
4. Vergilius — csak látszatra könnyed és könnyen érthető — eclogái szintén költészete csúcsát jelentik mind tartalmi, mind művészi erő tekintetében.

Végül nem mellőzhetjük egy olyan látszólagos ellentmondásnak a feloldását, melynek alapján a két vates-költő sorsában még további azonosságokat ismerhetünk fel.

Vergilius évszám szerint többet élt, de mivel ő sem alkudott Augustus fegyvereken nyugvó politikájával, az ő halála is hasonlatossá vált Radnótiéhoz. A hatalom végül (nem látványosan, csendesen) elpusztította őt is. (Hivatalos jelentést csak Augustus adott ki a költő haláláról, tele ellentmondásokkal!) Végül nincs hivatalos adat Vergilius elhunytáról, eltűntéről.

Radnóti 35 éve alatt (több hónapon át munkaszolgálaton!) élte át, mentette át verseibe az emberi lét szépségeit. Végül az embertelen ember okozta szenvedést, halált változtatta költészetté. 1944 késő őszén nem kiálthatott rá senki, nem kelthette föl senki. Nem volt olyan, aki Jézus szavaival tudta volna mondani az elveszejtettnek: „Surge et ambula!"

Rövid 35 életéve alatt megismerte Szeged környékén még egész fiatalon a valódi pásztorvilágot (mely igazában soha nem idilli, békében sem). Ez a „pásztori világ" sötétül el élete utolsó 6 évében teljesen.

Vergilius eclogai pásztorvilágában Radnóti Miklós megérezte ugyanazt a szorongattatásos kiszolgáltatottságot, melyet 2000 évvel később maga is átélt, megszenvedett. Vergilius a legtöbb eclogájában (összesen 10) pásztorainak pásztornevet ad, pásztorjelmezbe rejti őket. Veszélyt jelentő gondolatait — rejtjelezve — velük „énekelteti" el. Csak az utolsóban, a *X.*-ben szerepel valódi nevén egy „pásztor", azaz Cornelius Gallus, Vergilius ifjúkori költő-barátja. Augustus hadvezére, míg szükség van rá, „barátja" is, akit majd rútul halálba kerget. „Vétke" pedig, hogy nem Augustus tetteit magasztalta, ahogy a mindenkori zsarnokok azt megkövetelik, hanem saját haditetteit (voltak bőven!) énekelte meg! Meg kellett halnia! Vergilius a *X.*, Gallus-eclogában úgy siratja el költőtársát, Gallust, hogy ne tűnjék gyásznak a gyász. Vele sírnak a „pásztorok" is, erdőn-mezőn-hegyen-völgyön-hóban-fagyban-forróságban. Szürrealista verssé alakul a siratóvers, csak meg kell értenünk. Radnóti az V. eclogában szintén elsiratja, de csak ő egyedül, a messzi hómezőkön elpusztult barátját, Bálint Györgyöt. Radnóti Miklós eclogáiban ugyanis a pásztorok eltűnnek. Vergiliusnál egészen soha (kivétel a híres *IV.* ecloga!), név szerint jelen vannak. Ez viszont nem jelent ellentétet Radnóti eclogáihoz képest sem, hisz Vergilius „pásztorai" is hús-vér emberek. Költők, közéleti szereplők. Álnéven, álarcban. Háborúban, majd békét remélve, de soha nem érezve teljes biztonságot.

Jól bizonyítható, hogy Vergilius is, Radnóti is azonos érzülettel ítéli el a mindenkori hatalmat. Az utolsó békeévben, 1938-ban jelent meg a *Pásztori Magyar Vergilius* című kétnyelvű eclogakötet,[2] melyben a híres *IX. eclogát* Radnóti Miklós fordításában olvashatjuk. Ebben az évben, tehát 1938-ban írta saját eclogáinak első darabját is. Ez utal arra, hogy mennyire foglalkoztatta 2000 év távlatából — a háborút hozzá hasonló csöndes szenvedéllyel elítélő — Vergilius és eclogáinak témája, hangvétele. Trencsényi-Waldapfel Imre[3] és Pomogáts Béla[4] is felhívja a figyelmet az első ecloga előtti latin mottóra, amely, igaz, a *Georgica*-ból való, de Vergilius jelenlétét megerősíti. Fentebb már e mottót idéztük a *Töredék* című vers kapcsán. Ahhoz, hogy Radnóti a *IX.* eclogát fordíthassa, bele kellett magát élnie a vergiliusi georgicai-eclogai világba. Az ő költői lelkülete nélkül csak lefordított szöveggé vált volna a vergiliusi — többszörösen rejtjelezett — nagy vers, így viszont a két vates versbeni találkozása létrehozta szinte a térbeli találkozást is. Mintha Vergilius a XX. században, Radnóti Miklós pedig 2000 évvel ezelőtt élte volna meg azokat a kegyetlenségeket, melyeket mindketten megénekeltek. E híres *IX. ecloga* elemzéséhez nehéz előtanulmányok után mertünk nyúlni. Műhelymunka keretében szerettünk volna a két költővel találkozni „közös" eclogájuk, a *IX.* kapcsán. Ehhez viszont a *IX.* eclogát kellett Vergilius művében elhelyezni, sőt Horatius híres *XVI. epodus*-ával is összehasonlítani, hisz rendkívül szoros kapcsolat fűzi össze a verseket mind érzelmileg — borzadás a polgárháborúk rémségeitől — mind szókészleti egyezéseik tekintetében. E két mű összehasonlító elemzése révén vált világossá, hogy a híres *IV. ecloga* csakis a *XVI. epodus* után keletkezhetett. Itt ugyanis már valami békeremény villan fel, már a csodás gyermek születését várja a költő, akit már csend és béke illet meg.[5] Mielőtt a *IX. eclogát* vizsgálnánk, fontosnak véljük, hogy utaljunk a két költő híres *IV. eclogá*jának különbözőségére. Vergilius várja egy csodás gyermek születését, Radnóti Miklós pedig fájó szemrehányással kéri számon, miért is kellett ennek a fiúnak megszületnie. A Költő és a Hang dialógusa a *Negyedik ecloga*.

„Kérdeztél volna csak magzat koromban...
Ó, tudtam, tudtam én!
Üvöltöttem, nem kell a világ! goromba!
tompán csap rám a sötét és vág engem a fény!
És megmaradtam..."

majd folytatja:

[2] Pásztori Magyar Vergilius. P. Vergilius Maro Eclogáinak teljes szövege. Összeállította és a kísérőtanulmányt írta *Trencsényi-Waldapfel Imre:* Officina, Bp., 1938.

[3] *Trencsényi-Waldapfel Imre:* Humanizmus és nemzeti irodalom. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966, 309.

[4] *Pomogáts Béla:* Radnóti Miklós. Gondolat, Bp., 1977, 201.

[5] *Rimóczi-Hamar Márta:* Arva beata vagy gens aurea? Ant. Tan., Bp., 1999, 155—161.

„Születtem. Tiltakoztam. S mégis itt vagyok.
Felnőttem. S kérdezed: miért? hát nem tudom.
Szabad szerettem volna lenni mindig
s őrök kísértek végig az uton."

Majd kér:

„Segíts szabadság,
Ó hadd leljem meg végre honnomat!"

Aztán ismét előtűnik az *Első ecloga* utolsó sora, ahol a lepkelebegésű költő eljövendő sorsát látnoki erővel jósolja. Az „alkonyi"

„lepkét könnyű szél sodorja, száll.
A fák között már fuvall a halál."
(*Negyedik ecloga*, 1943. március)

„És már tudom, halálra érek én is."
(*uo.*)

Így fonódnak össze az eclogák. Az első a negyedikkel, az első a vergiliusi kilencedikkel, a negyedik a vergiliusi első szabadságvágyó soraival. Lezárhatatlan a sor! A harmadik vergiliusi *IV.* és *V. eclogá*val!

Vergilius eclogáit idillinek vélni, csakis békét, csendet hallani belőlük teljesen tarthatatlan elépzelés. Más a nyugalmas béke és más a békevágy csendje. Itt ragadható meg mindkettejük eclogai világa. Ellenvilág az, ahová az embertelenségből elmenekülhetünk.[6] A szenvedő Itália és Radnóti szenvedő hona. Az embertelen világból igazi menekülés kifelé soha nincs, csakis befelé, benső világunkba. Radnóti Miklós e befelé vonulással tudta végigélni mások és saját halálát... Ő megértette Vergilius eclogáinak békevágyó, de nem békés világát. Ezért választotta e költemények „mintául". Radnóti Miklós a *IX. ecloga* fordításakor úgy tudott azonosulni Vergiliusszal, hogy a saját költői önmagát is megőrizte Vergilius gondolatainak megértése és tolmácsolása közben. Ő az „újmódi pásztor". Az 1931-ben megjelent *Újmódi pásztorok éneke* című kötetében emlékeiből még felsejlik a valódi pásztorvilág. Itt még akkora spirituális erővel ragadja meg a pásztorlét materiális realitását, hogy szinte varázsol, gyógyítani akarván gyapjúval, kövirózsával, tejjel, fákkal, füvekkel. Ez a materiális szféra. (Vergilius növényvilágának jelesei is gyógyerejűek, a carduus és a viscum album ma is nélkülözhetetlen gyógyszer-alapanyagok!) Majd imával, simogatással, nevetéssel teszi ugyanezt. Innen már felfelé, más dimenziókba vezet az út. Ő épp úgy tudja ezt, mint a másik, 2000 év előtti vates-költő elődje, Horatius, aki

[6] *Borzsák István* utószavából: Vergilius összes művei. Fordította *Lakatos István*. Helikon, Bp., 1967, 372.

kéri vissza a nevetés szépségét. (*Epist. I.* 7. 28. „reddes ridere decorum" írja Maecenashoz). Nevetés nélkül élő-halott az ember. Úgy fordul Radnóti Miklós is halott apjához segítségért, mint „újmódi pásztor", tehát költőként:

„imádkozz érte, mert elfajzottam
tőled én újmódi pásztorok közé, akik
nem szoktak imákat énekelni."

(*Beteg a kedves*, 1930. szept. 7.

1938-ra, 8 év alatt, 29 éves korára már valódi újmódi pásztorrá vált Radnóti, miként Vergilius is az eclogái írásakor (30. éve körül), ő is pásztormaszkot véve elrejtőzik költőtársaival együtt, elmenekül az „idilli világba", hogy ezáltal legalább bensőjükben legyen valamiféle halk csend, amely védelmet nyújt nekik a polgárháborúk borzalmas zajában.

Amikor e megrendítő összehasonlítást elkezdtem, teljesen világossá vált, hogy a XX. század magyar irodalma is éppúgy (vagy még inkább) megmagyarázhatatlan Horatius és Vergilius, valamint a latin nyelv ismerete nélkül, akár az előző századoké. Mi, a XX. század szülöttei másfél évvel ezelőtt még a XX. században éltünk, tehát Radnóti Miklós századában. Most pedig a XXI. század első éveiben szembesülnünk kell azzal, hogy Radnóti Miklós számunkra már nemcsak múlt századi költő, hanem az elmúlt évezred utolsó százada első harmadának, első felének költő-szemtanúja, majd áldozata.

Lassan indul a *Meredek út*on (1938). A „régi út" helyén „vad út" (*Ez volna hát* című versből, 1937) kanyarog, amely átvezet majd e mély koron, hogy mindent látóvá váljék verseinek hangja. Ezt tükrözi bori noteszének autográfiája is. Az írás mindig őszinte! Az ember hazudhat, az írás nem, bármilyen úton járjon is. Két évvel a *IX. ecloga* fordítása előtt, 1936-ban jelenik a *Járkálj csak, halálraítélt* című kötete, majd a *Meredek út* (1938). Zúg a kérdés: Milyen úton járhat egy halálraítélt, ha nem „vad", „meredek" úton? És itt válik a *IX. ecloga* első sora azonnal Radnótivá, természetesen úgy, hogy Vergilius is kínálja az utat, hisz az ő sorsa is hasonló a polgárháborús években: menekül a ráirányuló gyilok elől, majd útra kel Augustushoz „szabadságért", „földbirtokát" visszakérni (*IX. ecloga*). Augustus nagylelkű volt! „Cserébe" mindössze tetteit kellett megénekelnie Vergiliusnak, eposzban! Ez a pont, ahol ismét összetalálkozik a nagy úton a két költő. Radnótinak nem kellett senki dicsőségét zengenie köszönetként... Vergilius — igaz — életben maradt, mégsem zengette a nem „zenghető" dicsőséget.[7] Egyenes út vezetett a véghez. Vergilius is mert erre az útra lépni!

A *IX. ecloga* kezdősorait idézzük:

[7] *Rimóczi-Hamar Márta:* Horatius, Vergilius, Maecenas. Hűség és barátság Augustus Rómájában. Akadémiai Kiadó, Bp., 2000.

Lycidas: „Quo te, Moeri, pedes? an, quo via ducit, in urbem?"

Lycidas: „Hát te hová mégy, Moeris? A városi útra igyekszel?"

(Radnóti Miklós)

Szembetűnik rögtön, hogy a „megy" ige nincs a vergiliusi szövegben, ige nélküli tömörség ez, melyet nem lehet másként lefordítani. (kb. hová (tudniillik visznek) téged, Moeris, a lábaid?) Vergilius tovább kérdez:

hová vezet az út, a városba?
quo ducit via in urbem?

Értelmileg hibátlan a fordítás, hisz a „mégy" állítmány nem maradhat ki a mondatból, de Radnótiévá lesz a vergiliusi sor. Részben többet, részben kevesebbet mondva. Radnóti rögtön válaszol is a kérdésre, igaz, újabb kérdéssel, de mégis válaszol: „a városi útra igyekszel?" A latin szöveg ezt mondja: „hová visz az út?" (Esetleg) „a városba"? Vergilius különválasztja az „utat" a „várostól". Az „út" mindig visz valahová, de hogy hová, az induláskor biztosan soha nem tudható. Radnóti is érzékelte, hogy a kezdő sor csak látszólag könnyen érthető, valójában nem az! A „via", az út mibenléte élete folyamán erőteljesen foglalkoztatta. A fentebb említett versek, idézetek, kötetcímek ezt erősítik. Minél meredekebbé válik Radnóti előtt az út, úgy súlyosbul a hangja is, mint akit fáraszt már a régi út.

Jó tudja ő ekkor, 1938-ban, a vers fordításakor, hogy az „újmódi pásztorok" útja akár 2000 éve, akár az ő korában nem föltétlen a „városi útra" tart, hanem egészen másfelé...

Saját lelkiállapota rezdül a fordítandó sorokban. Radnóti-sorokká válnak a vergiliusi sorok. A teljes hontalanság, otthontalanság képét láthatjuk az eredeti versben is, a fordításban is. Mindenki „úton" van. Lycidas, a pásztor (Horatius valószínű) látogatóba megy Moerishez, aki szintén úton van (ez a vers végén kiderül), az emlegetett Menalcas (Vergilius) szintén nincs otthon, őt várja Moeris, majd vele együtt Lycidas is.

Nincs nyugvópont. Vándorlás van! Az első vergiliusi sor tökéletesen illik Radnóti *Meredek út* című versgyűjteményéhez (1938!).

Radnóti kiszolgáltatottabban indul az „útra". Vergilius ősi ösztönnel mentette életét épp eclogái írása idején. Vergilius 15—16 évvel tovább élt, mint Radnóti Miklós. Sok idő! Vergilius ennek ellenére legalább annyira vesztesnek tetszik az életben, amennyire Radnóti Miklós mégis győztes lehetett a halálban. Nehéz ezt kimondani. A halál lezárás. Vergilius élt azért, hogy a haragja „az égig szállván" emlékezzen elveszejtett barátaira.

Tolnay Gábor két évtizede[8] felvetette (az Ókortudományi Társaság Vergilius

[8] *Tolnay Gábor:* Radnóti Miklós eclogái. Ant. Tan. 28 (1981) 182.

emlék-konferenciáján), hogy: „Érdekes lenne elemeire bontani a *IX. ecloga* (Radnóti-féle) fordítását, miként épülnek bele, illetőleg hogyan találkoznak Radnóti verselemei, mondandói a Vergiliuséival?" Csaknem 20 év elteltével kíséreltük meg a versek összehasonlító elemzését tanóra (speciális kollégium) keretében. Ekkor bizonyosodtunk meg arról, hogy a köztudottan bonyodalmas felépítésű (közbeiktatott verstöredékek) Vergilius-ecloga megközelítően megnyugtató értelmezése meg kell, hogy előzze az eredeti Vergilius-szöveg és Radnóti fordításának minél mélyebb összevetését. A lényegét tekintve teljesen azonosul Vergiliusszal Radnóti. [Esetleg valamit — szándékkal? — nem fordít, mást — szándékkal — beilleszt. Ezek megrázó élményt nyújtottak.] A saját földjükről elűzött „újmódi pásztorok": Vergilius—Menalcas[—Radnóti] nincsenek „otthon", úton vannak, a pásztortársak hiányolják őt, illetve őket, fájlalják távollétüket. Lycidas (Horatius) és Moeris (?) elképzelhetetlennek tartották, hogy Vergilius—Menalcas(—Radnóti) pásztortársuk meghalhatott volna, hisz:

„...a versek
oly tehetetlenek ott, hol a Mars dárdái ropognak"

(*IX. ecloga*, Radnóti fordítása, 11—12. sor)

A költők életét versek nem mentik meg harcok, háborúk közepette.

Ez az a pont, ahol Radnóti Miklós fordításában is megérzi, megjósolja saját sorsát. Igen fontos az egykori jóbarátnak — Radnótit a *IX. ecloga* fordítására buzdító — Trencsényi-Waldapfel Imrének a szavait (1960-as évek), leírt mondatait visszaidéznünk: „Vergilius IX. eclogá-jának szinte valamennyi lényeges sorához Radnóti saját költeményeiből nagy számban lehetne meglepő párhuzamokat idézni, mindenekelőtt — és ez a legnevezetesebb — olyan versekből, amelyek Vergiliusszal való foglalkozásánál korábbi években, de olyanokból is, amelyek később vagy éppen vele egy időben keletkeztek."[9]

Úgy gondolom, szép példa erre az 1937-ben írt egyik versének néhány sora, melyben felfedezhető a *IX. ecloga*-beli, előbb említett párhuzam, mely Radnóti életének tragédiáját a bizonyosság szintjén mutatja:

„Mit ér a szó két háború között,
s mit érek én, a ritka és nehéz
szavak tudósa, hogyha ostobán
bombát szorongat minden kerge kéz!"

(*Őrizz és védj*, 1937)

Az egyik párhuzamot idézzük mi is az *Első eclogá*ból melyet — természetesen — mindenki észlelt és észleli, aki Vergilius *IX. eclogá*ját ismeri. Szépséges, beletörődő csendje miatt olvassuk újra!

[9] L. 3. j. 304—305.

García Lorca biztos halála jelzi, őt sem mentette meg költészete a háború öldöklésében.

Pásztor
„Azt hiszem, ismerted Federicót, elmenekült, mondd?"

Költő
„Nem menekült. Két éve megölték már Granadában."

Pásztor
„Nem menekült. Meghalt. Igaz is, hova futhat a költő?
Nem menekült el a drága Attila sem, csak *nemet* intett
folyton e rendre, de mondd, ki siratja, hogy így belepusztult?
Hát te hogy élsz? visszhang jöhet-é szavaidra e korban?"

(*Első ecloga*)

Az idill, a látszatbéke és a tragikum karöltve járnak már a világháború kitörése előtti békeverseiben is. 1936-ban jelenik meg a *Járkálj csak, halálraítélt* című kötete, ahol már ott az „út", mely a halálba visz.

„Esti béke, téged köszöntelek,
az úton nehéz napom pora száll;
lassú szívemben ilyenkor lágyan
szenderg a folyton készülő halál."

(*Alkonyi elégia*)

Emeljünk ki néhány sort *A „Meredek út" egyik példányára* című versből itt is. Nyilvánvaló a vergiliusi *IX. ecloga* költősorsának hatása Radnóti prófétáló költeményére.

„Költő vagyok és senkinek se kellek,
akkor se, hogyha szótlan dünnyögök:
U—U—U—U sebaj, hisz énekelnek
helyettem kandi ördögök."

„költő vagyok, ki csak máglyára jó,
mert az igazra tanú.
[...]
Olyan, kit végül is megölnek,
mert maga sosem ölt.

(1939. június 1.)

Majd a *Harmadik eclogá*ban így ír:

„Pásztori Múzsa, segíts! Úgy halnak e korban a költők...
Csak ránkomlik az ég, nem jelzi halom porainkat"

Majd a vers utolsó, befejező, kérő szavai:

„ó pásztori Múzsa segíts hát!"
(1941)

Lehetetlennek tűnik, hogy Vergilius *IV. ecloga*-beli kezdősora és a gyönyörűséges halott-sirató *V. ecloga* sorai ne lebegtek volna Radnóti lelki szemei előtt, mikor fenti sorait írta:

„Pastores...
Et tumulum facite, et tumulo addite carmen."
(*V. ecloga*)

„Pásztorok...
Sírdombot is rakjatok s hegyébe írjátok e verset"
(Révai Miklós fordítása a *Pásztori magyar Vergilius* című kötetből)

A tumulus=halom (sírdomb!) és a Pásztori Múzsa Radnóti *Harmadik eclogá*jában együtt szerepel. Megrendítő! Hisz a *Negyedik ecloga* egy csodás gyermek születéséről szól, mely így kezdődik:

„Sicelides Musae, paulo maiora canamus
(Vergilius, *IV. ecloga*)

„Pásztori Múzsák, szálljon a dal kissé magasabban"
(Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása, *IV. ecloga*)

Radnóti Miklós tehát Trencsényi-Waldapfel Imrének — tudós barátjának — fordításából veszi a többször is megszólított Pásztori Múzsához való könyörgést.

Mindezeket átérezve értjük meg Radnótit. A „Pásztori Múzsa" más sorsot teljesített be a költő életében, életművében. Az „alkonyi lepke" rövid létében a Múzsa mégis segített a végső pillanatig, ahogy azt kérte Radnóti *Harmadik eclogá*jában.

Csak találgathatjuk, tudatosan vonta-e össze Radnóti a Pásztori Múzsa segítségül hívásakor, valamint a tumulus=halom (sírdomb) emlegetésekor születés és halál nagy misztériumát?

Vergilius
Pásztori Múzsák
(*IV. ecloga*)

Vergilius
„tumulum facite"
(készítsetek sírdombot)
(*V. ecloga*)

Radnóti
„Pásztori Múzsa, segíts! [...]
nem jelzi halom porainkat"
(*Harmadik ecloga*)

Trencsényi-Waldapfel Imre mintha e fájó hiányt akarta volna pótolni, amikor így idézte meg a barátot újratemetésekor: „Egy Győr melletti tömegsírból, melyet a gyűlölet még 1944 novemberében ásott meg, napfényre kerültek földi maradványai, hogy új *hantot* hantoljanak föléje azok, akik szerették!...És most nem is szabad búcsút vennünk tőle."[10]

Élet-halál! Mindkettő az élet része, csak az nem mindegy, mikor és hogyan érkezik, illetve tűnik el az „alkonyi lepke"...

Radnóti pedig a jeltelen hant alatt is rejtette új „dalait", válaszolván az 1938-ban magának föltett kérdésére:

„de jaj, tudunk-e énekelni még?
[...] Mert egyszer béke lesz.
Ó tarts ki addig, lélek, védekezz!"
(*Himnusz a békéről*, 1938)

Vergilius is felszólít az éneklésre a *IX. eclogá*ban:

„Cantantes licet usque (minus via laedit) eamus;
Cantates ut eamus, ego hoc te fasce levabo"

„Ám menjünk, de dalolva! dalod rövidítse utunkat,
S hogy jókedvre derülj, add át, viszem én a te terhed."
(Vergilius *IX. ecloga*, Radnóti Miklós fordítása)

Radnóti hat évvel később bizonyította, tudott énekelni az utolsó pillanatig, az éneklés Istentől jövő képessége is adta neki a lelkierőt ehhez.

„Carmina tum melius, cum venerit *ipse,* canemus"

[10] L. 3. j. 394.

Radnóti Miklós fordításában a *IX. ecloga* utolsó sora névvel kiegészítve hangzik:

„Majd dalolunk akkor, ha a drága *Menalcas* is itt lesz."

Az öröklétet jósoló sorát Vergilius szó szerint kétszer írta le. Először a *V. ecloga* rejtélyes Daphnisától búcsúzván (78. sor), majd Dido örökké tartó halhatatlansága megénekléskor (*Aeneis*, 1. 609.) Idézzük fel harmadszorra is Radnóti Miklós emlékére e veretes sort:

„Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt"

„Tiszteleted, dicséreted és neved el nem enyészik."
(Lakatos István fordítása)

SUMMARY

The title represents a citation from the 1st eclogue of M. Radnóti and truly expresses the essence of this paper. In 1938, on the eve of the 2nd World War, Radnóti is grieved to behold the recent past and the present, he is disgusted to think of the future. He does not judge, he is only disgusted at the inhuman world, which he falls victim young, at the age of thirty five to. He feels the same terror in Vergilius' eclogues, written 2000 years before, which his *vates*-ancestor also experienced. The eclogues of Radnóti represent the most staggering prophetical verses of his life-work, which end both his poetry and life. Vergilius begins his life-work by the eclogues. Beginning and end join the two poets. By his biblical tone, Radnóti recalls those words of Vergilius, which he transformed into poetry by the infallibility of his clear sight on the eve of the death. By the accuracy of its contents and by identifying himself with Menalcas/Vergilius, his translation of Vergilius' 9th eclogue can almost be ranged among his own eclogues.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 215–225

BORZSÁK ISTVÁN

BERZSENYIANA

I.

A „FOHÁSZKODÁS" LATINUL

A magyar nyelv — mint *kevéssé* ismeretes, — alkalmas a klasszikus (időmértékes) verselés adekvát megszólaltatására. Berzsenyi Dániel, a „magyar Horatius" (1776—1836) egyik legszebb költeményének legújabb kori *latin* parafrázisához kapcsolódva, az illető vers antik előzményeit és egykorú „forrásait" (Schiller, Matthisson...) nyomozva újból meggyőződhettünk a pannon költő olvasottságáról és mintáinak recepciójában megmutatkozó genialitásáról. A folytatásban egy modern szerző (W. von Koppenfels) „menipposi portyázásainak" (Menippeische Streifzüge) tanulságait alkalmaztuk ugyanennek a „magyar Horatiusnak" a költészetére: az antikvitásból a Koppenfelstől idézetteknél *korábbi* szerzőktől kiindulva követtük nyomon a „felülről szemlélés" *(kataskopia)* dokumentumait az Olympos (vagy Ida) magasából „mindent látó" Zeustól a Montgolfier-fivérek léghajójáról vagy a Palmyra romjait egy szíriai dombról szemlélődők látomásaitól Berzsenyinknek Volney írásából eredeztethető költői elmélkedéseiig.

SUSPIRIUM PIUM

Inclyta quem Mens perspicere abnegat,
Deus, nec votis consequitur piis,
  Fulges immensus, Solis instar,
    Lux, oculis hominum interdicta.

Convexus aether sideribus frequens,
Errant quae circum, Sancte Pater, thronum,
  Tectique haud contra vermicelli
    Prodigiosa manum miracla.

Tu procreasti mira ope milia
Ex nilo mundi tot genera artifex,
  Struis idemque et demoliris
    Cuncta superciliorum motu.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

Te firmamenta glorificant Erum
Infima et Terrae, fulgura, ros levis,
Luctantes venti, flos venustus,
Omnia laude tua laetantur.

Prosternor coram Te, venerans Deum,
Brevi iam, fractis quando animus seris
Propinque admissus stabit ad Te,
Assequitur quod erat in votis.

Singultus cessent interea, feror,
Occulta fati solvere si queam,
Absit procul quidquid scelesti,
Monstret iter meliorum virtus.

Cedet sic horror et placido mihi
Somnus sepulchri ridet amicior,
Dispersaque ossa — stant promissa —
Pace tuis manibus tegentur.

A fent közölt *„paraphrasis"* szerzője, Borzsák József (1883—1965) Kisújszálláson volt gimnáziumi tanár, majd 1919-es — jámborul jóhiszemű — magatartása miatt (akárcsak Czebe Gyula, Révay József és Schmidt József) félreállíttatván, hosszú évtizedeken át csak szülőfalujában, az akkor gimnázium nélküli Monoron tanítgathatta a gondjaira bízottakat (e sorok íróját is) latinra, meg franciára. Egyetemi társai közül Marót Károly gyakran emlegette: 1968-ban a görög irodalom kezdeteiről írott könyvének német változatát is „Josepho Borzsák" dedikálta, fiatalabb kollégája helyett annak nagybátyjára gondolván. Jó görög tanítómon, Nyusztay Antalon kívül tőle hallottam először a századforduló körüli tudományosság nagyjairól: Ponori Thewrewk Emilről, Hegedűs Istvánról, a virtuóz latin Kassai Gusztávról. Berzsenyi-parafrázisával talán Némethy Géza példáját követte, aki egyebek közt Gyulai Pál emlékezetes Horatius-utánérzéseit öltöztette bravúros distichonokba *(Cum legerem Horatium...)*. Tudtunk „A puszta télen" latin megszólaltatásáról (a Petőfi-társaságnak küldte meg), de Thewrewkhöz készített disszertációján (Az ókori classicusok és Kazinczy, 1906) kívül a Scheiber Sándortól megjelenített falusi környezet „lelket és ideget emésztő útvesztőjében", amelyben „előbb-utóbb megbénul a tudományos hajlandóság, s porba hull a szellem szárnyalása" (Dragma III 447), bizony a napi gondokkal küzdő, állás nélküli tanár erejéből is inkább csak alkalmi versezetekre, pincei feliratokra, vagy a sűrű családi gyászjelentések érzékeny megfogalmazására futotta. (Írói vénáját nagybátyjától, a Babits Halálfiaiban megörökített szekszárdi paptól örökölhette.) Pályára állításomat sógorának, az Eötvös Collegium hajdani

legnagyobbjaival együtt nevelkedett Német Gábornak köszönhetem: Gombocz Zoltán és Szabó Miklós szemében az ő pár soros ajánlása mindennél többet nyomott a latban.

Ami most a *„Suspirium"*-ot illeti, a címadásból kiderült, hogy nagybátyám még érezte a 'fohász(kodás)' szó eredeti jelentését. Pápai Páriz Ferenc szótárában *suspirium* a. m. 'sohajtás, fohászkodás', *suspiro* a. m. 'fohászkodom, sóhajtok'. A francia *soupir* is csak másodsorban a. m. 'prière', vö. *soupirer* (des vers élégiaques); *pousser un gros soupir* ('nekifohászkodik').

Ezzel már benne is vagyunk a legismertebb, talán legszebb Berzsenyi-vershez tapadó kérdések sűrűjében:[1] „Fohászkodás" tulajdonképpen csak az utolsó három versszak címe lehetne. Martinkó András (i. m. 93) „A csermelyhez" c. versre hivatkozik, amelyben a költő „sóhajtását, epedezését" küldi egy bizonyos kisded kert felé, arra kérvén a csendesen görgedezőt, „nyögje ki egy fohászkodással" (azaz mély lélegzetet véve), hogy szíve „kinek szentelé" érzéseit.

Tanítványnak nem volna illő a Berzsenyi-vers latin átköltőjének apró metrikai stb. döccenéseit felrónia, vagy például azon fennakadnia, hogy a himnusznak induló elégia zárósorainak merész inverzióját („ott is *elszórt* csontjaimat kezeid takarják") nem kevésbé merész betoldással *(stant promissa)* — sokunkkal egyetemben — félreértette: a csontok „elszórása" a régiségben a (földbe)*vetést,* vagyis az eltemetést jelentette (Martinkó, 94).[2] Vagy: a parafrázisban elsikkadt a „nagy idők folyamit kiméri"-kapcsolat, amelyben Martinkó (uo.) „kozmikus emelkedettséget" érzett, nem is alaptalanul. Az istenség szemöldöke,[3] amely „ronthat s teremthet száz világot", persze végső soron homérosi kép (Il. I 524, ennek nyomán Hor., C. III 1,8 *cuncta supercilio moventis;* talán figyelembe vehető Matthison „Der Abend"-je is: „auf dessen *Machtwink* Welten untergehen"), de a Martinkótól hangsúlyozott koncentráció ennél többet takar: a sokfelől eredeztethető indíttatás Berzsenyi teremtő fantáziájában pattant ki, amikor „a nagy idők folyamit" (Schiller „Görögországi isteneinek" *Zeitflut*-ját) egy másik horatiusi képpel (az „atya" mindenség-*temperálásával,* azaz a *kosmos*-nak mérték szerinti elrendezésével: C. I 12,16, vö. III 4,45) érzékeltetve *mérette ki.*[4] Ugyanezt a képet találjuk a Fohászkodás értelmezéséhez nélkülözhetetlen „Tizennyolcadik században" is, amelynek záróstrófájában Berzsenyi népünk sorsát látja *biztonságban:*

> Mindenható *kar méri ki* sorsodat,
> Kar, melyen ég s föld sarkai forganak...

[1] A következőkhöz l. *Martinkó András* megvilágító tanulmányát: Berzsenyi időszerűsége egy időszerűtlen költeménye tükrében. A „Teremtő idők" c. kötetben (Bp. 1977) 55 skk.

[2] *Martinkó* (455, 92. j.) „A temetőben" példáját idézi: „a hangyabolyi mívedet, világ, mint *szórja s temeti* a nagy Örök keze."

[3] Az összövegben szemöldök helyett a bibliásabb „szózat" volt a teremtő s rontó erő: *Martinkó,* 452, 62. j.

[4] Vö. Dragma II 332 (a *temperare* etimológiájával).

A költő látja és mai olvasóival is láttatja a (kinyújtott) karral (arasszal, öllel...) mérhető idő- vagy térbeli szakaszokat (vö. né. Spanne, Strecke), mint itt a hanyatló tizennyolcadik századot.

Az ég s föld sarkainak — a pólusoknak — néven nevezését Berzsenyi Schillertől vette (a magyar fülnek rettenetes distichonból: ... es knüpft dein *Zenith und Nadir* | an den Himmel dich an, dich an die Achse der Welt), — mint annyi mást, pl. az „Amathus"-ban egymást váltó „örök romolást s teremtést", a „Kishez" írott versben „a tiburi Phoenix (Horatius) magas ömledésével" együtt említett schilleri „mélységet" (és Matthison „hímzését"), vagy a „Magyarország"-ban megszólított görög isteneket (die Götter Griechenlands). Ez az utóbbi költemény jól példázza Berzsenyi munkamódszerét: a hosszadalmas praeambulumból megtudjuk, hogy „Árpád gazdag hantjai" mi mindennel büszkélkedhetnek, mi mindenért irigyelhet bennünket Európa, míg eljutunk a végóhajhoz (mint a *Maecenas, atavis...* típusainak lezárásául: *quodsi me lyricis vatibus inseres...*):

Oh bár vajha kies gyöngykoszorúd között
Még egy illatozó rózsa fakadna ki:
Szállnának le reád *Graecia isteni,*
Kik hajdan lehozák Attika földire
A nagy mestereket s bölcs tudományokat:
Akkor *csillagokat hatna kevély fejed,*
S elbámulna reá *a zenith és nadir.*

A *hangosan* olvasó észlelheti a metrum nyilván szándékolt azonosságát: *sublimi feriam sidera vertice.*

Folytathatnók a végtelenségig, de Berzsenyi ihlető „forrásainak" esetenkénti regisztrálása eleve nem volt szándékunkban. Ritka kivétel, ha csak *egy* valakit követ: még a legfőbb mesterének elkönyvelt „Horatiushoz" c. vers befejezése is — *lucretiusi:*

Ott taníts nyúgodt megelégedéssel
A vad orkánok s habok üldözését
Nézni mosolygva —

vagyis Lucretius szárazföldi (illetőleg filozofikus) magaslatát (II *init.*) a szabinumi otthon forrása mellé transzponálja.

Így ötvözi egybe például „Egy hívtelenhez" intézett versében Horatius Chloéját, Pyrrháját és Barinéját, vagy a „Barátimhoz" merész szökellései során az édeni örömök élvezése közben hol a Léthe virányin érzi magát („mint ama boldog ligetek lakója, Már midőn a porkötelet — azaz porsátrunk kötelékeit — lerázta"), hol testi „rekeszét kitörvén... *a nap útján túl*" csapong a lelke (vö. Verg., Aen. VI 796 *extra anni solisque vias...*, — Róma mindeneken túl terjedő hatalmáról), de Horatius hattyúi szárnyalásától (C. II 20) eltérőleg „földre se néz", csak „az édes Csalatás ölében" elébetáruló „ragyogó kilátásra" gondol, mígnem — álmai tűntével —

Látja a Virtust letapodva nyögni,
Látja a Bűnnek koronás hatalmát,
Sokrates méregpoharát s Tibérnek
Trónusa mocskát —

Látja, és keblét szomorún bezárja,
S mint az őszült kor, komor és magányos
Rejteket választ, s szenelője mellett
Tépi bajúszát.

Ez az utóbbi volt felejthetetlen barátom, Julow Viktor legkedvesebb Berzsenyi-strófája. Visszatekintve így képzelem nemcsak a niklai remetét, vagy a sztregovai oroszlánbarlang „kehes tekintetését", hanem tűnődő nagybátyám alakját is, amint őszült magányosságában a magyar Horatiust *idézgeti* a feledésből. Azóta a Léthe virányain mindketten figyelő füllel *szürcsölik* (Hor., C. II 13,32 *bibunt aure*) Alkaios és Sapphó közelében minden bizonnyal Berzsenyi Dánielt és Fazekas Mihályt is.

II

Ἐξ Ἴδης καθορῶν

Az „Antike und Abendland" tavalyi évfolyamában (2001, 1 skk.) Werner von Koppenfels választékos című „menipposi portyázása" során tanulságos csokrot kötött a *felülről szemlélődés* irodalmi dokumentumaiból. Az érdekes tanulmány címét — „Κατάσκοπος oder der Blick von der Höhe. Ein menippeischer Streifzug" — azért mondhatjuk választékosnak, sőt keresettnek, mivel κατάσκοπος valóban a. m. 'felülről lenéző', de közönségesen a 'leselkedő' kémet jelenti, aki 'felülről figyel'. (A latin *insidiae,* 'les' is tulajdonképpen 'olyan hely, ahova telepedve biztonságban lehet *les*(elked)ni'). Aristophanés megszólítása: ὦ Ζεῦ, διόπτα καὶ κατόπτα πανταχῇ (Acharn. 410) pontosabban érzékeltetné Koppenfels szándékát: Zeus az Olympos magasából mindenütt mindent *lát.*

Választékos a két mottó is: ὑψηλοῦ τινος ἡμῖν δεῖ χωρίου („valami magas hely kell nekünk, hogy onnan mindent láthass" — mondja Hermés a felvilágon járatlan Charónnak: Luk., Charón 2); a másik: *iuvat ire per alta astra, iuvat... nube vehi,* amint Ovidius Metamorphosesében, Pythagoras tanításainak feltárásában (XV 147 sk.) olvassuk. Egyébként azonban viszonylag ritkán esik szó klasszikus szerzőkről: a „Menippeischer Streifzug" alcím arra utal, hogy Koppenfels az ún. menipposi szatíra *kynikus* mondanivalóját, a σπουδογέλοιον-t Lukianos dialógusaiból kiindulva, de valójában a reneszánsz és felvilágosodás korabeli „Neumenippeer"-ek ide vonható írásaiból próbálja érzékeltetni, hogy a végén még Brechtet, D. H. Lawrence-et és Wilfred Owent — mint a XX. század keserves élményeinek szószólóit — is felvonultassa.

Megszívlelendő, amit a bevezetésben (2) olvasunk: „A latin eltűnése szellemi látókörünkből olyan központi jelentőségű közvetítőket kárhoztatott árnyéklétre, mint Erasmus. Ehhez járult — a nem klasszikus hagyomány krónikus alábecsülésével — a németországi *Altphilologie;*... Lukianos elhanyagolása csak egy a frappáns példák közül... Jelenleg sem a szövegek lapályai (Niederungen) fölött lebegő általános irodalomtudománytól, sem a klasszikus gyökereitől elszakított, nemzeti irányultságú anglisztikától, romanisztikától vagy germanisztikától nem sok megértést várhatunk el a kutatásra érdemes összefüggések iránt." Talán majd a komparatisztika?

Persze nem Lukianos Ikaromenipposa az első asztronauta, aki a magasból szemléli a földünkön játszódó — zűrzavaros, hol nevetséges, hol sírnivaló, *paradox* — látványosságot (θέα). Aristophanés gondolkozdájának Sókratése „légben hajózva nézli a napot" (Neph. 225; Arany J. ford.), tanítványa viszont (a Phaidón zárómythosában, 109 B) nemcsak a hangyákhoz vagy békákhoz hasonlítható embereket láttatja a Phasistól Héraklés oszlopaiig terjedő mocsár, azaz a Földközi-tenger körül, hanem azt is, hogy ha onnan valaki madármódra felrepülhetne (πτηνὸς γενόμενος ἀνάπτοιτο), *lenézvén* szemlélhetné az *igazi* eget, az *igazi* világosságot és az *igazi* földet (109 E). Aristeas és Abaris korábbi kalandozásairól annyit sejthetünk, amennyit K. Meuli izgalmas sámánkutatásainak[5] eredményeképpen valószínűsíthetünk.

Koppenfels szerint *már* Lukianos élt a földi színtértől való „optikai távolságteremtés" (4: optische Distanz) eszközével, amely „a kynikus letekintés útján a κατάσκοπος („Späher von oben") számára lehetővé teszi a világ szemlélését" (Weltbetrachtung). Egy jegyzetben (4,6) a képzeletbeli *kataskopiát* kynikus eredetűnek minősíti; ugyanitt a „központi jelentőségű menipposi *Bildkomplex*" figyelmen kívül hagyását a műfaj vizsgálatában sajnálattal említi. Amint látni fogjuk, inkább arról lehet szó, hogy a kutatás ezt a „kép-együttest" nem *még általánosabb összefüggésben* — a görögségen *kívül* is kitapintható előzményeivel együtt, majd a makedón világhódítás hihetetlen („paradox") szenzációival gazdagodva — vizsgálta.

De a görögségen belül is szép számmal akad figyelembe veendő mozzanat. Témánk szempontjából legérdekesebb talán az a Xerxés-anekdota, amellyel historiográfiai tanulmányaink során több ízben is foglalkoztunk.[6] Hérodotos (VII 44 sk.) szerint a perzsa nagykirály még a Hellespontoson való átkelés előtt egy magaslatra épített kilátópáholyból (προεξέδρη) *letekintve* szemlélte (κατορῶν ἐθηέετο) Görögország ellen felvonult seregét: „boldognak mondotta magát, majd könnyekre fakadt, mivelhogy elfogta a szánalom, elgondolván, mily rövid ez az egész emberi élet, ha ennyi sok közül száz év múlva egy sem lesz már életben." Minket most sem az ezután következő — óvatosságra intő — hadászati okfejtés érdekel, hanem Xerxés „le-

[5] *K. Meuli:* Scythica. Hermes 70 (1935) 121 skk.; idézzük itt *Moravcsik Gyula* tanulmányát is: Abaris, Priester von Apollo. KCsA I. pótk. (1936) 104 skk.

[6] Dragma I 20 skk.

tekintésének" meglepően gazdag és változatos utóélete. Ennek újbóli kiteregetése helyett csak néhány olyan szöveghelyre utalunk, amelynek bevonása Koppenfels „kynikus" adalékainak panoptikumát még tanulságosabbá és hitelesebbé tehette volna.

Legyen az első a Lukács-evangélium kísértési jelenete (4,5): „Felvivén őt egy nagy magas hegyre, megmutatá neki e föld minden országát egy szempillantásban." (Vö. Mt. 4,8.) Ehhez W. Foerster (Theol. Wörterb. s.v. ὄρος) az apokalyptikus irodalomból számos párhuzamot sorakoztat fel; legközelebbi a szír Baruch-apokalypsis 76,3. fejezete: „So steige nun auf den Gipfel dieses Berges, und alle Länder dieser Erde sollen vor dir vorüberziehen..." Nem kevésbé tanulságos az a látomás, amelyet az egyházatya Hieronymus tár olvasói elé Heliodorus püspökhöz intézett vigasztaló levelében (PL XXII p. 589 sq.), Xerxés, a *de sublimi loco* szemlélődő *rex potentissimus* sírásához kapcsolódva: mi ne az *egy* Nepotianus elköltözését sirassuk, hanem gondoljunk egész világunk sok-sok halottjára, esendő emberi voltunkra.

Heliodorus gyászoltja 396-ban halt meg. Hieronymus vigasztaló levele a Róma bukása előtti évtizedek világvégi közhangulatát árasztja. Abban a helyzetben az egyházatya sem ajánlhatott egyebet: „Szálljunk le mintegy az égből és vegyük kissé szemügyre a magunk dolgait" *(redeamus ad nos et quasi e caelo descendentes paulisper nostra videamus),* szálljunk magunkba, úgy készüljünk a halálra. A Nepotianus-epitaphiumot beárnyékoló események közül Hieronymus a 395. évi hun betörést említi, amely Jeruzsálemet is veszélyeztette (c. 16: *ex ultimis Caucasi rupibus inmissi in nos ... Septemtrionis lupi tantas brevi provincias percucurrerunt;* a „déli" farkasok a szaracénok voltak; figyelmet érdemel a szóválasztás: *percurrere* a világhódító Nagy Sándor ἀμήχανον τάχος-át visszhangozza). Emlékeztetőül: a hadrianopolisi katasztrófa néhány évvel korábban, 378 nyarán történt. Annak idején Hieronymus felvillantott látomásának hátterét a római *imperium* fenyegető *translatio*-jában, forrásait pedig a *vízióirodalom* évszázadok óta általános topikájában: a magasból való letekintésben, „a föld és ég közébe való felszállás eksztatikus élményének a Platón előtti időkbe visszamenő hagyományában"[7] véltük felfedezni.

Ugyanebben az összefüggésben idéztük — későbbi századokból — az 1622-ben elhunyt Károlyi Zsuzsánnának (Bethlen Gábor első feleségének) temetésén elhangzott gyászbeszédeket, amelyekben név szerint is említtetik Hieronymus és Xerxés, a *potentissimus totius orbis terrarum monarcha,* aki megszámlálhatatlan seregének *de sublimi loco* szemlélése közben először minden halandónál boldogabbnak vallotta magát, majd keserves sírásra fakadt. Xerxést *ezért* mondhatjuk *sapientissimus*-nak, szavait ily nagy uralkodóhoz méltónak. Ezután pedig prédikátori bőbeszédűséggel árad a harmincéves háború szörnyűségeinek manierista tablójává terülő látomás. Koppenfels *le-* és *be*kukucskáló idézettjei közt méltó helyet foglalhatna el akár az

[7] *Kerényi K.:* EPhK 47 (1923) 33.

illető erdélyi prédikátor, akár ugyanennek a korhangulatnak megjelenítése, Andreas Hondorff *„Theatrum historicum"* c. példagyűjteményének címlapábrázolásán.[8]

Koppenfels — Varro „menipposi" szatíráinak töredékeivel kapcsolatban — említ (4,7. jegyz.) bizonyos magasleset *(specula),* ahonnan a szenvedélyek fúriáitól *(Eumenides)* korbácsolt emberiség kínoztatását lehet figyelni, de a bevezetésben sajnálatosan mellőzöttnek mondott Erasmus xerxési *specula*-ját ő is mellőzi, holott fölöttébb illenék fejtegetéseibe. A Balgaság dicséretében ugyanis sok egyéb tudós hivatkozás között Hieronymus alkalomhoz szabott szövegével is találkozunk: *Agedum, si quis velut e sublimi specula circumspiciat, ita ut Iovem poetae facere praedicant* (vö. Il. XI 337; XIII 4; Verg., Aen. I 224), *quot calamitatibus hominum vita sit obnoxia, quam misera, quam sordida..., quam laboriosa..., quot iniuriis exposita...*

De ha már az „előzmények" között szóba került a rejtélyes módon „repülő" hyperboreus Abaris is, ne feledkezzünk meg a test kötelékeitől mentesülő Horatius költői szárnyalásáról sem (C. II 20), amint a magasból szemléli (14 *visam*) a hírétől hangos oikumenét Kelettől Nyugatig: *me noscent Geloni, me discet Hiber...*

Koppenfels tanulmányában *bizonyos mértékig* indokoltnak érezzük a κυνικὸς τρόπος következetes hangsúlyozását, csak éppen — mint látni fogjuk — korántsem a kezdetektől fogva és nem minden további nélkül általánosíthatólag. Mindenesetre érdemes felfigyelnünk a menipposi σπουδογέλοιον *második* tagjának különben értelmezhetetlen megjelenésére a test börtönéből szabaduló lélek felszökkenését *(emicare, exilire, prosilire)* és a felső, tiszta regiókból történő szemlélését ábrázoló leírásokban (pl. Somn. Scip.[9] 3,8 *mihi contemplanti;* Verg., Ecl. V 56 sk.). Az ismert helyek közül különös figyelmünkre tarthat számot Pompeius halotti árnyának *(umbra)* a hamvakból való „kiugrása" (Luc., Phars. IX 3 *prosiluit busto*), „igazi fénnyel" *(lumine vero)* való feltöltekezése,[10] a lenti „éjszaka" csodálkozó szemlélése *(miratus vidit)* és az odahagyott testi lét megmosolygása *(risitque sui ludibria trunci).* Vagy idézhetjük Prudentius Agnes-passióját (Perist. XIV 91 skk.), amelyben a tántoríthatatlan szűz lelke a vértanúhalál pillanatában „kipattan" *(emicat)* a test rabságából és — immár szabadon — felülről nézi az alant sötétlő földet,

[8] [2]Frankfurt a.M. 1586; az ábrázolást l. Az antikvitás XVI. sz. képe c. könyvünk (Bp. 1960) 227. lapján.

[9] *Koppenfels* szerint a Somnium Scipionis is (5: „mit seiner Umkehr der Perspektive und Verkleinerung des Irdischen") végső soron a menipposi hagyománynak volna része. *Aligha;* gondoljunk Platón Phaidrosára (p. 247) vagy a Phaidón zárómythosára. A későbbiek (Seneca, Boethius, Dante...) is inkább Platónhoz vagy Vergiliushoz kapcsolódnak. Koppenfels egy jegyzetben (5,10) foglalkozik a Nagy Sándor-regény emlékezetes epizódjával, a telhetetlen hódító égi utazásával („Greifenfahrt") is, mint a magasból kicsiny szérűnek látszó föld „menipposi komplexusának" dokumentumával. A Nagy Sándor-hagyomány keleti összetevőinek ismerői egyéb vonatkozásokat is számon tartanak (vö. Dragma III 378 skk.), az L-változat kiadója pl. az ősi Etana-mítoszt említi kommentárjában: *H. van Thiel:* Leben und Taten Alexanders von Makedonian. Darmstadt 1974, 188; ehhez l. H. Gressmann, Altorientalische Texte zum AT. 235.

[10] Ehhez l. a *Kerényi Károly*tól regisztrált párhuzamos szövegeket: i. h.

spectat[11] *tenebras ardua subditas,*
ridetque, solis quod rota circuit…

Így most már hihetően értelmezhetjük a Koppenfels újabbkori példáiban refrénszerűen ismétlődő nevetést, mint a földi kötelékektől nem gátolt *bölcs* (koránt-sem mindenáron leleplező szándékkal kémlelő κατάσκοπος) megenyhült és mások bajait is enyhítő, tehát nagyon is emberi, nem vicsorogva csúfolkodó mosolyát: *ridendo dicere verum quid vetat?* (Hor., Sat. I 1,24.)

Az, amit Koppenfels „Satirischer Voyeurismus", majd „Höhenflüge aufklärerischer Phantasie" és „Menippeischer Höhenrausch" címen az újkori irodalomból a lukianosi „Metaphorik als Theater" dokumentumaiként felvonultat (L. V. de Guevara „Sánta ördöge", 1641; Fr. Godwin: The Man in the Moon, 1638; L.-S. Mercier: L'an 2440, 1770; R. Burton: Digression on Air, 1651; stb.), mind rendkívül érdekes és tanulságos. A 2001. szeptember 11-ét megélők kedélyét különösen közelről érinti Mercier „eutopiájának" merész látomása: Versailles festői romjai a 2440. év Párizsában. Megint csak egy jegyzetbe (11,21) eldugva olvassuk, hogy Versailles, mint rommező, „komparatista nézőpontból szemlélve" a lukianosi Charón-dialógus (c. 23) „nagy jövőre hivatott menipposi romlátomásának" változataként volna értékelendő. A „Démontage des martialischen Heldentums" c. fejezet elgondolkoztató példái közt (16) Koppenfels idézi Montaigne egyik írását (Apologie de Raimond Sébond), amelyben több — félreismerhetetlen — klasszikus reminiszcenciából a Szent Bertalan-éj Franciaországának sajátos („mockheroisch-menippeisch") tablója áll össze: mintha az *impius Aeneas* megpróbáltatásokra siető embereinek hangyanyüzsgését látnók — *it nigrum campis agmen…* (Verg., Aen. IV 404).

L.-S. Merciernek fentebb említett utópiájában (L'an 2440) — Godwin holdutazásával (The Man in the Moon) kapcsolatban — már szóba kerül a Montgolfier-testvérek léggömbje, mint a korábban csak *képzelt* emberi szárnyalás és az égi magasságokból való szemlélődés immár rendelkezésre álló eszköze. François de Volneynek nem állott rendelkezésére ez a korszakalkotó technikai vívmány, amikor közelkeleti utazásai során, az 1780-as években — egy nyári napnak alkonyulatánál (csak

[11] Máshol: *cernit, contemplatur, videt, visit* stb. Gondoljunk a hagyományos *perihégésis*ek vagy *periplus*ok állomásaira is, amelyeket az utazó egymás után láthat (vö. Od. IX 146 skk. a kyklópsok szigetének látnivalóiról), így pl. Catullus irónikus uticél-felsorolására (c. 11): *sive in extremos penetrabit Indos…, sive in Hyrcanos… seu… sive trans altas gradietur Alpes, Caesaris visens monimenta magni* (ennek horatiusi visszhangja C. III 3,54 *visere gestiens*). Így sorolja az alább idézendő *L.-S. Mercier* a pusztulásra rendelt Párizst a történelemből ismert romvárosok (Thebae, Tyrus, Persepolis, Karthago, Palmyra…) közé, és ez lehet a minta Volney „Romjai" számára (*Koppenfels:* 11,21. j.: „für Volneys im Hinblick auf das romantische Europa so folgenreiche *Ruines*"); l. alább. — Hieronymus Xerxésre hivatkozó vigasztalásának „előzménye" a cicerói levélcorpusban (Fam. IV 5,4): *Cum ab Aegina Megaram versus navigarem, coepi regiones circumcirca prospicere: post me erat Aegina, ante me Megara, dextra Piraeeus, sinistra Corinthus… oppida quodam tempore florentissima…, nunc prostrata et diruta ante oculos iacent…* Az illető baráti levél Tullia halála után (45-ben) kelt, és írója a gyászoló apát a közelmúlt országos eseményeinek súlyosságára hivatkozva próbálja vigasztalni, — akárcsak Hieronymus négyszáz év múlva.

éppen nem a kanyargós Tiszánál, hanem Szíria határvidékén) — egy dombtetőről melankolikusan szemlélte az ókori Palmyra romjait.[12] Akár függetlenül is Lukianos Charónjától (c. 23), el kellett gondolkoznia az egykor nagyhatalmú város „szánalmas csontvázának" (lugubre squelette) láttán — persze a hely, illetve a szabadság szellemének (génie de la liberté) közbejöttével, aki magával ragadja és a magasból segít neki a föld felszínén elébetáruló látvány megértésében: mindazért, amit szemlél, akár a hajdankor romlásáért, akár az épp akkor (1787-től) dúló orosz—török háború embertömegeinek pusztulásáért, az ember (artisan de sa destinée) felelős.

Így kanyarodhatunk most vissza ahhoz a magyar költőhöz, aki 1815-ben — nyilván Napoleon „tündér hatalmának" letűntével és „ragyogó dagályának" elapadtával — *„A temető"* látására tűnődik el az emberi sorsok végső kiegyenlítődésén:

Te a durva tyrann bíborit *elveted,*[13]
Mint a koldus utált élete terheit,
S a szent emberiség jussa szerint nekik
Egy rangot s nyugodalmat adsz.

Ezért ereszkedik le Berzsenyink a temető szentelt hantjain — „s álmodik", de nem folyamodik „agyvázhoz" (vagyis holmi agyrémhez) vagy „pólyadalhoz" (vagyis gyermeki altató meséhez), hiszen

Oh, ismérem ezen phantomi lét körét,
S nem szédül küszöbén fejem!...

Minden kődarabon, melyre szemem vetem,
A nagy Persepol és Palmyra képe int,
Látom Théba kevély tornyait omlani,
S a márvány Babylon falát.

Látom hangyabolyi míveidet, világ,
Mint szórja s temeti a nagy Örök keze,
Látom, hangyasereg, mint tusakodsz s tolongsz
Sírod partjain és porán...

Eszünkbe jut persze „A magyarokhoz" rezignált záró szakasza is:

[12] Mesterségünk művelőinek egyike-másika számon tartja Ed. Gibbon élményét, a ferences barátok esti zsolozsmáját az Ara Caeliben, amely a Római Birodalom hanyatlásának és bukásának megírására késztette, vagy Ferd. Gregoroviusét, a császári paloták maradványának látványát az Isola Tiberinára vezető hídról, aminek a középkori Róma történetének fogantatását köszönhetjük.

[13] Mint fentebb láttuk, nemcsak a.m. „*le*veted", hanem „sírba is temeted".

Fölforgat a nagy századok érckeze
Mindent: ledűlt már a nemes Ilion
A büszke Karthago hatalma
Roma s erős Babylon leomlott.

Most már sejtjük, hogy itt Berzsenyi nem csak a horatiusi *Delicta maiorum* (C. III 6) beletörődő kérdését (45: *Damnosa quid non inminuit dies?)* visszhangozza, hanem Volney szíriai romlátomásának hangulatát is.

A fentebb előadottak ismeretében jobban értjük a „bámulatos bajnokok és nagyok", valamint a „porba-nyögők" megszólítását: a temető látására „élni s halni tanulhatunk". Kár, hogy Martinkó András figyelmét (fentebb „megvilágítónak" jelzett tanulmányában) Berzsenyi forrásainak gondos számbavétele során elkerülte Gáldi László kitűnő Volney-dolgozata,[14] továbbá mindkettőnk (és sokunk) mesterének, Horváth Jánosnak ugyancsak a hajdani EPhK utolsó számában (1948, 31 skk.) megjelent tanulmányrészlete: a „Berzsenyi-költeménynek" a *Les ruines* olvasása közben való fogantatásáról. (38,1.) Berzsenyi ebben a *fentről* való letekintés helyett a temető szentelt hantjára ereszkedve *álmodik,* illetőleg „a phantomi lét körének" ismeretében álmodozás helyett „a bölcsnek beható szemével" nagyon is világosan *lát:* a sorkezdő *„látom"* háromszoros megismétlése (akárcsak a „Barátimhoz" intézett versében) *ezt* nyomatékosítja.

Ezek után Berzsenyi legihletettebb verseinek felülről szemlélő, *vatesi* látását mi — a nem sok jóval kezdődő XXI. század szemlélői — is hitelesebben, évezredes összefüggéseiben látjuk.

SUMMARY

It is scarcely known that Hungarian language is suitable to adequately sound classical (metrical) versification. Attaching to the modern Latin paraphrase of one of the most beautiful poems written by Dániel Berzsenyi, the "Hungarian Horatius" and searching for the antique antecendents and contemporary sources of the poem in question, we could again be convinced of his erudition and brilliancy appearing in the reception of his models. In the continuation, for the poetry of the same "Hungarian Horatius", we applied the lessons of the "Menippean incursions" (Menippische Streifzüge), written by a modern author (W. von Koppenfels). Starting from earlier authors than those quoted by Koppoenfels from the antiquity, we followed up the documents of the "view from above" *(kataskopia)* beginning with the "all-sighted" Zeus from the height of the Olympos (or the Ida) and the balloon of the Montgolfier-brothers or with the visions of the spectators beholding the ruins of Palmyra from a Syrian hill up to the poetic meditations of our Berzsenyi, traceable back to the writing of Volnay.

[14] *Gáldi L.:* Volney és Tasso hatása a román romantikára. EPhK 66 (1942) 305 skk.; vö. 308.1.: Martinovics nemzedéke nálunk is olvasta a „Les ruines"-t, persze inkább német fordításban.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 227–231

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

A FIGURAE VENERIS A GÖRÖG-RÓMAI VILÁGBAN

A szexualitás ókori története adatokban rendkívül gazdag,[1] a *figurae Veneris*-re, vagyis a szeretkezési testhelyzetekre vonatkozó anyag azonban viszonylag kevésnek mondható. A *figurae Veneris* ókori hagyományát öt forráscsoport alapján rekonstruáljuk:

1. A képzőművészeti alkotások; 2. a szókincskutatás eredményei; 3. az antik erotikus irodalom fennmaradt szövegei és emlékei; 4. az antik orvosi irodalom utalásai és 5. a keresztény antikvitás irodalma alapján. A korai középkorban az alapvető forrásokat ekkoriban a penitencális tanácsadók, jogi-teológiai munkák és az orvosi-diététikai írások szolgáltatják.[2] Az ókorban a Mediterraneum népeinek szerelmi kultúrája, az alapvető szemléletbeli azonosság ellenére, helytől, etnikumtól és kortól függően igen eltérő lehetett. Míg a nagyvárosok légköre kedvezett a szabadosságnak, az elmaradottabb vidékeken és a falvakban nyilván szigorúbb erkölcsök uralkodtak; forrásaink azonban szinte kizárólag a városi élethez, sőt inkább a felsőbb néposztályokhoz köthetők. A Rómához vagy Alexandriához képest kicsi és vidékies görög polisok férfiuralmon alapuló társadalmában a nőnek a szerelmi játékokban is alárendelt szerep juthatott: Krenkel mutatott rá arra, hogy míg Hellasban a képzőmművészeti coitus-ábrázolások túlnyomórészt inkább az ún. *a tergo* vagy *a retro* helyzetet mutatják be, a császárkori Rómában az effajta pozitúra képe — a homoszexualitás virágzása és az előnyös térkitöltő funkció ellenére — ritka. Annál gyakoribb viszont az a testhelyzet, amelynek során a hölgy kerekedik felül, s ő irányítja az aktust.[3] Mindebből Krenkel a nők római emancipálódására következtet.[4] Coitus-ábrázolások gyakran voltak láthatók vázákon,[5] lámpákon, falfestményeken,[6] sőt szarkofágokon is.

[1] *F. K. Forber:* The manual of classical erotology. Paris 1907; *Albert Moll:* Handbuch der Sexualwissenschaften. Leipzig 1912., *W. A. Krenkel* (Hrsg.): Erotica antiqua. Leipzig 1990; *G. Vorberg:* Das Geschlechtsleben im Altertum. Hanau, 1968.

[2] A kereszténységnek a szexualitással kapcsolatos, elutasító felfogására vonatkozólag l. *K. Horn:* Geschlechtsfeindlichkeit in der Gnosis. Versuch einer Zusammenfassung ihrer Motive. A Meletemata c. kötetben *J. Schumacher.* Mannheim 1967, 41 skk.

[3] *Krenkel:* i. m. 13 sk. szerint, ha egy testhelyzet az ábrázolásokon gyakorinak bizonyult, még nem volt föltétlenül a valóságban is az; népszerűségét adott esetben esztétikai okok is magyarázhatták. Az *a tergo/retro* helyzet egyébként a görögöknél 41, míg Rómában 15%-ban fordul elő, a lovaglóhelyzet viszont Hellasban 20, míg Rómában 40%-ban van jelen.

[4] Talán Pál apostol is erre utal (I Róm. 26—27): „Asszonyaik a természetes szokást természetellenessel váltották föl".

[5] SHA v. Heliog. 19, 3: „Vasa deinde centenaria argentea scalpta et nonnulla schematibus libidinosissimis inquinata." SHA Heliogabalus 19,3. L. még *H. Licht:* Sittengeschichte Griechenlands. Dresden—Zürich 1927, *passim*.

[6] Pl. Pompeiben, l. *A. Varone:* Eroticism in Pompei. Roma, 2000. Egyéb utalások erotikus képekre: Plin., Hist. Nat. 35,17; Prop. II 6,27—30; Ter., Eun. 584 skk.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

Egyes prostituáltak szobáinak falát is a különféle pozitúrákat ábrázoló képek ékítették, hogy a kliens választhasson közülük.[7]

Fontos forrása tárgyunknak a görög-latin szókincs. A görögök több, mint 70 féle kifejezést használtak a coitusra és a különféle szeretkezési manipulációkra. J. N. Adams, G. Vorberg és Pierrugues munkáinak kiegészítője és összegzője, összesen 49 latin, kifejezetten a coitusra voantkozó kifejezést és szót gyűjtött össze.[8] A szavak, kifejezések némelyike nagyjából meghatározza a testhelyzetet: pl. *futuo, pedico, irrumo, criso* stb., akadnak azonban kifejezetten a testhelyzetre utaló szavak és kifejezések, pl. *incurvo* (Mart. XI 43,5; Apul., Met. IX. 7), *sedeo* (Apul. II. 17), *inclino* (Juv. IX. 26; III. 316; Lucr. II. 243), *pronus* és *supinus* (Catull. 28,9), *pedes tollere* (Cic., Att. II 1,5) *attractis pedibus* (Catull. 15,18), *capite demisso* (Catull. 88,8), *conquinisco* ('ráhajolni', Plaut. Cist. 657) vagy *coxim* (Varro, Men. 471; Apul., Met. III. 1), de ismeretesek a különféle mozgásformákra utaló terminusok is. Adatait Adams a komédiákból, szónoki munkákból, szatírákból és epigrammákból merítette.

Az antikvitás, különösen a Kr. e. 3. és Kr. u. 4. század közti időben gazdag erotikus és pornográf irodalmat hozott létre.[9] E kétfajta irodalom határai nehezen húzhatók meg, gondoljunk akár Lukianos (*Hetairikoi dialogoi, Lukios*), Apuleius, akár Catullus vagy Martialis munkáira. Az erotikus irodalom szerzői közt a legkiválóbb írók, sőt filozófusok nevét is megtaláljuk: Kritiasét, Stratónét, Theophrastosét, Antisthenését, Kleanthését. A pornográf irodalomhoz nem csak szépirodalmi művek, hanem prostituáltaknak készült tankönyvek is sorolhatók. A Suda-lexikonban említett Pasmos vagy Paxamos *Dódekatechnon* címmel írt szeretkezési tankönyvet, amelyben a *Dódekaméchanos* melléknevű Kyréné hetérára utal. Philainis hasonló témájú könyve (*Peri poikilón schématón*), a Kr. e. 3. században születhetett, a samosi Nikó és a lesbosi Kallistraté munkái a Kr. e. 2. századra datálhatók.[10] Az ókorban közismertek voltak Elephantis hetéra könyvei. Elephantis valószínűleg fiktív név. Elephantis *Figurae Veneris* címen ismert, eredetileg görög nyelvű, de már az ókorban latinra fordított, azóta elveszett, illusztrált, verses szeretkezési tankönyvében (Priapeia 4,4; Ovid. Ars. III. 769 sk.; Suet., Tib. 43; Mart. XII. 43,4) a közösülési testhelyzeteket kimerítően tárgyalta. Verssorait Tiberius (Suetonius szerint) a hálószobája falára íratta.[11] A *figurae Veneris*-nek a Suda-lexikonban említett másik szakkönyve, egy bizonyos Astyanissa nevű szolgáló munkája, bizonyára már a késő császárkorban született. E könyvek, amelyek talán a Kamaszutrához, az Anangarangához, az Illatos Kerthez vagy éppen Aretiono „Beszélgetései"-hez lehettek hasonlatosak, sajnos egytől-egyig elvesztek — csupán a Suda-lexikon vagy egy-egy véletlen odavetett megjegyzés őrzi emléküket. Paxamos könyvének címéből azonban talán arra következtethetünk, hogy ekkoriban a szeretkezés 12 alaphelyzetét tekintették elfogadottnak.[12]

Az erotikus tankönyvek mellett mai értelemben vett pornográf irodalom is létezett. Ide sorolható Aristeidés (Kr. e. 1. sz.) igen népszerű *Milésiaka* c. borsos novellagyűjteménye, az Athénaiostól több helyütt említett hetéra-irodalom, a parembaléi Eustathios obszcén műve (*Hysminé*),[13] a *Priapeia* címen

[7] *Gesztelyi Tamás:* A gyönyörök forrása. Rubicon. 2. különszám, 12—15.

[8] *J. N. Adams:* The Latin sexual vocabulary. London 1982, 193 skk.

[9] Kiváló összefoglalás *P. Englisch:* Geschichte der erotischen Literatur Griechenlands und Roms. Anthropophyteia Jahrbuch 10 (1913) 209 skk., ill. Kl. Pauly IV 1060 skk.; *G. R. Throop:* The lives and verses of Roman erotic writers. Washington Univ. Studies 1 (1914).

[10] Bilderlexikon — Kulturgeschichte. Hrsg. *M. Hirschfeld*, Wien—Leipzig I (1928) 358 skk.

[11] A Tiberiust ért hasonló vádak alkalmasint csak afféle „toposzok" voltak, l. *W. A. Krenkel:* Sex und politische Biographie. Wiss. Zeitschrift der Univ. Rostock 29 (1980) 65—76. Elephantis és egy bizonyos Lais nevét egyébként Plinius is említi (H. N. 28.23), de ő csak annyit ír róluk, hogy abortív szerekről értekeztek.

[12] A *figurae Veneris* főbb típusairól l. *F. C. Forberg:* Antonius Panormita: Hermaphroditus, mit Apophoreta. Leipzig, 1908, 194 skk.; a mű magyarul *Csehy Zoltán* fordításában 2001-ben a szlovákiai Kalligram kiadónál is megjelent.

[13] *Englisch:* i. m. (219) szerint „das Schlechteste, was auf uns gekommen ist, und hat nur Interesse wegen der Neigung des Verfassers zur Ausmalung der obszönsten Vorgänge."

ismert, talán Kr. u. 2. századi epigrammagyűjtemény,[14] Apuleius *Aranyszamara*, az amphipolisi Philippos *Rhodiakája*, Propertius Corinna-versei, Lucilius *Fornix* c. szatírája, Ausonius *Cento Nuptialis*a stb. A fennmaradt komédiák szövege viszonylag ártatlan, de tudjuk, hogy előadásukkor a színészek leplezetlenül eljátszották az aktust (Plaut., Persa 764 sk.), sőt homoszexuális jelenetekre is sor került. (Az igazi obszcenitás színtere azonban a mimus színpada lehetett.) A pornográf irodalom elterjedtségére utal, hogy olvasását az orvosok az impotencia gyógyszereként is ajánlották (Aet. 11,35; Philostr., Epist. 17). Ma már lehetetlen eldönteni, hogy az erotikus tankönyvek mennyire vették figyelembe a nők vágyait és szempontjait; alkalmasint egyáltalán nem: az antikvitás szexuális irodalma egyértelműen férfi központúnak tartható.

Mind a pornográf-erotikus szépirodalommal, mind pedig az említett „tankönyvekkel" rokon Ovidius híres *Ars Amatoria*-ja, amelynek egyik passzusa voltaképpen az egyetlen fennmaradt technikai útmutató tárgyunkban. Itt Ovidius a szeretkezés ezer módja közül csak nyolc pozitúrát említ (III 769—794).[15]

A hagyományos testhelyzetek mellett természetesen ismertek voltak bonyolultabb formációk is. Az attikai Nikosthenés (Kr. e. 535—515 közt) vörösalakos ivóedényén például gruppenszex látható három résztvevővel. Ez a forma, talán kompozíciós okokból, kifejezetten kedvelt volt az ábrázolásokon.[16] Hasonlóra utal Livius a bacchanáliák kapcsán (39,8; 39,11 sk.; 40,19). A császárkor specialitásai voltak a kettőnél több személy részvételével folytatott aktusok, illetve a *catena* (lánc-szex). Martialis újfajta szeretkezési módon feltalálásáról is értesít, amelyet egy bizonyos Sabellus versekbe is foglalt. A *fellatio*[17] és a *cunnilinctus*[18] szintén gyakran előfordul a szövegekben és ábrázolásokon; igaz, hogy az effajta tevékenységet Rómában szégyenletesnek tekintették. Az epigrammák tanúsága szerint egyébként Rómában az orális és az anális szex általában véve is megalázónak számított! A homoszexuális aktus során alávetett helyzetben volt *pathicus*-t megvetették. A szenátoroknak beiktatásuk ellőtt esküt is kellett tenniük, hogy a pathicus szerepét sohasem játszották, noha magában a homo- vagy biszexualitásban sem a görögök, sem a rómaiak nem találtak általában kivetnivalót.

Az orvosi irodalom — legalábbis, ami fönnmaradt belőle — meglepően szemérmes, ha *figurae*-ról ir. Közvetlen javaslatra, ami az ajánlott pozitúrákat illeti, alig találtam példát. Eubios fogamzásgátlásról írott könyve, amely állítólag részletesen írt a testhelyzetekről, sajnos elveszett! (Bizonyos pozitúrákat a 19. századig fogamzásgátlás gyanánt is alkalmaztak.) Galénos azonban (Kühn VI 221; 225; V 912), mikor a szeretkezés utáni testgyakorlást ajánlja, és a mértéktelen nemi élet ártalmairól ír, illetve Celsus (de med. II 1), mikor arra hívja föl figyelmünket, hogy a *concubitus*-nak[19] nem szabad fárasztónak lennie, gyakorlatilag kipipál egy sor kimerítő pozitúrát. Lucretius — orvosi szempontból szól a kérdésről (IV 1271), amikor a hátulról való közösülést ajánlja,mert így könnyebb a fogamzás. Hippokratés szerint viszont az a legcélravezetőbb, ha a nő szeretkezéskor hanyatt fekszik és fejét hátrahajtja.[20] Galénos[21] még azt is kijelenti, hogy az embernek nem szabad pusztán a gyönyör végett közösülnie. Föltűnő, hogy a görög-római orvosi irodalom a testhelyzeteket egyáltalán nem elemzi abból a szempontból, hogy melyik során szerez-

[14] Carmina Priapea — Dichtungen und Nachdichtungen an den Gartengott. Griechisch—Lateinisch—Deutsch, von C. Fischer, Zürich—München, 1978; magyarul: Priapea. Római erotikus költemények. Ford.: Fehér Bence. Bp. 2000.

[15] A. Ramirez de Verger: *Figurae Veneris*. Az „Ovid. Werk und Wirkung" c. M. von Albrecht-emlékkönyvben, szerk. *W. Schubert* (Frankfurt am Main, 1999) 237 skk.

[16] *H.-J. Schumann:* Sexualkunde und Sexualmedizin in der klassischen Antike. München, 1975. 112 sk.

[17] *W. A. Krenkel:* Fellatio et irrumatio. Wiss. Zeitschrift der Univ. Rostock 29 (1980) 77 skk.

[18] *W. A. Krenkel:* Tonguing. Wiss. Zeitschrift der Univ. Rostock 30 (1981) 37 skk.

[19] Celsus a *coitus* mellett ezt a szót használja: maga a szó ('együttfekvés') kizár egy sor pozitúrát.

[20] II 632 sk. (ed. *Kühn*).

[21] VIII 450 sk. (ed. *Kühn*).

hető nagyobb élvezet, holott a gyönyörnövelő szerek irodalma ekkoriban igen jelentős volt.[22] Ennek a hallgatásnak nyilván az anatómiai ismeretek szűkössége is oka lehetett. (A görögök a klitorisznak az orgazmusban játszott szerepéről tudtak ugyan, de a Gräfenberg-zóna létezéséről például, szemben indiai kollégiáikkal, fogalmuk sem volt.[23]

A *figurae Veneris* szemlélete a kereszténység térhódításával alapvetően megváltozott. A kereszténység viszonyát a kérdéshez egyetlen alapelv határozta meg: e szerint mindenfajta nemi érintkezésnek a nemzést kell szolgálnia, hiszen a coitus egyébként még házasságon belül is bűnnek számít. A szeretkezés és a főként a gyönyör teologikus értelmezése már Szent Ágostonnál (*De civitate Dei* XVI 18), jóval később pedig Constantinus Africanusnál[24] és Albertus Magnusnál is megtalálható.[25] A gyönyör (latin *delectatio, voluptas, patratus*, görög *aphrodisiasmos, hédoné* vagy *epithymia*), amelyet manapság az orgazmussal, illetve az ejakulációval azonosítanak (holott korántsem azonos vele) e keresztény értelmezés szerint tehát isteni adomány, amely a nemzést, a „gyümölcsözzetek és sokasodjatok" isteni parancsának teljesítését szolgálja. Ez azért érdekes, mert egyrészt Augustinus (*De civitate Dei* XIV 21) az eredendő bűnt, a bűnbeesést éppen a gyönyörrel, az első nemi aktussal hozta összefüggésbe, másrészt pedig a keresztény teológiai irodalom hajlamos a gyönyört eleve is bűnnel terhesnek tekinteni. Hieronymus például (347—420) kiejelentette, hogy „nincs utálatosabb, mint ha úgy szeretkezel a feleségeddel, mintha a szeretőd lenne". Gratianus (12. sz.), a „kánonjog atyja", *Concordantia*-jában egyenest azt írja, hogy noha a nemzés szükséges, különleges gyönyörre (*extraordinaria voluptas*) nincs szükség, sőt a gyönyörteljes ölelés eleve bűnös, sőt természetellenes![26] Szent Ágoston szerint különben is *„omne, quod non est ex fide, peccatum est."*[27] Ráadásul egyes tekintélyek — Albertus Magnus vagy Petrus Lombardus — szerint az eredendő bűnt voltaképpen nem is maga a nemi aktus, hanem a gyönyör örökíti az utódokra.[28] Ilyen körülmények között a vallásos keresztény számára a *figurae Veneris* szakirodalmának egyetlen szempontja maradt: hogy az adott testhelyzet a nemzést, mint a nemi élet egyedüli célját, miként segíti elő. A helyzet tehát, Plutarchoshoz képest, aki azt állította, hogy a szeretkezés egyetlen célja a gyönyör, gyökeresen megváltozott.[29]

[22] *P. V. Taberner:* Aphrodisiacs. London and Sydney 1985, 31 skk. A klitorisz elnevezés egyébként (lat. *landica, nymphe, volva, ara, columella, dulcedo*, gör. *kleitoris, klétoris*) talán a *kleis* 'kulcs, kulcslyuk' szóból származik, mások szerint *L. A. Kraus:* Kritisch-etymologisches medicinisches Lexikon. Göttingen 1844, 246) a *klétór* 'tanú' szóval áll kapcsolatban — a latin 'tanú'=*testis* ('here') szó mintájára —, mivel aki tanúként esküdött, annak a heréjére kellett tennie a kezét, hogy az eskü utódait is hetedíziglen kösse. A magyar *csikló* kifejezés egyébként nyelvújítási szó, a német „Kitzler" („kitzen" 'csiklandozni') mintájára *Bugát Pál* terjesztette el.

[23] A Kelet művészetében a *Figurae Veneris* hagyománya igen gazdag: Vatsyayana magyarul is olvasható Kāmasūtra-ja (3. sz.), majd a középkori Jayadeva *Gíta Góvindája* (12. sz.), az *Anangaranga* Kalyanamallától (15. sz.) a *Kerítőnő tanítása* Damódaraguptától, a *Koka Sástra* és a többi indiai szakkönyv több mint 250 különféle szeretkezési módot ismertet különös nevek (elefánttehén, gazella, majom stb.) alatt. Indiában a képzőművészeti anyag is jelentős: Elephanta, Kadzsurához és Orissza domborművei is bővelkednek szeretkezésábrázolásokban. Hasonló, s általában az indiai szakirodalmi előzményekre támaszkodó arab szakmunkák is ismertek, igaz, csupán a 9—14. századból. Yahya al Israili, Qusta ibn Luka, at-Tusi, at-Tifasi, An-Nefsavi — utóbbi magyarul is megjelent: ford. *Kiss Imre*, Bp. 1983. Érdekes, hogy az általam hozzáférhető kínai szexirodalomban (*Tőkei F.*) nincs szó sehol kifejezetten a *figurae Veneris*-ről.

[24] Constantinus Africanus: Liber de coitu. Ed. *E. Montero Cartelle*, Santiago de Compostella 1983, 76.

[25] *Albertus Magnus:* Az állatokról. Bp. 1996, 71.

[26] *J. A. Brundage:* Let me count the ways canonists and theologians contemplate coital positions. Journal of Medieval History 10 (1984) 84.

[27] Thomae Aquinatis Opera, VII (Parisiis, 1586) 344.

[28] Lásd: *P.J. Payer:* The bridling of desire. Ideas of sex in the later Middle Ages. Toronto—Buffalo—London 1993, 53 skk.

[29] *Plutarchus:* Moralia...Graece et Latine...Guilielmo Xylandro interprete. Francofurti, L. Zetzner, 1619. 216.

A teológiai irodalmon kívül a pozitúrák kérdése a 7. századtól a penitenciális, illetve a kánonjogi irodalomban is felbukkan. Noha Damaszkuszi Szent János (675—748) még azt írta, hogy mindenki tetszése szerinti helyzetben szeretkezhet (Migne PG 96,258), liberalizmusával egyedül maradt. A korai penitenciális tanácsadók általában kétféle testhelyzetet tekintettek deviánsnak: az *a retro*-t (hátulról, vaginálisan), illetve az *a tergo*-t (a hátulról, análisan). Damiani Péter (1007—1072) a „misszionárius" helyzeten kívül minden egyéb pozitúrát természetellenesnek bélyegzett.[30] A 11. század közepétől a 13. század végéig a pozitúrák konkrét említése is kimarad a penitenciális irodalomból, ekkor azonban újra bizonyos engedményeknek lehetünk tanúi: Alexander Halensis (1183—1245) már különös esetekben, pl. kövéreknél engedélyez bizonyos, a szokásostól eltérő testhelyzeteket, s ugyanez olvasható Albertus Magnusnál és Szent Tamásnál is.[31]

A *figurae Veneris*-nek a keresztény időkben akad még egy különös forrása: a korai hitvitázó és hagiografikus irodalom. Már a legkorábbi keresztény szerzőknél felbukkan az a — sajátos módon először éppen a keresztényekkel szemben hangoztatott — vád, hogy a manicheusok, ariánusok és egyéb eretnek szekták titkos gyűlésein szexuális orgiákat rendeznek.[32] E sátántisztelettel és rituális gyermekgyilkossággal kapcsolatos orgiák érzékletes leírásakor többször szerepel negatív hangsúllyal az a testhelyzet, amelynek során a nő „meglovagolja" a férfit.[33] E vádak egyébként később a zsidókra, templomosokra, katarokra, albigensekre, adamitákra, majd a boszorkányokra „ruházódtak át".

Összesfoglalásképp: a szexuális kultúra emlékeit egyetlen kor és társadalom vizsgálatában sem nélkülözhetjük. Az élet e területére vonatkozó kutatások, inkább csak az utolsó húsz esztendőben indulhattak meg. Rengeteg hát e téren a feltáratlan adat, összefüggés. Láthattuk, hogy bár a *figurae Veneris* antik és kora-középkori hagyománya igen sokféle forrásból rekonstruálható, e források szórványos volta, töredékessége és a témára vonatkozó hosszabb szövegek szinte teljes hiánya egyértelmű következetéseket egyelőre alig tesz lehetővé. Írásunkban tehát csupán a tárgy forrásait kívántuk csoportosítani és vázlatosan bemutatni, felkeltve tán azok érdeklődését is, akik hasonló témákról — ahogy Paulus Zacchias írta a 17. században — legföljebb „mélységesen szégyenkezve szólnak".

[30] *Thomas Aquinas:* Summa Theologiae. PL.

[31] *J. A. Brundage:* i. h. 81 skk.

[32] *N. Cohn:* Európa démonai. Bp. 1994, 31. sk. Az idegenek szexuális excessusokkal való vádolása már az ókorban is szokásban volt (pl. Herodotos T 93 sk.; Plaut., Cist. 562 sk. stb.)

[33] Érdekes, hogy nem az *a retro* való közösülést bélyegezték a közép- és kora újkorban állatinak, hanem ezt a testhelyzetet. A 16. században az ekképpen szeretkező nő boszorkány-gyanúba keveredhetett.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 233–239

KUTATÁSI BESZÁMOLÓK

BOTLIK RICHÁRD

ARISTEIDÉS LYSIMACHU (ALÓPEKÉ)

„DICSÉRD NOHA PAUSANIAST, DICSÉRD NOHA XANTHIPPOST, VAGY
LEUTYCHIDAST; DE MAGAM CSUPÁN ARISTEIDÉST DICSÉREM,
ŐT AKI LEGDEREKABBKÉNT
SZENTSÉGES ATHÉNBÓL EREDT."[1]
(RHODOSI TIMOKREÓN)

Arról, hogy ki volt a valós életében az a férfi, akire az összes jelenlevő tekintete rátapadt Aischylos Amphiaraosról szóló jambikus verssorainak[2] színházi felolvasásakor, nem lehet biztosat tudni. Magánélete összeforrt a polis életével, bűnös volna annak a kéznek a munkája, amely Aristeidést lefejtené Athénról. Az attikai polis hatalmas fegyverténye, hogy „kitermelt magából" két kiváló államférfit — nevezetesen Aristeidést, Lysimachos fiát, és a nálánál sokkal nagyobb népszerűségnek örvendő Themistoklést, Neoklés fiát —, tragédiája pedig az, hogy mindkettő ugyanabban az időintervallumban élt.[3] Aristeidés és Themistoklés kezdetektől feszültséggel teli viszonya vezetett-e vajon odáig, hogy Aristeidést — a hajóépítési program ellenzése miatt — száműzték a polisból? Valóban a kleisthenési politika folytatójának nevezhető-e az az Aristeidés, aki inkább Kleisthenés belső ellenzékének vezetője volt?

Aristeidés a — kleisthenési reformot követően — tizedik phyléként számon tartott, 13 démost magába foglaló szárazföldi trittys, Antiochis szülötte volt. Közelebbről tekintve az Antiochis területén fekvő, 10 bulétagot adó Alópekéből származott Aristeidés, mely egyike volt — Agrylé és Xypeté mellett — az Alkmeónida-nemzetséggel közeli barátságot ápoló démosoknak.[4]

A Kr. e. 6. század végén három athéni nemzetség — a Peisistratida-, a Philaida- és az Alkmeónida-család — tagjai tartottak igényt a tyrannos méltóságra. A „vétkes" Alkmeónida-nemzetség bizonyult a legrugalmasabbnak az összes többi közül, túllépett a tyrannis jellegzetes jegyeinek utánzásán, és a nép bizalmát felhasználva, szövevényes házassági kapcsolatokat kötve, minden athéni számára egyértelműen ugyan, s mégis a háttérből kormányozva szerezte meg a polis feletti uralmat. A hatalmat azonban nemcsak megszerezték, hanem meg is tartották az arisztokratikus gyökerű Alkmeónidák, nemcsak megtartották, hanem a demokrácia államformájának védelmi burka mögül gyakorolták is annak minden előnyével együtt.

„Miután a tyrannis megszűnt, viszálykodás folyt Isagoras, Teisandros fia, a tyrannosok barátja és Kleisthenés között, aki viszont az Alkmeónidák nemzetségéből származott. Mikor pedig Kleisthenést a hetaireiák háttérbe szorították, azzal nyerte meg a népet, hogy a tömeg kezébe adta az államhatalmat."[5]

[1] Plutarchos: Párhuzamos életrajzok (továbbiakban Plut.) — Themistoklés életrajza (továbbiakban Them.) 21. a. ford. *Máthé E.* Magyar Helikon, Budapest 1978.

[2] „Igaz kíván ő lenni, nem annak látszani: / mindegyre keble mély redőiből merít, / honnét az üdvös jótanács forrásozik." Plut. i. m. — Aristeidés életrajza (továbbiakban Arist.) 3. c.

[3] „Athén közügyeinek nincs más menekvése, csak ha Themistoklést és őt is [Aristeidést] a Barathronba dobják." Plut. Arist. 3. a.

[4] *Németh Gy.*: A polisok világa. Korona, Budapest 1999. 254. sk. és Uő.: A zsarnokok utópiája. Atlantisz, Budapest 1996. 59. sk.

[5] Több mint 20 év elteltével — Themistoklésszel az élen — éppen a hetaireiák azok a klikkek, melyek a politikai ellenfeleik ellen fordították az athéni népet. Aristotelés: Az athéni állam (továbbiakban AP.) 20. 1. In: Államéletrajzok összeállította: *Németh Gy.* Osiris, Budapest 1998.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

Kleisthenés phylé-reformja gyökeresen megváltoztatta a politikai életet, leszámolt a régi arisztokráciával oly módon, hogy az Alkmeónida-nemzetség befolyását alig érte veszteség. Azonban Kleisthenés azon szándéka, hogy az Alkmeónida nevet tisztára mossa,[6] csak fél sikert aratott. Politikája több tényező folytán bizonyos fokon kudarcot vallott: nem számolt azzal a reformer, hogy a hetaireiák komoly szerephez juthatnak Athénban, mégpedig egy olyan nagy volumenű személy, mint Themistoklés megnyerésével, és hangjukat úgy tudják érvényesíteni, hogy az ostrakismos útján eltávolítják családja legjobbjait; továbbá azzal sem számolt, hogy saját nemzetségében egy láthatóan erős belső ellenzékkel kell majd szembekerülnie.

A hetaireia több volt, mint egy politikai baráti kör, melynek minden elvbarát tagja lehetett: szervezeti viszonyait tekintve azonban egy korabeli szabadkőműves páholyhoz hasonlíthatott, mely maga válogatta ki, hogy kit tart alkalmasnak céljai véghezviteléhez. Az arisztokratikus alapon szerveződött szövetség közvetetten működött az athéni politikai életben. Kleisthenést meglepte az, hogy a nemzetségen kívül álló — így általa befolyásolhatatlan — Themistoklés, aki származását tekintve legkevésbé sem tekinthető előkelőnek, tagja lett az egyik hetaireiának. Plutarchos így írt a váratlan eseményről: „Themistoklés csatlakozott egy baráti csoporthoz, s ily módon nem megvetendő védelemhez [!] és hatalomhoz jutott..." (Plut. Arist. 2. c.)

Az első ostrakismos végrehajtását Aristotelés Kleisthenés „találmányának" tulajdonította, holott már kortársa, Androtión úgy vélekedett, hogy az nem a reformer műve volt. A törvény nem kimondottan tyrannis-ellenes, hiszen a reformok után mintegy 20 évvel később — Kr. e. 487-ben — alkalmazták először Athénban. Aristotelés Az athéni állam című művében azzal érvelt, hogy az athéni nép csak a marathóni csatát (Kr. e. 490.) követően érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy a gyakorlatban is alkalmazza azt. (AP. 22. 3.) Voltaképpen éppen Themistoklés az, aki ezzel a hetaireiák által kreált politikai fegyverrel fájdalommentesen, és — a korábbiaktól eltérően — vértelenül számolhatott le ellenfeleivel, az Alkmeónidákkal.[7]

A — Plutarchos fogalmazta — „Kleisthenés-féle arisztokrácián" (Plut. Kimón 15. a.) belül is létezett egy ellenzéki, radikális csoport, mely ellenezte a reformokat. Aristotelés Az athéni államban (AP. 22. 5.) e belső ellenzékkel való leszámolás következményeképpen írta azt, hogy Kleisthenés alkotta meg e törvényt, hiszen azt először rokona, a szintén Alkmeónida-nemzetségből származó Hipparchos, Charmos fia ellen alkalmazták. A Hipparchost követő további négy ostrakismosszal előzött Alkmeónida — Megaklés, Alkibiadés, Xanthippos és Aristeidés — többségben az Alópeké démos lakója volt (Plut. Arist. 1. a.). Ez azért lényeges szempont, mert Plutarchos — Aristeidésről írt életrajzában — tudni vélte, hogy Aristeidés — a bíráskodási jogkör kiterjesztésének kivételével — nem mindenben értett egyet Kleisthenésszel, annak ellenére, hogy a reformer rokona és barátja volt:

„Aristeidés egyedül járt a politikai életben, mindig a maga útját követte, először is, mert nem kívánt barátai bűntársa [!] lenni, de nem is akarta megszomorítani őket azzal, hogy nem cselekszik kedvükre; másodszor, mert azt látta, hogy sok embert éppen a barátaik hatalmába vetett bizalom ösztönöz igazságtalanságra, s ő ettől óvakodott." (Plut. Arist. 2. c.)

Vagyis Aristeidés — a származására nézve kleisthenési arisztokrácia tagja — politikáját tekintve az alópekéi démos elitjéhez hűen Kleisthenés mérsékelt ellenzéke volt. Ez a tény ad magyarázatot arra, hogy — a művét Alkmeónidáknak felolvasó — halikarnassosi Hérodotos — aki elsőként írta meg a görögök és

[6] „Innen származik az a mondás is, hogy „ne vizsgáljuk a phyléket" azokra nézve, akik a származást akarták kutatni." (AP. 21. 2.)

[7] „Demokrácia tehát, úgy vélem — mondta Sókratés —, olyankor keletkezik, ha a szegények — magukhoz ragadva a győzelmet — ellenfeleiket részben megölik, részben száműzik, a többieket pedig az alkotmányos jogokban és a vezető állásokban az egyenlőség alapján részeltetik, s ha az állam vezető állásainak betöltése általában sorsolás útján történik." Platón: Állam 8. [557.a – 558.c] In.: Platón összes művei II. ford.: *Szabó M.* Budapest 1984. Vö.: *Németh*: A zsarnokok... 57—63. sk. és uő.: A polisok... 255. sk., valamint *A. Johnson*: Az archaikus Görögország ford.: *Rényi Zs.* Helikon, Budapest 1984. 78—79. skk.

perzsák egymás ellen viselt háborújának történetét — miért tett csupán felszínesen említést Aristeidésről, az olvasóiban azt a látszatot keltve, hogy politikailag jelentéktelen figurája volt Athénnak. Kíváncsiságomat az a tény keltette fel, hogy az Alkmeónida-párti Hérodotos vajon miért emelte égi magasságokba a politikai ellenfélnek számító Themistoklést — például Salamis kapcsán —, míg a bizonyosan Alkmeónida gyökerű Aristeidést meg sem említette? Sőt, egy évvel Salamis után (Kr. e. 479-ben), Plataiainál jóformán nem is találkozhatunk Aristeidésszel, s amikor esetleg mégis megkívánja a szövegkörnyezet a nevesítést, a szerző a legtöbb helyen az „athéniak", vagy az „athéniak vezére" jelzővel illeti Aristeidést. Hérodotos a VIII. 109. caput alatt például kizárólag Themistoklésnek tulajdonította a hellespontosi cselt, és csupán a IX. 28. alatt írta le — a perzsa háborúk kapcsán — először Aristeidés nevét, akkor is csak érintőlegesen, ti. a 8 ezer athéni vezére. Az előbb említett részeken kívül még: IX. 11., IX. 30., IX. 46. (itt például a névtelen athéni vezérek elmondták Pausaniasnak azt a tanácsot, amit voltaképpen Aristeidés adott neki), IX. 100.[8]

Hérodotost valószínűleg nem személyes irigysége vitte rá arra,[9] hogy Aristeidést ne emlegesse oly gyakran művében, sokkal inkább a politikai kényszer, hiszen a történetíró nemcsak kortársa volt Periklésnek, hanem bizonyos értelemben barátja is. Márpedig Periklésszel szemben a szintén Alkmeónida Kimónt távolították el Athénból ostrakismosszal (Kr. e. 461-ben), azt a Kimónt, aki Aristeidés klientúrájának tagja, az aristeidési politika folytatója volt. (Erre vonatkozóan: Plut. Arist. 5. b., 10. c., 15. a., 16. a.) Az Alkmeónida-nemzetségen belül élesen elkülönült az Aristeidés nevével fémjelzett mérsékelten arisztokratikus szárny, amely Salamis után fénykorát élte, és a periklési populáris arisztokratikus vonal, mely a kleisthenési rendszerhez hasonlóan a nép felé nyitva találta meg a politikai fegyverét.[10] Ami tehát Aristeidés személyét illeti, igaz ugyan, hogy származását tekintve tagja volt a „Kleisthenés-féle arisztokráciának", politikai beállítottságát nézve azonban ez a kifejezés annak ellenpontjaként helytálló.

Nem lehet pontos évszámot tudni arról, hogy Aristeidés mikor születethetett — általában a Kr. e. VI. század negyvenes éveire teszik —, annyi bizonyos, hogy Themistoklés kortársa volt, hiszen Plutarchos jegyezte fel kettejükről, hogy egymás elleni túlfűtött vitáik már gyermekkorukban kezdetét vették, s ifjúkorukban sem hagytak alább, mivel Aristón bölcselő szerint „...mindketten egy chiosi szép ifjú, Stésilaos kegyeiért versengtek."[11] Themistoklés — származására nézve — nem volt előkelő,[12] Aristeidés viszont igen; utóbbi azonban ugyanolyan vagyontalan volt, mint Themistoklés. Démétrios szerint Aristeidés gazdag volt, de már Plutarchos — egyszerű forráskritikával élve — bebizonyította ellenkezőjét. Mert valóban igaz, hogy az ostrakismost általában előkelők ellen alkalmazták, de ez az állítás főként az első száműzöttekre és a nemzetségben elfoglalt helyükre, nem pedig vagyoni helyzetükre utalt.[13] Szintén téves

[8] Hérodotos: A görög—perzsa háború (továbbiakban Hér.) ford.: *Muraközy Gy.* Európa, Budapest 1989. A felsorolt részekkel vö.: AP. 23. 3., 23. 4.; Plut. Arist. 9. b., 10. c., 11. a. (Aristeidés lett a teljhatalmú athéni hadvezér Plataiainál...), 12. a., 16. a. részekkel; valamint: Thukydidés: A peloponnésosi háború (továbbiakban Thuk.) ford.: *Muraközy Gy.* Európa, Budapest 1985. 1. 91. caputtal.

[9] Habár Phanias és Neanthés tudni vélték, hogy Themistoklés — anyja révén — nem thrák, hanem kariai — közelebbről halikarnassosi — származású volt, vagyis Hérodotos földije lehetett. Nem bizonyítható azonban a származással az a motiváció, ami a történetírót Aristeidés ellen hangolta. Vö.: Plut. Them. 1. b.

[10] AP. 23. 1., 26. 1., 27. 1. Vö. uo. 20. 1. és 22. 1. részekkel.

[11] A feszültség még akkor is kitapintható volt kettejük közt, mikor „...az ifjú szépsége már rég elhervadt." Plut. Them. 3. a., Arist. 2. b.

[12] Periklés Kr. e. 451-ben megfosztotta szavazati joguktól az athéni apától és idegen anyától származó férfiakat, így Themistoklést és Kimónt is. Ez a tény semmit sem vont le értékükből, az árulónak tartott Themistoklés perzsa tartózkodásakor anyja a következő sorokat vésette sírkövébe: „Thrák asszony vagyok, Habrotonon; Hellas-honi népnek ámde Themistoklést szültem, a nagyszerű hőst." Plut. Them. 1. a.

[13] Vö. Themistoklés — Kr. e. 471-ben bekövetkezett — vagy Damón (Kr. e. ?) száműzésével. Utóbbival — tehát Periklés tanítómesterével — szemben Plutarchos szerint azért alkalmazták az ostrakismos eszközét, mert túl okos és kiszámíthatatlan volt. Plut. Arist. 1. d.

az a démétriosi állítás, hogy a chorégia kiállítói mind tehetős vagyoni háttérrel rendelkeztek, mert alapjában igaz, hogy a gazdagabb athéni polgároktól megkövetelték a leiturgiát, azonban minden — vagyoni helyzetétől függetlenül, tudása alapján — kiemelt aktort támogattak a vagyonosabb polgárok. Így nemcsak Aristeidés, hanem a nagy ellenfél, Themistoklés és jóval később Epameinóndas — Thébai egyik kiválósága — is vállalt chorégiát.[14] Egyikükről sem lehet azt állítani, hogy kimagasló jövedelmeikből fedezték e kiadásokat.

Aristeidés és Themistoklés egymás ellen táplált ősi gyűlölete nem akart megszűnni az idő múlásával sem, viszont mindketten Athén boldogulását kívánták, és sok esetben a hasznos törvényjavaslatokat is csupán ez a gyűlölet akasztotta meg, Aristeidés ezért gyakran inkább más politikus nevével terjesztette fel a saját javaslatait. (Plut. Arist. 3. b.) A két kiemelkedő athéni államférfi azonban a görög – perzsa háborúk aktív periódusai alatt félretette gyűlöletét. Kr. e. 490-ben Themistoklés és Aristeidés vállvetve harcoltak a „barbárok" ellen Miltiadés fővezérsége idején. (Egy évvel később — az Alkmeónidákkal együttműködve — Aristeidés is kivette részét Miltiadés megbuktatásában.) A tíz stratégosból öt a támadás mellett, szintén öt az ellen foglalt állást Marathónnál, mire Aristeidés — ismerve Miltiadés harci tapasztalatait — rá ruházta át stratégosi posztját. Példáját követte a további négy támadás-párti stratégos, így amikor a döntő naphoz érkezett a marathóni csata — Aristeidés nemes gesztusának köszönhetően — Miltiadés lett a győztes athéni kontingens fővezére. Aristeidés a marathóni ütközetet követően (Kr. e. 488 körül), Phainippos után szerezte meg az archón epónymosi címet. (Plut. Arist. 5.)

A nagy diadalt elért Athén ünnepeltette magát, és fővezérét. Az előrelátók azonban idejekorán felismerték, hogy ez az összecsapás csupán bevezetése volt valaminek, ami sokkal nagyobb tettekre fogja kényszeríteni a polist: „...amikor az egész ország Miltiadés dicséretét visszhangozta, feltűnt, hogy [Themistoklés] állandóan félrehúzódva töpreng. [...] Amikor megkérdezték tőle, mi az oka életmódja megváltozásának, azt felelte, hogy nem hagyja aludni Miltiadés diadala." (Plut. Them. 3.) Kétértelmű ugyan ez a themistoklési vallomás, azonban későbbi tevékenysége igazolta, hogy főként nem a karrieréhség beszélt belőle, hanem — ahogyan azt Plutarchos megfogalmazta — Themistoklés már ekkor tudatában volt annak, hogy Athén nagyobb küzdelmeknek néz elébe. (Plut. Them. 3.)

Túlságosan is kézenfekvőnek tetszik azonban, hogy az Aristeidés és Themistoklés közt meglévő ellenségeskedés vezetett odáig, hogy előbbi a szárazföldi, míg utóbbi a tengeri haderő fejlesztését javasolta. Ez a tényként regisztrált, és a legtöbb, Hellas történetéről értekező történelmi műben Aristeidés politikai céljai kapcsán fetisizált adat nem helytálló. Miért nem valós tény az, hogy Aristeidésen a hoplita hadsereg továbbfejlesztésének okából hajtott végre Themistoklés ostrakismost?

1. Mert — az összegyűjtött ostrakonok adatai szerint[15] — „Aristeidést, Datis testvérét" Kr. e. 482-ben száműzték a hetaireiák — élükön Themistoklésszel — Athénból. Ekkorra azonban már a triérések egy része elkészülhetett, a koncepció tehát adott volt, mert nem egész két év lefolyása (Kr. e. 482-től Salamisig, tehát Kr. e. 480-ig) alatt a korabeli technikával képtelenség volt elkészíteni 180 hadihajót. Aristotelés a következőket írta erről Az athéni államban: „Némelyek ekkor azt az indítványt tették, hogy az ezüstöt [amit a laureióni bányából nyertek] szét kell osztani a nép közt, Themistoklés azonban megakadályozta ezt. Azt viszont nem mondta meg, hogy mit akar kezdeni a pénzzel, hanem azt javasolta, hogy adjanak ki kamatra a száz leggazdagabb athéninak egy-egy talantont, és ha a pénz felhasználása helyeslésre talál, akkor írják a kiadást az állam számlájára, ha pedig nem, akkor hajtsák be a pénzt a kölcsönvevőktől. Megkapván e feltételek mellett a pénzt, száz három-evezősoros hajót építtetett, úgy, hogy mindegyik építtetett a száz közül egyet, és Salamisnál ezekkel vívták meg a tengeri ütközetet a barbárok ellen. Ezekben az időkben ostrakismosszal száműzetésbe küldték Aristeidést, Lysimachos fiát." (AP. 22. 7.)

Az egyik fontos tény, ami Aristotelés művéből kiolvasható, hogy Aristeidést nem azért száműzték,

[14] A győztes chorégos nevét feliratokon is megörökítették: „Az Antiochis phylé győzött, Aristeidés volt a karvezető [chorégos], Archestratos a költő."; vagy: „A Phrearrhosból való Themistoklés volt a karvezető, Phrynichos írta a darabot, és Adeimnatos volt az archón." Plut. Them. 5. b., Arist. 1. a.

[15] *Németh*: A polisok...257. és 264. sk.

mert szembeszegült Themistoklés populáris demokrata nézeteivel, hiszen kettejük közül éppen Themistoklés volt az, aki megakadályozta az ezüst szétosztását a nép közt — mely cselekedet bizonyosan növelte volna tekintélyét. Aristotelés a Xanthippos, Ariphrón fia száműzetését követő harmadik évre, Nikodémos archóni működésére datálta a — láthatóan — második hajóépítési programot,[16] nem igaz hát az az állítás, hogy e kérdés Themistoklés archónsága idején dőlt el.[17] A másik fontos tény, hogy már minimum 80 triérés készen volt a Kr. e. 482. évre — ami az aristeidési politika nagy kudarcát mutatná, ha tényleg ellenezte volna az építkezést. A harmadik nem elhanyagolható szempont, hogy a fent idézett műben a szerző a hajóépítéstől láthatóan elválasztotta Lysimachos fiának száműzetésbe küldését, tehát nem e kérdésből kifolyólag kellett elhagynia Athént.

2. Mert Aristeidés a görög—perzsa háborúk során többször is számot adott jó földrajzi tájékozódó képességéről. Talán még egy athéni írástudatlan is tudta a választ — ha megkérdezték tőle —, hogy a polis gyűlölt ellenfele, Aigina egy szigeten fekszik. Mármost ha Aristeidés jó földrajzi ismeretekkel rendelkezett, akkor hogyan kívánta — a mellékesen nem lebecsülendő hajóállománnyal rendelkező — Aiginát szárazföldi hoplita phalanxszal bevenni? Sehogy. Milyen összefüggés van Aigina és a flottafejlesztési program közt? Themistoklés tisztában volt az athéniak érzelmeivel, és tudta előre, hogy nem szavaznának meg ekkora hajóépítést csak azért, mert hátha támadni fognak a perzsák. Ehelyett a már amúgy is Athénnal háborúban álló Aiginára hivatkozva kapta meg az athéniak hozzájárulását a flottafejlesztéshez (Plut. Them. 4. a. és Thuk. 1. 14.). A Kr. e. 482. év története pedig mindenképpen arról szólt, hogyan kell megszervezni a flottát Aigina ellen; Aristeidést tehát nem azért száműzték, mert a hoplita haderőt akarta fejleszteni, hiszen hogyan remélhette hajók nélkül Aigina meghódítását?

3. Mert igaz, hogy Themistoklés és Aristeidés ellenfelek voltak, de nem Athén jobb létének elérése érdekében. Aristeidés is észlelte, hogy „...tengeri haderővel [...] nemcsak a barbárokkal szemben védekezhetnek eredményesen, hanem egész Görögországban vezető szerephez juthatnak"(Plut. Them. 4. a.), mert ha ezt elmulasztotta volna idejében észlelni, nem ő állt volna élére a Kr. e. 478/477 telén megalakuló délosi szövetségnek, hanem a hetaireiák valamelyik kedvezményezettje.

4. Mert — és mind közül ez a legnyomósabb érv — sem Hérodotos, sem Thukydidés, sem Aristotelés, sem Plutarchos nem fogalmazták meg azt, hogy Aristeidés csakis a hoplita haderő fejlesztését kívánta, azt pedig főleg nem, hogy ezért száműzték volna őt Athénból. Miért hajtott végre Themistoklés ostrakismost Aristeidésszel szemben? Kr. e. 487-ben, Themistoklés nyomására a bulétól elvették, és a népgyűlés kezébe tették az ostrakismos eszközét. Nem tudni biztosat arról, hogy mit akart kimondani a törvény, de idővel ráfogták, hogy tyrannis-ellenes — mert az első száműzött tényleg kapcsolatban állt a korábbi tyranosszal —, de Xanthippos vagy Aristeidés semmiképpen sem lehettek tyrannosok, s nem is törekedtek a tyrannis visszaállítására. Ezért az is csupán ürügy volt Themistoklés részéről, hogy Aristeidés a bíróságok megszüntetésével egyeduralomra tört, s végül a zsarnokságtól való félelmük miatt űzték volna el őt az athéniak (Plut. Arist. 7. a.).

Valójában Themistoklés e propagandájával egy évre megszabadult vérbeli ellenzékétől, mert azt gondolta, hogy Aristeidés minden erejével a hajóépítési program ellen fog tevékenykedni, ha idővel kiderül, hogy nem Aigina miatt kellettek a triérések. Ez pedig az egész második hajóépítési programot meghiúsította volna rögtön annak az elején. Plutarchos szerint azonban Themistoklés és a hetaireiák „...helytelenül ítélték meg [őt], mert Aristeidés nemcsak a határozat [ti. az ostrakismos] előtt biztatta és bátorította szüntelenül a görögöket, hogy küzdjenek a szabadságért, hanem utána is, amikor Themistoklést teljhatalmú fővezérré tették, tettel és tanáccsal minden segítséget megadott neki, s a közös boldogulás érdekében legnagyobb ellenségét [ti. Themistoklést] a leghíresebb emberré tette." (Plut. Them. 8. a.) „A tengerszorosban [Salamisnál] megütköztek [az athéniak, és szövetségeseik] a barbárok hajóhadá-

[16] „Az ezt [Xanthippos száműzetésének évét] követő harmadik évben, Nikodémos archónsága alatt feltárták a marónaiai bányákat, és a városnak száz talanton jövedelme származott a bányaművekből." (AP. 22. 7.)

[17] AP. 22. 7. Vö. *Kertész I.*: A görög—perzsa háborúk. Zrínyi, Budapest 1990. 37. sk. (Kr. e. 483/482-re datálta.)

val. Az ütközet nem döntötte el ugyan a háború sorsát, de az itt szerzett tapasztalatok sokat használtak a görögöknek." (Plut. Them. 8. a.) Aristeidés, száműzetéséből hazatérve tevékenyen vette ki részét a hadműveletekből, ő jelentette elsőként Themistoklésnek, hogy Xerxés hajózárt igyekszik kialakítani a szigetek mentén.[18]

Athén vezetésével a szövetségesek győzelmet arattak a perzsák felett, a nyertes ütközet azonban még korántsem döntötte el a háború sorsát. „A Mardonios [Xerxés veje] ellen vívott későbbi harcok mutatták meg, milyen jól ítélte meg Themistoklés és Aristeidés a helyzetet, mert bár Plataiainál az ellenség hadseregének csak egyik részével álltak szemben, abban a veszélyben forogtak, hogy mindent elveszítenek." (Plut. Them. 16. b.) A salamisi csata után Themistoklés azt javasolta, hogy gyorsan a Hellespontoshoz hajózva, le lehetne bontani I. Xerxés hajóhídját, s így Hellasban — mivel a hajóhad egy részét szétverték — foglyul ejthetnék a nagy királyt. Aristeidés azonban elvetette ezt az ötletet, mondván: „Eddig egy elpuhult barbár kényúrral csatáztunk, de ha bezárjuk Görögországba, megfélemlítjük és ezzel kényszerhelyzetbe hozzuk ennek az óriási seregnek az urát, nem nézi majd aranyos mennyezet alól csendben üldögélve a harcot, hanem összeszedi magát és a veszély ráveszi, hogy személyesen vegyen részt a csatában, jóvátegye az elkövetett hibákat és jobb tanácsokra hallgasson. Bizony, Themistoklés — tette hozzá —, ahelyett, hogy lerombolnánk a hajóhadat, építsünk másikat, és ha lehet, kergessük ki ezt az embert mielőbb Európából." (Plut. Them. 16. a.) Themistoklés ezek után elküldte Arnakés nevű eunuchját I. Xerxéshez, és közölte vele a hellespontosi akció — időközben már elvetett — görög tervét. Xerxés ugyan hatalmas szárazföldi kontingenst vezényelt, mégis — talán Thermopylai keserű emléke folytán — a menekülést választotta. Mardoniost a menekülés biztosításának céljából hátrahagyta legjobb lovasságával, és gyalogságával.[19] Ez a körülmény idézte elő a görög—perzsa háborúk talán legklasszikusabb formáját mutató, a boiótiai Plataiaiban lezajlott ütközetet — Kr. e. 479-ben.[20] A perzsaellenes görög szövetség mellszélességben találkozhatott a Perzsa Birodalom legjobbjaival.

A csatateret a boiótiaiak vezére, Arimnétos álomlátása alapján választották ki. A mintegy 8 ezer athéni hoplita élére Aristeidést tették meg teljhatalmú vezérré, míg az egész görög kontingenst Pausanias, spártai király irányította. A spártaiak egyébként csupán 5 ezer fővel vettek részt, azonban minden egyes lakedaimónihoz 7-7 helótát (tehát összesen 35 ezer embert) állítottak ki.[21]

Mardonios élelmiszerkészletei fogytán voltak, ezért támadásra kényszerült. Az előcsatározás során a portyázó perzsa lovasság parancsnokát — a kiváló katona hírében álló —, Masistiost Olympiodóros 300 válogatott hoplitája, és néhány íjásza leterítette. A perzsák szempontjából rossz előjelekkel indult az ütközet, s annak menetén sem a jóslatok, sem a fehér lovon ülő,[22] tehát Hellasra igényt formáló Mardonios nem tudott változtatni. A leghevesebb küzdelmet az athéniak vívták a Thébai által felállított phalanxszal szemben. Amphiaraos jóslatát (mely szerint egy kő fogja összezúzni a perzsa vezér fejét) a spártai Arimnéstos hajtotta végre. A győztes csata után az athéniak nem engedték át a győzelmi díjat Spártának, hanem közös emlékművet emeltek, Aristeidés javaslatára. Themistoklés — látva a veszély elmúltával a görögökön ismét eluralkodó ellenérzéseket — azt tervezte, hogy az athéniak élén felgyújtja a szövetségesek hajóhadát, ezt azonban nem merte a népgyűlés előtt feltárni. A tervet négyszemközt ismertette Aristeidésszel, majd „...Aristeidés [...] visszament a népgyűlésbe, és kijelentette, hogy Themistoklés tervénél nincs hasznosabb, de igazságtalanabb sem." (Plut. Them. 20. a., Arist. 22. b.) Az akciót elvetették Athénban. Aristeidés politikai érzékenységének köszönhetően immár nem volt szüksége Athénnak a

[18] „A hadmozdulatot elsőnek Lysimachos fia, Aristeidés vette észre, s nyomban Themistoklés sátrába sietett. Nem volt közöttük baráti viszony, [...] most mégis belépett Themistoklés sátrába. [...] Themistoklés jól ismerte Aristeidés becsületességét, és megörült jövetelének." Plut. Them. 12. c.

[19] Plut. Arist. 9. b. Vö. Diodóros: Bibliothéké historiké 11. 19. részével. In.: Görög történeti chrestomathia. Szerk. *Borzsák I.* Tankönyvkiadó, Budapest 1960.

[20] *A. Jones*: The Art of War in the Western World. University of Illinois Press, Urbana and Chicago, 1987. 14-19. skk.

[21] Hér. 9. 29. Vö. Plut. Arist. 10. c.

[22] Vö. Szent Biblia. Jelenések Könyve 19: 11—15.

drasztikus themistoklési tervre, anélkül is maga mellé állította a szövetségesek nagy részét, s „...mire a spártaiak feleszméltek, már el is ragadták tőlük a vezető szerepet, méghozzá nem fegyverrel, hajókkal vagy lovakkal, hanem tapintattal és ügyességgel." (Plut. Arist. 23. a.)

A megbízhatatlan, kicsapongó Pausaniast menesztették a perzsaellenes görög kontingens éléről, s Aristeidést és Kimónt bízták meg a háború folytatásával. Kr. e. 478/477 telén Aristeidés megszervezte a délosi szövetséget, és speciális, kétoldalú szövetségkötésekkel új tömböt hozott létre Hellasban. Aristeidésre hárult a polisok pénzbeli hozzájárulásának kezelése, „...mert ahogyan egykor Kronos idejét, most az athéniak szövetségesei Aristeidés vagyonbecslését kezdték Görögország aranykoraként emlegetni..." (Plut. Arist. 24. a.).

A themistoklési flottafejlesztési program nyomán megizmosodott Athén azonban más vizekre evezett: hiába, hogy „...Aristeidés megeskette a görögöket és maga is hűséget esküdött az athéniak nevében, majd átkot mondott, és tüzes vasat dobott a tengerbe..." (Plut. Arist. 25. a.), a délosi szövetség primer oka nem a perzsák elleni háborúra, hanem a Hellas feletti impérium megszerzésére irányult. Aristeidés úgy akarta elérni Kronos korát Athén számára, hogy jogosan és igazságosan biztosította polisának a hegemónia felé vezető utat. „Szegénysége és egyszerű származása ellenére is ezért [igazságosságáért] kapta [Aristeidés] a legkirályibb, sőt isteni melléknevet, az »Igazságost«." (Plut. Arist. 6. a.) Aristeidés — a hű forrásként kevésbé használható Cornelius Nepos szerint — Kr. e. 467-ben, „...körülbelül 4 évvel azután halt meg, hogy Themistoklést száműzték Athénból."[23]

[23] Cornelius Nepos: Híres férfiak. 3. 3. ford. *Havas L.* Európa, Budapest 1984.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 241–250

HAJDU PÉTER

DICTYS-TANULMÁNYOK

1. A Dictys-kérdés

A pozitivista szellemű klasszika filológia — a helyes szöveg megállapítása, megbízható szövegkiadások előállítása mellett — elsősorban az irodalmi anyag történeti elrendezésében volt érdekelt, ezért olyan kérdések izgatták leginkább, mint a szerzőség, a datálás és legfeljebb még az egyes szerzők egymásra gyakorolt, szövegszerűen kimutatható hatása, ami többnyire egyszerre látszik garantálni a kronológiai és a szellemi erősorrend megállapíthatóságát. A 19. századi (főként német) tudományosság alaposan kidolgozta az ilyen kérdések megválaszolására szolgáló módszereket. A Dictys-kérdés, ahogyan a problémát akkoriban emlegették, ennek a közelítésmódnak és ennek a módszertannak olyan izgalmas kihívást jelentett, amelynek megoldásában igazán megmutathatta, mire képes.

Fennmaradt egy hat könyvből álló, latin nyelvű szöveg, amely egy bizonyos krétai Dictys nevében szemtanúi beszámolót közöl a trójai háborúról. Címe *Ephemeris*, ami naplót vagy talán inkább feljegyzéseket jelent.[1] Némelyik kéziratban a szöveg előtt *Epistula* állt, amolyan „A fordító előszava", amelyből kiderült, hogy a művet egy bizonyos Lucius Septimius fordította görögből, az első öt könyvet, úgymond, azonos terjedelemben, a hazatérésekről szóló utolsó négy könyvet azonban egyetlen könyvvé vonva össze. De vajon csakugyan fordította? Fordításról vagy pszeudo-fordításról van szó? — vetődött fel a kérdés, az *Epistula* alapján, mint látni fogjuk, teljesen logikusan.

A szövegnek egyébként lényegében két bevezetése van, az *Epistula* és a *Prologus*. Mindkettő elmeséli a szöveg fiktív keletkezés- és hagyományozástörténetét, és adataik sok apró részletben ellentmondanak egymásnak. Ezért aztán nem is nagyon szerepelnek együtt a kéziratokban,[2] már csak azért sem, mert a közölt adatok legnagyobb része mégiscsak azonos, tehát az olvasónak így kétszer kell majdnem ugyanazt elolvasnia rögtön egymás után, ami elég zavaró. Tudja ezt, aki az újkori kiadásokból ismeri meg a művet, amelyek a teljesség kedvéért mindkettőt hozzák közvetlenül egymás után. Már a két bevezetés viszonya is okozott némi problémát, hiszen volt, aki az egész *Prologus* autenticitását megkérdőjelezte, és úgy vélte, hogy narrációját és adatai nagy részét az *Epistulá*ból merítette, kiegészítései pedig felettébb gyanúsak.[3] A kérdést végül Werner Eisenhut, aki kiváló szövegkiadásával is szerzett érdemeket Dictys körül,[4] tudta megnyugtató módon rendezni, de erre csak a közelmúltban kerülhetett sor. A *Prologus* szerinte nem lehetett része eredetileg a fordításnak. Adatokban bővebb, mint az *Epistula*, tehát ez az eredeti. A

[1] A görögben *ephémeris* a latin *commentarius* megfelelője (tehát a személyesen átélt, történeti jelentőségűnek tekintett események feljegyzése mintegy nyersanyagul a jövendő történetírók számára): *Stefan Merkle:* „Artless and abrupt?" Bemerkungen zur *Ephemeris belli Troiani* des Diktys von Kreta. In Groningen colloquia on the novel III. Groningen, 1990. 79.

[2] *W. Eisenhut:* Spätantike Troja-Erzählungen — mit einem Ausblick auf die mittelalterliche Troja-Literatur. Mittellateinisches Jahrbuch 18 (1983) 26.

[3] *E. Champlin:* Serenus Sammonicus. Harvard Studies in Classical Philology 85 (1981) 198—199.

[4] *Dictys Cretensis:* Ephemeridos belli Troiani libri a Lucio Septimio ex Graeco in Latinum sermonem translati. Leipzig 1958.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

Prologus azt állítja, hogy Dictys főníciai nyelven írt. Eisenhut szerint Septimius el akarta kerülni, hogy műve kétszeres fordításnak tűnjön, ezért egy kicsit változtatott: nála főníciai betűkkel írt ugyan, de görög nyelven. Gondosan retusálta az V. könyv legvégén található *sphragis*t is, hogy ne kerüljön ellentmondásba a bevezető a főszöveggel. Később valaki más a teljesség kedvéért a még hozzáférhető görög eredeti prológusát latinra fordította, és az *Epistula* helyére illesztette.[5]

Nos, a helyzet, amely tehát így állhatott elő, meglehetősen zavarba ejtő volt és a két bevezetés adatainak kombinálására csábított. A bevezetések narrációjának lényege a következő: a krétai Dictys, aki személyesen vett részt a trójai háborúban, hársfahéjra írta beszámolóját főníciai betűkkel, és ezt halála után sírjába helyezték, a sír sok száz év múltán beomlott, az írás Praxishoz, a helyi földesúrhoz került, aki átírta görög betűkkel, és Nero császárnak adta. Lucius Septimius latinra fordította a művet. Ez a történet az utolsó láncszem kivételével nyilvánvalóan fikció, amely az irodalmi hamisítást hivatott leplezni: megmagyarázza, miként maradhatott a háború hiteles története oly hosszú időn át ismeretlen. Miért ne lenne fikció az utolsó állítás is? Ha egy római szerző írt volna egy „szemtanúi" beszámolót a trójai háborúról latinul, akkor ezt a latin szöveget kénytelen lett volna fordításként beállítani. Ráadásul az ókorban az irodalmi hamisításnak kedvelt tekintélynövelő eszköze volt idegen nyelvű forrásra vagy eredetire hivatkozni.[6] Jobb példával erre mi sem szolgálhat, mint maga az *Ephemeris:* a görög eredeti — a *Prologus* tanúsága szerint — maga is fordításként tüntette fel magát, Diktys főníciai nyelven írott munkájának fordításaként.

Maga az ötlet felvetése tehát logikus volt, és többen fel is vetették igen korán, de komolyabb érvelés nélkül.[7] A fordítás jó latinsága[8] mindenesetre támogatta őket. Egy ilyen kérdés felvetése pedig igazán nagy lehetőségeket kínál a pozitivista tudománynak: be kell bizonyítani, illetve meg kell cáfolni a fennmaradt szövegek alapján, hogy egy nem fennmaradt szöveg egyáltalán létezett, illetve ha létezett, azt is ki kell következtetni, hogy milyen volt és mit tartalmazott. Egy ilyen feladat igazán ennek a tudományosságnak volt való: a válasz sok munkát, nagy anyagismeretet és bizony sok éles elméjű következtetést igényelt. Ezért érdemes mintegy száz év távlatából feleleveníteni ennek a tudományos vitának a történetét, hogy lássuk, hogyan vizsgázott akkor az a tudományosság. Ezt a vitát többlettudásunk révén mi nagyon kényelmes pozícióból szemlélhetjük: mi biztosan tudjuk a választ, ők csak spekulatív következtetésekkel operálhattak. Jellemző, hogy a korszak kutatói valóban csak erre az egyetlen kérdésre kerestek választ,[9] s minden mást ennek rendeltek alá: létezett-e görög eredetije a csak latinul olvasható műnek? Amikor aztán a 20. század elején papirusztöredékek kerültek elő a görög eredeti töredékeivel,[10] és az immáron eldőlt kérdésről nem volt mit beszélni többet, az *Ephemeris* iránti tudományos érdeklődés hosszú időre szinte teljesen megszűnt.

Azoknak, akik tagadták a görög Dictys létét, szembe kellett nézniük egy jelentős problémával: a Diktys-anyag rendkívül erősen él tovább a bizánci hagyományban. Ioannes Malalas *Chronographiá*jának ötödik könyve, amely a trójai eseményeket meséli el, nagyon szoros egyezést mutat a latin szöveggel.[11] Ha

[5] *Eisenhut:* i. m. 18 skk.

[6] *W. Speyer:* Die literarische Fälschung im heidnischen und christlichen Altertum. München 1971. 70—71. Példaként okkult szövegekre és a *Historia augustá*ra utal.

[7] Lásd *G. Koerting:* Dictys und Dares. Ein Beitrag zur Geschichte der Troja-Sage in ihrem Übergange aus der antiken in die romantische Form. Halle a/S. 1874. 10—11, ahol megtalálható azoknak a listája, akik már felvetették az ötletet („Jo. Vossius: Historici Latini; Jos. Mercerus in Einleitung zu seinen Noten; *Anna Fabri:* Note zum Prolog u. zu IV. 21.")

[8] Bár a fordítás stiláris minőségét egészen másként ítélte meg *Perizonius:* Dissertatio de Dictye Cretensi et eius interprete Septimio. In Dictys Cretensis sive Lucii Septimii Ephemerides belli Troiani, ed. *A. Dederich*, Bonn 1837. LXV—LXVII.

[9] *S. Merkle:* i. m. 79.

[10] Publikálva: *Grenfell—Hunt—Goodspeed:* The Tebtunis Papyri, Part II. London 1907. Nr. 268.

[11] Már *Perizonius:* i. m. LXVIII ff. ezzel bizonyítaná a görög eredeti létezését — a sok grécizmus mellett, amelyeknek azonban a vele különben egyetértő *Koerting* (i. m. 50) szerint sincs ilyen jelentőségük.

azonban Malalas a görög őstörténetet egy latin forrásból vette volna át, akkor újra kellett volna értékelni az egész görög—római viszonyt. A Dictys-kérdés vitája során a felek nem, vagy csak alig vettek tudomást a súlyos szellemtörténeti következményekről.[12]

Filológiai problémává a kérdés akkor vált, amikor Hermann Dunger 1869-ben megjelentetett egy könyvet, amelyben főként a Dares-kérdéssel foglalkozott ugyan, és csak annyit mondott, hogy számára valószínűbbnek tűnik, hogy a görög Dictys, minthogy kéziratát már a 15. században is hiába keresték, egyáltalán nem létezett,[13] de ezek után a latin Dictyst mint eredeti művet tárgyalta.

Vele és az őt követő Jolyval[14] vitatkozva lépett be a vitába Gustav Koerting 1874-ben. A kézirat hiányával kapcsolatban jogosan utalt arra, mi minden veszett el, s milyen kevés maradt fenn az ókori irodalomból. „Gelingt es uns daher, die Existenz des griechischen Dictys als sicher oder doch als wahrscheinlich zu erweisen, so ist der Mangel einer Handschrift einfach als Tatsache, welche übrigens jeden Tag durch einen glücklichen Zufall schwinden kann, zu constatieren"[15] — jegyzi meg. Bizonyítási eljárása azonban nem túl szerencsés. A Diktysről szóló bizánci testimoniumok elemzésén kívül főleg arra törekszik, hogy bebizonyítsa jó pár bizánci szerzőnél a közvetlen használatát, ha nem is a teljes görög Dictysnek, de legalábbis a latin szövegben nem szereplő χαρακτηρίσματα-nak, a fontosabb szereplők rövid jellemzésének, amely szerinte a főszövegtől külön is hagyományozódott, és annál sokkal tovább fennmaradt. Azon túlmenően, hogy ebben a gondolatmenetben túl sok a bizonyíthatatlan feltételezés, elkövet egy súlyos filológiai hibát is: bizonyítottnak tekinti a jellemzések közvetlen használatát minden olyan szerzőnél, aki az első kilenc jellemzést is ismerteti, amelyek Malalasnál hiányoznak, holott maga Koerting is jól tudja, hogy a Malalas-kéziratban épp a tizedik jellemzés előtt lapkiesés miatt hosszabb lacuna van, következésképpen ezek a szerzők egy teljes Malalasból is meríthettek.

Dunger 1878-ban cáfolta Koerting érvelését,[16] és hosszú időre majd mindenki számára meggyőzően bizonyította, hogy a ránk maradt latin változat eredeti alkotás. Gondolatmenete három pillérre épült. (1.) A latin szöveg, amely számos idézetet tartalmaz római szerzőktől, elsősorban Sallustiustól és Vergiliustól, nyelvileg túl jó ahhoz, hogy fordítás legyen. (2.) Eudokia császárnő Diktysről szólván említi a latin fordítást is, amiből arra lehet következtetni, hogy a 11. századi Konstantinápolyban még olvasták a latin változatot, de görögöt nem ismertek. (3.) A Diktys-anyag minden bizánci feldolgozása Malalasra vezethető vissza, aki a latin szöveget használta.[17]

Dunger gondolatmenete meggyőzte a tudományos közvéleményt, s egy időre általánosan elfogadottá, „dogmává"[18] vált, hogy Lucius Septimius műve eredeti alkotás.[19] 1892-ben aztán egyszerre két kutató egymástól függetlenül, sőt eltérő módszerrel (később egymással is vitatkozva) cáfolta meg Dungert, s bizonyította be a görög Diktys létezését. Ferdinand Noack terjedelmes tanulmánya még megjelenésére várakozott a Philologus supplementumkötetében, amikor Edward Patzig megírta a maga munkáját,[20] így aztán nem is tudhattak egymásról.

Dunger gondolatmenetében az Eudokia-testimonium értelmezése gyenge, de nem sarkalatos pont

[12] *Eisenhut:* i. m. 14.

[13] *H. Dunger:* Die Sage vom troianischen Krieg in der Bearbeitungen des Mittelalters und ihren antiken Quellen. Leipzig 1869. 19.

[14] *A. Joly:* Benoît de Sainte-More et le roman de Troie. Paris 1870/71.

[15] *Koerting:* i. m. 12.

[16] *H. Dunger:* Dictys-Septimius: Ueber die ursprüngliche Abfassung und die Quellen der Ephemeris belli Troiani. Dresden 1878.

[17] A bizonyítás menetének tömör összefoglalásához lásd *E. Patzig:* Dictys Cretensis. Byzantinische Zeitschrift 1, 1892, 131.

[18] *F. Noack:* Der griechische Diktys. Philologus Suppl. 6, 1891/93, 403.

[19] A legfontosabb tanulmányok ebből az időből: *H. Haupt:* Dares, Malalas und Sisyphos. Philologus 40, 1881, 107—121; *E. Bünnert:* Sallust und Dictys. Erfurt 1883.; *H. Dunger:* De Dictye-Septimio Vergilii imitatore. Dresden 1886; *W. Greif:* Die mittelalterliche Bearbeitungen der Troianersage. Marburg 1886.

[20] *Noack*ot lásd a 18., *Patzig*ot a 17. jegyzetben.

volt. Patzig megelégedett azzal, hogy leszögezze: a hely szövegkritikailag több, mint gyanús.[21] A latin szöveg igényes stílusával és Sallustius-reminiszcenciáival kapcsolatban mindketten elmondják: a fordító saját műveltségének megfelelő színvonalon fejezte ki az eredetiben talált mondatok tartalmát, és ugyanarra a példára hivatkoznak, az ún. Pszeudo-Hegesippusra, egy 4. századi latin Iosephus-fordításra, amelyre egyébként szintén erős hatást gyakorolt Sallustius stílusa.[22] Noack ennél azonban sokkal többet is tesz: minden latin irodalmi reminiszcenciát, amit csak elődei felleltek, összevet az adott hely bizánci megfogalmazásával, elsősorban Malalasszal, de másokkal is, ha az a hely Malalas szövegében történetesen nincs meg. Az eredmény mindig ugyanaz: a Sallustius- vagy Vergilius-idézet mindenütt többletként jelentkezik, aminek nincs nyoma a görög feldolgozásokban.[23]

Azt, hogy Malalas nem latinból fordította trójai beszámolóját, különböző módon próbálják igazolni. Patzig azzal, hogy a bizánci történetíró Diktysről sehol nem mondja, hogy latin, holott más latin forrásoknál ezt mindig külön kiemeli.[24] Ez az érvelés nyilvánvalóan nem állja meg a helyét, hiszen az előrebocsátott beszámoló a szöveg eredetéről a kor irodalmi hamisításainak legjobb technikáit alkalmazta, és kortársai számára, de még a következő évszázadok számára is hihető volt. Miért pont a fordítás tényét kellett volna Malalasnak megkérdőjeleznie? Ha Malalas latinul olvasta volna az *Ephemeris*t, akkor is abban a tudatban idézné, hogy egy görög munka latin fordítását olvasta, hiszen a szöveg ezt állította magáról. Noack ezzel szemben arra hivatkozik, hogy Malalas *Chronographiá*jának ötödik könyvében éppenséggel sokkal kevesebb a latin (jövevény)szó, mint a többiben, és ezek sem mutatnak egyezést a Septimius szöveg megfelelő helyeivel.[25]

Mind a két kutató tagadta, hogy a Diktys-anyag egész bizánci hagyománya Malalasra volna visszavezethető. Kedrénos sok helyen bővebb nála, és néhol tőle eltérő, Septimiusszal viszont egyező változatot hoz. Ezt a tényt azonban már különbözőképpen magyarázzák. Patzig szerint Kedrénos Ióannés Antiochénostól függ, aki pedig közvetlenül használta a görög Diktyst.[26] Noack sokkal bonyolultabb elméletet sző: mind Malalas, mind Kedrenos egy Diktys alapján készült, de már bizánci görög nyelven fogalmazott krónikára vezethető vissza. E krónika és Malalas között volt azonban egy átdolgozás, amely az anyagon nem változtatott, de az előadás menetét átrendezte: megszüntette a narrációt és ehelyett az egyes szereplők beszédekben mondták el a történteket. A Kósi Sisyphos pedig szerinte nem egy önálló szöveg fiktív szerzőjének neve, hanem mindössze ennek az átszerkesztésnek a „fantázia-neve" volna.[27]

Mint látható, mindketten igen nagy energiát voltak kénytelenek fordítani a bizánci krónikák közti függőségi viszonyok megállapítására, és ebben egymástól igencsak eltérő hipotéziseket dolgoztak ki. Ezek azonban már tulajdonképpen érdektelenek voltak a Diktys-kérdés szempontjából: ha sikerült akár egyetlen szerzőt találni, aki biztosan nem csak Malalasból merített, márpedig Kedrénos ilyen, akkor ez cáfolja Dunger elméletét, amely szükségképpen kulcsfontosságot tulajdonított az egyetlen latinul tudó krónikaíró feltételezésének.

Noha Wilhelm Greif még ezek után is ragaszkodott a latin Dictys eredetiségéhez,[28] a tudományos közvélemény 1892 után már eldőltnek tekintette a kérdést. Edward Patzig 1903-ban a következők kérdések megválaszolásában jelölte meg a kutatás új feladatait: (1.) Hogyan használta Septimius a görög eredetit? (2.) Milyen a függőségi viszony Diktys és Sisyphos között?[29]

Mint látjuk, a pozitivista tudomány itt egy újabb erőpróba elé állítja magát: ha már sikerült tisz-

[21] *Patzig:* i. m. 132.
[22] *Patzig:* i. m. 150 skk.; *Noack:* i. m. 461 skk.
[23] *Noack:* i. m. 451 skk.
[24] *Patzig:* i. m. 141.
[25] *Noack:* i. m. 448 skk.
[26] *Patzig:* i. m. 135 skk.
[27] *Noack:* i. m. 418 skk. és 443 skk.
[28] *W. Greif:* Neue Untersuchungen zur Dictys- und Daresfrage I. Dictys Cretensis bei den Byzantinern. Berlin 1900.
[29] *Patzig:* Das Trojabuch des Sisyphos von Kos. Byzantinische Zeitschrift 12, 1903, 231.

tázni, hogy létezett görög eredeti, azt is le kell tudni írni, milyen volt és mit tartalmazott, sőt ebből a leírásból következtetéseket kell tudni levonni a krónikák függőségi viszonyait illetően is. Az első kérdés alatt vélhetőleg annak kiderítését értette, hogy a rendelkezésre álló latin szövegben tartalmilag pontosan mi az, amit a fordító adott hozzá az eredetihez, illetve mit hagyott ki olyat, amit megőrizhetett számunkra a bizánci hagyomány. Ő ugyanis, mint akkoriban mindenki, mind 1892-es, mind 1903-as tanulmányában egy bővebb görög Diktysszel számol (az első öt könyvben is), és fejtegetéseiben épít Septimius feltételezett rövidítéseire.[30] Az ilyen kutatás tulajdonképpen Noack munkáját folytatta volna, aki feltételezte, hogy Malalas, Kedrénos, Septimius és néhány kisebb bizánci forrás alapján tartalmilag rekonstruálható az eredeti, a latin fordításnál sokkal bővebb Diktys.[31] Az eredeti Diktys bőséges anyagát mindenki csak kivonatolta volna, mi pedig ezt az eredetit úgy nyerhetjük vissza vagy legalábbis közelíthetjük meg, ha a különböző forrásokban található adatokat mintegy összeadjuk.

Még érdekesebb Patzig második kérdése, hiszen ez nem kevesebbet követel a filológiától, mint hogy állapítsa meg és írja le a függőségi viszonyt két nem létező szöveg között. Az egyik természetesen a görög Dictys, a másik annak a Kósi Sisy-phosnak a műve, akinek a nevét csak Malalas említi — forrásként hivatkozva rá három helyen, kétszer Diktysszel együtt, egyszer egyedül, de akkor is olyan anyaggal kapcsolatban, amely benne van az *Ephemeris*ben is. Greif úgy képzelte, hogy mind Malalas, mind Septimius alapjában véve Sisyphos könyvéből merített.[32] Noack, mint láttuk, kétségbe vonta ennek a műnek a létezését is, de ezzel nem aratott átütő sikert; szó, mi szó, feltételezése kissé merész volt. 1901-ben Fürst szállt vitába vele.[33] Patzig 1892-ben még úgy vélte, hogy Diktys függ Sisyphostól, de később megváltoztatta álláspontját. Mint írja, a Sisyphos-beszámoló dicsőítő beszédek formájában adta elő az események egy részét. Odysseus és Aias saját magáról, Teukros Achilleusról mondott ilyet. Az összes eltérés a Diktys-beszámolótól ezeknek a személyeknek a dicsőítését szolgálja, ami csakis úgy képzelhető el, ha Sisyphos dolgozta át a Diktysnél talált anyagot.[34] Általánosan elfogadottá Patzignak ez az elmélete vált.

Eddig jutott tehát a kutatás, amikor váratlanul és valószínűtlenül előkerült a görög eredeti egyik töredéke. A papiruszlelet igazolta egy hosszú filológiai vita végeredményét, és ennek alapján azt mondhatjuk, a pozitivista filológia jól vizsgázott. De csak részben. A lelet igazolta azt a logikai úton, tudományos érveléssel kialakított konszenzust, hogy a görög eredeti létezett, hogy a latin szöveg fordítás. Egyáltalán nem igazolta viszont az ugyanilyen módszerekkel kialakított elképzeléseket a görög eredeti jellegéről. Vagyis a második erőpróba, az akkor még hozzáférhetetlen görög szöveg jellegének és tartalmának leírása nem sikerült. Hiszen a görög szöveg tükrében Septimius fordítása hű, de nem szó szerinti, stilárisan javított, de tartalmilag pontos átültetésnek bizonyult, és ez pontosan az ellenkezője volt annak, amit a tudósok döntő többsége várt. Olyannyira, hogy akadt, aki úgy gondolta, hogy a Tebtunis-papirusz csak Diktys valamely rövidített kiadásának részlete, amely merő véletlenségből egyezik azzal a kiadással, amelyet Septimius latinra fordított.[35] Ezt a különben is valószínűtlen elképzelést aztán egy újabb papiruszlelet[36] cáfolta meg végképp 1966-ban. Ez a papirusz még csak nem is ugyanabból az évszázadból származott, de szintén azt mutatta, hogy Septimius fordítása megbízható.

[30] *Patzig:* Dictys Cretensis 147 skk., illetve *Patzig:* Das Trojabuch des Sisyphos von Kos 240. és 246.

[31] *Noack* egész idézett tanulmánya tulajdonképpen nem más, mint egy ilyen rekonstrukciós kísérlet.

[32] *Greif:* Die mittelalterliche Bearbeitungen... 176 skk. majd az egész Malalasról szóló fejezetet ennek a témának szenteli. Elképzelése szerint egyébként létezett egy (illetve nála tulajdonképpen két) fiktív görög Trója-beszámoló, amely forrásául szolgált az általa eredeti munkának kikiáltott latin Dictysnek. Ez az elképzelés tulajdonképpen alig tér el attól az elmélettől, amelyet cáfolni kívánt, hogy ti. a latin szöveg egy görög mű fordítása, különösen, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy ellenfelei akkoriban Septimius művét nem hű fordításnak, hanem inkább szabad átdolgozásnak tekintették.

[33] *Fürst:* Untersuchungen zur Ephemeris des Diktys von Kreta. Philologus 60, 1901, 244 skk.

[34] *Patzig:* Das Trojabuch des Sisyphos von Kos 237 skk.

[35] *P. Viereck:* Berliner Philologischer Wochenschrift 28, 1908, 773 skk.

[36] The Oxyrinchos Papyri, Part XXXI. edd. Barns—Parson—Rea—Turner, London 1966, 45 skk., Nr. 1539.

Még egy apróság, amely óvatosságra int. Noack a következő példában véli megragadhatni a Sisyphos-féle átszerkesztést: Achilleus temetéséről Malalasnál az állt: θάπτομεν σιγῇ, ami szerinte értelmetlen, ráadásul a második szó semmilyen kapcsolatba nem hozható a latin szöveg „*in Sigeo*" változatával. Itt tehát, úgymond, valamiféle romlásnak, tévesztésnek kell lennie. Kedrénosnál ezt találjuk: θάπτουσι γῇ (eltemetik a földbe). Noack szerint ez már értelmes, és ez lehetett az eredeti szöveg, amely Malalasnál azért szerepel torzult formában, mert ő Sisyphostól veszi át, akinél a torzulás akkor következett be, amikor a szöveget áttette harmadik személyből első személybe: ekkor lett a véletlenül egymás mellett álló -σι γῇ szótagokból σιγῇ.[37] Fürst több érvvel cáfolta ezt az elképzelést, például azzal, hogy a szó végén a személyragot általában rövidíteni szokták, és így aligha olvadhat össze a következő szó elejével. Azzal egyetért ugyan, hogy a második szónak semmi köze sem lehet a latin változat Sigeion helynevéhez, a szöveget mégis értelmesnek tartja, minthogy a 'csendben eltemettük' jelentésben ő semmi kivetnivalót nem talál.[38] Ez az apró filológiai vita is arról szólt, mennyire következtethetünk a meglévő szövegekből az elveszett szövegre, és nem vitatható, hogy a következtetések igazán ötletesek és nagy tudásanyagot mozgósítanak. A Tebtunis-papirusz felbukkanása ezt a kérdést is tisztázta, minthogy ez a töredék történetesen a kérdéses szöveghely diktysi eredetijét is tartalmazza. És ez a következőképpen hangzik: θ[α]πτοντες εν Σιγιω. A latin fordítás tehát, bár ezt a lehetőséget senki sem volt hajlandó komolyan fontolóra venni, pontosan adta vissza a helynevet, és igenis a Sigeion helynév, pontosabban annak Sigion változata torzult a bizánci krónikákban σιγῇ-vé.

A Dictys-kérdés történetének áttekintése tehát egészében azzal a tanulsággal szolgál, hogy az irodalomtörténeti folyamat pozitivista feltérképezése imponálóan nagy filológiai apparátusának mozgósítása révén sikerrel bizonyította be logikai úton, hogy léteznie kellett a latinul fennmaradt *Ephemeris* görög eredetijének, az elveszett szöveg jellegének és tartalmának leírásával azonban már erejét meghaladó feladatra vállalkozott. Tulajdonképpen nem csodálkozhatunk a kudarcon, hiszen a vállalkozás hallatlanul merész volt. Saját korunk tudományossága nemcsak abban különbözik a pozitivizmustól, hogy egészen másféle kérdéseket tesz fel, hanem abban is, hogy sokkal tudatosabban reflektál saját közelítésmódjainak korlátaira.

2. Dictys Cretensis és római közönsége

Még a *Dictysfrage* fénykorában Wilhelm Greif, aki — emlékszünk — eredeti műnek tekintette a latin Dictyst, érvelésében némi szerepet juttatott annak a politikai szempontnak is, hogy a szöveg a trójai—görög háborúban melyik harcoló féllel szimpatizál. Mindenesetre leszögezi, hogy a latin középkor alapvetően a Dares Phrygius neve alatt fennmaradt másik „szemtanúi" beszámolóra alapozta tudását a trójai háborúról, mert az egy trójai oldalon harcoló szereplő nevében, trójai szempontból ábrázolta az eseményeket, míg a bizánciaknál a görög oldalon harcoló Diktys beszámolója bírt központi jelentőséggel.[39] Greif úgy véli ugyan, hogy a görög eredeti létének kérdésében a politikai szimpátiáknak nincs bizonyító értékük, a kérdést azonban mégis érdemes fölvetni, ha nem is a régen eldőlt és az előzőekben részletesebben is tárgyalt filológiai probléma, hanem inkább a szöveg korabeli befogadása, befogadhatósága szempontjából. Ha az egész művet görög-szimpátia és Troia-ellenesség jellemzi, és Aeneas például, a rómaiak mélységesen tisztelt mondai őse hazaáruló ebben a történetben, hogyan befolyásolhatta ez a római közönséget? Hiszen pusztán az a tény, hogy a művet görög szerző írta, nem oldja meg a problémát. Merthogy ezt a szöveget egy római szerző latinra fordította, mégpedig nyilván azért, hogy más rómaiak elolvassák. Valóban sértette a munka a fordító és a római közönség „nemzeti érzéseit"? Valóban kellemetlen volt olvasniuk? Hogy lehet, hogy mégis lefordították?

Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy Róma mitikus őstörténetének hősei távolról sem szentek és

[37] *Noack:* i. m. 420.
[38] *Fürst:* i. m. 247 skk.
[39] *W. Greif:* Die mittelalterliche Bearbeitungen... 5—6.

sérthetetlenek, a római íróknál sem feltétlenül szolgálnak erkölcsi példaképül. Horatius 7. epodosának befejezésében a testvérgyilkosság, az ártatlan Remus halála minden baj fő oka. Propertiusnál, a II. könyv 6. elégiájában a szabin szüzeket büntetlenül elrabló Romulus vétke súlyosabb, mint a nőrabló Parisé vagy a Peirithoos lakodalmán lerészegedett kentauroké. Ovidiusnál a *Heroides* Dido-levele sem fest túl hízelgő képet Aeneasról. Talán Vergilius *Aeneis*-ének újkori értelmezéstörténetére is bénítólag hatott a nemzeti hősök sérthetetlenségének nemzetállami eszménye, hiszen talán éppen ez akadályozta Aeneas figurájának árnyaltabb megértését. Az utóbbi évtizedekben történt némi elmozdulás ebbe az irányba, de meglehetősen heves ellenállás is megfigyelhető. Talán még Aeneas árulása sem jelentett akkora traumát Dictys római olvasóinak. Különösen nem egy olyan műben, melynek nagyon is lényeges eleme a deheroizálás, a homérosi világkép degradálása.

Történetmondásos szövegek befogadásánál azonban igen fontos lehet az azonosulás valamelyik szereplővel vagy szereplők egy csoportjával. Ebből a szempontból természetesen van különbség fiktív szövegek és történetírás között, hiszen az azonosulás az előbbiek esetében sokkal intenzívebb lehet. A Dictys-beszámoló modern kori recepciójában némi zavar figyelhető meg abban a tekintetben, hogy melyik műfaji tradíció keretei között értelmezhető a szöveg a mai befogadó számára. Minthogy a 19—20. századi irodalomban a regény kitüntetett jelentőségre tett szert, az olvasók többségének éppen a regény olvasására vannak a legkifinomultabb és legkönnyebben mozgósítható stratégiái, ami megnöveli annak valószínűségét, hogy bármilyen történetmondásos szöveget regényként olvassanak. Talán ennek köszönhető, hogy a recepció előszeretettel nevezi regénynek a Dictys-beszámolót is, noha gyakran csak mintegy „jobb híján". Mindenesetre visszatérő probléma, hogy mennyiben tekinthető a mű regénynek vagy regényszerűnek. Gianotti és Milazzo[40] regénynek nevezi, Merkle is annak tekinti,[41] igaz, máshol a történetírói hagyomány keretében tartja értelmezhetőnek.[42] Bartonkova szerint azonban a mű nem illeszthető a regény műfajának hagyományába.[43] Érdemes idézni Michael von Albrecht kiegyenlítő megfogalmazását is: „Das Werk steht selbstständig zwischen der besonders stark hereinwirkenden Geschichtsschreibung [...] und dem Alexander-, Abenteuer- und Liebesroman."[44]

De még ha sikerül is elkerülnünk, hogy a szöveg korabeli recepcióját a regényolvasás modern stratégiáinak analógiájára képzeljük el, az azonosulás kérdése akkor is felvetődik, hiszen az még a történetírásban, illetve a történeti narratívák olvasásában is fontos szerepet játszik. Le kell azonban szögezni, hogy a római történetírás, bár alapvetően számolt azzal, hogy az olvasó azonosul a római oldallal, nem törekedett arra, hogy a Róma-ellenes gondolatokat vagy akár gondolatmeneteket teljességgel eliminálja. Bizony Róma-ellenes hangok is megszólalhatnak. Livius 31. könyvének 29. fejezetében egy makedón követ igen meggyőző beszédet tart Róma ellen, igaz, a római követ rákövetkező válasza minden egyes állítását cáfolni látszik, bár amint az olvasó is jól tudja, a későbbi történelmi események mégiscsak a makedónt igazolják. A 42. könyv 41—42. fejezetében Perseus elég világosan kifejti, miért jogosulatlan a rómaiak hadüzenete, és érvelésével a római követ is egyetért. Igaz a narrátor szerint a követ pusztán azért akar béketárgyalásokkal időt nyerni, mert a rómaiak még nem készültek fel a háborúra kellőképpen. Ezt a narrátori értelmezést a 47. fejezetben maga a követ is megerősíti a senatus előtt, bár ezzel ott nem lesz népszerű. Mindenestre ebben a narrációban Perseusé marad az utolsó szó: az ő érveit arról, hogy a rómaiak igazságtalanul üzentek háborút ellene, nem cáfolja senki. Tacitus *Agricolájában* Calgacus Róma-ellenes beszédét követi ugyan Agricola buzdítása, de cáfolni nem cáfolhatja, hiszen a két beszéd a két

[40] *G. F. Gianotti:* Le metamorfosi di Omero. Il romanzo di Troia dalle specializzazione delle schole ad un publico di non specialisti. Sigma XII/1, 1979, 15—32; *A. M. Milazzo:* Achille e Polissena in Ditti Cretese: un romanzo nel romanzo? Le forme e la storia 5, 1984, 3—24.

[41] *S. Merkle:* i. m. 79.

[42] *S. Merkle:* Die Ephemeris belli Troiani des Diktys von Kreta. Frankfurt a. M. (stb.) 1989. 56—80.

[43] *D. Bartoňková:* Darés Fryžský a Diktys z Kréty a jejich místo v antické literatuře. Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské Univerzity 25, 1980, 223—234.

[44] *M. von Albrecht:* Geschichte der römischen Literatur. Bern/München 1992. 1095.

szembenálló táborban hangzik el; ők ketten csak különböző szempontból beszélnek ugyanarról, és az azonosulás szempontjából fontos adalék, hogy az ellenkező szempont egyáltalán szóhoz juthat.

Vegyük szemügyre ezek után, milyen azonosulási lehetőségeket kínált a Dictys-beszámoló a római közönség számára. Ebben a szövegben — az *Ilias*-tól eltérően — jelentős különbségek vannak a két nép között. A görögök — legalábbis eleinte — megfontoltak, hűek a joghoz és adott szavukhoz, a csatában rendezettek és fegyelmezettek, nyílt harcmezőn bátran küzdenek. A trójaiakat barbároknak nevezi a szerző, és barbárokként is jellemzi őket: érzelmeik és indulataik uralkodnak rajtuk; széthúzásra, lázadásra hajlamosak. Helenát például azért nem akarják visszaadni, mert: *lingua moribusque barbari nihil pensi aut consulti patientes praeda atque libidine transversi agebantur* (I.7). A csatában fegyelmezetlenek és könnyen megfutamodnak; ha mégis sikert érnek el, azt valamilyen cselvetésnek vagy váratlan rajtaütésnek köszönhetik.

A barbárok ilyen jellemzése tipikusnak mondható. Nem lehet célunk e motívumanyag történetét végigkísérni, de célszerűnek tűnik megemlíteni néhány példát. A görög hagyomány egy részében is ilyenek a barbárok (elég Xenophón *Anabasis*ára utalni: fegyelmezetlenség és gyors megfutamodás a csatában és aztán szószegések és hamis eskük sorozata), és ezt a topikát a rómaiak is átveszik. Iulius Caesar szerint a gallok meggondolatlanok és természetüknél fogva hajlamosak a lázadásra. Sallustius *Iugurthá*jában a numidák hadviselése pontosan olyan, mint Dictysnél a trójaiaké: nyílt csatában szervezetlenek, és azonnal megfutnak, inkább csapdaállítással, hirtelen rajtaütéssel, időhúzással, megvesztegetéssel próbálkoznak. De hogy az *Ephemeris* latin változatához időben közel álló példát is idézzünk: Ammianus Mercellinus 16. könyvének végén, az argentoratusi csata előtt Iulianus így fejezi be buzdító beszédét: *hi sunt barbari, quos rabies et immodicus furor ad perniciem rerum suarum coegit occurrere nostris viribus opprimendos* (XVI.12, 31). És a csata során a római *pertinax miles* (XVI.12, 36) alkotta *testudoval* szemben a barbárok *violentia iraque incompositi* (XVI.12, 44) harcolnak. Szinte idekívánkozik egy Dictys-idézet, természetesen csak a toposz-rendszer azonosságát hangsúlyozandó: *conflixere acies, composite Graecis ac singulis per distributionem imperia ducum exsequentibus, contra sine modo atque ordine barbaris ruentibus* (II.38). Claudius Claudianus így jellemzi egyik költeményében — egyébként Lucanus a parthusok harcmodoráról adott leírására támaszkodva — a numidák taktikáját: *non ulla fides, non agminis ordo, / arma oneri, fuga praesidio*.[45]

Azt az elképzelést, hogy a barbárokat puszta indulataik vezérlik, az is kifejezi, hogy a mitológiai alakok közül a föld szülte, lázadó gigászokat, a félig állat kentaurokat és a vad amazónokat feleltetik meg nekik. Pausanias leírása szerint Attalos négy ábrázolást állíttatott fel az athéni akropolisz déli falánál a következő témákkal: gigászok harca, az athéniek csatája az amazónok és Marathónnál a barbárok ellen, valamint saját győzelme a galaták felett.[46] Jelen témánk szempontjából még érdekesebb, hogy az athéni Parthenón metopé-sorai a gigantomachia, a kentauromachia és az amazonomachia mellett Trója pusztulását ábrázolták. Ezek szerint a trójai háborúnak az 5. században is megvolt a helye a görög-barbár háború mitikus előképei között.

Dictys, az eseményeket elbeszélő fiktív szemtanú — görög, a görög hadsereg tagja. Ebből nemcsak az előadás görögbarát hangneme következik, hanem az is, hogy a görög—trójai, görög—barbár ellentét úgy jelenik meg, mint „mi" és a barbárok szembeállítása. Ez eleve a görögök pártjára vonja az olvasót, és — úgy hiszem — a kettő közül választva a 4. századi római közönség könnyebben azonosulhatott a „mi"-vel, a civilizált görögséggel, mint a barbár trójaiakkal, hiszen magukat — mint az egész civilizált világot magába foglaló közösség, a Római Birodalom tagjait és létrehozóit — joggal tekintették nem-barbároknak. Plautus még teljes következetességgel alkalmazta a *barbarus* szót a rómaiakra, az itáliaiakra,[47]

[45] Claudianus 15, 440—441. A párhuzamhoz lásd *E. M. Olechowska:* Claudii Claudiani De bello Gildonico. Leiden 1978. 194, és részletesebben *Th. Hirschberg:* Zur Präsentation der Kampftechnik der Numider bei Claudian, 'Bellum Gildonicum' 433—441. Hermes 122, 1994, 379—381.

[46] *Pausanias:* Graeciae descriptio I.25, 2.

[47] *A. Lorenz:* Einleitung zum Miles gloriosus. In Ausgewählte Komödien des Plautus. III. Miles Gloriosus. Berlin 1886. 54; *G. Lodge:* Lexicon Plautinum. Hildesheim, 1962. I, 209.

vagy éppen a latin nyelvre, mint az *Asinaria* prologusában: Demophilus scripsit, Maccus vortit barbare.[48] A Kr. u. 4. században viszont már természetes volt, hogy a rómaiak is a nem-barbárok kategóriájába tartoznak, amit itt Paulinus Nolanus egyik sora illusztrálhat, amelyben a barbár nyelveket a latinnal állítja szembe: *multis, quos fama oblitterat et quos / barbara Romanae non tradunt nomina linguae*.[49] Innen nézve a Trója-ellenes beállítás talán nem is lehetett annyira komoly akadálya az azonosulásnak a nem-barbár görögökkel.

A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Stefan Merkle, aki a legbehatóbban foglalkozott az *Ephemeris*szel, arra a megállapításra jutott, hogy a görögök fenti jellemzése csak a háború előtti helyzetre és a háború kezdeti szakaszára igaz.[50] Az események előrehaladtával lassanként elveszítik morális felsőbbségüket. A görögök belső meghasonlása és erkölcsi hanyatlása egyre fokozódik. Aulisban még rendezni tudják ellentéteiket, de amikor Diomedes és Ulixes orvul meggyilkolja Palamedest, sokan vélik úgy, hogy a háttérben Agamemnon féltékenysége áll. Briseis miatt pedig, akit Dictysnél Hippodamiának hívnak, már kis híján fegyveres összecsapásra kerül sor a görög seregen belül.

Achillesen is egyre inkább indulatai lesznek úrrá. Polyxena iránti szerelmében titkos tárgyalásokba kezd a trójaiakkal, és felajánlja, hogy többé nem vesz részt a háborúban. Patroclus halála miatt pedig a düh hatalmasodik el rajta: lesből csap le a Penthesilea fogadására siető Hectorra, dühét a holttesten is kitölti, amit a görögök korábban soha nem tettek; szokásává válik a hadifoglyok lemészárlása. Ezért mondhatja a fia holttestéért a táborba jövő Priamus: *retorque animos ad pietatem!* illetve: *ubi nunc illa est, quae apud Graecos praecipue erat, iusta misericordia?* (III. 21 és 22).

Lehet, hogy a görögök a siker érdekében kénytelenek átvenni a barbárok módszereit, és igaz, hogy rút tetteiket a trójaiak viselkedése váltja ki — például előbb Hector gyalázza meg Patroclus holttestét, és Achilles ezért Hectorét —, de erkölcsi romlásuk ettől még visszafordíthatatlan. A háborút jogos cél érdekében kezdték, hogy visszaszerezzék Helenát és a vele elrabolt kincseket, de nem azért fejezik be: a trójaiak visszaadnák Menelaus feleségét, ha kérné, a kincseket pedig tényleg visszaadják, sőt még többet is fizetnek; a görögök békét kötnek és elvonulnak, de aztán titkon visszatérnek, hogy Antenor és Aeneas árulása révén elfoglalják és feldúlják a várost. A győzelem után pedig kirobbannak a háború során keletkezett feszültségek. A Palladiumért folyó vetekedés úgy végződik, hogy Aiaxot orvul meggyilkolják, mire nyílt lázadás tör ki a seregben, Ulixes megszökik, Agamemnonék pedig kénytelenek körülsáncolni magukat és szabad elvonulásért könyörögni.

Mindezzel szembe kellett néznie még a görögökkel maradéktalanul azonosuló olvasónak is. Nem ünnepelhette a görögökben egy igazságos háború méltó győzteseit. Látnia kellett a háború demoralizáló hatását, hogy a háború előtti hellének erkölcsileg tiszta világa éppúgy odaveszett, mint a trójaiak pompás városa. A megromlott vagy elromlott világ képét talán még sötétebbre festették a hazatérés-történetek. Az eredetiben négy könyvet töltöttek meg, de a fordító egyetlen, igen rövid könyvbe vonta össze őket. Nagyon óvatosan kell tehát nyilatkozni a beszámoló ezen részeiről. Annyit talán megkockáztathatunk, hogy ezek a tragikus események — tele gyilkossággal, vérbosszúval, polgárháborúval — bebizonyították, hogy a romlás az anyaországra is kiterjedt.

A Dictys-beszámoló főcélja tehát nem a könnyed szórakoztatás. A héroikus mítosz vagy eposz deheroizáló újrameselésével vigasztalan képet fest a világról. Üzenetének megértésére a római közönségnek — úgy hiszem — jó esélyei voltak. Nemcsak azért, mert ők egy igényesebb stílusú változatot vehettek kezükbe, hanem azért is, mert olvasás közben egyszerre azonosulhattak mind a két harcoló féllel. Természetesnek tűnik az azonosulás a trójaiakkal — mint őseikkel, még akkor is, ha az *Ephemeris* tagadja ezt a rokonságot. De azonosulhattak a görögökkel is — mint a barbárokkal szembenálló civilizált néppel. Ez a kettős azonosulás azonban kettős csalódást jelent: a trójaiak visszataszító, barbár népségnek bizonyulnak, a görögök pedig erkölcsileg fokozatosan barbarizálódnak.

[48] Asinaria 11.

[49] *Paulinus:* Carm. 1, 4—5, Ausonius 23. leveléből.

[50] A görögök demoralizálódását vázolta *Merkle* rövid tanulmányában („Artless and abrupt?"... 79—90), és igen részletesen demonstrálta is könyvének főrészében (Die Ephemeris... 141—237).

Az erkölcsileg tiszta múlttal szembeállítani a romlott jelent — meglehetősen gyakori jelenség ez, mely a római irodalomban is újra meg újra felbukkan. A Dictys-beszámolóban az az újszerű, hogy a romlás egy harmonikus kezdeti állapothoz képest a háború hatására következik be, és a fikció végállapota még az ókori olvasó jelenéhez képest is a távoli múlt ködébe veszett, és ami még fontosabb, hogy a romlást a civilizáció és barbárság viszonylatában fogalmazta meg.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 251–257

LŐRINCZ BARNABÁS

ONOMASTICON PROVINCIARUM EUROPAE LATINARUM

(KUTATÁSI BESZÁMOLÓ)*

1989 novembere és 2001 decembere között foglalkoztunk az *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum* kutatási programmal, amelynek eredményei 1994—2002 között négy kötetben megjelentek. A munka részleteiről a feldolgozás befejezésével az alábbiakban szeretnénk beszámolni.[1] Elöljáróban hangsúlyoznunk kell, hogy az adatok összeállításával, amelyeket 1972 és 1981 között Mócsy András a munkatársaival együtt (*Reinhard Feldmann* [a hispaniai tartományok, azaz Baetica, Hispania citerior és Lusitania], Marton Erzsébet [Gallia Cisalpina, azaz regiones IX, X, XI Italiae], Szilágyi Mária [Dalmatia]) gyűjtött össze és statisztikai szempontból az adatok nélkül közölt[2], a célunk egész egyszerűen az értékmentés volt, s nem az, hogy ez mit jelent a névkutatás számára. Mócsy András korai halála (1987) után ugyanis hátramaradt 28 dobozban az anyaggyűjtése, amelyet nem szándékozott részleteiben közölni, amit a cédulák átvizsgálása teljes mértékben megerősített. A cédulák 44602 felirat adatait tartalmazzák.[3] Mócsy András az anyag felgyűjtése során egyéni rövidítésrendszert alkalmazott, ezért az első feladatunk e jelölések megfejtése volt. Bonyolította a problémát az is, hogy a cédulákon ugyanazzal a betűvel több,

* Az V. Ókortudományi Konferencián (Piliscsaba, 2002. május 23.) elhangzott előadás jegyzetekkel bővített változata.

[1] A kutatásokat az Országos Tudományos Kutatási Alap (T-025205 kutatási program), a Deutscher Akademischer Austauschdienst, a Fondation Hardt és a Forschungsgesellschaft Wien támogatta.

Rövidítések:

IMS = Inscriptions de la Mésie Supérieure (Beograd 1976—).

Namenstatistik = *A. Mócsy,* Beiträge zur Namenstatistik. DissPann III,3 (Budapest 1985).

Nomenclator = *A. Mócsy—R. Feldmann—E. Marton—M. Szilágyi:* Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso. DissPann III, 1 (Budapest 1983).

OPEL I = Onomasticon provinciarum Europae Latinarum Vol. I: Aba—Bysanus. Ex materia ab A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton et M. Szilágyi collecta ediderunt *B. Lőrincz* et *F. Redő*. Archaeolingua 3 (Budapest 1994).

OPEL II = Onomasticon provinciarum Europae Latinarum Vol. II: Cabalicius—Ixus. Ex materia ab A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton et M. Szilágyi collecta composuit et correxit *B. Lőrincz* (Wien 1999).

OPEL III = Onomasticon provinciarum Europae Latinarum Vol. III: Labareus—Pythea. Ex materia ab A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton et M. Szilágyi collecta composuit et correxit *B. Lőrincz* (Wien 2000).

OPEL IV = Onomasticon provinciarum Europae Latinarum Vol. IV: Quadratia—Zures. Ex materia ab A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton et M. Szilágyi collecta composuit et correxit *B. Lőrincz* (Wien 2002).

RIU = Die römischen Inschriften Ungarns (Budapest—Amsterdam—Bonn 1972—).

[2] Nomenclator; ld. még Namenstatistik.

[3] Namenstatistik 1—6; a Nomenclator IV. oldalán kerekített adatként 44000 felirat szerepel.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

egymástól távol eső provincia feliratainak a publikációja szerepel, pl. «E» Gallia Narbonensisnél[4] és Noricumnál,[5] «G» Noricumnál[6] és Moesia inferiornál,[7] «H» a hispaniai provinciáknál[8] és Pannoniánál,[9] «M» Germania inferiornál[10] és Moesia inferiornál,[11] «V» Raetianál[12] és Pannoniánál,[13] ill. «W» a galliai tartományoknál,[14] Raetianál[15] és Noricumnál.[16] Ezt a gondot egy egységes rövidítésrendszer kidolgozásával sikerült megoldanunk, mint az az *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum* köteteiben látható,[17] ahol felhasználtuk a Mócsy András által alkalmazott rövidítések egy részét is (pl. E, K., Lux., P. és PS).

A következő problémát az jelentette, hogy *Mócsy András* nem tüntette fel a cédulákon szereplő neveknél néhány kivételtől eltekintve az egyes feliratok névalakjait. Emiatt a teljes anyagot újból át kellett néznünk, s több esetben új publikációkkal pótolnunk. E munka közben az elírásokat is javítottuk. Egyes esetekben a neveknél nem találtunk cédulát, és emiatt nem sikerült ezek forrásanyagát felderítenünk. Ezeket a neveket — mivel a *Nomenclator* anyagában szerepelnek — zárójelbe téve a források jelölése nélkül soroltuk fel.[18]

Végezetül az előkészületeknél, tehát a munka elején, el kellett döntenünk, hogy milyen formában tesszük közzé az anyagot. Itt természetesen többféle lehetőség kínálkozott (pl. a római társadalom rétegei szerint, időrendi bontásban, filológiai szempontok szerinti tagolásban), amelyek közül a filológiai szempontú feldolgozást választottuk, tehát névformák szerinti csoportosításban adtuk meg az egyes nevek adatsorait.

Előadásunkban két olyan problémával kívánunk foglalkozni, amelyekről a munka lexikonjellege miatt az egyes kötetek előszavában ugyan nem esett szó, de segíthetik ezek használatát.

[4] *E. Espérandieu:* Inscriptions latines de la Gaule (Narbonnaise) (Paris 1929).

[5] *R. Egger:* Die Stadt auf dem Magdalensberg, ein Großhandelplatz. Die ältesten Aufzeichnungen des Metallwarenhandels auf dem Boden Österreichs (Wien 1961).

[6] *A. Gerstl:* Supplementum epigraphicum zu CIL III für Kärnten und Osttirol 1902—1961 (Diss. Wien 1961).

[7] *B. Gerov:* La romanisation entre le Danube et les Balkans. D'August jusqu'au Hadrien. Godišnik na Sofijskija Universitet. Istoriko-Filologičeski Fakultet 45, 1948/1949—4, 70—84; *Uő,* La romanisation entre le Danube et les Balkans. D'Hadrien jusqu'au Constantin le Grand. Godišnik na Sofijskija Universitet. Filologičeski Fakultet 48, 1952/53, 356—398.

[8] Hispania Antiqua Epigraphica.

[9] *F. Hild:* Supplementum epigraphicum zu CIL III. Das pannonische Niederösterreich, Burgenland und Wien 1902—1968 (Diss. Wien 1968).

[10] *H. G. Kolbe:* Die neuen Matroneninschriften von Morken-Harff, Kr. Bergheim. BJ 160, 1960, 55—124.

[11] *G. Mihailov:* Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae (Sofia 1959—1970).

[12] *F. Vollmer:* Inscriptiones Baivariae Romanae (München 1915).

[13] *E. Vorbeck:* Militärinschriften aus Carnuntum (²Wien 1980).

[14] *P. Wuilleumier:* Inscriptions Latines des Trois Gaules (France). XVIIe Supplément à «Gallia» (Paris 1963).

[15] *Fr. Wagner:* Neue Inschriften aus Raetien (Nachträge zu Fr. Vollmer, Inscriptiones Baivariae Romanae). BRGK 37—38, 1956—1957, 215—264.

[16] *E. Weber:* Supplementum epigraphicum zu CIL III für Salzburg, Steiermark, Oberösterreich und das norische Niederösterreich 1902—1964 (Diss. Wien 1964); *Uő,* Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark (Graz 1969).

[17] OPEL I, p. IX—XII; OPEL II, 10—13; OPEL III, 10—13; OPEL IV, 10—13.

[18] Ezt ugyan már az OPEL egyes köteteinek az előszavában leírtam (OPEL I, pp. II és V; OPEL II, 6—7; OPEL III, 5—6; OPEL IV, 5—6), azonban ez elkerülte *H. Solin,* Gnomon 72 (2000) 239 figyelmét.

1. Az anyaggyűjtés időbeli határai

A felhasználókat természetesen elsősorban az érdekli, hogy mely időpontig tartalmazzák az egyes kötetek az európai latin nyelvű tartományokra vonatkozó adatokat, azaz mikor lett lezárva az *Onomasticon* anyaggyűjtése. Mócsy András a *Nomenclator* előszavában ugyan az 1975. évet adta meg az anyaggyűjtés zárásaként, de ehhez hozzáfűzte azt is, hogy több esetben későbbi publikációkat is felvett 1980-ig.[19] 1989-től további munkákkal egészítettük ki az anyaggyűjtést. Arra természetesen nem volt mód, hogy az egész területre egy teljesen új anyaggyűjtést csináljunk, ill. minden egyes tartományra az összes új publikációt figyelembe vegyük. Ehhez egyrészt nem voltak adottak a további kutatási feltételek, másrészt az anyag átvizsgálását, rendszerezését és közlését nem lehetett volna 12 év alatt elvégezni. A következőkben tartományonként, ill. tartománycsoportokként adjuk meg azokat a corpusokat, amelyeknél a *teljes* anyagot bedolgoztuk az *Onomasticon* köteteibe.

a) Hispania citerior, Baetica, Lusitania

Ezen tartománycsoport anyagának összeállítása jelentette a legnagyobb problémát, mivel Mócsy András és Reinhard Feldmann két olyan összeállítást felhasznált az anyaggyűjtésnél, amelyek sok feliratot tartalmaznak, de az olvasatok rendkívül megbízhatatlanok. Az egyik J. Vives nagy hispaniai feliratcorpusa,[20] ill. a másik a *Hispania Antiqua Epigraphica* 20 füzete. Mivel ezek sok téves adatot tartalmaznak, felülvizsgálatuk szükséges volt. Erre 1992-ben, 1995-ben és 2001-ben nyílt lehetőségem a Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg Ókortörténeti Tanszékének epigráfiai adatbankjában és könyvtárában, ahol Alföldy Géza és munkatársai (Andrea Scheithauer, Manfred Gerhard Schmidt, Heike Niquet, Francisca Feraudi-Gruénais és Brigitte Ruck) segítségével több száz felirat olvasatát sikerült helyesbítenünk. Az új olvasatok természetesen az anyaggyűjtés lezárása óta megjelent publikációk alapján történtek, de ez nem jelenti azt, hogy e monográfiák vagy tanulmányok összes új adatát is felvettük. Az anyaggyűjtés teljes körű kiterjesztése csak Hispania citerior északkeleti partvidéke[21] és Baetica provincia egy része esetében történt meg a II—IV. köteteknél.[22]

[19] Nomenclator p. III. — Ld. ezekhez *M. Clauss:* Neue Inschriften im Rheinischen Landesmuseum Bonn. in: Epigraphische Studien 11 (Köln—Bonn 1976) 1—39; *J. M. Iglesias Gil:* Epigrafía cantabra (Santander 1976); *G. Fatás—M. Martin Bueno:* Epigrafía romana de Zaragoza y su provincia (Zaragoza 1977); *A. Šašel—J. Šašel:* Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. Situla 19 (Ljubljana 1978); *M. Mirković—S. Dušanić:* IMS I: Singidunum et le nord-ouest de la province (Beograd 1976); *G. Pereira Menaut:* Inscripciones romanas de Valentia (Valencia 1979); Inscripţiile din Scythia Minor V (Bucureşti 1980); *F. Arias Vilas—P. Le Roux—A. Tranoy:* Inscriptions romaines de la province de Lugo (Paris 1979); *L. Barkóczi—A. Mócsy:* RIU 2: Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio (Budapest—Amsterdam 1976); *L. Barkóczi—S. Soproni:* RIU 3: Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknie (Budapest—Bonn 1981); *M. M. Roxan:* Roman Military Diplomas 1954—1977 (London 1978); *U. Schillinger-Häfele:* Vierter Nachtrag zu CIL XIII und zweiter Nachtrag zu Fr. Vollmer, Inscriptiones Baivariae Romanae. Inschriften aus dem deutschen Anteil der germanischen Provinzen und des Treverergebietes sowie Rätiens und Noricums, BRGK 58, 1977, 447—603; *E. Vorbeck:* Militärinschriften aus Carnuntum (²Wien 1980); *Uő,* Zivilinschriften aus Carnuntum (Wien 1980).

[20] *J. Vives:* Inscripciones romanas de la España romana I—II (Barcelona 1971—1972).

[21] *G. Alföldy—M. Clauss—M. Mayer Olivé et al.:* CIL II²/14,1: Pars meridionalis conventus Tarraconensis (Berlin—New York 1995); *G. Fabre—M. Mayer—I Rodà:* Inscriptions Romaines de Catalogne I: Barcelone (sauf Barcino) (Paris 1984); II: Lérida (Paris 1985); III: Gérone (Paris 1991); IV: Barcino (Paris 1997).

[22] *A. U. Stylow—C. González Román—G. Alföldy:* CIL II²/7: Conventus Cordubensis (Berlin—New York 1995); *A. U. Stylow—R. Atencia Páez—M. Pastor Muñoz—P. Rodríguez Oliva et al.:* CIL II²/5: Conventus Astigitanus (Berlin—New York 1998). Az utóbbi kötet anyaga részben szerepel a III. és teljesen a IV. kötetben.

b) Belgica, Germania inferior és superior

Itt csak a belgiumi latin feliratok corpusa jelent meg az anyaggyűjtés lezárása után,[23] azonban ennek a kéziratát Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier még az 1970-es évek végén Mócsy András rendelkezésére bocsátotta.[24]

c) Dalmatia

E tartomány személyneveinél az adatok egy jelentős részét az 1986-ban megjelent *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae*-kötet számaival cseréltük fel.[25] Ennek az oka az volt, hogy így áttekinthetőbben lehetett megadni az adatsorokat. Csak azokban az esetekben hagytuk meg az eredeti anyaggyűjtés hivatkozásait, ha az nem szerepelt az ILJ-kötetben. Azokban az esetekben is az eredeti hivatkozás maradt, ha ez eltért az ILJ-ben adott olvasattól, és mi az első publikáció olvasatát fogadtuk el.

d) Pannonia

A RIU új köteteivel[26] és a szlovéniai feliratcorpusokkal egészítettük ki *Mócsy András* anyaggyűjtését.[27]

e) Moesia superior

Az *Inscriptions de la Mésie Supérieure* és az *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae* új köteteivel cseréltük fel, ill. bővítettük a *Nomenclator* adatait.[28]

f) Moesia inferior

Az *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae* eddig megjelent 1. kötetével bővítettük Mócsy András adatait.[29] Itt kell megjegyeznünk, hogy e provincia a Fekete-tenger partján lévő görög városoktól eltekintve nem görög nyelvű tartomány volt.[30]

[23] *A. Deman—M.-Th. Raepsaet-Charlier:* Les inscriptions latines de Belgique (Bruxelles 1985).

[24] Ld. Nomenclator p. II.

[25] *A. Šašel—J. Šašel:* Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. Situla 25 (Ljubljana 1986).

[26] *F. Fülep—A. Sz. Burger:* RIU 4. Lieferung: Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium—Altinum (Budapest—Bonn 1984); *J. Fitz:* RIU 5. Lieferung: Intercisa (Bonn—Budapest 1991); *J. Fitz—A. Mócsy—S. Soproni:* RIU 6. Lieferung: Das Territorium von Aquincum, die Civitas Eraviscorum und die Limesstrecke Matrica—Annamatia und das Territorium von Gorsium (Budapest—Bonn 2001). Az utóbbi kötetet csak a IV. kötet anyagánál tudtuk használni, és több névnél *Alföldy Géza* javított olvasatait vettük figyelembe.

[27] *M. Šašel-Kos:* The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia. Situla 35 (Ljubljana 1997); *M. Lovenjak:* Inscriptiones Latinae Sloveniae I: Neviodunum. Situla 37 (Ljubljana 1998).

[28] *M. Mirković:* IMS II: Viminacium et Margum (Beograd 1986); *P. Petrović:* IMS III/2: Timacum Minus et la vallée du Timok (Beograd 1995); *P. Petrović,* IMS IV: Naissus—Remesiana—Horreum Margi (Beograd 1979); *B. Dragojević-Josifovska:* IMS VI: Scupi et la région Kumanovo (Beograd 1986), valamint 25.j. Vö. ehhez *A. Mócsy:* Vorarbeiten zu einem Onomasticon von Moesia superior. Godišnjak, Centar za Balkanološka Ispitivanja 8 (1970 [1972]) 139—180.

[29] *B. Gerov:* Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae (Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae) (Sofia 1989).

[30] Másként *H. Solin:* Gnomon 72 (2000) 234, ld. ehhez azonban *B. Gerov:* Die lateinisch-griechische Sprachgrenze auf der Balkanhalbinsel. In: Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit. Beihefte der BJ 40 (Köln—Bonn 1980) 147—165, különösen 164.

Az elkészült négy kötet (azaz a teljes munka) statisztikai adatai a következők:

kötet	a nevek száma	a keresztény nevek száma	összesen	az adatok száma	a keresztény adatok száma	összesen
I. (A—B)	3331	236	3567	19727	445	20172
II. (C—I)	5750	464	6214	39121	1039	40160
III. (L—P)	4750	347	5097	29225	696	29921
IV. (Q—Z)	5304	380	5684	36213	735	36948
összesen	19135	1427	20562	124286	2915	127201

2. A munkában szereplő személyek

Az *Onomasticon* használóit az is érdekli, hogy mely személyek szerepelnek az egyes kötetekben. *H. Solin* helyesen ismerte fel, hogy az egyes feliratokon szereplő *consul*nevek — amelyek természetesen nem tartoznak a feldolgozott terület személynévanyagához — nem lettek felvéve a munkába.[31] Ugyanez vonatkozik az egyes császárok neveire is, tehát azokon a feliratokon, ahol uralkodóként vannak említve, szintén nem szerepelnek összeállításunkban. Itt azonban egy megszorítással kell élnünk: azokban az esetekben, ha a császárok uralkodásuk előtt a feldolgozott területen lovagrendű vagy senatori rangú tisztként vagy helytartóként tevékenykedtek, akkor felvettük őket összeállításunkba, mint pl. *M. Didius Iulianus*t Germania superior helytartójaként,[32] *P. Helvius Pertinax*ot lovagrendű tisztként és helytartóként,[33] *Traianus Decius*t Moesia inferior és Hispania citerior helytartójaként.[34] Azok a senatorok és lovagok, akik hivatalos személyként jelennek meg az egyes tartományok feliratain, szintén — többnyire idegen személyként[35] — fel lettek véve gyűjtésünkbe. Az egyes nevek előfordulását Mócsy András és munkatársai provinciák, illetve provinciacsoportok szerint adták meg. Így azok a senatorok és lovagok, akik több tartományban helytartóként vagy tisztként feliratot állítottak, több provincia személynévanyagában megjelennek. Ezeket az eseteket az *Onomasticon* köteteiben * jegyzettel jelöltük meg. Ezt egy a II. kötetből vett példával lehet a legjobban szemléltetni. Itt a *Calpetanus* gentilicium a következő formában szerepel:[36]

[31] *H. Solin:* Gnomon 72 (2000) 236. — Jegyzetekben csak akkor vannak említve, ha korábban tévesen lettek besorolva az egyes tartományok személynévanyagába, pl. OPEL IV. 62, 132.

[32] OPEL II. 99—100.

[33] OPEL II. 177 és OPEL III. 133.

[34] OPEL II. 95 és OPEL IV. 142.

[35] Az egyes senatorok származásához jó áttekintést nyújt *S. Panciera* (ed.) Atti del Colloquio Internazionale AIEGL su Epigrafia e ordine senatorio I—II. Tituli 4—5 (Roma 1982); a lovagokhoz *H.-G. Pflaum:* Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain I—IV (Paris 1960—1961); Supplément (Paris 1982), ill. *H. Devijver:* Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I—III, Suppl. I—II (Leuven 1976—1993).

[36] OPEL II. 25, vö. még Nomenclator 62.

CALPETANVS	N	ITA 1* HIS 0;1* DAL 0;1** PAN 0;1*
Calpe[tanus]		ITA 1 (CIL V 531)
Calpet[anus]		PAN 0;1 (CIL III 11194—11196 » AE 1969/1970, 477 = AE 1986, 590: *Calp[etanus]*)
Calpetanus		HIS 0;1 (CIL II 2477 » 4803 » 4838 » EE VIII 224 » HAE 2162 » AE 1974, 400: *Cal(petanus)* » AE 1975, 508: *Cal(petanus)* » CIL II 4854: *Calp(etanus)* » 6224: *Calp(etanus)* » AE 1928, 178: *Calp(etanus)* » AE 1974, 401: *[Calp(etanus)]* » CIL II 4799: **Icaul(petanus)*)
[Cal]petanus		DAL 0;1 (ILJ 2064)

* Vide etiam *G. Alföldy:* Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des Römischen Reiches von Augustus bis Diokletian (Wiesbaden 1969) pp. 21—22 et J. Fitz, Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit (Budapest 1993—1995) pp. 153—155: *C. Calpetanus Rantius Quirinalis Valerius Festus.*

** Vide etiam *J. J. Wilkes:* Dalmatia (London 1969) p. 444 n. 10: *C. Calpetanus Rantius Sedatus.*

A fenti adatsor közelebbi vizsgálatakor kitűnik, hogy csak két személyről van szó: a dalmatiai feliraton a helytartó, C. Calpetanus Rantius Sedatus szerepel, míg az északitáliai, hispaniai és pannoniai anyag adoptált fiának, C. Calpetanus Rantius Quirinalis Valerius Festusnak a feliratait tartalmazza. Főként a helytartók feliratainál fordul elő az — mint a fentebb említett esetben C. Calpetanus Rantius Quirinalis Valerius Festus hispaniai és pannoniai adatainál —, hogy nevük egy-egy provincia anyagában többször szerepel. Ezeket a félreértések elkerülése miatt — mivel csak 1 személyről van szó — » jellel jelöltük.

Nem szerepelnek viszont azok a személyek, akik ugyan a feldolgozott terület lakosságához tartoznak, azonban feliratuk a Római Birodalom más területein (Italia Pótól délre elterülő része, illetve az afrikai és keleti tartományok) kerültek elő. Mivel ezt az anyagot Mócsy András és munkatársai nem gyűjtötték össze, s e munkához néhány kivételtől (Pannonia és Dacia, illetve a *Treveri*)[37] eltekintve nem áll a kutatás rendelkezésére előtanulmány, ezek utólagos felgyűjtésétől eltekintettünk. E személyek Mócsy András elképzelése szerint idegenként annak a tartománynak, illetve területnek az anyagában szerepeltek volna, ahol feliratuk előkerültek.

Külön kell foglalkoznunk az idegenek kérdésével. Észak-Italiában, illetve az egyes tartományokban a senatorokon és a lovagokon kívül az idegenek közé soroltuk mindazokat, akik az *origo*juk alapján annak számítanak. Néhány esetben a hadtörténeti adatok, illetve a nevek elterjedése alapján az *origo* hiányának ellenére megállapítható egyes személyek származása.[38] Az esetek többségében azonban, ahol *origo*-adat nem szerepel, Mócsy Andráshoz hasonlóan az egyes személyeket az illető terület helyi lakosságához soroltuk, bár lehetséges, hogy ezek részben idegenek voltak.

Mócsy András a keresztény neveket nem vette fel a *Nomenclator*ba,[39] bár összegyűjtötte őket.[40] Az

[37] *Á. Dobó:* Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes (²Budapest—Amsterdam 1975) Nr. 1—269 (Pannonia), Nr. 606—688 (Dacia); *J. Krier:* Die Treverer außerhalb ihrer Civitas. Mobilität und Aufstieg (Trier 1981).

[38] Ld. ezekhez *B. Lőrincz:* Fremder oder Eingeborener? In: *A. D. Rizakis* (ed.) Roman Onomastics in the Greek East: Social and Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium on Roman Onomastics. Athens, 7—9 September 1993. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 21 (Athens 1996) 73—79.

[39] Nomenclator p. III.

[40] Vö. ehhez pl. *A. Mócsy* bei *B. Lőrincz:* Spätrömische Reichsbeamte und die pannonischen Ziegelstempel. ZPE 61 (1985) 232 Anm. 29 = Késő római duxok és a pannoniai bélyeges téglák. Antik Tanulmányok/Studia Antiqua 33, 1987—88, 21, 29. j.

okot abban jelölte meg, hogy ezek módosítanák az egyes gentiliciumok és cognomenek elterjedési adatait. Ezt az érvet a magunk részéről nem tudtuk elfogadni, mert egyrészt — néhány kivételtől eltekintve[41] — a principatus-kori és a keresztény személynévanyag eltér egymástól, másrészt a keresztény névanyag igen kisszámú, mint az a fenti statisztikai táblázatunkban látható. Ez az oka annak, hogy a keresztény neveket is felvettük *appendix*ként az *Onomasticon* egyes köteteibe. Az egyes adatok felsorolásánál egy jelölést meg kell magyaráznunk: amennyiben a név *előtt* egy kérdőjel szerepel, az azt jelenti, hogy az illető személy felirata ugyan a dominatus időszakából származik, azonban ez (és más források) alapján nem dönthető el az, hogy keresztény volt-e vagy sem.

Felmerül a kérdés, hogy miért van szükség erre a munkára. A személynévanyagot a *Thesaurus Linguae Latinae* mindössze a D betűig tartalmazza, s olyan összeállítás — amely a különféle alakok és variánsok szerint tárja fel ezt a forráshelyek felsorolásával — nem állt eddig a kutatás rendelkezésére.[42] E hiányt természetesen az *Onomasticon* csak részben pótolja, mivel a Római Birodalom keleti és afrikai provinciáinak, ill. Italia Pótól délre eső területének személynevei nem szerepelnek benne.

Mint előadásunk elején hangsúlyoztuk, a célunk az anyag összeállításával Mócsy András utolsó nagy — torzóban maradt — kutatási programja megmentése volt a hazai és nemzetközi kutatás számára. Ezt a feladatot — erről örömmel számolhatunk be — maradéktalanul teljesítettük. Ezzel a beszámolóval a 15 éve elhunyt Mócsy András emléke előtt kívántunk tisztelegni.

[41] Ld. pl. az *Aurelius* és *Flavius* gentiliciumokat (OPEL I. 238—249 és 342, ill. OPEL II. 145 és 219), valamint az *Ursicinus* cognoment (OPEL IV. 186 és 200—201).

[42] Ezt nem helyettesíti *H. Solin—O. Salomies:* Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum (²Hildesheim—Zürich—New York 1994) összeállítása sem.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 259–267

MEZEI MONIKA

A MEROVING-KOR ESEMÉNYEI TOURS-I GERGELY *HISTORIA FRANCORUM* CÍMŰ MŰVÉBEN

A Római Birodalom bukása után kialakult barbár államok közül az egyik legjelentősebb a Gallia területén létrejött frank állam volt. A germán frankok a 3. századtól folyamatosan húzódtak a mai Belgium és Észak-Franciaország felől Dél-Gallia területe felé. Dél-Gallia erősen romanizált terület volt, a gallo-román lakosság pedig jóval nagyobb számú, mint az ideérkező frank népesség. A római állam közigazgatása a szenátori arisztokrácia kezében volt, majd a népvándorlás következtében ez az egységes közigazgatás fokozatosan kezdett széthullani. A lakosság a városokba települt, ahol a szétszabdalt közigazgatás irányítását egyre inkább a római kultúra szempontjából is folytonosságot jelentő egyház vezetői, a püspökök vették át.

Az állam alapítása Chlodvig (481—511) nevéhez fűződik, aki, miután leszámolt a többi frank és germán törzs vezetőjével, egyedüli uralkodóként hatalmi jelvényeket is szerzett a bizánci császártól, és királyságot alapított, amely az egyik őséről elnevezett Meroving-dinasztia irányítása alá került. Chlodvig nevéhez kapcsolódik a katolikus kereszténység felvétele is, szemben a többi barbár állammal, ahol az ariánus lett az uralkodó vallás.[1]

Tárgyunk most elsősorban nem Chlodvig korának, hanem a 6. század második felének eseményeinek szemügyre vétele. Erre a korra vonatkozóan csak egyetlen mérvadó forrásunk van: Tours-i Szent Gergely püspök[2] műve, a *Historia Francorum*, amely tíz könyvben tárgyalja a történelmet, a kor szokása szerint a világ teremtésétől a saját koráig, körülbelül 591/592-ig.

Az első könyv Szent Márton püspök haláláig (397-ig) tart. Szent Márton végig központi szerepet tölt be a műben: Gergely nemcsak püspökként tekintette elődjének, hanem követendő példának is tartotta az utókor számára. Számos leírást találhatunk a mű további részeiben is, amelyek Márton csodatevő erejét mutatják be.

A II—IV. könyv a 397—575 közötti időszak eseményeit foglalja magába. 575-ben halt meg Sigibert király, aki támogatta Gergelyt a püspökség elnyerésében. Utódjával, Chilperickel Gergelynek meglehetősen sok konfliktusa adódott (ahogyan arra a későbbiekben majd kitérünk), így nem véletlen, hogy Gergely korszakhatárnak érezte ezt az évet.

Az V—IX. könyv azokat az eseményeket írja le, amelyeknek ő is személyes részese, sőt gyakran alakítója volt. Ezek a könyvek nem nélkülözik a szubjektív hangvételt, a jelen idejű fogalmazást, az aktualitás hangsúlyozását. A X. könyvben pedig Tours püspökeit és egyházmegyéje történetét mutatja be.

[1] *Angi: Bárány—Orosz—Papp—Pósán:* Európa a korai középkorban (3—11. század). Debrecen, 1997. 83—88. p.

[2] Tours-i Gergely 538 körül született Clermont-Ferrand-ban, eredeti neve Georgius Florentius. Előkelő, szenátori családból származott 573-ban lett Tours város püspöke, ezt a tisztséget egészen haláláig, 594-ig töltötte be. A Historia mellett jelentősek egyéb művei is: Commentarii in Psalmos, Libri miraculorum, Vitae Patrum, De cursibus. Püspökként jelentős politikai szerepe is volt a korban.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

A *Historia Francorum* olvasójának, bár ez a mű szinte egyetlen történeti forrásunk a korra vonatkozóan,[3] mindvégig szem előtt kell tartania, hogy a szerző korántsem elfogulatlan. Gergely egyházi szemléletű művet ír, amelynek fő célja az erkölcsi tanítás. Szereplői is nagyrészt egyházi személyek, illetve világi előkelők; a köznépről szinte alig tudunk meg valamit. A társadalom Gergely számára elsősorban keresztény társadalom, amelynek tagjai Krisztus gyermekei. Az előszóban is ezt hangsúlyozza: szándékai szerint a keresztény társadalom harcát akarja megörökíteni a pogányokkal és eretnekekkel szemben.[4] A királyok személyét leginkább ebből a szempontból ítéli meg: hogyan viszonyulnak az egyházhoz és menynyire védelmezik a kereszténységet.

Gergely forrásai között szerepel Orosius, Eusebius, Szent Jeromos, Victorius, Sulpicius Severus, valamint az antik írók közül Sallustius. Elsősorban nem a történeti adatokra vonatkozóan tekinti forrásnak őket, hanem a moralizáló szemléletben. Gondolkodásmódjára természetesen nagy hatást gyakorolt a Biblia is, főként az Ószövetség, melynek királyalakjai meglepően sok hasonlóságot mutatnak a *Historia* királyi szereplőivel.

Vizsgálódásunk tárgya Chlodvig unokáinak kora, az 575 és 591 közötti évek, s ezen belül is az, hogy hogyan ítéli meg Gergely a királyok szerepét a történelemben.

Chlodvig unokái

Chlodvig halála után az országot frank szokás szerint négy részre osztották, és a király négy fia egyaránt részesült a hatalomból és az ország területéből. Történt pedig mindez a miatt, mivel a germán hit szerint az uralkodó karizmájából, azaz abból a kegyelemből, hogy uralkodásra alkalmassá teszik őt az istenek — vagyis a kereszténységhez igazodva most már az egy Isten — mindegyik fia részesül, tehát egyiket sem lehet kizárni a hatalomból. Evvel tulajdonképpen a dinasztia (jelen esetben a Meroving) isteni küldetését igazolják (ennek jele a hosszú haj — *reges criniti*). A dinasztia legitimitása azért is fontos, mivel ez az egyetlen momentum, ami a királyt népe uralkodójává teszi: a dinasztiához való tartozás. Hiszen pusztán frank származása nem jogosítaná fel például arra, hogy a galloromán lakosság felett is uralkodjon.

Ian Wood szerint nem az ideológiában, a vallási hiedelemben kell keresnünk az ország felosztásának okát, hanem a belső hatalmi harcokban, amelyek a királyi családon belül zajlottak. A király fiai ugyanis ritkán származtak egy feleségtől, inkább többtől, illetve a király ágyasaitól. Természetes, hogy mindegyik anya a maga fiát kívánta a trónon látni.[5] Való igaz, hogy a Meroving-történelemben több ilyen erős egyéniségű királynéval találkozunk: elég itt csak Fredegundot és Brunchildét említeni. Azonban a két okot nem feltétlenül kell szembeállítanunk egymással, hiszen a gyakorlati eljárást valószínűleg ideológiával akarták alátámasztani.

Gergely egyébként természetesnek tartja ezt a politikai gyakorlatot, nem ellenzi a felosztást, emellett az is igaz, hogy általában nem kérdőjelezi meg a Meroving-állam működési elveit, inkább csak a hatalom egyes képviselőit kritizálja. Azt az uralkodót viszont, aki nem elégszik meg az öröklött területtel és a többi területre is rá akarja tenni a kezét, elítéli. Ennek oka viszont az, hogy amikor az egyik testvér (vagy esetleg több) felül akarta bírálni elhunyt apja „végrendeletét", az mindig háborúskodáshoz vezetett.

A királyságot Chlodvig halála után Chlodomir, I. Childebert, I. Theodoric és I. Chlotar között osztották fel. Chlotar maradt életben a legtovább (561-ben hunyt el), nemcsak testvéreit, hanem azok

[3] Más történeti művek elvesztek, vagy csak nagyon töredékesen maradtak fenn; a kolostori évkönyvek szintén töredékesek és műfajuknál fogva is jóval szűkszavúbbak, ld. Hstoria Langobardorum. In: MGH SRM I, ill. Chronicon Moissiacense. In: MGH SRM I. ill. Chronica Marii episcopi Aventicensis. In: MGH AA. 11.

[4] *Scripturus bella regum cum gentibus adversis, martyrum cum paganis, eclesiarum cum hereticis.* — I. k. praef.

[5] *Ian Wood:* The Merovingian Kingdoms. London, Longman, 1994. 58. p.

gyermekeit is túlélte, így rövid ideig megint egy kézben egyesült az ország. Érdekes módon neki is négy fia volt, akik szintén felosztották a királyságot maguk között. Charibertnek jutott a mai Rouen, Le Mans, Nantes és Meaux környéke, valamint Chartres, Tours és Poitiers, tehát a La Manche-tól a Pireneusokig terjedő rész. Fővárosa Párizs volt. Gonthrané lett a burgund királyság, a Loire vidéke, székhelyéül pedig Orléans-t jelölték ki. Sigibert Austrasia királya lett (fővárosa Reims). Végül Chilperic kapta Neustriát és Soissont.

Charibert még 567-ben meghalt, így területét testvérei között osztották fel. Toulouse, valamint a Reimstől Tours-ig terjedő terület Chilpericre szállt, de maga Tours városa és Poitiers Sigiberté lett, Gonthran pedig Nantes-ot kapta.[6] Ettől fogva állandósultak a testvérviszályok, amiről Tours-i Szent Gergely is hűen tudósít.

Gergely szemében a viszályok fő okozója Chilperic, aki nyíltan arra törekedett, hogy az egész örökséget megszerezze. Tours-i Gergely említi [IV. 22.], hogy Chilperic már 561-ben Brennacumba (a mai Berny-be) szállította atyja kincstárát, ami testvérei ellenállását váltotta ki. A háború végül békésen zárult, a testvérek megegyeztek az ország felosztását illetően. Chilperic azonban már 562-ben, miközben Sigibert a hunokkal háborúzott, megtámadta annak városait, például Reims-t [IV. 23]. A két fivér közötti gyakori háborúskodások folyamán Gonthran hol közvetítőként lépett fel, hol egyikük oldalára állt a másikkal szemben.

575-ben úgy tűnt, Chilperic elveszti hatalmát, mivel Sigibert és Gonthran seregei elözönlötték országát, ő maga pedig arra kényszerült, hogy Tournai-ba zárkózzon. Soissons-ban a frankok Sigibertet kívánták királyukká választani, de mikor germán szokás szerint pajzsra emelték, valaki orvul ledöfte, és meghalt [IV. 51.]. Halála után fia, a kiskorú Childebert került a trónra.

Chilperic rögtön támadást intézett az új király ellen is, anyját, Brunchildét foglyul ejtette, elkobozta vagyonát, majd száműzte. Másik fiát, Merovechet küldte Poitiers elfoglalására, aki azonban ezt megtagadva Tours-ba, majd Rouen-ba ment, ahol házasságra lépett Brunchildével. Mindenestre Merovech rejtőzködése több támadást kiváltott Tours ellen [pl. V. 14.].

Gonthran örökösévé fogadta Childebertet (neki nem volt fia). Egidius püspök és Gonthran Boso vezér[7] pedig Chilperic-kel léptek szövetségre, aki Gonthran és Childebert követelése ellenére megtagadta az aquitániai városok visszaadását.

581-ben Childebert felbontotta a Gonthrannal kötött békét és Chilperickel szövetkezett. Egidius püspök révén, aki Childebert követe volt, arról egyeztek meg, hogy eltörlik Gonthran királyságát, azonkívül Chilperic — mivel nem volt élő fia — unokaöccsét, Childebertet jelölte ki örökösévé a halála után. 582-ben ezt újabb megegyezés követte. Childebert és Gonthran között Marseilles miatt támadt versengés, amelyet Childebert mint atyai jussát követelt magának [VI. 10.]. Chilperic unokaöccse mellé állt, és vezére, Desiderius fokozatosan elhódította Gonthran városait Aquitaniában: elfoglalta Périgord-t és Agenais-t, majd Berryt akarta uralma alá hajtani. Chilperic ezen városok élére új grófokat nevezett ki és adót hajtott be tőlük [VI. 22]. Bourges-nál zajlott le a nagy harc, amely mind a két hadseregben mérhetetlen pusztulást okozott. Gonthran végül megbékélt Chilperic-kel, majd Gonthran 584-ben unokaöccsének adományozta Marseilles-t [VI. 33.], evvel sikerült is elérnie, hogy Childebert elhagyja Chilpericet. 584 szeptemberében pedig meggyilkolták Chilpericet is.

A hadjáratok eseményeinek leírásakor Tours-i Szent Gergely elfogultsága Chilperic irányában kétségtelen, bár igaz, avval, hogy Chilperic megtámadta testvérei országát, kétségbe vonta atyjának végakaratát, és egyben a frank uralkodói gyakorlatot is. Fivéreinek országa ellen folytatott hadjárata egyben az isteni akarat megtámadása, megsértése is volt a püspök-író szemében. Chilperic ezzel a királyi személy szentségét csúfolta meg, mivel nem töltötte be feladatát, hiszen nem idegen népek, hanem saját testvérei ellen támadt. Gergely hangsúlyozza, hogy amíg Chilperic testvéreivel háborúzott, addig azok a frank állam területén kívül vívtak háborút.

[6] *Castelot-Decaux:* Histoire de la France et des français au jour le jour. Paris, 1976. 213—223. p.

[7] A vezér, latinul *dux* hadvezéri feladatokat látott el, aki a több grófság (comitatus) alkotta ducatus élén állt, amely elsősorban nem földrajzi egységet, hanem hivatalt jelentett.

Érdekes párhuzam figyelhető meg Gergely és az ókori történetíró, Sallustius között. Gergely semmit sem kárhoztat jobban, mint a belviszályokat. Sallustius sem tart semmit olyannyira veszedelmesnek, mint a polgárháborúkat. Gergely ismerte Sallustius De coniuratione Catilinae című művét, ami abból is nyilvánvaló, hogy idézi előszavát.[8] Sallustius a morális történetírás szellemében írt, azaz a történelmi események okait az erkölcsi állapotok romlásában látta. Róma politikai hatalmának gyengülését az erkölcsi züllésnek tulajdonította, amelynek a pártviszályok, a polgárháborúk, az egyeduralomra való törekvés voltak a jelei. (Az is figyelemre méltó hasonlóság, hogy a Catilina-összeesküvésről írt művében Sallustius negatív alakja, Caesar cselekedeteinek fő mozgatórugójaként az *ambitiót* és az *avaritiát*, azaz a hatalomvágyat és a kapzsiságot tartja[9] — s megfigyelhetjük, hogy Chilperic lényeges vonásai ugyanezek Gergelynél.) Kézenfekvőnek látszik tehát az a feltevés, hogy ez a szemlélet hatott Gergelyre is, akitől kereszténysége folytán sem állt távol a moralizálás. A polgárháború a legtöbb történetíró számára erkölcsi vétségből fakadó csapás. Így Orosius[10] számára is — akinek idézi művét —, miszerint a széthúzás okozta Karthágó pusztulását [V. praef.].

Azonban nemcsak a polgárháború politikai vonatkozásairól van szó, hiszen a harcok nagy pusztítást végeztek a civil lakosság körében is: a katonák kíméletlenül feldúlták a földeket és irtották terményeit, gyakoriak voltak az öldöklések egyes falvakban és városokban. Tours-i Szent Gergely részletes leírást közöl a hadsereg dúlásairól, és szinte minden hadjáratnál hangsúlyozza a lakosságot ért csapásokat (pl. V. 14 — Tours feldúlása). Azonban a legfőbb ok, ami miatt oly nagy hangsúlyt fektet erre, az, hogy a templomokat sem kímélték a gyújtogatások és fosztogatások, magát Tours városát sem. Gergely ezt tekinti a legnagyobb bűnnek, amivel szembeállítja a jelenlegi királyok elődeinek tetteit [IV. 48.]. S úgy véli, hogy „abban az időben nagyobb volt a sóhajtozás az egyházban, mint Diocletianus üldözései idején [IV. 47.].[11]" Nagyobb vétséget követ el a keresztény Chilperic, ha saját egyházát üldözi, mint a pogány Diocletianus. Annál is nagyobb bűn volt ez, mivel az akkori felfogás az egyházak vagyonát az adott templom, illetve egyházközség védőszentje tulajdonának tartotta. Tours esetében tehát a fosztogatók Szent Márton javait rabolták ki.

Chilperic és Gonthran

Tours-i Gergely művében — az ókori és középkori történetírói gyakorlatnak megfelelően — gyakran szerepelnek olyan alakok, akik valamilyen típust testesítenek meg. Ezek modellértékűek a kortársak számára, akár pozitív, akár negatív értelemben. A II. könyv központi alakja Chlodvig, aki mint „novus Constantinus" a népét a keresztény hitre térítő, az egyházat és alattvalóit a (pogány) ellenségtől megvédő király megtestesítője. Chlodvig azonban a további könyvekben is példa marad az utókor számára: erről olvashatunk például az V. könyv előszavában („Emlékezzetek, hogy mit tett győzelmeitek szerzője, Chlodvig, aki ellenséges királyokat ölt meg, ártalmas népeket törölt el, leigázta hazájukat, országukat épségben és sértetlenül hagyta nektek![12]").

A Gergely saját korát taglaló könyvekben is két központi alak szerepel: a gonosz Chilperic (korunk Nerója és Heródese[13]), illetve a jó Gonthran (akinek előképe Chlodvig).

[8] *Pierre Riché:* Éducation et culture dans l'Occident barbare. London, Variorum, 1994. 245—246. p.

[9] Sallustius: De coniuratione Catilinae, 3,2. Heidelberg, 1949.

[10] Orosius: Adversus paganos. 5,2.

[11] *Fuitque tempore illo peior in eclesiis gemitus quam tempore persecutionos Diocliciani* — IV. 47. Az idézetek a szerző saját fordításai.

[12] *Recordamini, quid capud victuriarum vestrarum Chlodovechus fecerit, qui adversos reges interficet, noxias gentes elisit, patrias subiugavit, quarum regnum vobis integrum inlesumque reliquit*! — V. k. praef.

[13] *Nero nostri temporis et Herodis* — VI. 46.

Chilperic

Chilperic és testvérei viszályában nemcsak a polgárháborúk játszottak szerepet. A négy fivér közül Chilperic volt a legfiatalabb, s talán ez a körülmény, valamint az, hogy az apai országrészt Chilperic kapta, késztette arra Venantius Fortunatust, hogy Chilpericet a kedvenc fiúnak titulálja.[14] Tours-i Gergely azonban a három testvér (Charibert korai halála miatt nem játszik jelentős szerepet) közül egyértelműen Chilpericet tartja a legkegyetlenebbnek és leggonoszabbnak.

A polgárháborúk kapcsán már szóltunk arról, hogy Chilperic látszik a viszályok fő kezdeményezőjének — azonban súlyosabb vád is felmerült vele kapcsolatban: a testvérgyilkosságé. Valószínűleg ezért is hasonlítja Gergely Neróhoz a királyt, hiszen ő is megölette mostohatestvérét, Britannicust.[15]

Sigibert 575-ös halála rejtélyes körülmények között történt, azonban kétségtelen, hogy Chilperic számára a legkedvezőbb pillanatban. Mikor ugyanis Sigibertet királlyá akarták választani Vitrynél, két szolga mérgezett tőrrel leszúrta, s nemsokára meghalt. Gergely a merénylet kitervelését Chilperic feleségének, Fredegund királynénak tulajdonítja [IV. 51.]. Érdekes módon — bár a későbbi krónikák, Fredegár és a különböző évkönyvek mind Gergely művére támaszkodnak — a *Historia Langobardorum* már Chilperic cselszövésének tulajdonítja a gyilkosságot.[16] Hasonlóképpen a *Chronicon Moissiacense* szerint is Chilperic cselvetése állt a háttérben („Sigibertet, a frankok királyát testvére, Chilperic cselszövéseként két szolga öli meg uralkodásának 14. évében[17]"). Egy kortárs történetíró, Marius szintén Chilpericet véli felbújtónak („ebben az évben Sigibert, a frankok királya háborút indít fivére, Chilperic ellen, s mikor már körülzárta őt, és megölését tervezgette, Chilperic emberei csalárdul meggyilkolták, és országa fiára, Childebertre szállt[18]").

Maga Gergely ritkán mondja ki egyértelműen, hogy egy-egy bűnténynek a király lenne az értelmi szerzője. Mivel ezekről az eseményekről általában csak mende-mondák és szóbeszédek foroghattak közszájon, ő is csak óvatosan ítéli meg a kérdést; de azért rejtett célzás mindig történik a király személyére. Ez esetben is megemlíti, hogy a király egészen addig kétségek közt gyötrődött, míg hírül nem hozták fivére halálát — valószínű, hogy megkönnyebbült, mikor értesült a merénylet sikeréről.

Tours városa Sigibert fennhatósága alá tartozott, s Chilperic már életében is több ízben indított hadjáratot megszerzésére. Sigibert halála után (575) végül sikerült uralma alá hajtania, azaz ő lett a királya a tours-i püspökségnek, ahol ekkor már (572-től) Gergely volt a püspök. Tehát sok személyes konfliktus is támadt köztük.

Gergely és Chilperic kapcsolatában az egyházi és világi hatalom között egy szélesebb konfliktus mutatkozik meg. A király féltékeny szemmel nézte az egyház gazdasági és kulturális befolyását, különösen a galloromán társadalomra nézve. A legtöbb egyházi földtulajdon a régi római városok birtokaiból eredt, illetve a városi tisztségekkel járó földekből, hiszen ezeket a hivatalokat legtöbbször az egyháziak töltötték be. E birtokok általában adómentességet és egyéb immunitást élveztek. Az adómentességet az egyházi földek legtöbbször királyi adomány gyanánt kapták.[19] Tours kerületét például I. Chlothar idejében mentesítették az adók alól, és amikor 589-ben Childebert ezt meg akarta szüntetni, heves ellenállásba ütközött.[20] Ezen kívül gyakran gazdagították az egyházakat a királyok egyéb adományokkal is. Maga Gergely

[14] Venantius Fortunatus: Carm. V, 44.

[15] Tacitus: Annales. XIII, 16.

[16] *dolo Chilperici* — Historia Langobardorum. In: MGH SRM I. 144. p.

[17] *Sigobertus rex Francorum, a duobus pueris dolo Chilperici fratris interficitur anno 14. regni sui* — Chronicon Moissiacense. In: MGH SRM I. 285—286. p.

[18] *Hoc anno Sigiberthus rex Francorum, bellum contra fratrem suum Hilpericum movet, et cum eum iam inclusum haberet et de eius interfectione cogitaret, ab hominibus Chilperici per fraudem interfectus est, et suscepit regnum eius Childeberthus filius ipsius* — Marii episcopi Aventicensis Chronica. Anno 576. In: MGH AA. 11. 239. p.

[19] *John Michael Wallace-Hadrill:* The Frankish Church. Oxford, 1983. 47—50. p.

[20] *Dill:* Roman society in Gaul in the Merovingian age. London, 1926. 457. p.

adja Chilperic szájába azokat a szavakat,[21] amelyekkel az egyház gazdagságára hivatkozik, és elpanaszolja, hogy az egyház „állam az államban". („Íme, a mi kincstárunk szegény maradt, íme minden vagyonunk az egyházra szállt; senki nem uralkodik, csak egyedül a püspökök; elenyészik a mi hatalmunk, és a városok püspökeire száll.")

Ebben a fejezetben Chilperic azt is elmondja (mármint Gergely szerint), hogy a király gyűlöli a püspököket. A püspökök nagy befolyása nemcsak a városokban, hanem a királyi tanácsban is érvényesült. Maga Gergely is sokszor tárgyalt a királlyal fontos államügyekben, és más püspököket is említ (például Berthram, bordeaux-i püspököt), akik rendszeresen a király közelében tevékenykedtek és irányították lépéseit. Természetesen a király környezetében is zajlottak az egyes papi hivatalokért folytatott küzdelmek.

Chilperic mint teológus is érdeklődött az egyház belső ügyei iránt, és evvel is kivívta Gergely ellenszenvét. Chilperic ugyanis az ún. *szabelliánus* eretnekség nézeteit vallotta, amit I. Callixtus pápa még 222-ben ítélt el: e tanítás szerint a Szentháromság az egy isteni személynek különböző módon való megnyilvánulása (modializmus).[22] Chilperic ennek szellemében egy értekezést írt, amiben tagadta az isteni személyek különbözőségét. E korban a legtöbb eretnek mozgalom az isteni személyek és az isteni lényeg kérdését boncolgatta, az ariánus is. Nem véletlen tehát, hogy Gergely oly elszántan védi a Szentháromság tanát, és hogy könyve elején idézi a niceai hitvallást. Központi kérdés volt ez abban a korban, és ezért is ítéli el oly élesen Chilperic teológusi ambícióit.

Nem volt ínyére Gergelynek az sem, hogy a király a városok zsidó közösségeivel tartott fenn kapcsolatot. Ezek a zsidó közösségek lényegében ki voltak rekesztve a keresztény társadalomból, és gyakran próbálták erőszakosan megtéríteni őket. Chilperic 582-ben Neustriában írta elő a zsidók megkeresztelését, sőt adoptálás útján a patrónusukká nyilvánította magát. Több izraelitával (pl. egy bizonyos Priscusszal — VI. 5 és 17.) üzleti kapcsolatban állt. A megtérítés kudarccal végződött, a király alulmaradt egy hitvitában is, és ez ismét alkalom Gergelynek arra, hogy összehasonlítsa a királyt Chlodviggal: az előbbinek sikerült a frankok megtérítése, az utóbbi mint hittérítő sem állja meg a helyét. Azonkívül Gergely egyáltalán nem nézte jó szemmel a király barátságát az izraelitákkal, akiket hitszegőnek tartott.[23]

Chilperic egyházpolitikája tehát a fő oka annak, hogy ő tölti be a negatív szerepet a *Historia Francorumban*. Gergely minden tettét ebből a szemszögből ítéli meg, s mikor kora Nerójának és Heródesének nevezi, nem véletlenül hasonlítja két keresztényüldözőhöz. A korszakban kitört járványok és természeti katasztrófák is mind annak a következményei, hogy a király nem ügyel a rá bízott nyájra, alattvalói vagyonát és életét veszélyezteti a kirobbantott polgárháború révén. Az ország lakosságát sújtó csapások nem mások, mint az isteni harag megnyilvánulásai Chilperic tettei felett. Gergely egyaránt merített az ókori történetírók (Sallustius) és a keresztény szerzők (Orosius, Gildas) elgondolásaiból, akik szintén összekapcsolták koruk morális állapotát a megmagyarázhatatlan, félelmetes eseményekkel. Természetesen az Ószövetség hatása szintén kimutatható ezekben a részekben.

Tours-i Gergely munkássága nyomán Chilperic alakja úgy áll előttünk a későbbi történetírásban is, mint a zsarnok önkényuralkodó megtestesítője aki megnyirbálja az egyház vagyonát, háborúzik testvéreivel, saját gyermekeit is meggyilkolja, és hatalmas adókkal sanyargatja a népet. Pedig valószínűleg Chilperic sem volt rosszabb kora legtöbb uralkodójánál. Politikai hatalma megszilárdításához szüksége volt az anyagi háttér megerősítéséhez is, és ebben riválisa volt az egyház hatalma és gazdagsága. A királyságért folytatott elkeseredett küzdelme testvéreivel és esetleg gyermekeivel szemben (három felnőtt fia közül kettőt, Clodovechet és Merovechet, mivel azok trónjára törtek, ő maga vagy talán Fredegund öletett meg — V. 18., ill. 39.) szintén tipikus az akkori Galliában, ilyen polgárháborúk jellemezték elődeit és utódait

[21] *Ecce pauper remansit fiscus noster, ecce divitiae nostrae ad eclesias sunt translatae; nulli penitus nisi soli episcopi regnant; periet honor noster et translatus est ad episcopus civitatum — V. 46.*

[22] Katolikus Lexikon. Bp., 1933. IV.k. 202. p.

[23] *B. Brennan:* The conversion of the Jews of Clermont in AD576. In: Journal of Theological Studies, 1985 (36) 321—337. p.

egyaránt. Mivel azonban — szerencsétlenségére — kora egyik legbefolyásosabb szerzőjével és püspökével került szembe, a róla fennmaradt történeti mű elfogult, és a legkevésbé sem hízelgő képet hagyott az utókorra.

Gonthran

Chilperic testvére, Gonthran a pozitív alak a *Historiában*. Minden erényt megtestesít, amit testvére nem. Amíg az V. és VI. könyv főként Chilperic tetteiről számol be, addig a VII., VIII. és IX. könyv trilógiája Gonthran cselekedeteinek van szentelve. A két rész között a választóvonal Chilperic 584. szeptember 27-én bekövetkezett halála, hiszen ez korszakhatár volt Gergely életében.[24] Chilperic gyilkosság áldozatául esett, ez egyike volt a korban szokásos politikai merényleteknek (VI. 46.).

Chilperic halála után, 585 első felében Gonthran és II. Childebert (Sigibert fia) szövetséget kötöttek. Erre egy érdekes epizód késztette őket, amiről mi most csak pár szót ejtünk. Chlothar fiának vallotta magát egy bizonyos Gundovald, aki erre hivatkozva trónkövetelőként lépett fel. (VI. 24, VII. 10, 26, 34—38). A dolgot az tette jelentőssé (mert egyébként állításának nem sokan adtak hitelt), hogy támogatói támadtak Gonthran és Childebert udvarának arisztokratái, illetve az egykor Chilperic szolgálatában állt katonai vezetők (pl. Mummolus) között. 587-ben egy arisztokrata lázadás is követte ezt Childebert királyságában, amelynek legalábbis annyiban volt kapcsolata a Gundovald-üggyel, hogy megpróbálta kihasználni az ebből fakadó bizonytalan helyzetet.[25] Gundovald végül életét vesztette a mai St-Bernard-de-Comminges-ben.

A Gundovald-ügy sikeres lezárása után is megmaradt a szövetség Gonthran és Childebert között, amit külföldi hadjárataik során használtak fel. Septimania és Hispania területe ellen folytattak hadjáratot, illetve Childebert egy sikertelen expedícióval is próbálkozott Észak-Itáliában a longobardok ellen, ami azonban nem járt sikerrel (588). Hasonlóképpen Gonthrannak sem sikerült Septimaniát a vizigótoktól megszereznie (588—589).

Ennél jelentősebb azonban az az örökösödési szerződés, amit 587-ben kötött Gonthran és Childebert. Mivel Gonthrannak nem voltak fiai, ezért örökbe fogadta unokaöccsét és visszaadta neki Sigibert egykori városait (VII. 33). Mi volt a célja Gonthrannak evvel a szerződéssel? Valószínűleg a polgárháború viszályaitól akarta megkímélni Galliát, vagyis inkább saját királyságát. Ugyanis nemcsak Childeric-kel kötött ilyen szerződést, hanem másik testvére fiával is, a még kisgyermek Chlotharral. (Bár erős kétségek merültek fel, hogy vajon tényleg Chilperic gyermeke-e.) Gonthran számára viszont nem morális okokból volt fontos a frank királyság stabilizálása, hanem mert külföldi háborúihoz biztosítani akarta, hogy Childeric vagy a Fredegund befolyása alatt álló vezérek ne támadják hátba. Hiszen a szerződést szinte azonnal követte Septimania területén a vizigótok ellen folytatott háború (VII. 30).

Tours-i Gergely számára természetesen nem a politikai megfontolások bírnak jelentőséggel. A lényeges számára a morális kérdés: Gonthran a gonosz Chilperic-kel ellentétben nem rokonai ellen, alattvalói rovására folytat háborút, hanem külföldi ellenséggel vív ádáz harcot. S hogy mennyire fontos volt ez Gergelynek, azt mutatja az V. könyv előszava, ahol Gergely azért állítja példaként Chlodvigot saját kora elé, mert olyan uralkodó volt, aki nem bel- hanem külháborút folytatott. S mivel a vizigótok ariánusok, azaz eretnekek voltak, ez még eggyel több párhuzam Gonthran és Chilperic között.

Nemcsak a polgárháborúk kapcsán hasonlítja össze Gonthrant Chilperic-kel. Chilperic-kel szemben – ahogy említettük – egyik legfőbb vádja az volt, hogy kifosztotta alattvalóit, és főleg az egyházat vagyonából. Nem csak a polgárháborús pusztítások következtében pusztultak a földek, hanem Chilperic súlyos adóterheket is rótt a népre, nem törődve az esetleges régebbi adómentességi kiváltságokkal. Ezzel szemben Gonthranról számos esetet közöl, amikor megajándékozta az egyházat és annak szegényeit. Például amikor Gonthran és Childebert legyőzték Gundovaldot, kincseit (amit Gundovald főként a galliai

[24] *Martin Heinzelmann:* Gregory of Tours. Cambridge, Cambridge University Press, 2001. 51. p.
[25] *Ian. Wood:* i. m. 94—100. p.

egyházakból rabolt össze), szétosztották maguk között; Gonthran azonban saját részét a szegényeknek és az egyháznak adta (VII. 40.). Hasonlóképpen a Mummolustól megszerzett kincseket is a szegények között osztotta szét (VIII. 3.).

Nem csak bőkezűségével múlta felül Gonthran Chilpericet, hanem az egyházhoz fűződő viszonyában is. Amíg Gergely Chilpericnél nem győzi hangsúlyozni, hogy mennyire nem volt tekintettel a templomok épségére, és ő maga, valamint vezérei is gyakran fosztogatták a templomok kincseit, addig Gonthranról egy ízben leírja, hogy amikor parancsot adott egy bizonyos Eberulfus (kincstárnok) kiűzésére a menedékhelyéül szolgáló templomból, hozzátette, hogy a templomnak semmilyen bántódása ne essen. S amikor az öldöklés következtében mégis megsérült a templom, a király éktelen haragra gerjedt (VII. 29.). Gyakran jellemzi Gonthrant evvel a haraggal, amely az ószövetségi Isten képéhez teszi hasonlatossá a királyt: ez a *furor Dei*, amely szent harag, mint a kufárokat a templomból ostorral kiűző Jézusé. Más templom elleni támadások esetében, például Praetextatus püspök megölésénél (VIII. 30—31.) Gergely elveti a király személyes felelősségét, a felelősség az egész népé.[26]

Gonthran jó keresztény mivoltát az is bizonyítja Gergely számára, hogy „átlát" a zsidókon, amikor szinte diadalmenetben vonul be Orléans-ba, és ott az ünneplő tömeg között az izraeliták is hízelegnek neki (VIII. 1.). Az egész epizód csak azért bír jelentőséggel, hogy Gergely felhívhassa a figyelmet a Chilperic és Gonthran közötti különbségre.

Melyek tehát Gonthran erényei? Az egyház szeretete, a püspökök iránti tisztelete és javainak védelme.[27] Éppen azok az erényei, amelyek Chilpericből hiányoztak. Ugyanakkor Gonthran esetében nem hiányoznak a csodás tettek sem. Ilyen csodatette például az, amikor egy asszony, hogy meggyógyítsa beteg fiát, a király ruhájának rojtjait titokban letépte, és vízbe keverve megitatta gyermekével, mire az felépült (IX. 21.). Mindenkinek azonnal feltűnhet a hasonlóság Jézus egyik csodájával (Lk 8, 43-48.), amikor meggyógyított egy vérfolyásban szenvedő asszonyt. Mindkét asszony Jézus, illetve Gonthran ruháját érinti meg (*fimbriam vestimenti*) titokban, s mindkettő *virtusa* révén ad gyógyító erőt magából.

Reydellet szerint, bár Gergely ezt nem mondja ki, a király személyes jelenléte közvetíti itt a csodát, azaz Gonthran nem a saját személye, hanem királyi mivolta miatt tehetett csodát.[28] A királyság szakralizálásáról lenne tehát szó? Hozzátennénk azonban, hogy Gergely szerint a királyság önmagában még nem szenteli meg azt, aki viseli ezt a címet, csak azt, aki szenthez illő erényeket tanúsít. Csak a jó király érdemes arra, hogy isteni kegyelemben részesüljön; annál nagyobb bűn azonban, ha — mint például Chilperic — a királyi címet viselő személy alkalmatlan a királyság e szent küldetésének betöltésére. Erre utal a *virtus* szó kettős értelme is (erő, illetve erény). Ahogy Heinzelmann is írja, a király csodatevő ereje azért érvényesülhetett, mert Istennek tetsző, erényes életet élt.[29] Azonkívül Gergely nagyon ritkán nyilatkozik a királyokról úgy mint szentekről, több a negatív vagy semleges megítélésű a műben szereplő királyok között. Talán csak Gonthran és Sigismund (burgund király) érdemli ki ezt a jellemzést. A királyi szentség jobbára csak metafora, ami a szentek isteni ereje és a királyok világi uralma közötti kettősségre utal.[30] Ahogyan Klaniczay is kimutatja művében, a Meroving királyszentek „uralkodói funkciójukról való lemondással, áldozattá, „mártírrá" válásukkal érdemelték ki a szentté avatást".[31] Chlodvig sem érdemli ki Gergelytől a szent jelzőt.

Reydellet szerint Gergely király-felfogására a germán hitvilág gyakorolt hatást, amely a királytörzsfőnök személyéhez kötötte a nép jólétét, boldogulását. Ezért is szerepel sok járványleírás a *Histo-*

[26] *Heinzelmann:* i. m. 63. p.

[27] Uo. 64. p.

[28] *Marc Reydellet:* La royauté dans la littérature latine de Sidoine Apollinaire à Isidore de Seville. Róma, École française de Rome, 1981. 381—383. p.

[29] *Heinzelmann:* i. m. 70. p.

[30] *Raymond van Dam:* Leadership and community in Late Antique Gaul. Berkeley, University of California Press, 1985. 219—220. p.

[31] *Klaniczay Gábor:* Az uralkodók szentsége a középkorban. Budapest, Balassi Kiadó, 2000. 23. p.

riában, különösen a király egy-egy bűne után (pl. amikor adót vet ki a népre — V. 34.).[32] Azonban az Ószövetségben is megtalálható az a gondolat, hogy a király vétke büntetést hoz népére is (pl. 2Sám24.). Inkább ez hathatott Gergelyre. Heinzelmann szerint Gonthran tulajdonképpen az új Ezekiás király, a frank nép pedig Jeruzsálem népe, amely bűnei miatt szenvedi el a betegségeket (ezt fejti ki a II. könyv előszava is).[33] Az ószövetségi királyokhoz hasonlóan, akik a próféták segítségével uralkodtak népük felett, a frank királyok szintén az egyház szent embereinek segítségével irányítják alattvalóikat. A szentkultusz a királyok életében is nagy szerepet játszott.[34]

A legérdekesebb az a jelző, amelyet Gergely a csodaleírásnál alkalmaz Gonthranra: *rex acsi bonus sacerdos* (IX. 21.). Azaz a királynak a jó pap, lelkipásztor erényével kell bírnia, mert ugyanúgy irányítania kell népét jó példájával, mint ahogyan a papnak kell igazgatnia a rábízott nyájat. Bár Chlodvig után egyik frank királyt sem koronázták meg, hanem csak germán szokás szerint pajzsra emelték, a keresztény püspök elképzeléseiben már olyan király élt, aki papi küldetésként fogja fel királyi hivatását, és rendelkezik azokkal az erényekkel, amelyek egy jó püspököt is jellemeznek: a jó király bőkezű a szegényekhez, adományokkal látja el az egyházat, tiszteli püspökeit, gondoskodik az alattvalók testi-lelki jólétéről.

Gonthran az egyetlen király a nyugati kereszténység világában a 11. század előtt, akinek a nevéhez csodák fűződnek. Gonthran mint király a püspöki funkciónak is modellje, aki éppen ezért részesül a püspöki tekintélyben is. Ez az elképzelés a Karoling-korban jelenik majd meg igazán, de Gergelynél felfedezhetünk ehhez való hasonlóságot Gonthran alakjának ábrázolásakor.[35] Vele szemben Chilperic a zsarnokság jelképe maradt évszázadokon át.

Gergely mint püspök aktív résztvevője volt a politikai és társadalmi eseményeknek. Saját kora történelmét szemtanúként írja meg. Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden mozzanatot, eseményt az igazsághoz hűen ír le. Nem is ez volt a célja. Lényeges az volt számára, hogy erkölcsi útmutatást adjon királyoknak, püspököknek, vezetőknek és közembereknek egyaránt, hogy a történelmi események és az egyház szentjeinek példájával vezesse őket az általa helyesnek tartott úton egy olyan korban, amikor mindennaposak voltak a merényletek, a járványok és természeti katasztrófák, s nem utolsósorban a polgárháborúkat kísérő öldöklések.

[32] *Reydellet:* i. m. 394—385.p.
[33] *Heinzelmann:* i. m. 51—52. p.
[34] *Dam:* i. m. 197. p.
[35] *Wallace-Hadrill:* i. m. 182. p.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 269–276

MEGEMLÉKEZÉS

† BOLLÓK JÁNOS

(1944. JÚNIUS 17.—2001. OKTÓBER 4.)

„Amitől remegve remegtünk, az jöve reánk; amitől rettegtünk, az esék rajtunk." A bibliai Jóbot (3,27) idézve Ahhoz folyamodunk, aki a megalázottakat felmagasztalja, a gyászolókat megvidámítja, aki megfogja a bölcseket az ő hamisságukban, és tanácsaikat hiábavalóvá teszi (6,11—13). Ugyancsak Jóbbal folytatva: keserű a mi beszédünk, de még súlyosabb rajtunk a csapás, ha panaszolkodunk (23,2). Bizony végbevitetett, ami felőlünk rendeltetett (23,14), de az Úr végül is eltávolítá Jóbról a csapást, és kétszeresen visszaadá neki mindazt, amije volt.

Tudom, hogy emberi szó nem vigasztalhatja meg a gyászolókat, valamennyiünket. Szomorú tisztem (*triste ministerium*) nem is az, hanem hogy utoljára szóljak az elköltözötthöz, az egybegyűltek előtt pedig próbáljam tudatosítani veszteségünk nagyságát, pótolhatatlanságát.

Elmondtam már (Magyar Nemzet 2001. okt. 10.), milyen keserves sors szülőnek temetnie gyermekét, Philemonnak nem együtt távoznia Baucisával, öreg tanárnak búcsúztatnia kedvelt tanítványát, — aki nem is lehetett közvetlen tanítványom, csak a közös eszmények fűztek bennünket szorosan egymáshoz.

Helyénvalónak érzem itt és most két hasonló tragédia felidézését tudományunk történetéből: Száztíz évvel ezelőtt Ponori Thewrewk Emil is így búcsúztatta sírva a meteorként száguldó és meteorként eltűnő Ábel Jenőt, majd — már a mi időnkben — Moravcsik Gyula is megtörve parentálta el legkedvesebb tanítványát, a felejthetetlen Gyóni Mátyást. A kérdés mindenkor az, hogy van-e, lesz-e, aki képes átvenni az örök fáklyafutás stafétalángját, *vitai lampada*, vagy egyszerre csak összeomlik mindaz, amit az előző nemzedék épített.

Nehéz lesz pótolni a pótolhatatlant, ha számbavesszük a megboldogult istenadta tehetségét, felkészültségét, érdeklődésének *diapasón*-ját és tudós teljesítményeinek súlyát.

A jelenlévők tudják, esetleg csak sejtik, hogy Bollók János — a neki rendelt rövid évtizedek során — mit produkált nevelői példaadásban, mi mindent alkotott írásaiban, akárhányszor mások-nem-járta utakon.

Gondolok itt a görög-latin nyelvi alapoktól soha el nem rugaszkodó asztrológiai felfedezéseire, filozófiai okfejtések és költői képek revelatív értelmezéseire, humanista írások bonyolult hivatkozásainak megvilágítására, középkori krónikásaink szövegében rejlő talányok megfejtésére.

Gondolok továbbá szolid tudásra alapozott nevelői eredményeire, a tanítványi érdeklődés felkeltésére, tűzcsiholói képességére, igényességére, pedagógusi következetességére, hivatástudatának átplántálására, szilárd elkötelezettségére, — mindarra, amit tanárai, pályatársai és tanítványai egyként értékeltek és tiszteltek benne.

Mint a hajdani — Eötvös József és Loránd megálmodta — Eötvös Collegium hovatovább legidősebb — még élő — neveltje, nem hagyhatom végül említetlen a Collegium igazgatójaként kifejtett áldozatos munkáját, amit az utókor minden bizonnyal különb elismeréssel, hálásabban fog számon tartani, mint a közvetlenül érintettek.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

Kedves János! Második anyanyelvünkön búcsúzom Tőled:

*Carissime, amicissime! Bonum certamen certavisti, cursum consummavisti, fidem servavisti. Reposita est Tibi corona iustitiae, quam reddet Tibi Dominus, cuius nomen cognovisti, et qui Te — iustus iudex — illa die certe liberabit. Anima candida et pia, in aeternum ave atque vale!**

BORZSÁK ISTVÁN

BOLLÓK JÁNOS

(1944. JÚNIUS 17., MEZŐKÖVESD—
2001. OKTÓBER 4., BUDAPEST)

QUONIAM IN ME SPERAVIT, LIBERABO EUM;
PROTEGAM EUM, QUONIAM COGNOVIT NOMEN MEUM.
Ps. 90, 14.

Kedves Tanár Úr!**

Búcsúzni jöttem tőled, pedig jó esztendővel ezelőtt, egy egészen más alkalommal, mikor a kollégium éléről távoztál, azzal hárítottam el a búcsúztatásodat, hogy nekem mindig ott és az maradsz, aki voltál. Nem féltem, hogy megbántalak, tudtam, megérted szándékomat. Tudom, most is így van: bár közöttünk semmi nem változott, mégis e földi lét találkozásainknak átmenetileg határt szab. Búcsúzom hát tőled, mert elmentél, és fájó hiányodat tapasztalom, búcsúzom, mert így kívánja őseink szokása, és búcsúzom, mert e búcsúzással tanítványaid szeretetét tolmácsolom.

Azt mondtad, nem félsz a haláltól, és meghalni 57 évesen nem számít korai halálnak. Láttam, hogy igazat mondtál, de azt is tudom, hogy nem így van. Egy filológus életében éppen ezek és az ezt követő évek lennének a legtermékenyebbek, mikor a fölhalmozott tudás szintézissé válik, és az igazán nagyok iskolát teremtenek. Éppen ezen az úton haladtál, mikor a könyörtelen betegség megtámadott. Megpróbáltál még néhány tanulmányt és könyvet befejezni, melyek csiszolatlanságukban is nagyszerűek, de a tanítványok itt maradtak árván: az ókori asztrológia, a vallástörténet — és sorolhatnám — iskolát teremteni kész professzora, eltávoztál közülünk. Szerényen azt mondtad: hogy milyen tudós voltál, azt majd az utókor dönti el. Ez az utókor elkezdődött, és a majdani kutatók, a mostani vagy nemrégiben végzett hallgatók mindig őszinte ítéletét a betegágyad mellé tett ajándék már sejteti. A tanulmányaidat összegyűjtő kötet formája, a fénymásolt lapok egyszerűek, mégis a határtalan szeretet és a tudósnak kijáró tisztelet nemesen egyszerű magasztossága árad belőlük.

Csak a valóban nagy egyéniségeknek adatik meg, hogy már életükben legendák szülessenek róluk. A jó tanár csalhatatlan ismérve, hogy diákjai — az átvett tudáson és szemléleten túl — egy-egy gesztusát, mondatát újra és újra fölidézik. A következetes szigor, a magas követelmények a hallgató megbecsülését jelentik, melyből sohasem az ellenszenv, hanem a szeretet és ragaszkodás érzése fakad. A hallgatók tudták, hogy Bollók Tanár Úr átható tekintete előtt félkész tudással aligha lehet megállni, de lassanként megérezték és tapasztalták, hogy ez csak a felszín, eszköz. Olyan mély emberség és segíteni akarás jellemezte őt, mely csak a sokat tapasztalt tanár és messzire látó vezető sajátja.

* Elhangzott a temetésen, a budapesti Szent István-bazilikában, 2001. okt. 19-én. L. még Harmatta János nekrológját is a Népszabadság 2001. okt. 11-i számában.

** Elhangzott a budapesti Szent István Bazilikában 2001. október 19-én.

Emberségről példát bátran vehettünk tőle, rettenthetetlen kitartása és rendíthetetlen akarata nem tűrt megalkuvást a keresztény és magyar emberi értékekben, nem kereste az elvtelen kompromisszumot, az összecsapásokat kerülő vargabetűket, ezért is szerették igazán, akik szerették.

Emlékszem, Tanár Úr, ahogy szótlanul, a testi sorvadástól elgyötörten búcsút intettél az elforduló, egymással beszélgető nővéreknek, a szavak már elhagytak, de emberi tartásod megtörhetetlen maradt. Ez a tartás és elszántság sarkallt, hogy az Eötvös Collegium ügyét és nehéz keresztjét magadra vállald. A végeláthatatlan és gyakran értelmetlennek tűnő küzdelem miértjét és célját az, aki nem volt kollégista, nem értette, és bizony még a kollégisták közül is sokan voltak ilyenek. Évtizedeken keresztül tanítottál ott és kitartottál a Collegium mellett, majd végül személyedben egyesítve a fáradhatatlan szervezőt, az elhivatott tanárt és a tekintélyes tudóst, elvállaltad az igazgatói tisztet. Nem gondoltam, hogy a tréfásan idézett jó kuruc szellem — Életünket és vérünket — ily keservesen és elháríthatatlanul utolér.

Mielőtt a Collegium dolgozói, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és az Eötvös Collegium egykori és mostani növendékei, tanítványaid nevében végső búcsút vennék tőled, egy gondolattal családod felé fordulok. Hitem szerint a jó embert a mindenható Atyaisten az igazak közé, maga mellé veszi. A hozzátartozók bizonyságát és vigaszát erősítse az itt jelenlévő tanítványok tanúságtétele, hogy az elhunyt jó ember volt.

Most pedig immár búcsúzom.

A majdani találkozás reményében: Isten veled Tanár Úr!

HORVÁTH LÁSZLÓ

BOLLÓK JÁNOS IRODALMI MUNKÁSSÁGA[1]

RÖVIDÍTÉSEK

AAH = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
ACD = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis
AntTan = Antik Tanulmányok
AUB = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
VIL = Világirodalmi lexikon, Budapest

1970

[1] Cicero: De oratore II 54—71 (részletek). In: SZALAI KÁROLY: A komikum breviáriuma. Budapest 1970. 16—39. (műfordítás)

[2] aretalógia VIL I (1970) 441—2.

1971

[3] Egy Tuna el-Gebel-i sírvers problematikája. AntTan 18 (1971) 253—258.

1972

[4] Lukianos és Egyiptom. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest 1972. 167 l. (kézirat)

[5] Das Problem eines Grabgedichtes von Hermupolis. AUB Sectio Classica 1 (1972) 31—39.

[1] E jegyzék összeállítása során a *Ritoók Zsigmond* és *Bellus Ibolya* által szerkesztett bibliográfiákat is figyelembe vettük. Az adatok ellenőrzésében és kiegészítésében *Kozák Dániel* és *Varga Benjámin* volt segítségemre. A megbírált művek címe nem „dűlt betűvel" van szedve, mint pl. AntTan 2, 189, hanem szögletes zárójelek között áll. Teljesség kedvéért népszerűsítő jellegű műveket is fölvettük.

1974

[6] Ankläger in der Unterwelt. AUB Sectio Classica 2 (1974) 39—50.

[7] Du problème de la datation des hymnes d'Isidore. Studia Aegyptiaca (ELTE, Budapest) 1 (1974) 27—37.

[8] Az epikurosi istenfelfogás kédéséhez. In: Idő és történelem. A Marót Károly emlékkonferencia előadásai. Szerk. KÁKOSY LÁSZLÓ—GAÁL ERNŐ (Az ELTE Ókori Tört. Tsz. Kiadványai 7) Budapest 1974. 17—32.

[9] Lukianosz összes művei I—II. Budapest 1974.

I. 16—20, 72—76, 329—335, 447—474, 483—489, 578—589, 765—771, 825—857, II. 160—233, 310—319, 325—388, 393—396, 481—543, 564—612, 622—636, 672—677. (műfordítások)

[10] 137 görög (153—4, 156—7, 239, 255, 264, 268, 270) és latin (40—1, 45, 46—7, 50—4, 61, 65, 74, 82—8, 91—5, 99, 109, 117—123, 136—7, 142, 144, 152—6, 203—5, 209, 211—2, 219, 223—4, 226, 229, 232, 234, 236—9, 247, 257, 264—5) felirat, valamint 41 szemelvény fordítása Appianos (104, 139), Cassius Dio (66, 94, 122—4, 157, 198—9, 219, 221, 223, 225—7, 232—3, 238—9, 247—9), Dionysios Halikarnasseus (19, 22, 27, 34, 38—9, 115), Strabón (135—6, 141, 230—1, 237) és az Auct. ad Herenn. (283) műveiből.[2] In: CASTIGLIONE LÁSZLÓ: A római művészet világa. Budapest 1974.

[11] (fordítás, többekkel) in: Latin költészet (Klasszika-Filológiai Tanulmányok 1) ELTE, Budapest 1974. (1979.[2])

1975

[12] Zósimos II 4—7 (A százados játékok története) és Prudentius Peristephanon X 1011—1090 (Attis misztériuma) fordítása. In: HAHN ISTVÁN: Róma istenei. Budapest 1975. 133—7 és 215—8.

1976

[13] Die Tartaros-Szene in der Aeneis. AUB Sectio Classica 4 (1976) 47—61.

[14] (fordítás, többekkel) in: Latin prózaírók (Klasszika-Filológiai Tanulmányok 2) ELTE, Budapest 1976.

1978

[15] (szerkesztés) Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita. Budapest 1978. 499 l. (Klasszika-Filológiai Tanulmányok 3)

[16] Vivus est sepultus? In: Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth...composita. Budapest 1978. 49—58.

1979

[17] A Thonuzoba-legenda történelmi hitele. Századok 113 (1979) 97—107.

[18] (KAPITÁNFFY ISTVÁNnal) Megjegyzések az Egyetemi Könyvtár Gr. 1. jelzetű kódexének bejegyzéséhez. AntTan 26 (1979) 106—109.

[19] Κατίμεν δόμον Ἄιδος εἴσω. Megjegyzések a homérosi túlvilághithez. AntTan 26 (1979) 146—152.

[20] Démoszthenész (Démoszthenész dicsérete 32—33; 36). Fordítás in: Antik portrék. Bukarest 1979. 42—43.

[21] A XVI. epódes és a római sibyllanumok. AntTan 26 (1979) 57—70.

[22] Epodus XVI and the Roman Sibyllina. AUB Sectio Classica 7 (1979[84]) 53—69.

1980

[23] L'authenticité historique de la légende de Thonuzoba. AUB Sectio Linguistica 11 (1980) 31—42.

[2] A Magyar ókortudomány bibliográfiája 1951—1975. 5392. tétele föltehetőleg téves.

1981

[24] Plinius: Naturalis historia XIII 21—26. (fordítás) In: ULRICH LUFT: Az ókori Kelet íráshordozói. (A papíripari hagyományok védelmét szervező bizottság közleményei 8) Budapest 1981. 14—17.

[25] Hiteles-e a Thonuzoba-legenda? in: BENDA KÁLMÁN (szerk.): Olvastam valahol ... Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. Budapest 1981. 40—45.

[26] Megint a latinról. Élet és Irodalom 25 (1981) 30., 2.

1982

[27] Még egyszer Thonuzobáról. *Válasz Szegfű Lászlónak*. Századok 116 (1982) 1078—1090.

[28] Sóranos: Gynaikeia I 19, 60—65 és Theodorus Priscianus: Euporista I 23—24. Orvostörténeti Közlemények 97—99 [28] (1982) 135—138.

[29] logográfusok: VIL 7 (1982) 371. logosz: Uo. 372—373. lüsziódia: Uo. 473.

[30] Részletek Prótagoras (217), Sextus Empricus: Adversus mathematicos VII 60—61 (240), IX 18 (219), IX 54 = Kritias (220—221 = PAIS 1986, 219—220) és Themistios: Beszédek 30 (219) műveiből. In: PAIS ISTVÁN: A görög filozófia. Budapest 1982. (1988[2], 1992[3], 1994[4])

[31] Xenophón: Apomnémoneumata II 1, 21—34. (fordítás) Uo. 620—624 = PAIS 1986, 158—161.

1983

[32] Bemerkungen zum homerischen Jenseitsglaube. Homonoia 5 (1983) 52—68.

[33] A Cato maior egy elfeledett forrása. AntTan 30 (1983) 231—239.

[34] Seneca: A bölcs állhatatossága. (De constantia sapientis) In: Sztoikus etikai antológia. Szerk. STEIGER KORNÉL. Budapest 1983. 33—59. (vö. 529)

[35] Epiktétos: A szabadságról (4,1). Uo. 73—99. (vö. 532)

[36] Cicero: A sztoikus paradoxonjai. (Paradoxa Stoicorum) Uo. 315—336. (vö. 550)

[37] Samuel Pufendorf: A természetjog és a nemzetközi jog. In: Forrásmunkák a kultúra elméletéből III. Német kultúraelméleti tanulmányok 1. Szerk. BUJDOSÓ DEZSŐ, Budapest 1983. 51—57. (fordítás)

1984

[38] Vergil and Cicero. (The Interpretation of Georgics 1, 231—258). AAH 30 (1982—84[88]) 221—227.

[39] Firmicus Maternus: Asztrológia (Libri matheseos, részletek). A pogány vallások tévelygéséről (De errore profanarum religionum). Vál., fordítás, jegyzetek, utószó. (Prométheusz Könyvek 1) Budapest 1984. 7—171. 1.

Rec. GAZDA ISTVÁN: Magyar Nemzet 1984. nov. 9. 8. l.; Szepessy Tibor: AntTan 33 (1987—88) 274—7.

[40] Kézai Simon: A magyarok viselt dolgai. In: A magyar középkor irodalma. Szerk. V. KOVÁCS SÁNDOR (Magyar remekírók). Budapest 1984. 115—163.

[41] Képes Krónika. Uo. 164—318.

[42] Küküllei János: Lajos király viselt dolgai. Uo. 332—370.

[43] [Pais István: A görög filozófia. Budapest 1982.] Könyv a görög filozófiáról. Magyar Nemzet 47 (1984) júl. 6., 8.

[44] Une source oubliée du Cato Maior. ACD 20 (1984) 21—30.

[45] okszürünkhoszi papiruszok: VIL 9 (1984) 589—590. orphikus himnuszok: Uo. 748.

1985

[46] Die Figur des Mezentius inVergils *Aeneis*. Klio 67 (1985) 234—237.

[47] The Greek and Latin classics and Hungarian literature. In: KURUCZ GYULA—SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (szerk.): Hungaria litterata, Europae filia. Budapest 1985. 13—23.

[48] [Pais István, A görög filozófia. Bp. 1982.] Ein Buch über die griechische Philosophie. AUB Sectio Philosophica et Sociologica 19 (1985) 51—55.

1986

[49] The Last Medieval Chronicle. Hungarian Book Review 28/1 (1986) 1—13.

[50] P. Ovidius Naso: Római naptár (Fasti). (Prométheusz Könyvek 12) Jegyzetek és utószó. Budapest 1986. 139—196, 229—261.

[51] Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. FÜGEDI ERIK. Budapest 1986. 61—75, 309—313.

[52] Diogenés Laertios-szemelvények. In: PAIS ISTVÁN: Antik bölcsek, gondolatok, aforizmák. Budapest 1986. (1988[2], 1992[3], 1993[4], 1995[5], 1997[6], 2000[7]) 13. és 311. lap között. Preszókratikus töredékek. Uo. 26 ... 303. l. Hippokratész-részlet. Uo. 293.

1988

[53] (ADAMIK TAMÁSsal és B. RÉVÉSZ MÁRIÁval) Vergilius: Aeneis I—VI. Bevezetés, jegyzetek. (Auctores Latini XXI) Budapest 1988. 396 l. (2001[2])

1990

[54] Vergilius és Cicero. (A Georgica, 1,231—258. sorainak interpretációja) AntTan 34 (1989—90) 133—146.

[55] [RIEDWEG, C., Mysterienterminologie bei Platon, Philon und Klemens von Alexandrien. Berlin—New York, 1987.]: Helikon 36 (1990) 508—509.

1992

[56] M. I. Iustinus: Világkrónika a kezdetektől Augustusig (Fülöp királynak és utódainak története). Marcius Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből. Fordította HORVÁTH JÁNOS. Sajtó alá rend., jegyz. és névmagyarázatok. Budapest 1992. 1—416. l.

[57] Comenius: Pampaedia. (A „De rerum humanarum emendatione consultatio catholica ad genus humanum" IV. része) (Bibliotheca Comeniana 4) Sárospatak 1992. 125 l. (fordítás)

[58] szofisztika. VIL 14 (1992) 552—557.

1993

[59] Seneca: Az élet rövidségéről (De brevitate vitae). A lelki nyugalomról (De tranquillitate animae). Kétnyelvű kiadás. Szöveggondozás, előszó, fordítás, jegyzetek. Pécs 1993. 159 l. (egynyelvű másodkiadás: Lucius Annaeus Seneca: Az élet rövidségéről. Budapest 1997. 59 l., ill. A lelki nyugalomról. Bp. 1997. 74 l.)

[60] Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében. Kandidátusi értekezés. Budapest 1993. 236 l. (kézirat)

[61] Horace and the astrology. ACD 29 (1993) 11—19.

[62] A theokritosi epigrammagyűjtemény szerkezete és szellemi háttere. AntTan 37 (1993) 24—40.

[63] Anonymus Gesta Hungarorumának történeti hitele. Napjaink 7/2 (1993) 12—20.

1994

[64] Horatius és az asztrológia. AntTan 38 (1994) 72—80.

[65] Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében (Az epigrammák). ItK 98 (1994) 299—328.

[66] Ladislaus (Egy középkori etimológia és tanulságai). In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. DRASKÓCZY ISTVÁN. Budapest 1994. 63—73.

[67] Alexandriai Philón: Mózes élete. Bevezetés, fordítás, jegyzetek. (A kútnál) Atlantisz, Budapest 1994. 155 l.

1995

[68] Structure et fond intellectuel du recueil d'épigrammes de Théocrite. AAH 36 (1995) 53—71.

[69] [Dora Liuzzi: Horaz und die Astrologie.] Gymnasium 102 (1995) 170—1.

[70] A *de consulatu suo* asztrológiai vonatkozásai. In: Cicero öröksége — Hereditas Ciceroniana. (Agatha 1) Szerk. HAVAS LÁSZLÓ. Debrecen 1995. 221—234.

1996

[71] Vitatható Philón-értelmezés? Szombat 8/8 (1996) 28—31. [Válasz Visi Tamás Egy vitatható Philón-értelmezés c. írására, Szombat 8/3 (1996) 24—27.; V. T. viszontválasza Szombat 8/8 (1996) 32—33.]

[72] A Szent Imre legenda. In: TAKÁCS IMRE—SZOVÁK KORNÉL—MONOSTORI MARTINA (szerk.): Mons Sacer 996—1996. Pannonhalma ezer éve. Pannonhalma, 1996. I. 341—355. (CD-ROM változat: Mons Sacer Pannoniae. Ezer év bencés kultúrtörténete. Pannonhalma, 2001)

[73] Latin nyelvkönyv. (Gavin Betts angol nyelvű tankönyvének fordítása és átdolgozása, valamint a Magyarországi latin kultúra c. rész) Budapest 1996. 532 l. (előbb a Tanulj Magad! sorozatban, majd utánnyomás sorozaton kívül)

[74] The Description of Paul in the Acta Pauli. In: Acts of Paul and Thecla. (Studies on the Apocryphal Acts of the Apostles 2) Ed. JAN N. BREMMER. Kampen, Pharos 1996. 1—16.

[75] Pszeudo-Máté evangéliuma. In: Csodás evangéliumok. Szerk. ADAMIK TAMÁS—DÖRÖMBÖZI JÁNOS. Bevezetés, fordítás, kommentár. (Apokrif iratok) Telosz Kiadó, Budapest 1996. 85—123.

1997

[76] Die Kosmologie als Schlüssel zum Verständnis der VI. Ekloge Vergils. AAH 37/3—4 (1996/97) 213—223.

[77] A VI. ekloga kozmológiájának háttere. AntTan 41 (1997) 49—59.

[78] Irodalom a középiskolák I. osztálya számára. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1997. 335 l. (1998.[2], 1999.[3])

[79] Pál apostol alakja az Acta Pauliban. In: Tanítványok, csodatevők, mártírok. Szerk. CZACHESZ ISTVÁN. (Újszövetségi-patrisztikai kutatások IV.) Budapest 1997. 101—115.

[80] Poimandrés. In: Apokalipszisek. Szerk. ADAMIK TAMÁS—DÖRÖMBÖZI JÁNOS. Bevezetés, fordítás, kommentár. (Apokrif iratok) Budapest 1997. 133—139., 177—8.

1998

[81] Die Gesta regis Ladislai. In: Epik durch die Jahrhunderte. (Szerk. TAR IBOLYA) Acta Ant. Arch. Szeged 27 (1998) 223—229.

[82] Wann wurde Troia neugegründet? Die Bedeutung der astrologischen Formsprache des Properz IV. 1. AAH 38 (1998) 11—25.

[83] Hóros beszéde (Propertius IV. 1, 71—150). AntTan 42 (1998) 87—101.

1999

[84] Comenius Sárospatakon írt művei (Latin szöveg gond. és fordítás) In: Comenius és a magyar iskola. (Bibliotheca Comeniana 7) Szerk. KÖDÖBÖCZ JÓZSEF. Sárospatak 1999. 8—272.

[85] István Intelmei fiához, Imre herceghez [Szent István Intelmei] (bev., ford., jegyz.) In: Az államalapítás korának írott forrásai (Szerk. KRISTÓ GYULA) (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. 124—140.

[86] Kézai Simon: A magyarok cselekedetei (Fordítás) In: Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Osiris, Budapest 1999. 89—124. (=2001.)

2000

[87] Poimandres and the Acta Andreae. In: The Aprocryphal Acts of Andrew. Ed. JAN N. BREMMER. Peeters, Leuven 2000. 104—109.

[88] Szent István Intelmei (bev., fordítás és kommentár) In: Szent István király Intelmei és Törvényei. Szent István Társulat, Budapest 2000. 13—33.

[89] Szent László korának magyar értelmisége. Vigilia 65/11 (2000) 841—849.

[90] Kézai Simon: Gesta Hungarorum (részlet). In: BERTÉNYI IVÁN (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény. Budapest 2000. 20—23.

2001

[91] Tiersymbolik als litterarisches Stielmittel. (Bemerkungen zu den *Gesta regis Ladislai*). AAH 41 (2001) 193—8.

[92] Ladislaus (Une étymologie et ses leçons). In: L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento. Szerk. SANTE GRACCIOTTI—AMEDEO DI FRANCESCO (Fondazione Giorgio Cini, Media et orientalis Europa 2) Roma 2001. 67—81.

[93] A *Carmen saeculare* és a *ludi saeculares*. AntTan 45 (2001) 63—73.

[94] Prefazione. In: Stefano d'Ungheria: Esortazioni al figlio, leggi e decreti. Introduzione, traduzione e noti di DAG TESSORE (Biblioteca Grandi Autori 15) Roma, 2001. 9—13.

[95] Kísérlet Christianus Schesaeus *Historia Annae Kendi* című elégiája szövegének rekonstrukciójára. ItK 105 (2001) 149—182.

2002

[96] Schesaeus Historia Annae Kendi-jének második olvasata. In: Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26—29. Szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA. Universitas Kiadó, Bp. 2002. 267—281.

SAJTÓ ALATT

[*97] Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében. (l. föntebb [60], s. a. rendezi DÉRI BALÁZS)

[*98] L. Annaeus Seneca: Prózai művei I—II. (fordítás, többekkel, s. a. rendezi TAKÁCS LÁSZLÓ)

[*99] Az oláh szó etimológiája. A Zsilka János-emlékülésen (2000. dec. 17.) elhangzott előadás. Magyar Nyelv

[*100] Képes Krónika. (fordítás és jegyzetek) S. a. rendezi és kiegészíti SZOVÁK KORNÉL.

Búcsú Kapitánffy Istvántól. In: Kapitánffy István: Hungarobyzantina.

MAYER GYULA

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 277–285

VITA

MAKKAY JÁNOS: AZ INDOEURÓPAI NYELVŰ NÉPEK ŐSTÖRTÉNETE. Budapest 1998. Szerző kiadása, 520 l.

Makkay János indoeurópai őstörténete először és egyben első ilyen témájú magyar nyelvű monográfiaként 1991-ben jelent meg,[1] 1998-as második kiadását bővített és felfrissített formában veheti kézbe az olvasó. Mivel a könyv tematikájáról Vekerdi József ismertetéséből[2] már értesülhetett a közönség, itt elsősorban Makkay könyvének fő mondanivalójára és ezzel kapcsolatosan néhány felvetődő kérdésre térünk csak ki.

Szerző célja, hogy „a nagy régészeti térségek diakronikus kutatási eljárásának" módszerével (51.) ismert vagy rekonstruált nyelvek, illetve nyelvi állapotok (jelen esetben az indoeurópai alapnyelv, ill. folytatói) számára keressen ránk maradt anyagi kultúrákon keresztül olyan közösségeket, amelyek ezeket a nyelveket beszélték vagy beszélhették (47. sk.). Kutatásai eredményeképpen a szerző olyan modellt állított fel (451. skk.), amely az alapnyelv felbomlása utáni dialektus-kontinuumokat meghatározott neolitikus régészeti kultúrákkal feleltet meg a Kr. 5000-től 2000-ig tartó időszakban: egy feltételezett óeurópai vagy északnyugat-indoeurópai dialektuskontinuumot (tulajdonképpen a balti-szláv, a germán, italiko-kelta, venét és talán az illír előzményét) a vonaldíszes kerámia térségével (2. térkép III., 120. o.), az indoiráni csoportot az előbbitől keletre fekvő sztyepp művelődéskörével, azaz a későbbi kurgán kultúrával (2/II.), egy ősi balkáni csoportot pedig (tulajdonképpen a görög és más balkáni indoeurópai nyelvek, valamint az anatóliai nyelvek előzményeit) egy bizonytalanabbul körvonalazható balkáni térséggel (2/I., kivéve a Nyugat-Balkánt), amelyhez az égei szigetek egy része és Kis-Ázsia nyugati fele is társul. Makkay rendszerében az újkőkor eleje tehát már egy még korábban felbomlott alapnyelvi állapot utáni helyzetet mutat, és feltevése szerint az egységes alapnyelv időszakát jóval az újkőkor európai kezdetei elé kell keltezni, területe pedig a három csoport területén bárhol, sőt még azon kívül is lehetett (456.).

Az első és azonnal feltűnő tulajdonsága Makkay modelljének (elsősorban több új indoeurópai nyelvtudományi bevezetéssel összehasonlítva), hogy az egységes alapnyelvet jóval az újkőkor elé keltezi (453.), az alapnyelv felbomlását is a neolitizálódás elé, a felső paleolitikumra datálja (357., 470.). A legújabb indoeurópai nyelvtudományi bevezetések ugyanis ezzel ellentétben a még egységes, tehát még nem felbomlott alapnyelvet többnyire a réz- vagy korai bronzkorra, ill. legkorábban az aeneolitikumra (kő-

[1] *Makkay János:* Az indoeurópai népek őstörténete. Budapest 1991, 315 l., rec. *E. Bánffy:* ActaArchHung 46 (1994) 427—429. (Simon Zsolt szíves közlése), *J. Vekerdi:* Philologica Fenno-Ugrica (Freiburg) 4 (1998) 47—50.

[2] Ant. Tan. 44 (2000) 251. sk.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

rézkorra), tehát az újkőkor vége felé keltezik.[3] Mivel magyarázhatók ezek a rendkívül különböző keltezések?

Nyilvánvaló, hogy az időtényező meghatározásában felhasználható módszerek és eszközök eltérő megítélésével. Az időtényező meghatározása ugyanakkor alapvető fontosságú a hely meghatározásában is: hiszen ha a még nem felbomlott alapnyelv az újkőkorra vagy az elé datálható, akkor ez minden későbbi, fémkori régészeti kultúrát kizár az „őshaza"-jelöltek közül, és viszont: ha a még nem felbomlott alapnyelvi állapot valamilyen fémkorszakra datálható, akkor minden korábbi régészeti kultúra kirekeszthető a jelöltek közül.

A még fel nem bomlott alapnyelv korát elsősorban a nyelvészeti paleontológia eszközeivel próbálják a kutatók meghatározni. Így Makkay is külön alfejezetet szentel a nyelvi paleontológiának (52—56), amely „az indoeurópai ősnép anyagi és szellemi műveltségi állapotát (és azon keresztül esetenként az őshaza feltételezett helyét és az alapnyelvi állapot fennállásának *idejét*) a szókincs összehasonlításával rekonstruálja" (52. sk.). A módszer használhatóságával szemben főleg az idő meghatározásával kapcsolatban azonban pesszimista álláspontra helyezkedik („az időtényező vizsgálata »kevésbé fekszik« a nyelvi paleontológiának" 72.), és leszögezi: „a magasabb rendű társadalmi formációkra, pl. államszervezetre vagy akár a kocsira, a legelőször használatba vett *fémekre*, az aranyra *vonatkozó szókincs például nem egységes, alapnyelvi alakokat nem sikerült kimutatni.* Ez azt jelenti, hogy az alapnyelvi állapotok időben jóval megelőzték az állam legelső kialakulását, illetve a kocsi, a *réz*, az arany indoeurópaiak által lakott területen való legelső megjelenését" (53. kiemelések tőlem).[4] Makkay tehát a fémnevek tanúbizonyságát negatívnak tartja és kijelenti: „a rézre vonatkozó régészeti és nyelvtörténeti adatokkal az alapnyelv fennállásának és felbomlásának időszaka nem állapítható meg" (102.).[5] Ez az álláspont alapvető jelentőségűnek tekinthető az egész mű megítélése szempontjából, hiszen a szerző őstörténeti modellje az időtényező szempontjából erre az álláspontra épül, ez tette lehetővé számára, hogy a felbomlás előtti alapnyelv korát jóval az újkőkor elé keltezze.

Már most leszögezhetjük, hogy a nyelvészek által írt újabb keletű indoeurópai nyelvtudományi bevezetések és összefoglalások általában és egységesen amellett foglalnak állást, hogy a 'fém' vagy 'réz' esetleg 'bronz' jelentésű **aios* vagy **aies* (**(h₂)áies*) hangalakú szó meg kellett, hogy legyen az alapnyelvben.[6] Sőt, többnyire az ezüstöt (**h₂arĝntóm*) és néhányan az aranyat (**ĝh(o)l(H)-* és/vagy **auso-*) is is-

[3] Így pl. *R. S. P. Beekes:* Comparative Indo-European Linguistics. Amsterdam—Philadelphia 1995, 50., valamint közvetve *R. Schmitt-Brandt:* Einführung in die Indogermanistik. Tübingen—Basel 1998, 285. sk., 293. is. Hasonlóképpen *W. P. Lehmann:* Die gegenwärtige Richtung der indogermainistischen Forschung. Budapest 1992, 67. és *J. Haudry:* Les Indo-Européens. Paris 1981, 113. sk. *O. Szemerényi:* Introduction to Indo-European Linguistics. Oxford 1999 (előszó 1994-es keltezéssel) és az ennek alapjául szolgáló 1990-es 4. német nyelvű kiadás viszont nem foglalkozik őstörténeti kérdésekkel, csak az alapnyelv rekonstrukciójával (rövid kérdéseket ugyan feltesz és utal a szakirodalomra, az 1999-es kiadás 34. sk. Makkay 2 tanulmányára is, l. lentebb Makkay 1992, ill. in: JIES 20, 1992, 193—238, amely a szerző ie. őstörténeti modelljét mutatja be).

[4] A mű első kiadásában (1991: 41.) a fémnevekre vonatkozó kitétel e mondatokban még nem szerepelt.

[5] Bár ennek ellentmondani látszó kijelentéseket is tesz: „A harmadik rezet — eredetileg egy vörös színű ércet — jelölő szó a már említett *urudu(u)*... Rekonstruált **reudh-* (**roudh-*, **rudh-*, **rudh-ró-s*) alakban került át az indoeurópai alapnyelvbe... és onnan örökléssel (?) az egyes nyelvekbe. Olyan széles körben terjedt el az egyes nyelvekben, hogy a feltehető átvétel az indoeurópai dialektus-kontinuum legvége előtt történhetett meg... Az alapnyelvben még főleg *vörös* (fém, érc) jelentése lehetett...". (99. sk. kiemelés tőlem) Itt megjegyezhetjük, hogy e tőnek, ill származékainak csak 'vörös' alapnyelvi jelentést tulajdonít *J. Pokorny:* Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. I. Bern—München 1959, 872., *S. E. Mann:* An Indo-European Comparative Dictionary. Hamburg 1984—87, 1096. sk. (rec. *M. Mayrhofer:* Kratylos 34 (1989) 41—45.) és *R. Schmitt-Brandt:* i. m. 285. sk. is., úgyhogy alább ennek tárgyalásától eltekintünk.

[6] *W. P. Lehmann:* i. m. 29., 67., *R. S. P. Beekes:* i. m. 37., *R. Schmitt-Brandt:* i. m. 285. és *D. Steinbauer:* Indogermanen. Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Band 5 (1998) 982.

mertnek veszik az alapnyelvi korban.[7] És ebből az álláspontból adódóan ezek a munkák magától értetődőn a fent említett, legkorábban kőrézkori, illete rézkori, sőt kora bronzkori keltezéseket javasolják a még nem felbomlott alapnyelv számára. Vizsgáljuk meg hát röviden, hogy melyik álláspont tartható elfogadhatónak a fémnév-terminológiával kapcsolatban!

1. Az **aḭos*. Mind Pokorny, mind Mann indoeurópai összehasonlító szótára felveszi az alapnyelvre az **aḭos/-es-* szót 'fém', ill. valószínűsíthető 'réz' és 'bronz' jelentéssel, amelyből az indoirániban 'vas' jelentés alakult ki: ói. *áyas-*, av. *ayaŋh-* 'fém, vas'; lat. *aes, aeris* 'érc, réz, fém, bronz'; gót *aiz* (ősg. **aḭiz* < ie. **aḭes*) 'érc, pénz' ófn. *ēr* 'érc', óészaki *eir* 'érc, réz' (egyetlen ma élő germán folytatás ang. *ore* 'érc'). Szintén alapnyelvi szóként veszik fel ennek származékát: **aḭes-no-* 'érc-, bronz-' > lat. *aënus*, umb. *ahesnes*, óind *áyasa-*, avesztai *ayaŋhaēna-*, óang. *æren*, ófeln. *ērīn*.[8]

Makkay arra hivatkozva utasítja el a fémnevek esetleges bizonyító erejét, hogy a legelőször használatba vett fémekre vonatkozó szókincs nem egységes, és alapnyelvi alakokat nem sikerült kimutatni (53.), és az **aḭos* esetében külön felhívja a figyelmet arra, hogy „csak három dialektus-csoportban vannak megfelelései, a latinban, a germánban és az indoiráni késői dialektusában" (99.).[9] Az a tény, hogy a fémekre vonatkozó szókincs nem egységes, önmagában még nem jelent sokat, hiszen ez a megállapítás szinte az egész indoeurópai szókincsre érvényes! Maga a szerző is hivatkozik arra a megfigyelésre, hogy 2044, az alapnyelvre rekonstruálható tő közül csak egyetlen olyan szótövet sikerült kimutatni, amelynek megfelelései a 14 ie. ág mindegyikében megvannak.[10] Még az sem döntő jelentőségű, hogy az **aḭos*-nak „csak három dialektus-csoportban vannak megfelelései", hiszen önmagában a megfelelések száma szintén nem sokat mond.[11] A legfontosabb tényező a megfelelések megoszlása, ti. hogy olyan dialektus-csoportokban fordulnak-e elő, amelyek az alapnyelv felbomlása után még egy ideig együtt maradva köztes, átmeneti alapnyelveket alkot(hat)tak, ill. érintkezésben voltak egymással, vagy olyanokban, amelyeknél ilyen köztes alapnyelv feltételezése, ill. másodlagos érintkezés kizárható! A második esetben még azt is meg kell vizsgálni, hogy esetleg az alapnyelv felbomlása után egy nem indoeurópai nyelvből vették-e át az aodtt szót egymástól függetlenül a különböző dialektus-csoportok?

Mint láthattuk a **aḭos*-nak három csoportban vannak megfelelései: az italikusban, a germánban és az indoirániban. Ha csak az italikusban és a germánban lennének meg az **aḭos* megfelelői, teljes joggal gondolhatnánk arra, hogy ez a szó e csoportok valamilyen előzményének (esetleg egy észak-nyugat

[7] *R. S. P. Beekes:* 37., *R. Schmitt-Brandt:* i. m. 285. és *Th. V. Gamkrelidze—V. V. Ivanov:* Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture. I—II. Berlin—New York 1995. I, 617. sk. mindkettőt, *D. Steinbauer:* i. m. 285. csak az előbbit.

[8] *J. Pokorny:* i. m. 15. sk., *S. E. Mann:* i. m. 7. sk. Megemlítjük, hogy Mann korábban még az **aḭos* alapnyelvi rekonstruálhatósága ellen foglalt állást, arra hivatkozva, hogy „begrenzt belegt", vö. *S. E. Mann:* Die Urheimat der Indoeuropäer. Die Urheimat der Indogermanen. Ed. A. Scherer. Darmstadt 1968, 224—255.; kül. 253. (1943-as angol eredeti fordítása).

[9] A 143. oldalon viszont e három dialektuscsoport megfeleléseinél megjegyzi, hogy „mind egy indoeurópai **aḭos*-ból származnak", amelynek eredetileg érc jelentése volt.

[10] 65. o. 145. jegyzet, hivatkozással a Pokorny-szótárat kiegészítő munkára: *N. Bird:* The distribution of Indo-European root morphemes. A checklist for philologists. Wiesbaden 1982. (ez a tő a **tēu* 'duzzad, dagad', > lat. *tūber, tumeo, tumor* stb., vö. *J. Pokorny:* i. m. 1080 skk. Makkaynál tévesen 'nyelni' jelentéssel < *to swallow* ~ *to swell* !?!).

[11] A szerző maga utal arra a szakirodalmi megjegyzésre, mely szerint „nincs közös szó az emberi fejre sem, de azért az indoeurópaiaknak volt fejük" (72.). A **kaput* „fej" jelentésű szó ennek ellenére rekonstruálható az alapnyelvre az óind, latin, germán (mint **aḭos*-nál!) és a görög megfelelések alapján, vö. *J. Pokorny:* i. m. 529. sk., vö. még *R. S. P. Beekes:* i. m. 83. sk.

indoeurópai dialektus-kontinuumnak[12]) jóval az alapnyelv felbomlása utáni újítása lenne.[13] Az indoiráni folytatások azonban kizárnak egy észak-nyugat-európai köztes nyelvállapotbeli, az alapnyelv felbomlása utáni keletkezést, és a megfelelések közös előzményét, az **aḷos*-t az alapnyelv felbomlása előttre keltezik. Tudtommal ugyanis egyetlen olyan, az alapnyelv felbomlása utáni nyelvállapotokat, későbbi átmeneti köztes alapnyelveket leíró modell sem létezik az indoeurópai nyelvtudományban, amelyben az italikus és germán az indoiráni csoporttal alkotna ilyen átmeneti köztes alapnyelvet, vagy dialektus-kontinuumot, ill. e három csoport másodlagos érintkezésbe került volna egymással.[14] Ilyenre egyetlen ábra sem utal a Makkay által közölt számos, kiváló munkákon alapuló, az indoeurópai nyelvek nyelvföldrajzi tagolódását bemutató melléketek közül.[15] Kiegészítő érvként megemlíthetjük, hogy az **aḷos* folytatásainak a megoszlása jól összeegyeztethető a peremterületek, peremnyelvek megőrizte archaikus vonások elméletével, ami szintén az **aḷos* alapnyelvi korát igazolhatja.[16]

Nagy valószínűséggel azt a lehetőséget is kizárhatjuk, hogy e három dialektus-csoport az alapnyelv felbomlása után egymástól függetlenül egy nem indoeurópai nyelvből vette volna át ezt a szót. Az egyetlen szóba jöhető jelöltről ugyanis, egy állítólagos, 'réz/bronz' jelentésű nuzi *alaš* -ról kiderült, hogy mind hangalakja, mind jelentése téves olvasaton alapszik, egyszerűen nem létezik.[17] Marad tehát annak a

[12] Ennek problematikájához l. *L. R. Palmer:* Die lateinische Sprache. Hamburg 1990 (London 1954 fordítása), 18. skk. és *N. Oettinger:* Zum nordwest-indogermanischen Lexikon (mit einer Bemerkung zumhethitischen Genitiv auf *-l*). in: Studia Celtica et Indogermanica. Fetschrift für W. Meid. ed. P. Anreiter—E. Jerem. Budapest 1999, 261—267.

[13] Valószínűleg egy ilyen magyarázat lebeghetett a szerző szeme előtt is, amikor azt írja (143.): „A bronzotés a bronzművességet... a kelta-germán-italikus tömb akkor ismerte meg, amikor még egymás mellett élt a három dialektus... a bronzra vonatkozó szókincs genetikus örökség egy közös újításból...".

[14] Az említett indoeurópai nyelvtudomány-bevezetéseken kívül lásd elsősorban *W. Porzig:* Die Gliederung des Indogermanischen Sprachgebiets. Heidelberg 1954, aki indoiráni, italikus, germán izoglosszákról nem tud; vö. még *G. Klingenschmitt:* Die Verwandschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. in: In honorem H. Pedersen. Kolloquium der Indogermanischen Gesellschaft 25—28. März 1993 in Kopenhagen. ed. J. E. Rasmussen. Wiesbaden 1994, 235—251.

[15] Pl. 17. o. Hutterer, 80. Bonfante, 81. Kern és Schwartz, 82. Bomhard, 83. Georgiev és 85. Aalto alapján.

[16] Emellett érvelt már *A. Nehring:* Studien zur indogermanischen Kultur und Heimat. in: Die Indogermanen- und Germanenfrage. ed. W. Koppers. Salzburg—Leipzig 1936, 9—229., kül. 30. Az elvhez vö.: *L. R. Palmer:* i. m. 25. skk. ('Randzonenphänomene', némi szkepszissel); ilyen közösen megőrzött archaizmusokra példákat az indoiráni, latin és kelta vonatkozásában (pl. **rēĝ-s* > lat. *rex*, **k̂red-dheh*$_1$ > lat. *credo* és **pí-ph*$_3$*-e-ti* > lat. *bibit*) l. *K. H. Schmidt:* Latein und Keltisch: Genetische Verwandschaft und areale Beziehungen. in: Latein und Indogermanisch. Akten des Kolloquims der Indogermanischen Gesellschaft, Salzburg, 23—26. September 1986. ed. O. Panagl—Th. Krisch. Innsbruck 1992, 29—51., kül. 37. Vö. még *Porzig:* i. m. 215.: aki rámutat, hogy e közös archaizmusok mellett teljességgel hiányoznak az indoiráni, kelta és italikus közös újítások! Esetünkben a germán folytatások még inkább az alapnyelvi eredet mellett szólnak.

[17] Nuzi városa a Kelet-Tigris vidékén feküdt és a Kr. e. 2. évezredben a hurrita nyelvterülethez tartozott. A különféle sumér lexikonokba bekerült 'réz/bronz' jelentésű nuzi *alaš* szót *G. Dossin* hozta forgalomba 1948-ban, hogy Kypros régi, az orientális nyelvekben használt nevét (*Alašija*) megmagyarázhassa. *M. Civil* 1976-ban és 1987-ben bebizonyította, hogy *Dossin* átírása teljesen rossz volt: a helyes olvasat *a-aš-gal* = *sí-ni* (akkád *sīnu* 'holdsarló' v. ilyen alakú tárgy), vagy mint *Plöchl—Reiter* javasolják, *a-aš-kurum* '(hold)sarló'; részletesen lásd: *R. Plöchl—K. Reiter: Alašija* und *alaš* „Kupfer/Bronze". Kadmos 33 (1994) 65—68. és *uők:* SMN 2559: Das Geisterwort alaš = „Kupfer/Bronze". Nouvelles Assyriologique Brèves et Utilitaires. Paris, no 3 (1993) 72—74. A szó, még M. Civil tisztázó munkásságát megelőzően a magyar szakirodalomba is bekerült, vö. *Harmatta János:* Az indoeurópai népek régi településterületei és vándorlásai. MTA Nyelv és Irod.-Tud. OK 27 (1971) 309—324.; kül. 319.: „a sokat idézett **aḷes-* 'réz, bronz' szó... nyilvánvalóan elő-ázsiai vándorszó (vö. nuzi *alaš*)." A Nuziból ismert szövegekben egyébként a réz *'erû* a bronz *'sipparu*', vö. *E. R. Lachemann:* Epigraphic Evidences of the Material Culture of the Nuzians. in: R. F. S. Starr: Nuzi. Vol. I. Text. Cambridge, Mass. 1939, 528—544, kül. 538.

nagyon valószínű feltételezésnek az elfogadása, hogy az alapnyelvre rekonstruálható a 'fém, réz' jelentésű **aḭos*.[18] Az is valószínű, hogy az alapnyelvi **aḭos* nem átvétel eredménye, hanem belső képzés az ie. **ǎi-* 'égni, világítani, izzani' jelentésű gyökből.[19] Az európai és közel-keleti területek legkorábbi fém(réz-) művességéhez pedig vö. egy újabb régészeti kézikönyv izokrontérképét (a kalibrált radiokarbon kronológia adatai alapján, Kr. e. 6500 és 2000 közötti időszakra).[20]

2. Az **arĝn̥tóm*. Pokorny szótára a számos különnyelvi folytatás ellenére 'ezüst' jelentésű szót még nem vett fel az alapnyelvre, mert azt a korábbi, ma már túlhaladottnak tekinthető álláspontot tette magáévá, mely szerint az ezüst a vaskorig ismeretlen volt a mediterránaeumtól északra (tehát az akkoriban felvetett „őshaza"-területeken), így az 'ezüst' jelentés kifejlődését a 'fehér, ragyogó' gyökből különnyelvi fejleményeknek minősítette.[21] Mann szótára már felvette az alapnyelvre az **arĝn̥tóm*-ot 'fehér fém, ezüst' jelentésben a következő megfelelések alapján: ói. *rajatám*, av. *ərəzatəm*, óp. *aradata*, örm. *arcat'* (szerinte iráni kölcsönszó), lat. *argentum*, oszk *aragetud*, óír *argat* (és egyéb kelta nyelvekben hasonlók), mind 'ezüst' jelentésben.[22] Az **arĝn̥tóm* folytatásainak megoszlása az indoiráni, italikus és kelta nyelvekben az **aḭos* folytatásaihoz hasonlóan szintén jól összeegyeztethető a peremterületek, peremnyelvek megőrizte archaikus vonások elméletével. Mint láthattuk (vö. fent 7. jz.), az ezüst jelentésű **(h₂)arĝn̥tóm* hangalakú szót alapnyelvinek tartják a legújabb indoeurópai bevezetések és összefoglalások is, de ugyanerre az

[18] Ezt elfogadják a fent említetteken kívül *J. Haudry:* i. m. 113., *A. Martinet:* Des steppes aux océans. L'indo-européen et les «indo-européens». Paris 1987, 254. sk., *J. P. Mallory:* In search of Indo-Europeans. London 1989, 121. Még *C. Renfrew:* Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins. London 1987, 165. sk. is elfogadja ezt, csak nem a rézművesség termékére, hanem a természetben található rézre, ill. hasonló fémes ércekre vonatkoztatja, s szerinte ez megengedi a még egységes alapnyelv kora újkőkori, sőt korábbi keltezését is.

[19] Az **ǎi-* gyökből való régi keletű származtatást *Nehring:* i. m. 30. „sachlich und sprachlich absolut einwandfrei"-nek minősítette, *J. Pokorny:* i. m. 11. és 15. sk. kérdőjelesen említi és felveti az **aḭos* eredeti 'brandfarbig?' jelentésének lehetőségét, s egyben elveti, hogy az alapnyelvi **aḭos* Kypros régi, az orientális nyelvekben használt nevéből (*Alašija*) származna, a lat. *cuprum* < Κύπρος mintájára, amelynek etimológiájához vö. *E. Neu:* Zur Herkunft des Inselnamens Kypros. Glotta 73 (1995—96) 1—7. *J. Haudry:* i. m. 113. is az **ǎi-* gyökből származtatja, és az **aḭos* eredeti jelentését „le métal qu'on travaille en chauffant"-ként határozza meg. Szerinte ez a jelentés a fémművesség meglétére utal.

[20] *C. Renfrew—P. Bahn:* Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat. Budapest 1999, 324. Természetesen figyelembe kell venni az abszolút és a radiokarbon kronológia közti eltéréseket és kalibrálás okozta problémákat is, amihez vö. *Makkay:* 111. *Makkay:* 101. rámutat, hogy a réz Európa délkeleti területen már a Kr. e. 3 évezred közepe előtt ismert volt, Kis-Ázsiában (radiokarbon keltezés alapján) Kr. e. 8—6. évezredi rézeszközökre vannak adatok.

[21] *J. Pokorny:* i. m. 64.: *ar(e)ĝ-, rĝi-, rĝr-, arĝu-* 'ragyogó, fehérlő' gyökök alatt. Kutatástörténeti áttekintést lásd *J. P. Mallory—M. E. Huld:* Proto-Indo-European 'Silver'. Zeitschrift f. Vgl. Sprachf. 97 (1984) 1—12., kül. 1. sk.

[22] *S. E. Mann:* i. m. 34., vö. még *W. Porzig:* i. m. 212., aki szerint az ettől eltérő képzésű g. ἄργυρος és messapus *argorian* a fentieknél újabb keletű, és a régi *-nt-* suffixum lecserélésével jöttek létre. A germánban (gót *silubr,* ófeln. *silbar* stb.), a baltiban (lit. *sidãbras*) és a szlávban (or. *serebró*) kölcsönszó foglalta el a helyét, *W. Porzig:* i. m. 143. szerint mindegyik egymástól függetlenül ugyanabból a nyelvből vette át a szót. *Makkay:* 140. 252. jz. utal olyan új baszk nyelvtörténetre, ahol e kérdést a baszk *zilar,* keltibér *silubhra*-val együtt tárgyalják (megjegyzendő, hogy a keltibér alak talán elírás *Makkay*nál, mert a keltibér alak helyesen *šilapur* /*silabur*/ 'ezüst', vö. *W. Meid:* Celtiberian Inscriptions. Budapest 1994, 19.). A keltibér *šilapur* alak egybevetve az **arĝn̥tóm* más kelta nyelvekbeli folytatásaival egyértelműen mutatja, hogy e kölcsönszó eredetije (mint kereskedelmi vándorszó?) a germánban, a baltiban és a szlávban is az eredeti **arĝn̥tóm* folytatásait szoríthatta ki. A tochárban az 'ezüst' A *ṅkiṅc*, B *ṅkiṅce*, a tochár A *ārkyant* az *ārki* 'fehér' adj. pl. fem. alakja (vö. *W. Porzig:* i. m. 212.), így *Pokorny* szótárából (i. m. 64) ezt törölni kell az ezüst megfeleléseinek felsorolásából, *S. E. Mann:* i. m. 33. ezt már megtette.

eredményre jutott már J. P. Mallory és M. E. Huld 1984-es tanulmánya is.[23] E két szerző azt is hangsúlyozza, hogy az **arĝ̥ntóm* (náluk **A$_1$(e)rĝ̥ntóm*) mint semleges nemű főnév megfelel annak a szemantikai rekonstruálhatósági elvnek is, miszerint csak fémnév jelentésű ('ezüst'), és kizárható a koegzisztens melléknévi (jelzői) funkció ('fehér').[24] Megjegyezzük, hogy az **aḭos* is tökéletesen megfelel ennek az elvnek, sőt még a belőle képzett **aḭes-no-* 'érc-, bronz-' melléknév is rekonstruálható! Mallory és Huld arra is rámutat, hogy a régészeti kutatások szerint a Közel-Keleten és Eurázsiában (ezen belül azokon az európai területeken is, ahol az „őshazát" lokalizálni próbálják) az ezüst felhasználása a Kr. e. 4. évezredtől mutatható ki (vö. az 1. o.-on közölt izokron-térképüket!), első alkalmazása ennél nem lehet sokkal korábbi (természetesen arra is utalnak, hogy az időmélység az újabb kutatások eredményeképpen még nőhet), és szerintük az 'ezüst' jelentésű **arĝ̥ntóm* kb. Kr. e. 3500 körül jelenhetett meg a még egységes alapnyelv szókincsében.[25]

3. Az arany. Az aranyra vonatkozó szókincs megítélése az előző kettőhöz képest valóban problematikus. Makkay szerint az arany terminusa sem rekonstruálható az alapnyelvre (155. sk.), de ha az lenne akkor, mint a szerző egy másik helyen, más összefüggésben rámutat (367.), az arany kizárná a neolitikumot, és a korai bronzkor mellett szólna. A következő rekonstruktumok adódnak a különnyelvi megfelelésekből: a) **ĝ^{h}ól-to-* > or. *zóloto*, valószínűleg thrák **zalta* (*salt/d-* σωλτ/δ-) is / **ĝ^{h}él-to* > lett *zèlts* / **ĝ^{h}ɬ-tó* > gót *gulP*,[26] b) **ĝ^{h}ɬ-en-ḭo-* > ói. *híranyam*, av. *zaranya* 'arany', ószl. *zelenŭ*, or. *zel'ónyj* 'sárga',[27] sőt c) **ĝ^{h}lō-ró-s* > fríg γλουρός 'arany', g. χλωρός 'zöld'.[28] Ezek mind egy **ĝ^{h}el-* gyökből képződtek, amelyet 'ragyogó, csillogó', ill. színjelölő melléknévként 'sárga, zöld, szürke vagy kék' jelentéssel vesz fel Pokorny szótára, Mann azonban az 'arany, arany-' jelentést is alapnyelvinek veszi, sőt külön felveszi a **ĝ^{h}eltos* alakot 'sárga, arany' jelentéssel.[29] Mivel azonban csak a germánban, a baltiban és a szlávban vannak biztos

[23] Vö. *Mallory—Huld:* i. m. 2—6. A tanulmányra éppen *Makkay* egyik munkája alapján bukkantam, amelyben a szerző a réz és az arany problematikájával foglalkozott, de az ezüstével nem, csak utal az erre vonatkozó munkákra. *Makkay* a rézzel kapcsolatban e tanulmányában is negatív álláspontra helyezkedett, ugyanakkor mintha az arany esetében elfogadná az alapnyelvi rekonstruálhatóságot, vö. *J. Makkay:* Ancient Metal Names and the First Use of Metal. Balcanica (Belgrád) 23 (1992) 311—318; kül. 311. sk. és 314. sk. *Mallory* és *Huld* tanulmányából adódó következtetések láthatóan nem voltak hatással *Makkay* fémnevekre vonatkozó álláspontjára.

[24] Vö. *Mallory—Huld:* i. m. 2. és 5.

[25] Vö. *Mallory—Huld:* i. m. 6—10.

[26] Vö. *S. E. Mann:* i. m. 414., 422. *R. Schmitt-Brandt:* i. m. 285. A thrák alakhoz, amelyet Georgiev helynevek alapján rekonstruált (és Mann, ill. Schmmitt-Brandt-nál nem szerepel) l. *V. Georgiev:* Introduction to the History of the Indo-European Languages. Sofia 1981, 109. A különnyelvi előfordulásokat lásd a következő, az újabb kutatási eredményeket is feldolgozó tanulmányban: *K. T. Witczak:* 'Gold' in Mycenaean Greek and Indo-European. Orpheus (Journal of Indo-European and Thracian Studies, Sofia) 4 (1994) 55—58.

[27] Vö. *R. Schmitt-Brandt:* i. m. 285., *S. E. Mann:* i. m. 413.

[28] *K. T. Witczak:* i. m. 56.

[29] *J. Pokorny:* i. m. 429., *S. E. Mann:* i. m. 413. sk. a tőle felvett alapnyelvi 'sárga, arany' jelentésű **ĝ^{h}eltos* elfogadhatósága nyilván attól is függ, hogy az általa a germán és szláv folytatásokhoz kapcsolt perzsa *zard* 'sárga' valóban visszavezethető-e erre a rekonstruktumra. Valószínűleg nem, mert *M. Mayrhofer:* Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen II. Heidelberg 1996, 805. sk. s. v. ói. *hári-*, av. *zairi-/zairita-*, k. és újp. *zard*-nál ilyen lehetőségre nem utal. Függ továbbá a thrák **zalta* elfogadhatóságától és attól is, hogy az ói. *hāṭaka* 'arany' jelentésű szó levezethető-e egy **ĝ^{h}olto-ko*-ból, vö. *K. T. Witczak:* i. m. 55. és *J. Pokorny:* i. m. 429. (mindkettő kétségekkel), *M. Mayrhofer:* i. m. 816. szerint az ói. *hāṭaka* szó ie. etimológiája kétséges (bár *Burrow* személyében van támogatója is e régi ie. származtatásnak), vö. *uő:* Kurzgefaßtes Etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Heidelberg 1974, 589. és 804. is.

folytatásai, így valószínűleg e három tömb számos közös újításának egyikével állunk szemben,[30] sőt, akár különnyelvi is lehet mindegyikükben (amire a tőablaut-különbségek mutatnak), valamint e rekonstruktum a Mallory—Huld-féle szemantikai rekonstruálhatósági elvnek (l. fent) sem felel meg, az alapnyelvi rekonstrukciót e tő esetében Mannal és Beekessel ellentétben nem tartjuk lehetségesnek. A b) esetben nyilván indoiráni, a c)-ben fríg (szemantikai) újításról van szó.

Van azonban még egy olyan megfelelés-rendszerünk, melynek rekonstruktuma 'arany' jelentésben igényt tarthat alapnyelvi eredetre: az **auso-*. Ezt már Pokorny szótára felvette az alapnyelvre az **au̯es-* 'világítani, fényleni' gyökből képzett **auso-* alakban, 'arany' jelentéssel a következő megfelelések alapján: lat. *aurum*, sab. *ausom*, lit. *áuksas*, ólit. *ausas*, óporosz *ausis*, talán tokhár A *wäs* B *yasā*, *ysā*, mind 'arany' jelentésben.[31] Mann szótára ezt kérdőjellel vette fel (bár a '?' lehet, hogy csak a pontos hangalakra vonatkozik: „*au's-* (?) 'gold'"), és utal az eredetének problematikusságára.[32] Az alapnyelvi rekonstruálhatóság kérdésében jó lenne tudni, hogy mi volt a görögben az 'arany' eredeti terminusa, az egyértelműen sémi kölcsönszó (> myk. *ku-ru-so*, g χρυσός) átvétele előtt. Makkay nagyon helyesen utal rá (156. sk.), hogy a görögök elődjeinek a sémi szó átvétele előtt is feltétlenül ismerniük kellett az aranyat a rá vonatkozó szóval együtt, és nehéz elhinni, hogy ne őrizték volna tovább nyelvükben. Arra is utal (159.), hogy az új, sémi szó átvétele azzal magyarázható, hogy a görögök a korai bronzkor közepétől kezdve az aranyból készült ékszereiket egyre inkább krétai és keleti mintákra készítették. A legújabb kutatási eredmények fényében ez a kérdés is megoldódhat. K. T. Witczak ugyanis az **auso-* alak folytatását kimutathatónak véli a mykénéi görög szövegekben is: az 'arany' ideogrammáját, *141 AURUM = **a_4-wo*, az i.e. **awso-*ból alakult proto-görög **awho-*/**awwo-*val felelteti meg, amely g. *αϝός / *ᾱϝος -t adott volna, de kiszorította a már a késő mykénéi szövegekben is jelentkező sémi kölcsönszó.[33] Amennyiben Witczak ideogramm-megfeleltetése helyes, akkor az **auso-* számára egy újabb folytatást nyerünk, amely e rekonstruktum alapnyelvi kora mellett további érvként szolgálhat. Úgy tűnik, hogy ez az **auso-* a **$ĝ^h$el-to-*val ellentétben megfelel a Mallory—Huld-féle szemantikai rekonstruálhatósági elvnek (l. fent) is. Ha figyelembe vesszük, hogy Kr. e. 3500 (radiokarbon keltezéssel Kr. e. 5000) előttről Eurázsiában alanylelet nincsen (mint arra Makkay 156. utal), akkor újabb támpontot (*terminus post quem*-et) nyerhetünk a felbomlás előtti alapnyelv keltezéséhez.

Ugyanilyen használható keltezési szempontból a 'vas'-ra vonatkozó terminológia csak negatív előjellel: ez annyira különböző az egyes nyelvekben, hogy teljes bizonyossággal kizár bármiféle alapnyelvi rekonstrukciót.[34]

A fémnév-terminológia tanúbizonyságát tehát az időmeghatározás szempontjából összességében

[30] *W. Porzig:* i. m. 142., aki ehhez még csatolta kérdőjelekkel a venétet is, amennyiben egy venét *goltano-* felvetett 'aranyműves' jelentése bizonyítható lenne, vö. még *V. Georgiev:* i. m. 306.: „*Goltanos*, a personal name, = Bulg. *Zlatan*, a personal name, from IE **$ĝ^h$olt-āno-s*, a derivative of OBG *zlato* 'gold' from IE **$ĝ^h$ol-tom*." Ez azonban teljesen bizonytalan, mert a venét szövegekben előforduló *Goltanos* személynév jelentéséről semmit sem tudunk, csak annyit, hogy egy más nevekben is előforduló *-ano-* képzővel jött létre egy *Golt-* tőből, amelynek etimologizálásával *Lejeune* egyáltalán nem foglalkozik, vö. *M. Lejeune:* Manuel de la langue vénète. Heidelberg 1974, 300. sk. Ez esetben teljesen hiányzik az arany jelentés, amelyre a thrák szónál van utalás és kikövetkeztethető, és amely az óind szónál biztos.

[31] *J. Pokorny:* i. m. 86. és *W. Porzig:* i. m. 185. sk., aki ezt a **$ĝ^h$elto-* származékaival szemben egyértelműen régibbnek tartotta.

[32] *S. E. Mann:* i. m. 42. sk.

[33] *K. T. Witczak:* i. m. 56. sk., a hangtani levezetést igazolhatja az ie. **awsōs* (vö. lat *aurōra*) > proto-g. **āwhōs* > aiol αὔως, dór ἀϝώς att. ἕως ión. ἠώς.

[34] Erre természetesen *Makkay* is utal (143.), vö. *R. Schmitt-Brand:* i. m. 286. sk. is.

pozitívnak kell értékelnünk,[35] és ezt a még nem felbomlott alapnyelvet beszélő közösség területének lokalizációjánál és datálásánál figyelmen kívül hagyni nem lehet. Mivel az alapnyelv felbomlását általában Kr. e. 3500 és 2500 közé szokták helyezni (valószínűbb a 4—3. évezred fordulója),[36] elsősorban az ez idő tájt, ill. ezt közvetlenül megelőzően a rezet, ezüstöt és aranyat már ismerő területek jöhetnek számításba.[37]

Még egy nyelvészeti paleontológiai érv problematikus felhasználására szeretnék kitérni. Mint Makkay utal rá (193): „megmaradt a hettitában a közös földművelési kincsnek egy fontos szava, az ekét vontató szarvasmarhának az igája: hettita *i̯ugan, latin iugum, ióind yugam, görög ζυγόν. A hettita elválása tehát már valamikor az ekés szántás ismeretének idejében történt meg", és rámutat, hogy szarvasmarhával végzett „ekés szántást az újkőkor közepétől kezdve alkalmaztak", valamint kijelenti, hogy a hettita elődjének „a göröggel és az iránival közös szava csakis délkelet-európai közös újítás (vagy közös átvétel) eredménye lehet, alapnyelvi eredetéről szó sem lehet".[38] Másutt (350.) is hangsúlyozza, hogy az alapnyelvi „elválás jóval az eke felfedezése és használatának megismerése és átvétele előtt történt meg". Noha a mezőgazdasági, földművelési terminológia rekonstrukciójával tényleg vannak bizonyos problémák,[39] rá kell mutatni, hogy az 'iga' jelentésű *i̯ugom teljes biztonsággal rekonstruálható az alapnyelvre (ráadásul nem átvételből, hanem belső képzéssel a *i̯eug- 'összeköt' tőből), és olyan sok különnyelvben vannak ugyanilyen jelentésű folytatásai (óind, görög, latin, germán nyelvek, litván, szláv nyelvek, kelta nyelvek, örmény, hettita, talán tokhár is), hogy egy esetleges alapnyelv felbomlása utáni délkelet-európai közös újításról vagy átvételről szó sem lehet![40] Ha ez az alapnyelvi 'iga' jelentésű *i̯ugom tényleg az ekét vonta-

[35] Ezt nem csak a modern munkák tartják így, hanem már a régebbiek is többnyire ezen az állásponton voltak, vö. pl. a még ma is használható, színvonalas összefoglalást: *A. Nehring:* i. m. 29. skk. 'Die Metalle a) das Kupfer, b) das Gold.' Természetesen ellenvélemények is akadtak, így pl. ugyanabban a kötetben, ahol Nehring tanulmánya is megjelent, *W. Brandenstein:* Die Werkstoffe als Grundlage der prähistorischen Einteilungen. in: Die Indogermanen- und Germanenfrage. ed. W. Koppers. Salzburg—Leipzig 1936, 270—277., kül 270. sk. tagadta a fémnév-terminológia rekonstruálhatóságát az alapnyelvre az *a̯i̯os esetében is, érvei azonban nem meggyőzőek. Ugyanígy tagadta *H. Krahe:* Indogermanische Sprachwissenschaft 1. Berlin 1958, 40. sk. is, de érvelés nélkül. Feltehetően e pesszimista irányzat hatása alatt helyezkedett ugyanilyen álláspontra *Harmatta J.:* i. m. 319. és *Tegyey Imre—Vékerdy József:* Bevezetés az indoeurópai nyelvtudományba. Kézirat. Budapest 1992[11], 21. Makkayra ez a magyarországi álláspont nyilván nem volt hatás nélkül.

[36] Így pl. *W. Cowgill:* Indogermanische Grammatik (ed. M. Mayrhofer). 1/1. Einleitung. Heidelberg 1986, 13., hasonlóképp *R. S. P. Beekes:* i. m. 50. Ettől némileg nagyobb időmélységet ad meg *Th. V. Gamkrelidze—V. V. Ivanov:* i. m. 762.: „no later than the fifth to fourth millenia B. C."

[37] A fémnevekre vonatkozó fenti álláspontom megfogalmazása után jutottam hozzá ahhoz a legújabb indoeurópai kultúrtörténeti lexikonhoz, melyre szintén *Makkay* hívta fel a figyelmet (11. o.; utal rá, hogy ennek adatait csak a legfontosabb esetekben tudta figyelembe venni): *J. P. Mallory—D. Q. Adams:* The Encyclopedia of Indo-European Culture. London—Chicago 1997, 878 l. E lexikon a fémnév-terminológiával és az alapnyelv felbomlásának keltezésével kapcsolatban az általam is képviselt álláspontot tette magáévá, vö. a köv. szócikkeket: Metal 379. sk., Silver 518. sk, Gold 234. sk. (*Martin. E. Huld* és *J. P. Mallory*), Time-depth 583—587. (*J. P. Mallory*), Indo-European Homeland 290—299. (*J. P. Mallory*), kül. 296: 'Temporal principle', „The lexico-cultural evidence indicates that the Proto-Indo-European vocabulary cannot predate the Neolitic... the date of PIE should be broadly set to the period c 4500—2500 B. C."

[38] Ez a rész az 1991-es kiadásban még nem szerepelt a vonatkozó fejezetben.

[39] Vö. *R. Schmitt-Brand:* i. m. 283. sk. Pozitívabb hozzállással *R. S. P. Beekes:* i. m. 35.

[40] Vö. *J. Pokorny:* 508. sk. és *Th. V. Gamkrelidze—V. V. Ivanov:* i. m. 624. skk., ugyanígy *J. P. Mallory—D. Q. Adams:* i. m. 655. (s. v. Yoke). N. B. *Makkay* máshol fenntartás nélkül elfogadja hasonlóan számos folytatás esetén az alapnyelvi eredetet, pl. 68. a juh esetében annak nevét és az állat ismeretét is (folytatásai 8 ágban adatoltak, l. *J. Pokorny:* i. m. 784).

tó szarvasmarhának az igáját jelentette, akkor az alapnyelv felbomlása csak az ilyen jellegű ekés szántás meghonosodása, azaz az újkőkor közepe után következhetett be.[41]

Igazat adhatunk tehát R. Schmitt-Brandnak, aki szerint először csak nyelvészeti eszközöket szabad alkalmaznunk az indoeurópai „őshaza" lokalizálásának és datálásának kutatásakor, és csak ezt követően szabad az így nyert eredményeket más tudományágak eredményeivel egybevetni.[42] Az más kérdés, hogy mennyiben lehet elfogadni, hogy R. S. P. Beekes határozottan az ún. Jamna-kultúrával (Kr. e. 3600—2200), R. Schmitt-Brandt pedig a Dnyeper-Donyeck-kultúrával (Kr. e. 4—3. évezred) azonosítja az indoeurópai nyelvi egység legkésőbbi fázisát.[43]

Még néhány kisebb elírásra, pontatlanságra hívnánk fel a figyelmet: (72.) „**se(y)-* jelentésváltozása pl. *dobni*, majd később *kockát vetni*, majd *gabonát vetni* volt." Itt az utolsó két jelentés nyilván felcserélődött (a tőhöz vö. J. Pokorny: i. m. 889. skk.). A raetoroman (141., 515., ami egy újlatin dialektuscsoport neve) elírás a raetus helyett. Az indoeurópai **ḱm̥tóm* eredeti jelentése Makkay szerint 'nagy egység', később 'száz' (290.), a szakirodalom viszont egy ** (d)ḱm̥tóm*-ból '(Zehner)dekade' vezeti le a 'száz' jelentést.[44] Zavaró és hibás a tárgymutató következő beosztása: 509.: kentum nyelvek (szláv, balti, germán...) míg 517.: szatem nyelvek csoportja (balti, szláv, albán...).

Összességében a fenti nyelvészeti paleontológiai érvek miatt Makkay indoeurópai őstörténeti modelljét nem tudom elfogadni, ugyanakkor el kell ismernünk könyve értékeit (már csak a belé fektetett hatalmas munka miatt is): rendkívül széles szakirodalmi ismereteit és kritikai szellemét a hasonló tematikájú munkák (Gimbutas, Gamkrelidze és Ivanov, Djakonov, Renfrew) régészeti alapjainak bírálatában.[45] Azt is hangsúlyozni kell, hogy ez az első magyar nyelven megjelent monográfia erről a kérdésről, így ennek a munkának az indoeurópai nyelvtudománnyal és őstörténeti kérdésekkel, sőt minden ókortudománnyal foglalkozó kutatónak a polcán helyet kell kapnia.

ADAMIK BÉLA

[41] Vö. *J. P. Mallory—D. Q. Adams:* i. m. 655 (Yoke), 434—436 (Plow), 7. sk. (Agriculture), *J. P. Mallory* és *D. Q. Adams* tollából. Szerintük az ie. kultúrában már megvolt az ilyen jellegű ekés szántás.

[42] *R. Schmitt-Brandt:* i. m. 277. Szemben Hirt álláspontjával, aki úgy vélte, hogy „az ősműveltség kérdésében a nyelvtudomány csak másodrendű segédeszköz, és részben ellenőrizheti a prehistóriát", vö. *Szidarovszky J.:* Hirt Hermann, Magyar Nyelv 33 (1938) 123—127, kül. 124.

[43] *R. S. P. Beekes:* i. m. 50. sk. és *R. Schmitt-Brandt:* i. m. 293.

[44] Vö. *J. Pokorny:* i. m. 192., és *O. Szemerényi:* i. m. (1999) 226.

[45] A szerző szubjektív (sokszor tanulságos) megjegyzései viszont nagy óvatossággal kezelendők: pl. 9. o. 6. jegyzetben az MTA-ból kizárt tudósok (így Szemerényi Oszvald) 1989 tavaszi rehabilitációja kapcsán úgy fogalmaz, mintha 1989 őszén az ideiglenes köztársasági elnök azt elsietettnek tartotta volna: *„die Akademie den Zeiten ein bißchen vorausgeeilt war* = az akadémia azért egy kicsit elsiette a dolgot." Ezzel szemben az eredeti szövegben a mondat így folytatódik: *„Das war ein sehr schöner und auch sehr couragierter Schritt"*, tehát a mondat teljes fordítása: „az akadémia kissé megelőzte a korát. Ez szép, sőt bátor lépés volt" (Badische Zeitung 1989, 11. 24., a cikk olvasható: *O. Szemerényi:* Summing up a Life. Autobiographie und Schriftenverzeichnis. Freiburg 1992, 104. sk.).

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 287–296

KÖNYVSZEMLE

GESZTELYI TAMÁS: CATALOGI MUSEI NATIONALIS HUNGARICI — SERIES ARCHAEOLOGICA III. Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum. Budapest 2000.

A múzeumok antik gyűjteményeinek tudományos feldolgozása alkalmával sajátos nehézséget jelent a vésett ékkövek vizsgálata. Az ókori gemmák többségükben viszonylag kis méretűek, ezért nagyító segítségével lehet őket behatóan tanulmányozni. Anyaguk meghatározása alapos ásványtani ismereteket igényel. Azt is figyelembe kell venni, hogy az ókori vésett ékkövek egy része nem eredeti felhasználásában, hanem közép-, ill. újkori gyűrűkbe illesztve maradt ránk. Az eredeti antik példányok biztos elkülönítése a későbbiektől meglehetősen nehéz feladat, ez tisztán stiláris alapon azért nem mindig megoldható, mert a későbbi korokban, főként a klasszicizmus idején a winckelmanni szemlélet hatására a gemmakészítőknek az ókori formanyelv lehető legpontosabb utánzására kellett törekedniük. Teljesen hiteles ókorban készült darabok valójában csak azok lehetnek, amelyek szakember által vezetett ásatások során kerültek elő. A szórványleletek valódiságát legbiztosabban az ilyen leletekkel való gondos összehasonlítás alapján lehet csak kétséget kizáróan megállapítani. Ez nagyon nehéz feladat, figyelembe véve azt, hogy a teljes ismert ókori jellegű gemmakészletnek csak viszonylag kis töredéke származik ásatásokból.

Mindezen nehézségek nagymértékben hozzájárultak ahhoz a szomorú hiányossághoz, amely a pannóniai gemmák kutatásában a korábbi időkben tapasztalható volt. A legutóbbi időkig egyetlen olyan kísérlet történt, amely teljes képet óhajtott nyújtani a pannóniai gemmákról. Ezt Alföldi András professzor megbízásából tanítványa, Bartók Katalin végezte el a „Dissertationes Pannonicae" számára tervezett egyetemi doktori értekezése kapcsán. Bár a szerző még a Pannonia szempontjából oly fontos aquileiai anyagot is tanulmányozhatta, a további külföldi múzeumokban őrzött emlékek vizsgálatára, főként a közbejött utazási nehézségek miatt már nem volt módja. A munka különböző hiányosságokkal készült el, a teljes publikáció a háborús körülmények miatt nem történt meg …

Szerencsére az utóbbi időben sikerrel haladt a régi mulasztások pótlása, hála e sorok írója debreceni tanítványának, Gesztelyi Tamásnak, aki széles körű anyagismeret birtokában sikerrel vállalta a pannóniai gemmák korszerű, alapos feldolgozásának munkáját. Ennek eredménye volt a szóban forgó emlékekről szóló első magyar nyelvű összefoglalás megírása, további kutatások gyümölcseként a budapesti M. Nemzeti Múzeum gemmagyűjteményének pontos, szakszerű feldolgozása. A mintegy 350 tárgyat képben is bemutató munka három részből tevődik össze: bevezető általános ismertetés gazdag szakirodalommal (1—36), katalógus részletes elemző leírásokkal, szakirodalommal, a végén konkordanciatáblázatokkal (37—108) és a mű második felében (109—182) a tárgyakat 1:4 arányban bemutató képtáblákkal.

A szerző a bevezető rész nyitányaként ismerteti a M. Nemzeti Múzeum gemmagyűjteményének keletkezését, rámutatván arra, hogy ennek túlnyomórésze magángyűjteményekből (főként a Jankovich-gyűjteményből) származik, hiteles ásatásokban előkerült anyag viszonylag kisebb számú, bár a biztos lelőhelyek száma meglehetősen sok. Az ásatásból eredő tárgyak legtöbbje Brigetióból és Intercisából került a Múzeumba. A biztosan pannóniai eredetű közel száz, múzeumban őrzött gemma többsége a

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

provincia keleti részén került elő. A szerző részletesen foglalkozik e tárgyak készülésének kronológiájával, majd az ábrázolások ikonográfiai, vallástörténeti vonatkozásaival. Összehasonlításokat végez a többi római tartomány emlékanyagával. Megállapítja, hogy Pannóniában a leggyakrabban előforduló ábrázolások: Ámor, Merkur, szatírok és Fortuna, ezek gyakoriságának okait is keresve. Külön fejezetet szentel Gesztelyi Tamás a stiláris problémáknak, továbbá a gemmákat készítő műhelyek vizsgálatának, a pannóniai anyagot összbirodalmi keretbe helyezve. Külön, rövid részben tárgyalja a szerző az antikvitás idején a pannóniai emlékek készítésénél felhasznált kőfajokat. Foglalkozik a M. Nemzeti Múzeumban őrzött nagyszámú gyűrűvel, kimutatja, hogy az ókornál későbbi gyűrűk díszítésére is gyakran használtak antik eredetű vésett követ. A bevezetés végén az ókor után készült gemmák antik kapcsolatairól, a későbbi jelentős külföldi gemmagyűjteményekről sem feledkezik meg.

A mű katalógus részének a pontos leírásokon kívül különösen az ad értéket, hogy a szerző az egyes tárgyaknál az analógiák irodalmát is idézi, a vizsgált anyagot az összes ismert ilyen emlék keretébe illesztve mutatja be.

Mindent összevéve Gesztelyi Tamás szóban forgó műve nemcsak a Pannonia-kutatás, hanem az egész római kori iparművészet-történetnek komoly értéket jelent, a vallás- és társadalomtörténeti vonatkozású fejtegetésekről nem is beszélve.

A könyv megjelentetése, ízléses kivitele a M. Nemzeti Múzeum vezetőségének áldozatkészségét is dicséri.

KÁDÁR ZOLTÁN

TAMSYN BARTON: ANCIENT ASTROLOGY, London 1994, 245 lap.

Pro captu lectoris habent sua fata libelli[1] — Franz Boll tanulmányának[2] 1918-as, második kiadásához írott előszavában idézi e mondatot, amelyhez hosszas magyarázatot fűz tárgyának megközelítését illetően. A századelő német orientalisztikai és klasszika filológiai szemléletmódjára jellemző távolságtartással kívánja felvázolni az asztrológia történetét, amely — hangsúlyozza — nem „ezen idők fantasztikus tévedéseinek védelmét" szolgálja. Ugyanakkor nélkülözhetetlennek tartja történeti áttekintését, amely új, teljesebb képet ad az ókori csillaghit kultúrtörténeti és művelődéstörténeti vonatkozásairól. Azzal a reménnyel adta közre munkáját, hogy a XX. századi tudományos- és közgondolkodás nyitottabbá válik a tudománytalannak és érdektelennek bélyegzett asztrológia történetének befogadására, illetve hogy eloszlassa azokat a téveszméket, amelyek közönséges babonának nyilvánítják azt. A század első évtizedeit követően sorra születtek magyar szerzők tollából is az asztrológia rendszerét és történetét feldolgozó művek. Ezek közül említést érdemel Baktay Ervin 1942-ben megjelent, *A csillagfejtés könyve* c. könyve, amely az asztrológiai fogalmakkal ismerteti meg az érdeklődőket, a vallástörténeti monográfiák sorában pedig Kákosy László és Komoróczy Géza tanulmányai nyújtanak betekintést a nagy ókori kultúrák csillaghitébe.

Az újabb asztrológiai tárgyú monográfiák egyike *Tamsyn Barton*, a bangalore-i Indian Social Institute kutatójának *Ancient Astrology* c. munkája, amely 1994-ben jelent meg Londonban. A szerző PhD disszertációjának egy részét az ókori asztrológia rendszerének és történetének szentelte, a rendelkezésre álló forrásmunkák áttekintésével hatalmas történeti és művelődéstörténeti anyag feldolgozására vállalkozott. Kutatási területe elsősorban a görög—római kultúrkör, melynek kapcsán az egyiptomi, a babiloni és a palesztiniai asztrológiai hagyomány értelmezését is feladatának tekinti.

A könyv bevezetőjében hagyományosnak tűnő elméleti alapvetéssel igyekszik megragadni vizsgálatának tárgyát, az asztrológiát. A ‚tudomány' fogalmát művelődéstörténeti és tudománytörténeti szem-

[1] Terentianus Maurus De litteris... c. művéből idézi *F. Boll, Franz Boll—Carl Bezold:* Csillaghit és csillagfejtés. Bp., 1987, 9. p.

[2] *Franz Boll—Carl Bezold:* Csillaghit és csillagfejtés, Bp., 1987.

pontból értelmezi, arra keresi a választ, hogy milyen összefüggésben beszélhetünk tudományról az antik kultúrákban, és ez mennyiben tér el a mai *science* értelmezésétől. Tudományos kutatási módszere a modern társadalomszemlélet szintetizáló törekvéseit engedi érvényesülni, amelynek segítségével az ókori világ társadalmi, politikai és kulturális rendszerét igyekszik rekonstruálni. Az asztrológia története ily módon nem szakad el természetes közegétől, a mindennapi élettől, amelynek mint láthatjuk, szerves részeként működött évszázadokon keresztül. Éppen ellenkezőleg, megismerhetjük azokat a mozgató erőket, amelyek az asztrológiát időnként magasztalták, néha pedig tiltott praktikának bélyegezték. Az asztrológia történetének ismerete eggyé válik az antikvitás ismeretével és összefonódik a klasszika filológia egyéb területeivel, a történettudománnyal éppúgy, mint az irodalom- és a vallástörténettel.

Barton tanulmánya az asztrológia változásait követi nyomon a káldeus hagyománytól a görög asztrológián át a hermetikus hagyományig, majd behatóan foglalkozik a pogány és a keresztény római csillaghittel, gazdag szemelvény- és képanyag felhasználásával nyújt betekintést elméletébe és hétköznapi gyakorlatába. Önálló fejezetet szentel az asztrológiai alapfogalmak megismertetésének, az asztrológiai világszemlélet bemutatásának, ezáltal teremti meg az ókori szövegrészletek értelmezésének szélesebb kontextusát. Az asztrológia világában nem jártas olvasó is képet kaphat az analógia alapelvén működő elemzési módszerről, amely a mikro- és makrokozmosz azonosságára építve a világot alakító erők törvényszerűségeit ragadja meg. A továbbiakban arra is választ kaphatunk, hogy a fennmaradt asztrológiai témájú írások mennyire értelmezhetőek önmagukban, kiszakítva abból a kulturális közegből, amelyben létrejöttek. A könyv 5. *Astrological Practice: Casting a Horoscope* c. fejezetében a gyakorlati asztrológia elveit mutatja be a szerző két ókori asztrológus útmutatásai alapján, amelyeket — angol kiadásról lévén szó — a wales-i herceg horoszkópjának kifejtésekor alkalmaz. A példakként kiválasztott két forrásmunkát időben néhány évszázad választja el egymástól, és míg az egyik latin nyelvű, a másik görögül íródott. *Firmicus Maternus Mathesis* és *szidoni Dorotheus Pentateuch*[3] című műve szolgált az összevetés alapjául, amelyek azért is látszottak alkalmasnak erre a kísérletre, mert mindketten kézikönyvnek szánták írásukat, amelynek használatát a konstellációkhoz kapcsolt, pontosan megfogalmazott jövendölések könnyítik meg. Első pillantásra szembetűnik az ókori asztrológiát a modern asztrológiától megkülönböztető lényeges különbség: míg ez utóbbi a karakterológiára helyezi a hangsúlyt a születési horoszkópok interpretációjában, a fent említett művek a jövőben bekövetkezni látszó események előrejelzésében jelölik meg az asztrológia feladatát. A kísérlet eredménye igazolja, hogy az asztrológia elméletét összefoglaló hermetikus és gnosztikus művekkel szemben a horoszkópkészítés kézikönyvei a köznapi élet részévé váltak, s ezáltal kommentárjaik magukba szívták a kor hangulatát, a társadalmi értékrendet, az erkölcsi normákat, amelyek az asztrológia szimbólumrendszerét verbalizálták. Az asztrológia története, mondhatnánk azt is, korok és helyzetek interpretációja, amelyben megelevenednek mindazok, akik annak részesei voltak. Elvárásaik, életszituációik, életük és haláluk dokumentumaivá lettek kultúrájuknak, amelynek sokszínűségét az idézett szövegrészletek is bizonyítják. Tamsyn Barton tanulmányában a művelődéstörténeti elemzések mellett antropológiai vizsgálódásokat is végez. Az utolsó fejezetekben a horoszkópkifejtés során leggyakrabban említett témákat (szolgaság, családi élet, társadalmi előmenetel, a halál körülményei) veszi sorra, amelyből — feltárva a köznapi lét újabb aspektusát — a történeti forrásokból kiszoruló, szegényebb rétegek szociológiai helyzetére utaló következtetéseket von le. A zárófejezet az asztrológia más filozófiai iskolákra gyakorolt hatását összegzi, bemutatja azokat a határterületeket, amelyek az asztrológia egyéb „tudományágakra" — gyógyászat, mundánasztrológia, varázslás — gyakorolt befolyását igazolják. Az asztrológiai gondolkodás többé már nem elszigetelt filozófiai irányzatként tűnik föl előttünk, melynek gyengeségeit és határait a ráció leleplezni vélt, hanem olyan világlátásként, amely önálló rendszerbe foglalja a megszerzett ismeretek tömegét.

[3] Firmicus Maternus római szenátor Sziciliából (334 és 357 között), maga is a római elit tagja volt. Magasrangú patrónusának ajánlotta ezt a művét. Dorotheus munkája — amely Firmicus Maternus könyvének is forrásul szolgált — az elkészített horoszkópok dátumozása alapján az i. sz. I. századra tehető. Ismertsége ellenére csak fordításokban maradt fenn.

Az *Ancient Astrology* arra hívja fel a figyelmet, hogy egy korszak beható tanulmányozásához feltétlenül szükség van olyan kultúrtörténeti ismeretekre is, amelyek az adott történelmi kor alaposabb megértéséhez nyújtanak fogódzót. El kell fogadnunk, hogy egykor a csillagok voltak az élet és halál urai, még akkor is, ha ezt a kérdést időnként és helyenként távolságtartással kezelik. Tamsyn Barton könyve egy szociológiai kutatómunka eredményeit összegzi, melyet a klasszika-filológia eszközeivel az ókori görög-római asztrológiai hagyomány monografikus rendszerezésében valósít meg

CSIBRA ZSUZSANNA

PARKER, VICTOR: UNTERSUCHUNGEN ZUM LELANTISCHEN KRIEG UND VERWANDTEN PROBLEMEN DER FRÜHGRIECHISCHEN GESCHICHTE. Stuttgart: Steiner, 1997, 189 p. (Historia Einzelschriften 109)

Könyvet írni arról az archaikus kori háborúról, amelyet az antik hagyomány Thukydidés (1,15) nyomán a korai görög történelem legjelentősebb, szövetségek között megvívott összecsapásaként, s ilyen értelemben mintegy a peloponnésosi háború előképeként tartott számon, ám amelyről forrásaink azt sem árulják el egyértelműen, ki is került ki belőle győztesként — mindez önmagában is érdekes és indokolt vállalkozást sejtet. Ha hozzávesszük ehhez, hogy az euboiai Chalkis és Eretria lélantosinak nevezett háborúja az archaikus kor jószerével ismeretlen eseménytörténetének legtöbbet emlegetett momentumai közé tartozik, valamint hogy e konfliktust kezdettől fogva kapcsolatba hozták egy új és még nagyobb jelentőségű fejleménnyel, a hoplita phalanx megszületésével, úgy még inkább indokoltnak látszik, hogy — most elsőként — egy önálló monográfia igazítson el a háborúval kapcsolatos és általában erősen vitatott kérdésekben.

Victor Parker neve nem ismeretlen a korai görög történet kutatói előtt; számos nagyrészt kronológiai kérdésekkel foglalkozó tanulmányát[1] követően újabb munkáiban főként a korai tyranniszszal kapcsolatos kérdéseket tárgyalta.[2] E monográfia — miként az előszóból (p. 9) megtudjuk — egy 1992-ben Heidelbergben megvédett disszertáció átdolgozott változata. Kár, hogy ez az átdolgozás nemigen terjedt ki az időközben megszületett eredmények felhasználására, ami különösen a jelenleg is intenzíven kutatott korai görög gyarmatosításról szóló fejtegetések esetében szembetűnő.[3]

A források ismertetésének szentelt I. fejezetet bevezető jellegű részek követik a háború legfőbb szereplői, Chalkis és Eretria korai történetéről (II. fej.), valamint az euboiai városok 8—7. századi gyarmatosító tevékenységéről (III. fej.). A könyv hátralévő részében a konfliktussal kapcsolatos öt alapvető kérdést igyekszik tisztázni a szerző: mikor zajlott le (IV. fej.), milyen harcmodor jellemezte a résztvevőket (V. fej.), kik voltak ezek (VI. fej.), valamint: mi volt az oka (VII. fej.) és következménye (VIII. fej.) a szinte összgöröggé szélesedett ellenségeskedésnek? A munkát az újonnan nyert eredmények tömör összefoglalása, bibliográfia, valamint egy részletes index zárja.

[1] The Dates of the Messenian Wars. Chiron 21 (1991) 25—47. The Dates of the Orthagorids of Sicyon: Tyche 7 (1992) 165—175. Some Dates in Early Spartan History. Klio 75 (1993) 45—60. Zur griechischen und vorderasiatischen Chronolgie des sechsten Jahrhunderts v. Chr. unter besonderer Berücksichtigung der Kypselidenchronolgie. Historia 42 (1993) 385—417.

[2] Some Aspects of the Foreign and Domestic Policy of Cleisthenes of Sicyon: Hermes 122 (1994) 404—424. Vom König zum Tyrannen. Eine Betrachtung zur Entstehung der älteren griechischen Tyrannis. Tyche 11 (1996) 165—186.

[3] Ugyancsak hiányzik a szakirodalmi tájékoztatóból *B. M. Giannatasio:* Gli Eubei, la guerrra lelantina e la colonizzazione dell'occidente (Mosaico. Studi in onore di Umberto Albini. A cura di *S. Feraboli*. Genova 1993, 87—91) című, kifejezetten a szóban forgó kérdésnek szentelt tanulmánya.

Az ismertetett források jól mutatják az archaikus kör történetének rekonstrukciójára jellemző módszertani nehézségeket. A szóban forgó háborúra vonatkozó források a korszakra vonatkozó történeti hagyomány egészéhez mérten számosak ugyan, ám ezek rendszerint kései és ellentmondásos, avagy közel egykorú, de történetileg nehezen kiértékelhető — költői — szövegek. (Kiemelt fontosságú forrásként jelenik meg például a parosi iambográfus, Archilochos is (kül. fr. 3 West), aki nagyjából egykorú eseményként élhette meg a történelmi eseményt.) Valamennyi antik forrás gondos kiértékelésének eredményeként Parker úgy látja: a háborúról szóló adatok korai és egymástól független helyi (chalkisi és eretriai) hagyományok kései lecsapódásai (p. 24), amelyek — számos régészeti érvvel egybehangzóan — igazolják a háború valóságos mivoltát, szövetségi jellegét, s azt, hogy valamikor Archilochos kora táján zajlott le.

A korai Euboia történetét bemutató, több új elgondolást is tartalmazó fejezet főként régészeti alapon igyekszik tisztázni a három fő központ, Chalkis, Eretria és Xeropolis (Lefkandí) egymáshoz fűződő viszonyát. Parker nagy figyelmet szentel Xeropolis 9—8. századi történetének, minthogy elgondolása szerint a település feletti uralom a háború egyik oka s egyben tétje is volt. Xeropolist a szerző a különböző forrásokban „Ó-Eretria"-ként emlegetett településsel azonosítja; nézete szerint Eretria ennek kikötő városából fejlődött önállóhelyi hatalommá a 9—8. században. A nagy múltú anyaváros 700 táján oly mértékben elpusztult, hogy neve és helye is feledésbe merült; e pusztulással lényegében egyidőben Eretriát fallal vették körül, temetőjében pedig egy-két évtizeden keresztül előkelő harcosokat temettek el, akik további egy (!) évtizeddel később már héroszoknak kijáró kultuszban részesültek. Mindez valóban megerősíteni látszik a szerző véleményét, hogy Euboiát ekkoriban súlyos háború meríthette ki, s ez nyilvánvalóan a 8. század egészét végigkísérő, Chalkis és Eretria által közösen végrehajtott vállalkozás, az euboiai gyarmatosítás lezárulta után[4] következett be (p. 58).

Könyve talán leginkább vitatható fejezetében Parker a háború keltezésére tesz kísérletet. Az általa javasolt időszak — kevéssel 700 előtt—650 k. — kezdő időpontja a már említett régészeti érvek alapján aligha vitatható, s ebben egyébként az újabb szakirodalom[5] is általában egyetért. Hogy azonban a hosszú ellenségeskedés egészen a 7. század közepéig tartott volna, arra — egy Archilochos datálásának szentelt terjedelmes okfejtés kíséretében — egyedüli támpontként a parosi költő két verstöredékét hozza fel, ez azonban bizonyítéknak aligha elégséges. A fr. 3 W ugyanis csupán „Euboia urainak" éppen kitörni készülő csatájáról beszél, a harc mibenlétéről, sőt helyszínéről sem eszik szó.[6] Parker ráadásul alighanem félreérti Archilochos szavait (εὖτ ἂν δὴ μῶλον Ἄρης συνάγηι), amikor azokból a συνάγηι coniunctivus miatti ismétlődő csatákra történő utalást olvas ki; a főmondatban szereplő futurum (τανύσσεται) inkább egy meghatározott összecsapásra enged következtetni. Említést érdemel végül az a tény is, hogy egyetlen testimonium sem említi meg, hogy Archilochos a lélantosi háborúról szólt volna verseiben; a háború lezárultának időpontját általa meghatározni mindenesetre nem tűnik meggyőzőnek.

A háborús felek harcmodorát taglaló 5. fejezetben Parker a lélantosi háborút hoplita-küzdelemként rekonstruálja. A szerző szerint e háború párhuzamosan zajlott a hoplita páncélzat és a falanx kialakulásának hosszú folyamatával (8. sz. vége—7. sz. közepe), s e folyamat során minden bizonnyal sok kísérletezés vezetett el a későbbről is ismert harcmodor megszületéséig. (Ilyen kísérletként értelmezi egyébként Archilochos említett töredékét is, amely a klasszikus hoplita fegyver, a döfő dárda helyett karddal megvívott csatáról beszél.) Parker a háborút tisztán gyalogsági jellegűnek tartja, és meggyőzően érvel — egyebek mellett vázaképek tanúságát is felhasználva — a lovassági harc (mint éppen a falanx hadrend által életre hívott harcmodor) viszonylag kései mivolta mellett. A szerző hitelt ad a lényegében egyedül Strabónnál (10,1,12—13) megrögzött hagyománynak is, mely szerint Eretria és Chalkis szerző-

[4] Az utolsó kolónia, amelynek alapításában chalkisiak, ill. a (zankléi) eretriaiak is részt vettek, Rhegion volt a 8. század utolsó éveiben (p. 55).

[5] L. pl. CAH III. 3 (1982), 298, 464; *S. Hornblower:* A Commentary on Thucydides 1. 1991. 49.

[6] Az ugyancsak forrásként idézett (pp. 14—15) papirusztöredék (POxy. 2508) valóban egy Euboián dúló harcra látszik utalni, ám szerzősége — s így kora is — kérdéses (*West.* IEG² is az „adespota" között tartja számon: fr. 16).

désben kötelezte magát arra, hogy lőfegyverek (íj, parittya) helyett kézitusával vívják háborújukat, aligha jogosan állapítja meg azonban, hogy Archilochos megnyilatkozása e szerződés meglétét bizonyítaná. Az idézett források ugyanis — köztük olyan koraiak is, mint a homérosi hajókatalógus (II. 2,543—4) — éppen azt állítják, hogy Euboia férfiai híresek voltak közelharcukról, s ez éppen elégséges magyarázat lehet arra, hogy miért beszél az iambográfus kizárólag „kardok soksiralmú munkájá"-ról e költeményében.

Parker a háborús felek kilétét taglaló fejezetben a görög államok 8—7. századi ellenségeskedései és a lélantosi háború közötti esetleges összefüggéseket mérlegeli — többnyire ugyancsak meggyőzően. Ennek eredményeként két szövetségi rendszert lát kirajzolódni: Samos, Milétos és Thessália (mint a források által kifejezetten említett szövetségesek) mellett Korinthos és Megara részvételével is számol Chalkis és Eretria viszályában. A háború ily módon kirajzolódó mérete még inkább kiemeli a könyv záró fejezeteiben feltett két kérdés jelentőségét a nagy összecsapás okát és eredményét illetően.

A két euboiai város viszálya — a szerző feltételezése szerint — három tényezőre vezethető vissza, amelyek közül a szakirodalom a gyarmatosításban élen járó városok között feszülő kereskedelmi és kolonizációs ellentéteknek szentel eddig a legnagyobb figyelmet. Parker legalább ilyen fontosnak tartja ugyanakkor az értékes lélantosi termőterület megszerzése iránti igényt (Chalkis és Eretria lakossága ugrásszerűen növekedett meg ekkoriban!), valamint a síkság egy részét talán ugyancsak ellenőrzése alatt tartó, és Eretria anyavárosaként Chalkisszal bizonyára ellenséges Xeropolis szerepét is. A szövetségi rendszerek létrejöttének talánya ettől persze nem oldódik meg rögtön, mindenképpen helytállónak tűnik viszont az a megközelítés, amely az egyes államok két- és többoldalú érdekellentéteiben igyekszik megtalálni a választ a háborús részvételre, s amely anakronizmusnak bélyegzi egy közös ügyért „kereskedelmi ligák" között megvívott nagy háború gondolatát e korai időszakban.

Ugyancsak régtől vitatott kérdést igyekszik tisztázni a szerző, amikor — szemben mindenekelőtt az Eretria győzelme mellett érvelő Sir J. Boardmannel — Chalkist valószínűsíti a háború győzteseként, s az ennek alátámasztására felsorakoztatott bizonyítékok (mindenekelőtt Chalkis későbbi tartós uralma a lélantosi síkság felett) hihetővé is teszik ezt. Méltán kap hangot viszont egy ennél is fontosabb tény: Euboia a hosszú háború időszakában végleg elveszíti addigi vezető szerepét, gazdasági és politikai jelentőségét („So gesehen verloren Chalkis wie Eretria den Lelantischen Krieg", p. 166).

Mérlegre téve a könyv egészét úgy vélem, Victor Parker munkája doctrina és iudicium, az ismert adatok lelkiismeretes számbavételében megmutatkozó tárgyilagosság és a merész következtetésektől sem visszariadó, ám mindvégig józan ítéletalkotás közös gyümölcse. A mű legvitathatóbb és módszertanilag leginkább kérdéses állításait a költői szövegek interpretációi jelentik (l. Archilochos: pp. 12—15, 59—61, 76—77, Theognidea: pp. 82—85): e szövegek történeti kiértékelése mindenekelőtt a bizonytalan szövegösszefüggés, valamint a költői és életrajzi én összetett — és éppen a korai görög lírikusok kapcsán újabban sokat vitatott — viszonya miatt nagyobb elővigyázatosságot igényel, mint azt a monográfia szerzőjénél tapasztalhatjuk. Ami azonban a lényeg: a könyv túlnyomórészt kielégítő válaszokkal szolgál a tárggyal kapcsolatban felvetődő kérdésekre, s alighanem sokáig mértékadó összefoglalása marad a lélantosi háború problémakörének.

MAYER PÉTER

SCHUBERT, CHRISTOPH: STUDIEN ZUM NEROBILD IN DER LATEINISCHEN DICHTUNG DER ANTIKE. Beträge zur Altertumskunde, 116. Stuttgart und Leipzig 1998, 503 l.

A Iulius-Claudius dinasztia utolsó uralkodójának ellentmondásos alakja nemcsak az írókat, költőket izgatta minden korban, hanem a klasszikus-filológusokat is vonzza. E különös vonzalom egyik legújabb eredménye ez az eredetileg doktori disszertációnak szánt vaskos kötet, amelyben arra vállalkozott a szerző, hogy részletesen bemutassa, miként ábrázolták a római költészetben Nerót. Noha a választott kérdésfeltevés nem új, hiszen résztanulmányok már születtek Nero alakjáról, Schubert vállalkozása annyiban mégis újszerű, hogy ennyire alaposan még senki sem foglalkozott a témával. A monográfia egy

hosszabb kronológiai és egy jóval rövidebb, szisztematikusnak nevezett részre oszlik. Schubert — a rövid bevezetőn túl — ez utóbbi részben tárgyalja a kutatási metódussal kapcsolatos nézeteit, foglalja össze a témához kapcsolódó legfontosabb szakirodalom tanulságait, és mutatja be összefoglaló szándékkal a különböző korok Nero-képének legfontosabb vonásait, s így többé-kevésbé egységesen is bemutatja mindazt, amit a kronológiai részben bőven, de a különböző alfejezetekben elszórtan fejt ki.

Noha a szerző végkövetkeztetéseivel, az általa megrajzolt Nero-képpel nagyjából egyetérthetünk, az igazi problémát a részletek és a végső eredményekhez vezető út buktatói rejtik, ezért a könyv minden olvasójának ajánlható az óvatosság, amikor Schubert gondolatmenetének elfogadására hajlik.

A kronológiai rész három kisebb egységre oszlik. Az első a kortárs irodalom, vagyis a Kr. u. 54—68 közötti időszak költészetének Nero-képét tárgyalja, amikor a császár még élt; a következő részt azoknak a műveknek a vizsgálata alkotja, amelyek a Flaviusok idején születtek, s amelyek szerzői vagy megélték Nero uralmát, vagy többé-kevésbé első kézből származó információkkal rendelkeztek róla; a harmadik pedig azokat a műveket elemzi, amelyek alkotói már elsősorban írott források alapján alakították ki a maguk Nero-portréját. Nyilvánvaló, hogy a legtöbb problémát annak értékelése jelenti, hogy miként ábrázolta a kortárs irodalom Nerót. S mivel ebben az esetben még a legapróbb tényező is — a megírás, a publikálás ideje vagy a szerző társadalmi helyzete és politikai kapcsolatai stb. — perdöntő fontosságú lehet, megalapozott megállapításokat csak minden részlet alapos vizsgálata után szabad tenni. A szerző tökéletesen tudatában volt ennek, ezért valóban impozáns alapossággal feszül a kortárs művek vizsgálatának, s alighanem e körültekintésnek tulajdonítható, hogy a cím ígéretétől eltérőleg prózai művek Nero-képét is vizsgálat tárgyává teszi.

Részletesen tárgyalja többek közt Seneca Nero-képét előbb az *Apocolocyntosis*, majd a *De clementia*, s végül a tragédiák és az erkölcsi levelek alapján, valamint Calpurnius Siculusnak, Persiusnak, Lucanusnak, Petroniusnak és más, kevéssé jelentős szerzőnek a császárportréját. Itt már akad több olyan pontja is az okfejtésnek, amely megkérdőjelezhető: komolyan kell-e vennünk Seneca szatírájának szavait? Van-e értelme vitatható módon megváltoztatni a calpurniusi eklogák datálását? Petronius valóban egy Nero-majmoló újgazdagot kívánt kigúnyolni Trimalchio alakjában, s nem a császárt? Stb.

Leginkább megbízható az a fejezet, amelyben a szerző a négy császár évének és a Flavius-dinasztia uralkodásának idején született műveket (az *Octavia*-tól az idősebb Pliniusig) elemzi. Ennek oka az, hogy e szerzők még elsősorban személyes benyomások alapján rajzolták meg a maguk Nero-portréját, s csupán a flaviusi politikai ideológia hatásával kell számolni, Nero későbbi megítélését jelentősen befolyásoló irodalmi alkotásokkal (itt elsősorban a történetírásra gondolok) nem. Ezzel szemben a későbbi korokban élő Nero-kép már elképzelhetetlen Tacitus, Suetonius, Cassius Dio vagy az akkor még talán olvasott Fabius Rusticus, Cluvius Rufus és az id. Plinius történeti műve nélkül. Ezeknek a szerzőknek sajnos igen kevés figyelmet szentel Schubert, ami magyarázható ugyan azzal, hogy kizárólag a költészetre koncentrált, de e hiányosság mutatja alapvetése vitatható voltát. Egy-egy történelmi személynek a kortársak vagy az utókor szemében való megítélése nem rajzolható meg pusztán a költészet alapján. Az előbb pozitív, majd egyöntetűen negatív Nero-kép kialakulásában óriási szerepet játszott a császár ideológiáját hirdető képzőművészet éppúgy, mint később a senatori történetírás vagy a keresztény hagyomány. Ahhoz, hogy valóban hű képet alkothassunk a Nero-portré változásairól, nem lett volna szabad megfeledkezni azokról a művészeti ágakról sem, amelyek legtöbbször ihlető anyagként szolgáltak az írók, költők számára.

Összegezve: szerencsésebb lett volna, ha a szerző kevesebbet kívánt volna markolni, s nem igyekezett volna kutatásait pusztán a költészetre korlátozni, mert ebben az esetben jóval megbízhatóbb képet rajzolt volna Nero sokrétű megítéléséről. A munkához fűzhető számos kritikai észrevétel ellenére Schubert műve aligha fog a tudomány süllyesztőjébe kerülni, hiszen számos olyan megállapítása és új feltételezése van, amelyet bizonyára még sokan vitatnak.

A könyvet mégis érdemes munkának tartjuk: bővelkedik gondolatébresztő részletekben, alapos szövegértelmezésekben, és végkövetkeztetései nagyban és egészben elfogadhatók.

TAKÁCS LÁSZLÓ

HAUSMANINGER, H.—SELB, W.: RÖMISCHES PRIVATRECHT*

A 2001-ben kilencedik, teljesen átdolgozott kiadásban megjelent római jogi tankönyv szerzői, Herbert Hausmaninger és Walter Selb bécsi professzorok — Walter Selb 1994-ben elhunyt — a munka előszavában rámutatnak az absztrakt jogszabályok mögött meghúzódó konkrét kazuisztika nagy jelentőségére. Feladatuknak tekintik azt, hogy a konkrét casusra vonatkozó jogi kérdéseket a megfelelő jogpolitikai perspektívában szemléltessék. Emellett a szerzők igen gyakran utalnak a római jogi megoldásoknak a modern joggal való párhuzamaira. Ebből is következik az, hogy egy alapjaiban véve úttörő jellegű munkáról van szó, amely az új, a Bécsi Egyetem 1999. június 16-án elfogadott jogi tantervi reformjára van tekintettel. A római jog, állapítják meg joggal a szerzők, nem valamiféle „antiquarisches Studium", hanem a modern joggal szerves kapcsolatban lévő tárgy. Említést érdemel, hogy a tankönyv új kiadásának előkészítésében komoly szerepet vállalt Richard Gamauf bécsi romanista is.

A tankönyv szerkezti tagolódása hagyományos annyiban, hogy a történeti részt a személyi- és családi jog követi, majd pedig a dologi jog, kötelmijog, öröklési jog és végül a perjog következik. Ez a struktúra nyilvánvalóan az *institutio*-rendszer követésén alapul. Egyfajta „crux interpretum" természetesen az, hogy didaktikai szempontból mennyire helyénvaló a „*De actionibus*" (Zivilprozessrecht) rész utolsóként történő tárgyalása. Hausmaninger professzor a szerzője a történeti résszel, a dologi joggal és az öröklési joggal foglalkozó fejezeteknek. Selb professzor — aki a tankönyv hetedik, 1994-ben megjelentetett kiadásától kezdve halála miatt már nem tudott az átdolgozásokban részt venni — szerzője a személyi és családi jog, a kötelmi jogi és a perjogi fejezeteknek.

A történeti részben először is a periodizáció kérdését veti fel Hausmaninger professzor. Rámutat arra, hogy a korszakbeosztás alapját az alkotmányjogi, a politológiai és a társadalom-gazdaságtörténeti szemlélet egyaránt alkothatja. Az alkotmánytörténeti részben kiemelt szerepet kap a principátus — elsődlegesen az Augustus nevéhez kapcsolódó alkotmányreform — ismertetése. Összegzően megállapíthatjuk, hogy áttekinthető képet kap erről a kérdéskörről az olvasó. A „Jogi formák és jogi gondolkodás a XII táblás törvény korában" című fejezetben mindenekelőtt beható analízis tárgya több oldalról is ennek a „törvényműnek" a keletkezése. A szerző még arra is felhívja a figyelmet, hogy a XII táblás törvény „utóélete", utóhatása (Nachwirken) még a Kr. e. II. században is konkrét formában kimutatható. Ennek jele az, hogy Gaius hat kötetből álló kommentárt ír ehhez a törvényműhöz. Igen jónak tartjuk a XII táblás törvény általános jellemzését. Ugyancsak plauzibilis a hellén és a római perrhetorika sajátosságainak összevetése. Egyfajta diszkrepancia mutatkozik — állapítja meg Hausmaninger — a Kr. e. I. századtól kezdve Rómában a jogászi szaktudomány és a peres ügyekben való jogi képviselet ellátása között. Jó példája ennek Aquilius Gallus, aki megtagadja azt, hogy mint jogász tény- és bizonyítási kérdésekkel — *ius in praxi* — foglalkozzon. A „*Nihil hoc ad ius, ad Ciceronem*" igen szemléletes formában tükrözi ezt a sajátos magatartást. A jogtudomány ismertetése körében foglalkozik Hausmaninger a *ius controversum* kérdésével. Igen szemléletes példája ennek a iurisprudentiához kapcsolódó ius controversumnak a színlelt válással kapcsolatos, a D.24.1.64.-ben szereplő, több jogtudós-generáció által is elemzett tényállás. A szerző a iurisprudentia körében a római jog eme par excellence jelentőségű forrásának átalános jellegű analízisét adja. Így foglalkozik a különböző jogtudósi responsumokban szereplő ún. Entscheidungsbegründunggal (*deductio ad absurdum, analogia, bona fides, boni mores, utilitas, bonum commune* stb.). Egyes jogtudósok előszeretettel hivatkoznak responsumaikban bizonyos érvekre. Iulianus például hajlik afelé, hogy lehetőség szerint az analógiára hivatkozzon, míg Celsusnál igen jelentős szerepet kap az argumentum ad absurdum. A munka jellegével áll összefüggésben nézetünk szerint az, hogy Hausmaninger különös figyelmet fordít — még mindig a iurisprudentia körében — az ún. Elementarlitaraturra. Ezen belül természetesen a gaiusi Institutiók szerkezetének elemzése igen részletes. A joganyag szisztematikus tagolása szempontjából a gaiusi Institutiók „beachtliche schöpferische Leistung" a szerző megállapítása

* Böhlau Studien-Bücher. Grundlagen des Studiums. Böhlau Verlag, Wien—Köln—Weimar, unter Mitarbeit von *R. Gamauf*, 9. völlig neubearb. aufl. Wien, 2001. XIV + 407 p.

szerint. Utal arra is, hogy Pomponius Enchiridiumából — amely szintén a Kr. e. II. század derekán keletkezett — csak töredékek maradtak fenn. Ugyancsak Gaius korában keletkezett Florentinus Institutio-munkája (12 könyv). A késői klasszikusok közül Paulus és Ulpianus írtak Institutiókat (2-2 könyv terjedelemben, illetve tagolásban), továbbá Callistratus (3 könyv terjedelemben) és Marcianus (16 könyv terjedelemben).

Külön fejezetben foglalkozik a szerző a posztklasszikus jogfejlődésben mutatkozó vulgarizmussal és klasszicizmussal, amelyet a iustinianusi kodifikáció ismertetése követ. Foglalkozik a kompiláció kifejezés jelentésével. A római jog továbbélésének kérdését a „Római jogtól az európai jogtudományig" című fejezet tárgyalja. Viszonylag részletesen elemzi a Glossa Ordinaria-t. Megállapítja, hogy a 96 940 glossza döntő többsége, 62 577 a Diegesta-hoz kapcsolódik. Ez az alfejezet azonban viszonylag kis terjedelmű. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy önálló diszciplína, a magyar jogi felsőoktatásban sajnos „polgárjogot" eddig még nem nyert ún. „Privatrechtsgeschichte der Neuzeit" foglalkozik részletekbe menően — s nem pedig csupán az általános áttekintés szintjén — a római jog európai sorsával.

A személyi és családi jogi rész felépítése lényegében véve hagyományos sémát követ. Igen szemléletesnek tartjuk azt, hogy a szerző helyenként — például a jogképesség kapcsán — konkrét formában is utal a modern jog megoldására — értelemszerűen az ABGB egyes paragrafusai jönnek figyelembe. A rabszolgaság intézménye igen differenciált analízis tárgya, ami jelentős mértékben megkönnyíti az ezzel az intézménnyel kapcsolatos információk elsajátítását. A jogi személy kérdését tárgyaló, igen jól áttekinthető fejezetben Walter Selb a *lex collegii Lanuvini*-t ismerteti a szemléltetés kedvéért.

A dologi rész első fejezetében Hausmaninger a dologosztályozással foglalkozik, itt tárgyalva a gyümölcs egyes fajtáit is. A következő fejezetben a birtok ismertetése szerepel. Részletes elemzés tárgya a hatalom alattiak által történő birtokszerzés, aminél célszerű lett volna arra utalni, hogy itt dogmatikailag a közvetlen képviselet érvényesüléséről van szó. A tulajdonjogi fejezetben a szerző alapvetően a quiritár és a bonitár tulajdon formái között tesz megkülönböztetést. A tulajdonszerzési módok körében a szerző a derivatív és az eredeti modus acquirendi szerint különböztet, tehát nem a ius civile és a ius gentium szerinti differenciálás az elválasztás alapja. Ilyen módon a mancipatio és az in iure cessio mellett található a traditio. A tulajdonvédelem körében Hausmaninger az ősi jog viszonylatában a relatív tulajdoni koncepció híve. Hausmaninger a római tulajdont az Osztrák Polgári Törvénykönyv (ABGB) és a Német Polgári Törvénykönyv (BGB) tulajdonnal foglalkozó paragrafusaiban [§ 354, illetve § 903] szereplő definícióval is összeveti. A zálogjog intézménye is a dologi jogi részben szerepel, a *iura in re aliena* tárgyalását követő önálló fejezetben.

A kötelmi jogi részben Walter Selb mindenekelőtt néhány alapvető jelentőségű fogalmat definiál (Schuld és Haftung, Forderung és Klagemöglichkeit, Leistungsinhalt és Leistungszwang stb.), amivel nagy mértékben megkönnyítik a kötelmi rész tanulhatóságát. A naturalis obligatio kapcsán hangsúlyozza, hogy ez a terminus technicus ún. Verlegenheitsbezeichnung. Az irodalomban egyébként sokat vitatott *Senatusconsultum Macedonianum* a *mutuum* körében szerepel a hagyományos felfogás értelmében. Nézetünk szerint célszerű lett volna utalni a kérdéses senatusconsultummal kapcsolatos irodalmi dissensusra. A konszenzuálszerződések tárgyalása körében a szerző — didaktikailag nagyon helyesen — külön fejezetben foglalkozik a consensus kérdésével, melynél a paradigmát az adásvételi szerződés képezi. A kötelmi jog általános része — a bevezető részben ismertetett néhány alapfogalmat leszámítva — követi a különös részt, ami kétségtelenül igen sajátos tárgyalási mód. Így az ügyleti képviselet is — együtt az adiecticiae qualitatis actiones-szel ebben a második részben található. A szerző a járulékos kereseteket — beleértve a hagyományosan ebbe a körbe sorolt actio tributoria-t is — megfelelő részletességgel elemzi. Utal Selb a „Ruhmesblatt Papinians"-ra, az *actio quasi institoria*-ra (*actio ad exemplum institoriae*) is, rámutatva ennek a keresetnek kiemelkedő jelentőségére.

Az öröklési jogi részben is elsőként az alapfogalmak szerepelnek, amelyet a törvényes öröklés rendjének korszakok szerint tagolódó ismertetése követ. A végrendeleti öröklés körében Herbert Hausmaninger az egyes végrendeleti formákat ismerteti mindenekelőtt, ezeken belül is különös részletességgel a *testamentum per aes et libram*-ot. A *familiae emptor* kapcsán utal a modern jogban ismert végrendeleti végrehajtóval való párhuzamra (ABGB § 816). Önálló fejezet tárgyalja a végrendelet értelmezésének

gyakran igen komplikált problémakörét. Itt a bevezető részben szerepel a híres Paulustól származó regula: „*Cum in verbis nulla ambiguitas est, non debet admitti voluntatis quaestio*" (D.32.25.1.). Részletesen tárgyalja a szerző a nyugvó hagyaték intézményét, aminek magyarázata nyilvánvalóan abban rejlik, hogy a *hereditas iacens*-t az ABGB is ismeri. Ennek kapcsán utal a római jogtudósok különböző megoldási kísérleteire. Így a köztársaságkori jogtudósok a nyugvó hagyatékot a *res nullius*-nak tekintik. Cassius ezzel szemben a hagyaték megszerzését az örökös részéről ki akarja terjeszteni — visszaható hatállyal — a halál időpontjára. A klasszikus kori jogtudósok nézete szerint a hereditas iacens egy időlegesen alannyal nem rendelkező vagyon, tehát vagyon *sine domino*, de nem *extra dominium*. Az öröklési jogi rész a legatumok és a fideicommissumok ismertetésével zárul.

A tankönyv utolsó részében foglalkozik Walter Selb a perjoggal, utalva mindenekelőtt a történeti megközelítés nehézségeire, ami döntően a források töredékes voltára vezethető vissza. A legis actiók körében külön alfejezetben kerül ismertetésre a legis actio sacramento-nál szereplő értékelési eljárás. A formuláris eljárást tárgyalva kiemeli — a végrehajtás kapcsán — az actio iudicati jelentőségét. A *cognitio extra ordinem* nézetünk szerint túl sommás formában szerepel. Ennek oka azonban valószínűleg az, hogy a középkori ítélkezés eme római előképe egy másik diszciplína keretében kerül részletesen ismertetésre.

Hausmaninger és Selb immár klasszikusnak számító, kilenc kiadást megért munkája minden vonatkozásban korszerű, nemzetközi viszonylatban is igen színvonalas mű, amely joggal tarthat számot a hazai jogi romanisták és civilisták érdeklődésére. Külön értéke a tankönyvnek, hogy szerzői foglalkoznak egy, a római jogra (is) épülő európai polgári törvénykönyv (Europäisches Zivilgesetzbuch) létrehozásának lehetőségével, sőt szükségességével.

HAMZA GÁBOR
tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 297–309

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

BALOGH PIROSKA

HORATIUS NOSTER. SCHEDIUS LAJOS HORATIUS-ELŐADÁSA 1794—1795-BŐL

„Apparet permultum interpretis interesse,
iudicium simul adferat an solam eruditionem."
Richard Bentley, To Horatii Carmen Saeculare

A Horatius-recepció nemzetközi szakirodalmában a reneszánsz mellett a 18. század a leggyakrabban és legalaposabban vizsgált periódus. A reneszánsz korszakára vonatkozó tanulmányok között arányosan fellelhetők azok a kutatások, melyek Horatius hatását irodalmi szövegek intertextuális utalásaiban érik tetten, mégpedig az imitáció különböző formáiban;[1] míg a másik szakirodalmi kérdésfeltevés a nem szépirodalmi interpretáció formáit, elsősorban a kommentár-irodalmat vizsgálja.[2] A 18. századi Horatius-recepció kapcsán azonban jól érzékelhetően a szépirodalmi interpretáció kutatása került előtérbe, azaz, mind a nemzetközi,[3] mind a magyarországi vonatkozású szakirodalomban[4] a művészi átdolgozások, imp-

[1] Többek között *E. Stemplinger*: Das Fortleben der horazischen Lyrik seit der Renaissance. Leipzig, 1906; Horace made new: Horatian influences on British writing from the Renaissance to the twentieth century. Ed. by *Ch. Martindale, D. Hopkins*, Cambridge, 1993.

[2] Többek között: *M.-B. Quint*: Untersuchungen zur mittelalterlichen Horaz-Rezeption. Frankfurt am Main, 1988; *J.Gruber*: Horaz in deutschen Renaissancehumanismus. Gymnasium 104 (1997) 3. 227—244; *M. Roberts*: Interpreting Hedonism: Renaissance Commentaries on Horace's Epicurean Odes. Arethusa 28 (1995) 2—3. 289—310; *Hajdú I.*: Bemerkungen zu den mittelalterlichen Kommentaren zur Ars poetica des Horaz. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 29 (1993) 43—51.

[3] Többek között: *E. Stemplinger*: Das Fortleben der horazischen Lyrik seit der Renaissance. Leipzig, 1906; Horace made new: Horatian influences on British writing from the Renaissance to the twentieth century. Ed. by *Ch. Martindale, D. Hopkins*, Cambridge, 1993; *W. Kupersmith*: Pope, Horace, and the critics. Some considerations. Arion 9 (1970) 205—219; *J. J. Dalsant*: Pope's imitation of Horace and the Roman satirists. Madison, 1976.; *E. Schäfer*: Deutscher Horaz: Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands. Wiesbaden, 1976.; *M. Ogilvie*: Translations of Horace in the 17th and 18th centuries. In: Geschichte des Textverständnisses am Beispiel von Pindar und Horaz. 6. Wolfenbütteler Symposion vom 18 — 22. September, 1978. Hrsg. von W. Killy, München, 1981 71—80.; *J. Marmier*: La Révolution française et Horace. In: Au miroir de la culture antique: mélanges offerts au Président René Marache. Rennes, 1992 345—353.; *K. Freudenberg*: The Walking Muse: Horace on the theory of satire. Princeton, 1993; *J. Bintz*: Der Enfluß der ars poetica des Horaz auf die deutsche Literatur des XVIII. Jahrhunderts. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des Wilhelm-Gymnasiums in Hamburg. Hamburg, 1892; *K. Borinski*: Die Antike in Poetik und Kunsttheorie von Ausgang des klassischen Altertums bis auf Goethe und Wilhelm von Humboldt. I—II, Lepzig, 1914—1924.

[4] Többek között: [4] *Csengery J.*: Berzsenyi és Horatius. Középiskolai Szemle 1882 585—597, 721—737.; *Nagy B.*: Vitkovics és Horatius. Irodalomtörténeti Közlemények 1937 423.; *Cser L.*: Vörösmarty és Horatius. Irodalomtörténeti Közlemények 1940 50—60, 135—158.; *Csapó A.*: Kisfaludy Sándor és Horatius. Esztergomi Katolikus Főgimnázium Értesítője 1898/1899, Esztergom, 1899 3—54.; *Ferenczi Z.*: Petőfi és Horatius. Petőfi Múzeum Évkönyve 1892 1. 8—10, 2. 37—40, 3. 53—62.; *Szeremley B.*: Virág és Horatius. Református Főgimnáziumi Értesítő 1894/1895, Kisújszállás, 1895 1—56.; *Kende J.*: Horatius és Virág. Budapest, 1898.; *Boross I.*: Horatius és Petőfi. A Mezőtúri Református Gimnázium Értesítője

© 2002 Akadémiai Kiadó, Budapest

licit, feltételezett szerzői, interpretátori szándékok vizsgálata dominál. A magyar szakirodalom az adott korszak tekintetében egyáltalán nem foglalkozik a kommentár-irodalommal, csak utalásszerűen tér ki az explicit (iskolai célzatú vagy teoretikus esztétikai) magyarázatokra,[5] annál is inkább, mert a 18. századból részletes, magyarországi szerző által összeállított Horatius-kommentár nem ismert. Éppen ezért válhatnak érdekessé akár a korszakot kutatók, akár a klasszika-filológia történetét áttekinteni törekvők számára Schedius Lajos 1794—1795-ös Horatius-előadásai.

Ezen előadások itt közölt szövegének eredeti, kéziratos példánya az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában található, Quart.Lat.3957 jelzet alatt. Mint a címlap egyértelműen jelzi, Schedius Lajosnak, a pesti egyetem esztétika professzorának előadásait tartalmazzák az 1794—1795-ös tanév őszi és tavaszi szemeszteréből. A szöveg rövid bevezetővel kezdődik, mely a lírai költészet esztétikai sajátságait határozza meg, majd Horatius életrajzának ismertetése után Horatius-ódák elemzései, illetve kommentárjai olvashatók (lib.I. 1, 3, 14, 22, 24; lib.II. 2, 3, 10, 18). A második szemeszter anyaga a szatíra műfaji jegyeinek: a szó eredetének, a római szatíra történetének felvázolása után a Horatius-szatírák ismeretének hasznos mivoltáról szóló fejtegetéssel folytatódik, majd az olvasó Horatius-szatírák és egy episztola értelmezésével ismerkedhet meg (Sat. lib. I. 1, 3; lib. II. 6; Epist. lib. I. 2). Valamennyi versértelmezés tartalmaz *Argumentum*ot, azaz tartalmi összegzést és átfogó interpretációt, valamint sorokra lebontva az egyes kifejezésekhez fűzött, kommentárszerű megjegyzéseket (szómagyarázat, etimológia, grammatikai megjegyzések, stilisztikai besorolás, tárgyi magyarázat, allegorikus vagy etikai értelmezés).

A szöveg jellegét tekintve lejegyzőjére nézve három feltételezés lehetséges. Az előadásszövegek vagy Schedius saját jegyzetei előadásaihoz; vagy a Schedius előadását hallgató diákok jegyzetei, melyet azonnal, hallás után vetettek papírra; vagy a Schedius előadásának anyagából vizsgázó diákok tisztázata az előadáson hallottakról. Több érv is szól a második feltételezés helytálló mivolta mellett. Egyrészt az írásmód révén jól elkülöníthető három kéz nyoma, a szöveget tehát három különböző személy jegyezte le, ami kizárja az első feltételezést. Másrészt a szövegben, amint azt az átírásban a sűrű felkiáltójelek jelzik, sok az elírás, a helyesírási probléma (közülük igen sok magyarázható félrehallással), továbbá a kihagyás (többnyire egy-egy szót, kifejezést nem volt ideje leírni az illetőnek, és ezt nem is pótolta, bár a helyet kihagyta a pótlásnak) — mindez együttesen kizárja a harmadik feltételezést is.

1934/1935, Mezőtúr, 1935 5—24.; *Császár E.*: Horatius és Verseghy. Irodalomtörténeti Közlemények 1899 287—300, 427—452.; *Beöthy Zs.*: Horatius és Kazinczy. Budapest, 1890; *Czeizel J.*: Horatius és Kazinczy. Egyetemes Philologiai Közlöny 1909 668—578.; *Hörl Gy.*: Párhuzam Berzsenyi és Horác között. Kalocsai Főgimnáziumi Értesítő 1894/1895, Kalocsa, 1895 3—44; *Kalencsik L.*: Berzsenyi és Horatius metaforáiról. Budapest, 1897; *Cselőtei L.*: Berzsenyi és Horatius metaforáiról. Budapest, 1920; *Csetri L.*: Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok. Budapest, 1986.; *Fejér A.*: Horatius költészetének nyomai a magyar klasszikus kor költészetében. A Cisterci Rend Bajai Katholikus Főgymnásiumának Értesítője 1889/1890, Baja, 1890 3—29; *Halmy J.*: De Ingenio Horatii in Classicis Poematibus Hungaricis. Szarvas, 1903; *Csipak L.*: Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912; *Fejér A.*: Horatius a magyar irodalomban. Irodalomtörténeti Közlemények 1935 257—272, 354—367; *Szabó S.*: A 2000 éves Horatius a magyar irodalomban. Balassagyarmati Református Gimnázium Értesítője 1934/1935, Balassagyarmat, 1935 5—33; *Vid V.*: A 2000 éves Horatius hatása a magyar irodalomban. Budapest IV. kerületi Gizella Leánygimnázium Értesítője 1934/1935, Budapest, 1935 5—34; *Zolnay D.*: Horatius a magyar irodalomban. Szentesi Állami Reálgimnázium Értesítője 1935/1936, Szentes, 1936 3—78.; *Kovács K.*: Horatius ódáinak fordítói Virágig és a műfordítás kérdésének fejlődése. Budapest, 1896; *Kelemen G.*: Régi magyar Horatius-fordítók. Irodalomtörténeti Közlemények 1940 50—60, 135—158; *Janovszky A.*: Horatius hatása a magyar költészetre és magyar fordítói. Budapest, 1938.

[5] Szerdahely György kapcsán *Margócsy I.*: Szerdahely György művészetelmélete. Irodalomtörténeti Közlemények 1989 1—2. 1—33.; valamint *Borzsák I.*: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Budapest, 1955.; *H. Balázs É.*: Latinität als Charakteristikum des Adels in Osteuropa. In: Opuscula finno-ugrica Gottingensia 1 (1983) 51—60.; az Uránia *Bé-vezetésének* értelmezésénél, ld. *Szilágyi M.*: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Debrecen, 1998 421.; a szatírák kapcsán *Brassai S.*: Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázói után. Pest, 1872.

Harmadrészt a szöveg a possesori bejegyzés alapján a Festetics család anyagából került a Széchenyi Könyvtár birtokába. Schedius Lajosnak a Festeticsekhez fűződő kapcsolatáról a szakirodalom ugyan nem tud, Chr.G. Heynének Schediushoz írt 1802-es levele azonban említést tesz egy Festetics grófról. Heyne udvarias bevezetése szerint: „Sie bleiben mir die ganze viele Jahre her nicht fremd, meine geschetzter Herr Professor, und ich hörte offt[!] von Ihren Landsleuten, und sehe aus Ihren Schriften, daß Sie sich um Wissenschaften und Vaterland verdient ...", majd örömmel értesíti Schediust, hogy Berzeviczy Pált és Festetics grófot („Dem Grafen Festetich und Paul v. Berzeviczy") felvették a göttingeni egyetemre.[6] Valószínű, hogy Schediust azért értesítette Heyne minderről, éspedig éppen a sikereit méltató kontextusban, mert az illetők Schedius ajánlásával érkeztek Göttingenbe. Az itt szereplő Festeticset azonban nem könnyű azonosítani. Az ekkor már negyvenes éveiben járó Berzeviczy Pál említése felkeltheti a gyanút, hogy nem egyetemi felvételiről, hanem az egyetemen működő tudós társaságba való felvételről van szó — ez esetben pedig a Festetics gróf a Georgikont alapító Festetics György, aki valóban levelező tagja volt a göttingeni tudós társaságnak. Amennyiben a szöveg valóban egyetemi felvételire utal („Aufnahme ... in die Universität"!), az említett Festetics György fia, László gróf jöhet számításba, akiről nyilvános vizsgajegyzéke[7] révén pontosan lehet tudni, hogy 1801-ben Schediusnál vizsgázott esztétikából, ám akinek életrajzában semmiféle említés nincs arról, hogy Göttingenben tanult volna. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy Schediusnak volt kapcsolata a Festeticsekkel, ha másként nem, mint Festetics László tanára (mégpedig kedvelt tanára, hiszen az ő előadásából kívánt az ifjú gróf nyilvános vizsgát tenni), illetve mint a göttingeni tudós társaság nem nagy számú magyarországi tagjainak egyike. A Horatius-előadások anyaga tehát valószínűleg vagy Festetics György, vagy Festetics László révén kerülhetett a grófi levéltárba.

További tisztázandó kérdés a Horatius-előadások szövege kapcsán, hogy mivel jelentős részük egyes sorokhoz, kifejezésekhez fűzött kommentár formájában került lejegyzésre (a jegyzetelők néha a verssorok számát is odaírták a margóra, nyilván a könnyebb utánakeresés céljából), milyen szövegkiadást használhattak a hallgatók a tárgyalt Horatius-szövegek tanulmányozásához. Érdekes adalékot szolgáltatnak ehhez a kérdéshez azok a folyamodványok, melyek a Helytartótanácsi Levéltár *Litteraria Politica* fondjában találhatók. Ezekből a szövegekből kiderül, hogy az itt közölt előadások időpontjában az auktorszövegek használata komoly problémát jelenthetett, sokan talán hozzá sem jutottak megfelelő szövegkiadáshoz. Az első felirat 1795. november 28-i dátummal Schedius Lajostól származik, Demién Antalnak, a pesti bölcsészettudományi kar rektorának támogató nyilatkozatával.[8] Schedius ebben a folyamodványban kéri az egyetem magisztrátusát és a Helytartótanácsot, hogy adjon engedélyt és segítséget az általa elkészített, kifejezetten az egyetemi hallgatóknak szánt Horatius-kiadás megjelentetésére. A kiadás szükségességét azzal indokolja, hogy pusztán szóbeli magyarázattal, szövegkiadás használata nélkül nem lehet Horatius műveiről előadást tartani, továbbá az elkészült kiadás olcsóbb, ezáltal a hallgatók számára könnyebben hozzáférhető lenne, azonkívül pedig erkölcsi tanító célzattal megtisztított, „expurgata" szövegek szerepelnének benne. Azt is megjegyzi, hogy a jövőben Vergilius *Georgicá*ját is hasonló módon szeretné kiadatni. A Helytartótanács válasza 1796 februárjából[9] egy rendreutasítás, miért nem alkalmazkodik Schedius professzor a *Systema Studii Philosophici* című, aktuális tanrendben megadott előírásokhoz. Erre újabb felterjesztést fogalmazott Schedius 1796 márciusában, Demién Antal rektor mentegetőző levelének kíséretében,[10] amelyben egyrészt elmondja, hogy azért nem alkalmazkodott az említett *Systemá*hoz, mert nem ismertették vele azt, és elődeitől sem maradt rá semmiféle tantárgyi előírás. Másrészt kijelenti, hogy az immár ismert *Systemá*hoz alkalmazkodva fog a hallgatók számára szöveggyűjteményt

[6] Christian Gottlob Heyne Schedius Lajosnak, Göttingen, 1802 augusztus 15. MTA Kézirattár M. Irod. Lev. 4 — r. 154 sz. 70. levél

[7] Theses ex aesthetica, quas primo semestri tradidit Ludovicus Schedius et quas anno 1801. publice defendendas suscepit. Pestini, 1801

[8] MOL C 67 1795. f.12 p.72. 1519/01

[9] MOL C 67 1796 f.9. p.51. 1518/01

[10] MOL C 67 1796. f.9. p.59. 1517/01

összeállítani, továbbá méltatlankodik, hogy a Systema előírja bizonyos görög auktorok (Platon, Thuküdidész stb.) eredeti nyelven való tanulmányozását, holott a valóságban még a görög nyelv alapelemeit sem oktatják hivatalosan az egyetemen. Látható, hogy a diskurzusra erősen rányomja a bélyegét a jakobinus per utóhatása, melyben Schedius maga is gyanúsítottként szerepelt, így érthetőbb a Helytartótanács szakmai szempontból indokolatlan visszautasítása. Mindenesetre, a szakirodalom korábbi állításaival ellentétben Schedius eme megrendszabályozott állapotában sem csökkentette szakmai aktivitását és kezdeményezőképességét. 1801-ben ugyanis végre kiadásra került már öt év óta összeállított szöveggyűjteménye,[11] mégpedig oly módon, hogy benne szinte valamennyi Horatius-szöveg olvasható, amelyeket 1794/1795-ös előadásaiban értelmezett. A görög nyelv oktatása és az ógörög auktorok tanulmányozása terén sem elhanyagolható a tevékenysége: a folyamodvány benyújtásakor már 3 esztendeje önként oktatott görög nyelvet az egyetemen (egészen 1843-ig), és éppen 1796-ban, a kérvény benyújtásával egyidőben, esetleg annak folyományaként merült fel önálló görög tanszék létrehozása a pesti universitason.[12] Bár görög nyelvi oktatásának színvonalát illetően a szakirodalom mindmáig bizonytalan, némi képet kaphat metodikájáról az érdeklődő abból az ógörög nyelvkönyből, melyet Schedius Lajos maga dolgozott át az egyetemi hallgatók számára.[13] Az 1818-ban kiadott kötet általam ismert példánya Schedius kedves tanítványának, Horvát Istvánnak könyvtárából származik, és a 388 oldalas grammatika a betűk, diakritikus jelek tárgyalása után részletesen ismerteti az egyes szófajokat, majd a szintaxis fejezetben a hagyományos mondattan mellett egy prozódiai áttekintést is közöl, végül különböző függelékek után (hónapok nevei, pénznemek, nyelvtani példamondatok) nyelvtani indexszel és egy görög—latin szószedettel zárul a kötet. Az mindenesetre bizonyos, hogy ha Schedius csak a görög nyelv alapelemeinek oktatására törekedett volna, ilyen részletes nyelvtani összefoglalóra nem lett volna szüksége.

Ám a szöveg filológiai koordinátái és eme oktatástörténeti adalék mellett sokkal messzebbre mutat a Horatius-előadások kortárs tudományos kontextusa, művelődéstörténeti vonatkozása. Ezek feltárásánál fontos szem előtt tartani, hogy Scedius Lajos 1788 és 1791 között a göttingeni Georgia Augusta egyetem hallgatója volt. 1792-ben nyerte el, és ötven éven át töltötte be az esztétika professzorának katedráját a pesti magyar királyi egyetemen.[14] Az 1790-es években kifejtett tudományos és oktatói tevékenysége esetében nem indokolatlan tehát a göttingeni egyetem erőteljes hatását[15] feltételezni. Felvethető tehát a kérdés, vajon Horatius-előadásai mennyiben tulajdoníthatók egyéni invenciónak, illetve mennyiben közvetítenek Göttingenben elsajátított ismereteket, értelmezési módszereket.

[11] Auctores Classici, quos Ohilosophiae I in annum auditoribus in Universitate Regia Hungarica Pestiensi praelegit D. LUDOVICUS SCHEDIUS AA.LL., et Philosophiae Doctor Anno 1801. A kötet tartalma: Cicero (De divinat. II,1—7; Acad. quaest. V,2—11; Naura Deor. I,26; II, 36—130; De finibus I,6—7), Iustinus (Historiae I,1—8; II,1—3, 6—8), Sallustius (Catilina 1—4, Iugurtha 1—4), Horatius (Odae I,1; II,2, 10, 16; III,1, 2; Sermonum I,1; II,6; Epistolarum I,2), Platon (Menon sive dialogus de vitute).

[12] Részletesen ld. *Balogh P.*: „Non sine fructu" Schedius Lajos klasszika-filológiai kezdeményezései. Antik Tanulmányok 44 (2000) 1—2. 274.

[13] Compendiaria Graecae Grammaticees Institutio, in usum Seminarii Patavini olim edita, nunc novis curis emendata, atque aucta. Budae, Typis Typhographiae Regiae Universitatis Hungariae, 1818. Hogy az átdolgozó Schedius volt, az részben Horvát István bejegyzéséből, részben a *Προοιμιον* szövegéből nyilvánvaló.

[14] Schedius életrajzát részletesen ismerteti *Doromby K.*: Schedius Lajos mint német—magyar kultúrközvetítő. Budapest, 1933.

[15] Az egyetemről ld. *L. Marino* i. m.; *F. Paulsen*: Geschichte des gelehrten Unterrichtes auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. I—II, Leipzig, 1896—1897; Anfänge Göttinger Socialwissenschaft. Methoden, Inhalte und soziale Prozesse im 18. und 19. Jahrhundert. Hrg. von *H-G. Herrlitz, H. Kern*, Göttingen, 1987; 250 Jahre Georg-August-Universität Göttingen. Hrg. von *G. Beuermann, H. Hische, U. Unger, H. Janke, R. Schnellhorn, R. Smend, G. Unverfehrt, H. Wellenreuter*, Göttingen, 1987; *E. Brandes*: Über den Gegenwärtigen Zustand der Universität Göttingen. Göttingen, 1802.

A szakirodalomban elismert tény, hogy Schediusra nagy hatással volt Chr. G. Heyne oktatói és tudományos tevékenysége, és maga Heyne is sokat ígérő tehetségnek tartotta Schediust.[16] Ez nyilvánvaló nemcsak levélváltásaikból[17] és Heyne ajánlásából, melyet a fiatal Schedius a pesti egyetemi katedra elnyerése érdekében kért és kapott tőle,[18] hanem abból is, hogy Schedius Göttingenben írt pályamunkájáról, mellyel elnyerte az angol királyi ház által alapított ösztöndíjat,[19] Heyne lelkes ismertetést közölt, és ezt a méltatást később írásainak gyűjteményes kötetébe is felvette.[20] Kézenfekvő feltételezés tehát, hogy Schedius esetleg Heyne előadásainak anyagából merítette Horatius-magyarázatait. Paulsen egyetemtörténete szerint Heyne főként Pindaros és Homéros műveit interpretálta[21] óráin. Maga Heyne a következőket írja Schedius professzori ajánlásában: „inter familiares habui [Schedium, B. P.], quorum studia extra ordinem regerem, ad lectiones et exercitationes seminarii philologici admisi, habuique auditorem in toto fere litterarum humaniorum ambitu, cum antiquitatem Graecam et Romanam, Litteraturam Graecam et Romanam, cum Archeologia, enarrantem, praeterea Pindarum, Iliadem Homeri, Hesiodi Opera et res cum Clipeo Herculis, Horatium, cum libris nonnullis Ciceronis et Plinii interpretantem me auscultaret."[22] Schedius tehát hallott Horatius-elemzést Heynétől. Elgondolkodtató azonban, hogy az itt felsorolt auktorok és előadások abszolválásához mindössze 6 szemeszter állt rendelkezésére — valószínűtlennek tűnik, hogy pusztán Heyne előadásai alapján a saját 2 szemeszteres előadásához elegendő jegyzete gyűlt volna össze. Elgondolkodtató az is, hogy míg Heyne Pindaros-kiadása[23] ismert, ismert a Schedius ottléte idején készülőfélben lévő Homéros-kiadása[24] is, továbbá számos Ilias- és Odysseia-interpretációja,[25] Horatius műveiről még a már említett, kisebb írásait tartalmazó gyűjteményes kiadás[26] szövegeiben sem esik szó részletesen. Annak rekonstrukciója, hogy Schedius előadásaiban mit és mennyit vehetett át Heyne elemzéseiből, csak közvetett módon lehetséges.

E közvetett mód a szöveginterpretáció metodikájának vizsgálata lehet. A szakirodalom úgy méltatja Heynét, mint aki egy sajátos interpretációs módszer, a mitológiai hermeneutika megalapozója és művelője volt.[27] Ez a módszer magában foglalja a mítoszok allegorizáló olvasatának hagyományát, sajátos koncepcióba ágyazva, melyet Heyne tömören így összegezett: „A mythis tamen, ut iterum hoc moneam, omnis priscorum cum historia tum philosophia procedit, neque is, qui aut historias aintiquiorum aetatum tractat, aut philosophiae origines et religionum caussas investigat, cursum recte suum instituere potest,

[16] Ld. *Doromby K.* i. m. 11—17.

[17] MTA Kézirattár M. Irod. Lev. 4 — r. 154 sz. 69—71. levél

[18] MOL C 67 1791. f.3. p.130. 1520/1.

[19] Commentatio de sacris opertis veterum christianorum sive de disciplina, quam vocant arcani. A venerab. Ordine theologorum in certamine literario civium Academiae Georgiae Augustae die IV. Junii CI⊃I⊃CCXC. Praemio a M. Britanniae Rege Aug. constituto ornata. Quam conscripsit Joannes Ludovicus Schedius Jaurino-Hungarus. Göttingen, 1790.

[20] Chr. G. Heynii Professoris Eloq. et Poes. Georgiae Augustae M. Britann. R. A. Consil. Aul. Opuscula Academica collecta et animadversionibus locupletata. Vol. I—6. Gottingae 1785—1812, Vol. IV, 1796 178—193: Ad promulganda nomina eorum, qui praemia, in IV. Iunii 1790 proposita, ordinum academicorum iudicio reportarunt, novis simul quaestionibus in annum sequentem propositis. M. Iunio 1790.

[21] *F. Paulsen* i. m. II. 37—42.

[22] MOL C 67 1791. f.3. p.130. 1520/1.

[23] Pindari Carmina. Curante Christian Gottlob Heyne. Göttingen, 1773.

[24] Homerus: Carmina. Curante Christian Gottlob Heyne. I—IX, Lipsiae—Londini, 1802.

[25] A fenti kiadás kommentárjai mellett pl. *Ch.G. Heyne*: De origine et caussis fabularum homericarum. In: Novi Commentarii Societatis Regiae Scientiarum Gottingensis. VII. Göttingen, 1777 34—54; *uő.*: De homericorum mythorum natura, origine et caussis. uo. XIV. Göttingen, 1798—1799, 155—156.

[26] Chr. G. Heynii Professoris Eloq. et Poes. Georgiae Augustae M. Britann. R. A. Consil. Aul. Opuscula Academica collecta et animadversionibus locupletata. Vol. I—6. Gottingae 1785—1812.

[27] Részletesen ld. *L. Marino* i. m. Zwischen Sagen und Wahrheit: Mythologie und Hermeneutik című fejezetét, 267—299.

nisi a mythis, tanquam carceribus, progressus sit."[28] Schedius e módszert következetesen alkalmazta Göttingenben írott dolgozataiban.[29] Már említett pályadíjas munkájában,[30] mely ugyan vallási témájú, ám számos görög és latin szöveg elemzésén, a liturgia szimbólumainak a mítoszok szimbólumaihoz hasonló, allegorikus értelmezésén át keresett a kora keresztény kor liturgiájának problematikájára választ. A szakirodalom által eleddig nem ismert értekezés sajátsága, hogy a kora keresztény liturgia egyes elemeit tételesen összeveti az eleuziszi misztériumok elemeivel, számos hasonlóságot és különbözőséget állapítva meg. A témaválasztás két okból is érdekes. Egyrészt tematikai rokonságot mutat Heyne egyik dolgozatával,[31] másrészt az eleuziszi misztériumokról leírtakat az itt közölt Horatius-elemzéseknél is felhasználja Schedius, ami egyéni leleményre enged következtetni. Másik, kisebb terjedelmű göttingeni dolgozatának kézírásos szövegét professzori pályázatához csatolta: *Commentatio de Εποχη expeditionis secundae contra Dacos in Columna Trajani*. Ez részben esztétikai, részben régészeti elemzés, a Traianus-oszlop egyes jeleneteit a mítoszok képeinél megszokott allegorizáló módszerrel fejti fel a szerző, ahol lehet, egyéb filológiai adatokkal, szöveghelyekkel is alátámasztva értelmezését. A témaválasztás ugyancsak Heyne ösztönzésére vall, mint az kiderül a lőcsei Ch. Engel *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium et origine Vlachorum*[32] című, ugyane problémát feldolgozó, szintén göttingeni pályadíjas művéből. A kötetben Engel közli Heyne hozzá írt levelét, melyből kiderül, hogy a tudós göttingeni professzor nemcsak ösztönözte, de segítette is a mű megírásában, és nagyra tartja eredményeit. Mindez azt jelzi, hogy Schedius témaválasztásaira Heyne nagy hatással volt, és ennek többnyire nyoma is maradt.

A Horatius-előadások szövege mögött azonban nem lehet kimutatni ilyen közvetlen textuális kapcsolatot Heyne művei tekintetében. Metodikai szempontból sem illeszkedik az interpretáció a mitológiai hermeneutika követelményeihez. Egyetlen kivétel ez alól az utolsó szövegelemzés, az I., 2 epistola interpretációja. A Horatius-epistola utalásai az Iliász szövegére helyt adnak arra, hogy Schedius részletesen ismertesse Homéros írásait műfaji jegyeikkel, és mind az Ilias, mind az Odysseia fabulájának részletező előadásával. Az egyes motívumokat (Achilleus haragja, Kirké-epizód, szirén-epizód, Pénelopé alakja) valóban allegorikus, emblematikus módszerrel fejti ki és juttatja el valamely etikai, didaktikai konklúzióhoz. Mind a témaválasztás, mind az elemzés metodikája arra vall, ez az a részlet, ahol Schedius egyértelműen Heynétől hallott, illetve az ő elemzéseiben olvasott értelmezési elemeket épített be saját interpretációjába.

Heyne mellett azonban egy másik göttingeni professzor neve is felmerülhet a Schedius-előadások ihletadó forrásaként. Egy 1793. február 13-ára keltezett levélben Ch. Meiners,[33] szintén a göttingeni tudós

[28] *Ch. G. Heyne*: Ad Apollodori Atheniensis Bibliothecam Notae. II., Göttingen, 1783 Praefatio XVI.

[29] Heyne ajánlásában külön felhívja a figyelmet Schedius interpretációs képességére: „Propter quare a vivida ingenii vi et iudicii maturitate, tum a profertibus et ab usu, quem interpretandi, elaborandi et disputandi exercitatio peperit, expectare licet, fore, ut ... egregiam nancturus sit operum." MOL C 67 1791. f.3. p.130. 1520/1.

[30] *Schedius L.*: Commentatio de sacris opertis veterum christianorum sive de disciplina, quam vocant arcani. Göttingen, 1790. A szöveg a magyar könyvtárakban nem lelhető fel, a szakirodalom mindeddig csupán a címét ismerte. Az értekezés egy példányát az Österreichische National Bibliothek gyűjteményében találtam meg.

[31] *Ch. G. Heyne*: Religionum et sacrorum cum furore peractorum origines et caussae. Commentationes Societatis Regiae Scientiarum Gottingensis, VIII.., Göttingen, 1785—1786, 3—24.

[32] Jo. Christiani Engel Nob, Hungari Leutschoviensis e Cancellariae Transsylvanico-Aulicae Iurati Notarii, I. Comitatus Scepusiensis Iurati Adsessoris Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium et origine Valachorum. Ab ill. Societate Scientiarum Goettingensi praemio ab eadem proposito proxime accedere iudicata. Cum epistola C. G. Heyne, Consiliarii Regis M. Britanniae Aulici et Prof. Goetting. Ad Auctorem missa, et columnam Traiani illustrante. Vindobonae, MDCCXCIV. Ez a kötet szintén az Österreichische National Bibliothek gyűjteményében található.

[33] MTA Kézirattár M. Irod. Lev. 4 — r. 154 sz. 2. levél, Göttingen, d. 13. Ferbr. 1791. „Mitscherlichs Horaz ist sehr im Werk; in einigen Lagen kommt die 4. Ode des ersten buchs mit seinem Comentar, animadverss. critt., und einer Griechischen metrisch. Uebersetz."

társaság tagja, Schedius érdeklődésére válaszolva elmondja, hogy Mitscherlich Horatius-kiadása jól halad, és hírt ad Heyne Homéros-kiadásáról is. Ez arra enged következtetni, hogy Schedius már Göttin-genből való távozása előtt értesült e Horatius-kiadás munkálatairól — esetleg részt is vett benne —, és a továbbiakban is figyelemmel kísérte annak sorsát. Ez annál is valószínűbb, mivel C. G. Mitscherlich, bár az egyetem-történetek csak futólag említik, 1780 és 1800 között Göttingenben tanított, és mint azt Catullus- és Propertius-előadásának kiadott szövege[34] is igazolja, elsősorban latin auktorok szövegeinek magyarázatát adta elő a hallgatóknak. 1791-ben tehát már javában dolgozik Horatius-kiadásának elkészítésén, ami arra vall, hogy a munka az azt megelőző években indulhatott, azaz épp Schedius göttingeni tartózkodása idején. A kiadás végül 1800-ban látott napvilágot,[35] ennek szövegét tehát Schedius nyilván nem használhatta 1794—1795-ben elhangzott előadásához: de használhatta a kiadás előmunkálatai során szerzett ismereteit. Ezt két mozzanat is valószínűvé teszi. Az egyik mozzanat az úgynevezett *Argumentum* elnevezésű szövegegység értelmezése. A 18. századi Horatius-kiadásokban bevett gyakorlat az *Argumentum* közlése.[36] Ez a versszövegek alatt foglal helyet oldalanként, és voltaképp nem más, mint az adott oldalon közölt versrészlet prózai átirata. Ezzel a módszerrel Schedius is él, de ezt ő a *Sensus* elnevezéssel jelöli. Az *Argumentum* az ő előadásaiban az egyes versszövegek részletes tárgyalása előtt hangzott el, és műfaját tekintve mai megjelöléssel verselemzésnek nevezhető: nem átirat, hanem explicit interpretáció. Ilyen típusú *Argumentum*mal egyedül Mitscherlich 1800-as Horatius-kiadásában találkoztam, mely szövegek tartalmilag ugyan nem egyeznek Schedius értelmezéseivel, de a Schedius-előadásokhoz hasonlóan a versszövegek előtt állnak, és nem prózai átiratok, hanem műelemzői hozzászólások. A másik mozzanat a Horatius-szövegek etikai hatásának hangsúlyozása. A 18. századi és a korábbi kiadások között ugyan bőven akad az ifjúság számára készült, „expurgata editio", ám ezek a kiadások sem foglalkoznak részletesen az expurgatio után megmaradt szövegrészletek etikai olvasatával, nevelő célzatú felhasználásával. Schediust komolyan foglalkoztatta a Horatius-szövegek e dimenziója, mint ez helytartótanácsi folyamodványaiból és magából az előadásából (különösen a szatírák ismeretének hasznos mivoltát tárgyaló hosszabb fejezetből) is nyilvánvaló. És bár Mitscherlich kiadása nem ifjúsági kiadás, hanem a tudományos szöveggondozás elvei alapján készült, előszavában mégis hosszan hangsúlyozza a Horatius-szövegek ifjúságra gyakorolt eruditív hatását.[37] Ha tehát közvetlen intertextuális kapcsolat nem is, metodikai rokonság kimutatható a Mitscherlich-féle Horatius-interpretáció és Schedius előadásai között.

Göttingenhez kapcsolódik a harmadik Horatius-interpretáció is, mely fontos lehet a Schedius-előadások művelődéstörténeti kontextusának megvilágításában. A 18. századi Horatius-kiadások között kiemelt helyet foglal el Richard Bentley kiadása, melynek számos csodálója és vitatója akadt a század folyamán.[38] A göttingeni Georgia Augusta egyetem kapcsolatai Angliához és az angol királyi házhoz közismertek. Éppen ezért a Georgia Augusta könyvtárában valamennyi jelentősebb angol szakmunka

[34] Christ. Guil. Mitscherlichii Phil. Prof. Extraord. Lectiones in Catullum et Propertium. Gottingae, MDCCLXXXVI.

[35] Q. Horatii Flacci opera. Illustravit Christ. Guil. Mitscherlich Professor Publ. Ordin. in Academia Gottingensi. I—II. Lipsiae, MDCCC.

[36] Jól megfigyelhető ez a módszer a következő kiadáson: Quinti Horatii Flacci Opera. Interpretatione et notis illustravit Ludovicus Desprez. Tyrnaviae, anno MDCCLVII.

[37] Q. Horatii Flacci opera. Illustravit Christ. Guil. Mitscherlich Professor Publ. Ordin. in Academia Gottingensi. I—II. Lipsiae, MDCCC. Praefatio VIII—IX.

[38] A kiadás történetére nézve ld. Mitscherlich összefoglalását: Q. Horatii Flacci opera. Illustravit Christ. Guil. Mitscherlich Professor Publ. Ordin. in Academia Gottingensi. I—II. Lipsiae, MDCCC. De Horatii Editionibus XLIX—L. E kiadás segítségével az is rekonstruálható, hogy ha Schedius már Göttingenben komolyan foglalkozott Horatius-szövegekkel, mely kéziratos kódexet vehette kézbe: „Gottingae: Praeter Cod. chartaceum, a Gesnero iam subinde ad partes vocatum alium Bibliotheca academica possidet Cod. membranaceum, Q.Oratii Flacci Sermones et Epistolas complexum. Est is nitidissime scriptus, caeterisque ornamentis librariorum satis liberaliter instructus, sed vix ultra typographicae incunabula adsurgit, ac vulgares fere lectionum discrepantias offert. Ad nostras terras perlatus est inde ab ultima Hesperia a Cel. Tychsenio a.1784." uo. XXVII.

fellelhető volt, így Schedius Göttingenben nemcsak hallhatott Bentley-ről, de munkáit is forgathatta. Hogy filológiai munkásságát valóban ismerte, igazolja, hogy Schedius a pesti egyetemen tartott irodalomtörténeti előadásában a Phalarisz-levelek kapcsán Ch. Boyle és R. Bentley vitáját is ismertette,[39] holott Bentley e témában írt értekezése sokkal kevésbé ismert és mindössze egyetlen kiadást megért szöveg volt, szemben Horatius-kiadásával. Azért is valószínű, hogy e kiadást, bár lehet, hogy csak göttingeni tartózkodása idején,[40] használta Schedius, mert a filológiai és tárgyi szempontból rendkívül alapos jegyzetek szinte teljes mértékben tartalmazzák a Schedius előadásában elhangzott adatszerű utalásokat. Idézet vagy szembeszökő textuális hasonlóság azonban nem mutatható ki a Bentley-kiadás és Schedius szövege között, már csak azért sem, mert Bentley tudós kommentárjából (pontos hivatkozások, idézetek, forrásművek címének megadása, egyes kódexek szövegváltozatai) Schedius már csak műfaji és didaktikai megfontolásból sem vehetett át szó szerint részleteket, legfeljebb a jegyzetek vizsgálódásainak konklúzióit.

Az általam áttekintett 16—18. századi jegyzetelt Horatius-kiadások,[41] melyeket részben Mitscherlich bibliográfiája, részben a Wieland Horatius-kommentárjainak feldolgozásában szereplő bibliográfia[42] alapján válogattam, egyike sem tartalmaz olyan részletes tárgyi és filológiai jegyzeteket, mely valószínűvé tenné, hogy Schedius e kiadások jegyzeteit vette volna alapul elemzéseihez. Ez egyedül a Bentley-féle kiadás esetén feltételezhető. Támpontot kínált a Schedius-előadásban szereplő Horatius-életrajz is, mely azonban egyik kiadásban közölt Horatius-*vita* szövegével sem egyezik meg. Információtartalmát és terjedelmét tekintve a Mitscherlich-kiadás által nyújtott Horatius-életrajzok 3. változatához[43] áll legközelebb, de itt sincs nyoma közvetlen szövegszerű átvételnek. A kiadásokban a kommentárok mellékleteként a Horatius-életrajz mellett verstani ismertetés, esetleg a Horatiusra vonatkozó ókori auktorszövegek szemelvényei olvashatók. Ilyen szövegek Schedius előadásában nem szerepelnek, ugyanakkor a Schedius-féle műfaji bevezetők (a lírai költészetről, a szatíra műfajáról) és elemzések egyike sem köszön vissza a korban elterjedt kommentált Horatius-kiadásokban.

Sajátos a helyzet az akkoriban igen népszerű német kommentár, Ch. M. Wieland Horatius-kommentárjainak[44] tekintetében. Az igazolható, hogy Schedius jól ismerte Wieland műveit, valamint a Wie-

[39] Az előadás szövegének közlését ld. *Balogh P.*: Esztétika és irodalom a XVIII—XIX. század fordulóján. Schedius Lajos előadása 1801—1802-ből. szakdolgozat, 1998.

[40] A budapesti könyvtárakban nem találtam ezt a kötetet, ami ugyan nem jelenti, hogy Schediusnak ne lehetett volna saját példánya, ám valószínű, hogy Magyarország területén nem volt elterjedt ez a kiadás. Az általam használt kiadás az Österreichisches National Biblothek példánya: Q. Horatius Flaccus. Recensione et cum Notis atque emendationibus R. Bentleii. Editio altera. Amsterdam, MDCCXIII.

[41] Q. Horatii Flacci Venusini, Poetae lyrici, Poemata, quae extant, omnia. Adiecta sunt insuper ubique carminum argumenta, et rationes prosodicae. Francofurtum ad Moenum, MDLXVII; Q. Horatius Flaccus. Recensione et cum Notis atque emendationibus R. Bentleii, Editio altera. Amsterdam, MDCCXIII; Q. Horatii Flacci Poemata. Ex antiquis Codd. et certis Observationibus emendavit, variasque Scriptorum & Impressorum lectiones adjecit Alexander Cuningamius. Alexandri Cuningami animadversiones in Richardi Bentleii Notas et Emendationes ad Q. Horatium Flaccum. Hagae Comitum, MDCCXXI.; Q. Horatii Flacci carmina, ab omni obscoenitate expurgata. Notam, partim e variis interpretibus selectas, castigatas, explanatas, partim suas adjecit Micheal Brochard. Parisiis, MDCCXXVIII; Q. Horatius Flaccus ex Recensione D. Heinsii & T. Fabri ac Varinat. Lection Bentleii & Sanadonis. Amstelaedami, 1743; Nobilissimae lectissimaeque Juventuti per Christiani orbis gymnasia Europa tota diffusae Horatium, Hoc est Lyrae Latinae Principem, purum integrumque, & multorum novo recens Commentario illustratum. Coloniae Agrippinae, MDCXLVIII; Q. Horatii Flacci carmina expurgata et accuratis notis illustrata, auctore Josepho Juvencio SJ Sacerdote. Coloniae et Francofurti, 1751; Quinti Horatii Flacci opera. Interpretatione et notis ullisztravit Ludovicus Desprez. Tyrnaviae, MDCCLVII; Q. Horatii Flacci opera. Illustravit Christ. Guil. Mitscherlich Professor Publ. Ordin. in Academia Gottingensi. I—II. Lipsiae, MDCCC.

[42] *W. Monecke*. i. m. 295—297.

[43] Q. Horatii Flacci opera. Illustravit Christ. Guil. Mitscherlich Professor Publ. Ordin. in Academia Gottingensi. I—II. Lipsiae, MDCCC. CLXIV. Vita Horatii in tribus Codd. Blandd. aliter descripta.

[44] A fordításokat és a kommentárokat monográfia vizsgálja: *W. Monecke:* Wieland und Horaz.

land Horatius-fordításait és kommentárjait közlő *Teutsche Merkur*t is.[45] Ám Schedius előadásaiban, Wielanddal ellentétben, egyáltalán nem, vagy legfeljebb a tárgyi magyarázatok szinjén tért ki a Horatius-szövegek politikai olvasatára — nem is lett volna ésszerű a magyar királyi egyetemen éppen a jakobinus perek időszakában Horatius költeményein keresztül a római köztársaság, illetve a köztársaság ideális mivoltáról nyilvános előadást tartani. Schedius talán éppen ezért nem az episztola-szövegeket választotta elemzése tárgyául, ahogyan Wieland tette, hanem a morális, etikai interpretációra alkalmasabb szövegeket. Tény azonban, hogy az 1790-es években Horatius lírájának létezett egy politikai, mégpedig „köztársaságpárti" interpretációja, nemcsak Wieland kommentárjai, de a francia forradalomhoz fűződő Horatius-értelmezések kapcsán is.[46] Ezt figyelembe véve elképzelhető, hogy a Helytartótanács váratlan rendreutasítása (mely közvetve nemcsak a Horatius-szöveggyűjteményt sérelmezte, hanem azt is, hogy Schedius csak Horatius-szövegeket értelmezett két szemeszteren keresztül) nem csupán a jakobinus perben gyanúsított professzornak, hanem némiképp Horatiusnak is szólt.

Mindebből kitűnik, hogy Schedius előadásai önálló, egyéni invención alapuló szövegmagyarázatok. Ugyanakkor Schedius ezen előadások révén igen hathatósan közvetítette a Göttingenben elsajátított neohumanista ismereteket magyarországi diákjai felé, mégpedig nemcsak tárgyi ismeretek, hanem mindenekelőtt a hermeneutikai módszerek szintjén. Ez azért is figyelemreméltó, mert, mint az eddigiekből nyilvánvaló, Schedius Horatius-interpretációi nemzetközi kontextusban sem elhanyagolhatók, a magyarországi klasszika-filológia szempontjából pedig egyedülállóak. Önálló, ám a nemzetközi kutatásokkal is számoló Horatius-interpretáció ilyen terjedelemben, ebből a korszakból, magyarországi szerzőtől nem ismeretes.

Összegzésképp elmondható, hogy Schedius Horatius-előadásainak értelmezési lehetőségei mind az európai, mind a magyar Horatius-recepció, mind a magyarországi kultúrtörténet, intézménytörténet, oktatástörténet és nem utolsósorban a Schedius Lajos munkásságát képviselő szövegek kontextusában fontos, eleddig kevéssé kifejtett szempontokra hívják fel a figyelmet. E szöveg nem csupán a klasszika-filológia történetéhez szolgáltat adalékokat, de szakirodalmi hiányosságok felfedésével a magyarországi latinitás történetének még fel nem tett kérdései megfogalmazásában, megválaszolásában is szerepe lehet. Az itt felvetett közelítési irányok csupán kísérletképp mutatják ezeket a lehetőségeket, melyek megvalósulásához remélhetően a dolgozat második részében közölt előadásszöveg is hozzájárulhat majd. Mindenesetre Schedius előadásai a Horatius-líra artisztikus önigazolását — „non omnis moriar" — a 18. század utolsó évtizedére nézve meggyőzően alátámasztják.

Köln—Graz, 1964; a szövegek áttekintéséhez ld. még Übersetzung des Horaz von Christoph Martin Wieland. Hrsg. von *M. Fuhrmann*, Frankfurt, 1986.

[45] Többször hivatkozik Wielandra Schedius már említett irodalomtörténeti előadásában is. Szövegét ld. *Balogh P.* Esztétika.... .

[46] *J. Marnier:* La Révolution française et Horace. In: Au miroir de la culture antique: mélanges offerts au Président René Marache. Rennes, 1992 345—353.

SCHEDIUS LAJOS: POESIS LYRICA[47]

CL[ARISSIMUS] SCHAEDIUS POESIS LYRICA PRAELECTIONES CLARIS[SI]MI DO[MI]NI LUDOVICI SCHAEDIUS TEMPORE FRAN. XAV. MAYR 1794 ET 5TO

De Poesi in genere

Poesis Lyrica e[st] Oratio Poetica exprimens singularia animi sensa poetae, quas ille propria et neq[ue] cum aliis comunia[!] h[abe]t, quemadmodum Poeta de reb[us] iis, quae se ei offerunt, proprie cogitet

Poetica Indoles Orationis consostit in eo, Si n[on] proxime ad intellectu[m], sed ad phantasiam, et per ea[m] ad intellectu[m] et ad voluntatem directa sit.

Ad Phantasiam vero dirigit[ur] oratio per Imaginis, n[on] vero notiones claras, sed Comparationes metaphoras et propterea in Poemate requirunt[ur] Comparationes metaphorae

Animi sensa propria Poetae oriri possunt 1° vel sponte sua haud animadvertente Poeta ipso, ita ut illis rescire n[on] possit

2° Ex meditatione et contemplatione aliquar[um] rerum V[erbi] G[ratia]: Si sibi statu[m] mundi proponeret et de illa cogitaret.

3^io^ Ex Experientia V[erbi] G[ratia]: Si aliquis ei amicus moriatur aut aliud infortuniu[m] patiat[ur].

Jam secundum: haec diversa adjuncta et circumstantias, ex quibus animi Sensus Poetae oriri possunt (n[em]p[e]: v[el] sponte v[el] ex meditatione v[el] Experientia) diversa etiam erit natura et forma horu[m] sensuu[m] respectu Extensionis seu Durationis, Intensionis Directionis, jucundae et tristes Indolis etc. V[erbi] G[ratia]: Si sit Poeta in Calamitate tali, ut ipsi is amicus quem unice dilexit morte rapiat[ur], tunc necessario, sensus hic Calamitatis respectu intensionis major erit, quam si E[xempli] G[ratia] ei aliquis minus dilectus raperet[ur], aut respectu durationis major erit Sensus.

V[erbi] G[ratia]: Poeta de statu moderni Orbis cogitet, quam si de re alia aliqua, quia scilicet majorem meditationem requirit[ur], propterea, q[uo]d se per plures an[n]os status iste extendat.

Ex his sequit[ur] Poetam in hujusmodi Situ scilicet, Sensus v[el] ex Calamitate aut Contemplatione ortos exprimere nititur propria etiam et singulari Oratione uti in solidis verborum sctructuris et dictionibus, imprimis si vehementior sit Sensatio quam percipit.

Poema itaq[ue], q[uo]d ita concinnavit Poeta singulari itaq[ue] ratione enunciari et declamari debet, neq[ue] quisquam movetur hac ratione, nisi eodem tono legerit v]el] lectu[m] audierit illud Poemae, quo tono Poema illud Poeta confecit.

Id vero cum admodum dificile[!] et incertum sit illu[m] tonu[m] Sensationis, quem Poeta tenuit in conficiendo Poemate, necesse e[st] figere et determinare ratione[m] eloquendi hujusmodi poematis per Musica[m], per Tonos et signa Musica: Scilicet Musicus, qui tonu[m] Poematis illud, quo Poeta confecit invenire cupit, debet se collocare in talem statum, in quo fuit Poeta dum illud confecit, hoc si fecerit fiet, ut accurate tonum, quem poeta in conficiendo Poemate habuit, assequat[ur], et sic deinde tonu[m] illud per signa musica poterit designare, secundum quem quilibet deinde illud poema accurate decantare poterit.

[47] A szöveg eredeti, kéziratos példánya OSzK Kt. Quart. Lat. 3957. jelzet alatt található. Az itt közölt részletek a bevezetést, a Horatius-életrajzot és egy ódaelemzést tartalmaznak. A közlés szöveghű. A lehetőségekig megpróbáltam visszaadni az eredeti kézirat szövegképét, hiszen a kiemelések, aláhúzások, kihagyások, elírások információértékűek lehetnek. A közlés során használt jelölések:

[!] — a kirívó és a jegyzetelőkről sokat eláruló helyesírási, grammatikai hibák jelzésére,

[?] — az olvasat bizonytalanságának jelzésére,

… — a szövegben több kihagyás is szerepel (üresen hagyott hely egy-egy szó későbbi betoldására), ezek jelölésére,

xxx vagy yyy — a szövegbeli áthúzások jelölésére.

Hoc antiquu[m] factum in Carminib[us] Lyricis ubi Cantus et Musica cum Poesi semper juncta fuit a praecipuo autem musico Instrumentu[m] veteru[m], quo Carminib[us] accinebant a lira, recte hoc Poeseos genus nomen obtinuit et propterea dicit[ur] Lyrica, quae alias Musica dici deberet, quia ad inveniendum Sonu[m] Poeticum musica e[st] necessaria.

Ex hac Lyrices poesis indole deducunt[ur], regulae seque[ntes]:

1ª Poemata Lyrica quae vehementiori Sensu alia profecta s[un]t, alia profecta s[un]t, alia mitiores exprimunt, priora dicunt Odae quae Cantiones vocant[ur]. 2ª Regu[la] Unitas debet Poemati Lyricae inesse, quia unu[m] aliquod objectum, q[uo]d sibi Poeta ... repraesentat, ex quo ejus animi sensa profecta s[un]t, totu[m] ejus animu[m] occupat, omnemq[ue] ejus attentionem ita ut omnia ad hoc referat, q[uo]d tamen Enthusiasmu[m], et secundum hanc regulam omnesLyricae Carmina examinari possunt.

3ª Carmina Lyrica n[on] h[abe]nt Exordiu[m] seu Introductione[m] quia Poeta tum n[on] nisi ... ad Carmen Lyricu[m] componendum, ubi jam in aliquo ... animo et sensum statu e[st] V[erbi] G[ratia]: in aliquo affectu in mediam itaq[ue] rem rapit Lectores suos.

4ª Cum vehementior animi aut sensuu[m] Status diu durare n[on] possit, ex natura animi nostri, ideo Odae etia[m] longiores esse nequeunt, nisi a remisiore[!] quodam Sensu incipiat Poeta, et ad vehementiorem progrediat[ur].

5ª In Carmine Lyrico hyatus etiam occurunt Lyrici, hoc e[st] notiones intermediae quaedam amittunt, per quas aliae inter se jungunt[ur] hoc ex natura Enthusiasmi itidem oritur. Poeta sciliet fervidior ab una notione ad aliam repente transit ita, ut notiones has intermedias per quos transit, ut fit exprimere n[on] possit ob celeritatem in cogitando. propter vehementiam sensuu[m] et affectuum, quae ita concitant ejus mentem ut intermedias notiones exprimere n[on] possit, et talis omissio e[st] hiatus lyricus.

6ª Meditatio acurate[!] haberi debet, cujus Limites continent saepe Poetam et ita coercent ejus Ingeniu[m], ut quae alias fusius et longius protulisset, nunc brevius et concinius[!] eferat[!], et propterea novis verbis recenter inventis loquendi formulis vocu[m] structuras utatur. (metrum facit ut externa Poetis forma elegantior sit, hujus ergo Lyricus, qui etiam Poesis rationem habere debet ac accomodare debent)

Vita Horatii

Q. Horatius Flaccus natus e[st] Venusiae opido[!] Apuliae A[b] U[rbe] C[ondita] 689 ante Christu[m] natum 65 circiter anno, quis pater ejus fuerit, certo nescit[ur], id unicu[m] scimus illum libertinu[m] fuisse, pauper vero et opibus carens Romae tamen educatus, ubi quantum fieri poterat ingenio suo exculto Bruti Castra Secutus e[st] contra Octavianu[m] post caedem Julii Caesaris, captus deinde a Caesare Octaviano, postmodu[m] beneficio Mecenatis[!] Gratiam Caesaris Augusti inivit, a quo tandem veluti a Maecenate aestimatus et honoratus obiit 8 circiter an[n]is ante Christu[m] natum, Coevos[!] habuit Virgiliu[m] 5q[ue] anis[!] seniorem, Tibullum, Ovidiu[m], Propertium. Scripsit autem librum unu[m], Satyraru[m] seu Sermonu[m] libros duos, Epistolaru[m] Lyros[!] duos.

Oda 14ª

Argumentum.

Haec oda tota e[st] Allegorica (Allegoria autem e[st] designatio rei per aliam rem sibi similem, hoc e[st], si per Imaginem aliquam longius deductam designem, alia[m] rem quam si ista exprimo Alegoria[!] erit) Talis ergo Allegoria haec oda e[st], nam Horatius hic de navi ejus origine omniq[ue] structura loquitur, et sub navi sibi repraesentat Remp[ub]l[icam].

Horatius repraesentat se videre navim, quae procella priore jam amisit et remos et malum, et antena[!] et vela et Deos suos, id e[st], navim talem, quae jam in priori aliquo procella[!] naufragiu[m]

fecit et omnia perdidit, quae ad sui securitatem s[un]t necessaria, hanc ergo navim cum Horat[ius] videt, q[uo]d se rursus periculo com[m]itere velit ipse quasi exteritus[!] eam alloquitur. „O Navis n[on]ne vides te omnib[us] privatum, quae te in mare salvam facere possint, nihil enim podest[!], si sis ex genere ligni nobili, nihil si sis ornata, si caetera[!] subsidia, quia[!] beari possis, amisisti; Ergo evita mare et portum ocupa[!].

Jam Amplificatio hujus odae. Comparatio Regiminis Civitatis Reip[ub]l[ic]i cum Navi jam e[st] antiqua praeterea ipse etiam Alous[!] Graecus ille poeta praestantissimus, quem Horatius semper imitabat[ur], suam Remp[ub]l[icam] Mitilenam Insulam saepe cu[m] navi omnib[us] instrumentis destituta comparavit.

Hunc ergo Comunem[!] morem secutus Horatius ipse, etiam Imperiu[m] Romanor[um] cum navi confert, et quia eo tempore scripsit, quando novae turbae erant inter Antonium et ~~Austu[m]~~ et Augustum, cum tali navi confert, quae in priori tempestate omnia amisit et nunc novo periculo se comittere[!] velit, quia quemadmodu[m] navis priori tempestate naufragiu[m] passa e[st], sed se novo periculo comiserit[!], dificulter[!] evadet, sic etiam Imperiu[m] velo, civili omnibus belli instrumentis privatum, novis nunc turbis se comittere[!] vult, n[on] beabit[ur].

Haec ergo Oda vult Horatius Romanos quasi deterrere a bello ut quoniam jam in praecedenti bello, Viros, pecunia[m] et omnia amiserint, nolint novo se subjicere discrimini, n[on] enim ipsos quidquam juvat, q[uo]d sint gens antiquae, celebres et ornati, postquam semel cetero belli subsidio amiserunt, rogat itaq[ue] eos ut velint a bello abstinere.

Analisis

O Navis referent in Mare etc.

In mare, id e[st] in mare altum, scilicet cum romani[!] tantu[m] in littoribus[!] navigare consueverint, fingit Horatius navim, quae in littore[!] erat, nova excitata tempestate in mare mediu[m] atq[ue] adeo sum[m]um periculu[m] adduci.

Navi id e[st] recedenter excitati.

fortiter id e[st] omni Cura et diligentia.

Latus pro utraq[ue] parte navis ponitur, quia in utraq[ue] s[un]t remigia.

Nudum id e[st] privatum, Remigio, id e[st] Remis.

Scilicet repraesentat Horatius sibi navim, quae priori in tempestate jam omnia amisit.

Remigio latus scilicet in utraq[ue] navis parte erant Remi seu remigia plura, quib[us] navis regebatur, et ejusmodi remos saepe tempestas exorta omnia decutit.

Nudum id e[st] privatum

Et malus Malus erat pertica in media navi, cui antennae erant affixae, praeterea varii funes illigati.

Celebri Affrico, id e[st] vehementi Venti[!] seu tempestate.

Saucius, id e[st], laesus, destructus.

Antennae s[un]t perticae transversae in malo, quibus Vela s[un]t apensa.

Gemant scilicet antennae erant fractae, quas cum in omnes partes Ventus circumagit, stridorem excitat, et hunc stridorem vocat Gemitum.

Sensus

O Navis, postquam jam in portum pervenisti, iterum excitata nova tempestas in mare repellet, O quid facis? redi sum[m]a cu[m] vi in portum, Nonne vides quemadmodum latera tua remigiis privata s[un]t, et Malus tempestate destructus et Antennae fractae qualem edant stridorem, ac q[uo]d sine funibus navis, mare imperans ac turbidum perduranter perferre n[on] possit.

Ac sine funibus in Malo scilicet etiam funes s[un]t apensae, quibus vela expandunt[ur], aut contrahant[ur], et quor[um] opus e[st] nautis.

Durare id e[st] duranter perferre.

Possint (pro possunt.)

Imperiosum aequor tum dicit[ur] quando exagitatum mare contra voluntatem nautae navim eo, quo placet abripit, eiq[ue] ergo quo imperat.

Non tibi sunt, n[on] habes

Integra id e[st] s[un]t lacerta et fracta.

Lintea s[un]t vela, quibus nautae ad navim dirigendam in mari venti ope utuntur.

Non Dii scilicet veteres semper in navibu[s] aliquod Sacellum habuerunt, ubi efigies[!] Dei illius, cui navis erat consecrata adservabat[ur], et ad quam in periculo confugere solebant, Hic ergo etiam illud sacellum destructum ait Horatius.

Pressa opressa, Malo periculo

Pontica Pinus scilicet ad Pontum Euxinum erat Sylva in qua optima Pinus crescebat, et ex ea potissimu[m] naves fiebant

Sylvae Nobilis id e[st] ob celebres Pini praestantis.

Sylvae Filia, Arbor scilicet filia Sylvae, in tantum dici podest[!], quia quando arbores jam Lenes Semina aut Gem[m]as suas spargunt, et ex iis alia arbor procrescit, tunc quasi Sylva videt[ur] ea[m] producere.

Jactes efferas, Genus Originem.

Nomen id e[st] quamvis a multis tu Celebris Navis et ex primo Pontica Constructa.

inutile id e[st] nihil tibi prodest, etiam si haec omnia jactes.

Nihil dimitus navita, id e[st] nihil nauta in periculo constitutus

pictis ~~diis~~ pupibus id e[st] nihil ornamentis navis tuae confidas.

Confidet id e[st] Spem collacat[!].

Tu nisi debes Tu nisi jam a fatis ita confictum sit, ut naufragium subire debeas, Cave tibi.

Ventis ludibrium debes id e[st] a ventis pro ludibris habearis, id e[st] subire tempestatem, quia tum Venti quasi ludunt cum navi.

Navi solicitum[!] quae mihi taediu[m], per hoc intelligimus, si ad Remp[ublicam] accomodamus. Scimus videlicet, jam ante hoc tempus, quando Horatius hanc odam scripsit in Rep[ublica] fuisse bellum inter Augustum et Cassiu[m] ac Brutum, cujus castris etiam Horatius interfuit, et quia tunc victus e[st] Brutus, consequent[er] etiam Horatius, hinc dicit, q[uo]d Resp[ublica][!] ei tunc solicitum taediu[m] creaverit.

Solicitudinem[!] in eo qui ejus tunc Res[publica] victus fuisset.

Taedium vero quia putavit, q[uo]d n[on] restituat[ur] Resp[ublica]

Nunc Desideriu[m], id e[st] nunc iteru[m] te desidero et amo.

Curaq[ue] n[on] levis et etiam magnae Curae es mihi.

Interfusa interjecta.

nitentes Cyclades Cycladae erant Insulae in Mari Egeo[!]

nitentes praeterea quia in his Insulis erant Juga quae Calcem ferebant, ergo in apicibus undae albae erant, et quasi nitidae, assumit ergo more poetarum aliquam partem maris, pro mare ipso.

Sensus

Tu Navis seu Resp[ublica] quae nuper cum victi fuissemus atq[ue] perire videbor mihi solitum ... et taediu[m] procurabas et nunc te iteru[m] desidero ac cure evites mare aut illam partem, quae interfusa e[st] inter Insulas Cycladas.

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 311–315

HÍREK

BESZÁMOLÓ AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 2000/2001. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

1. Az Ókortudományi Társaság alapszabályaiban 1958-ban Harmatta János, az akkori főtitkár így fogalmazta meg a Társaság célját: „az ókortudomány művelése és eredményeinek megismertetése az érdeklődők szélesebb köreivel. Programja felöleli az antik görög és római társadalom és az ókori Kelet, valamint Bizánc és a velük összefüggő területek történetének, anyagi kultúrájának, nyelvének, irodalmának és művelődésének tanulmányozását, továbbá az antikvitás továbbélésének és a közép- és újkori latinságnak a kutatását" (7. §). A Társaság e célok megvalósításának egyik legtermészetesebb formájaként ebben az akadémiai évben is megtartotta havi felolvasó üléseit, összesen tizenkettőt, amelyből nyolc rendes, négy pedig rendkívüli volt. Rendes üléseinken a következő előadások hangzottak el:

2000. október 20-án: *Tar Ibolya:* Az ekphrasis túlnő önmagán (Catullus, 64. carmen); *Perendy László:* Teremtett nemlét (Szent Jusztin „eretneksége").

2000. november 17-én: *Luft Ulrich:* Sziklarajzok és feliratok az egyiptomi Keleti Sivatagban (Beszámoló a Bír Minayhban folyó magyar ásatásokról).

2000. december 15-én: *Farkas Attila:* Az egyiptomi varázslás világképe; *Farkas Zoltán:* Euszebiosz a kereszténygyűldözésről.

2001. január 19-én: *Gesztelyi Tamás:* Plinius Corvinianus; ezen az ülésen vitattuk meg A Társaság Alapszabályának módosítását.

2001. február 16-án: Előadások az apokrif Pál-apokalipszisről: *Pesthy Monika:* Ítélőszék a negyedik égben; *Adamik Tamás:* A Pál-apokalipszis és a fantasztikus irodalom; *Déri Balázs:* A Pál-apokalipszis és Prudentius.

2001. március 23-án: *Richard Buxton* (Bristol): Self-Blindingor Suicide? The Choices of Oedipus and Aias.

2001. április 27-én: *Simon Attila:* Barátság és önmegértés Arisztotelésznél; *Kapitány György:* A szerzetesi tökéletesség Hitvalló Maximos *Peri Agapés* című művében.

2001. május 25-én: *Sarkady János:* A polisz kialakulása.

Az imént felsorolt nyolc ülésen 13 előadás hangzott el, s e 13 előadás jól szemlélteti az ókortudomány sokrétűségét, multidiszciplináris és interdiszciplináris jellegét. Ha szűkebb értelemben fognánk fel az ókortudományt, ha csak a szigorúan klasszika-filológia körébe tartozó előadásokat tekintenénk az ókortudomány részének — ahogyan korábban túlhangsúlyozták a görög és a latin filológia elsőbbségét —, akkor az említett 13 előadás közül csak négy tartozna oda: a Catullus 64. carmenével, a Plinius Corvina-kódexével és a görög tragédiával meg a filozófiával foglalkozó. Nem tartozna az ókortudományhoz a polisz kialakulását és a kereszténygyűldözéseket vizsgáló, görög forrásokon alapuló két előadás, mert politika- és vallástörténet a tárgyuk. De ilyen alapon nem tekinthető az ókortudomány részének a két egyiptomi témát feszegető előadás, továbbá az ókeresztény apokrifokat vizsgáló három előadás sem, ahogyan az apologéta Iustinos és a Hitvalló Maximos kereszténysége sem férne be az ókortudomány eme leszűkí-

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

tett fogalmába. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy ez utóbbi hét előadás valamilyen formában a vallástörténet körébe is tartozik, s ha e témákat kizárjuk az ókortudomány köréből, akkor a vallástörténetet is ki kell zárnunk az ókortudomány köréből. Erre annál is inkább gondolhatunk, mert a beszámolóm elején idézett tágabb értelemben vett ókortudomány programja sem említi a vallást és a vallástörténetet. Érdemes emiatt még egyszer idézni: „Programja felöleli az antik görög és római társadalom és az ókori Kelet, valamint Bizánc és a velük összefüggő területek történetének, anyagi kultúrájának, nyelvének, irodalmának és művelődésének tanulmányozását, továbbá az antikvitás továbbélésének és a közép- és újkori latinságnak a kutatását." Nyilvánvaló tehát, hogy kimaradt belőle a vallás és a vallástörténet. Ez a hiány feltehetőleg azzal magyarázható, hogy 1958-ban nem volt ajánlatos a vallást emlegetni, ezért a fogalmazó talán a felsorolás „művelődésének" szava alatt a vallást is érthette, hiszen az egész ókori világ és kultúra, ha figyelmen kívül hagyjuk a vallást, érthetetlenné válik. Kerényi vagy Merkelbach szerint mindenképpen, de hivatkozhatnánk Kákossy László kutatásaira és tudományos eredményeire is. Ha viszont tágabb értelemben fogjuk fel az ókortudományt, akkor felolvasó üléseink minden előadása egyfelől az ókortudomány részét képezi, hiszen tárgyuk valamikor az ókori élet és eszmevilág része volt, másfelől az előadások tematikája jól tükrözi a vallástörténet, főleg a patrisztika előtérbe kerülését a magyar ókortudományban. A vallástörténet egyébként mindig is erősen képviselve volt a hazai tudományosságban. E kijelentés helyességének igazolására elég, ha idézek a legújabb Antik Tanulmányok hátlapján „A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-Filológiai Bizottságának kiadványai" cím alatt felsorolt művekből.

„1. Apollo Könyvtár:
6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975.
7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979.
8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979.
9. *Kákossy László:* Egyiptom és antik csillaghit. Budapest 1978.
10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979.
11. *Maróth Miklós:* A görög logika keleten. Budapest 1980.
12. *Hegyi Dolores:* Az ionok Kisázsiában. Budapest 1980.
13. *Maróti Egon:* Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981.

A társaságunkban elhangzott négy rendkívüli előadás a következő volt:

2001. február 15-én: *Dominic O'Meara* (Fribourg): The Model of the Cosmos in Plato (a Magyar Filozófiai Társasággal és A hellénizmus és a kései antikvitás filozófiája és vallástörténete programmal közös szervezésben);

2001. március 9-én: *Eyjólfur Kjalar Emilsson* (Oslo): The Distinction Between Discursive and Non-Discursive Thought in Anicent Philosophy (a Magyar Filozófiai Társasággal és A hellénizmus és a kései antikvitás filozófiája és vallástörténete programmal közös rendezésben);

2001. március 20-án: *Richard Buxton:* Does Athene disappear? The Theme of Metamorphosis in Odyssey.

2001. március 21-én: *Sy Gittin:* Ekron of the Bible: the Impact of Acculturation on Philistine Society (A Magyar Archeológiai Társasággal és a Magyar Nemzeti Múzeummal közös szervezésben).

2. Társaságunk életében fontos a két vidéki, a Debreceni és a Szegedi Szakosztály munkája. A Debreceni Szakosztály szervezésében a következő előadások hangzottak el:

2000. november 7-én az „Ezredfordulók az európai és a világkultúrában" című konferencián:
Kákossy László: Egyiptom a Kr. e. III. évezred kezdetén;
Sarkady János: Két sorsdöntő ezredforduló a Földközi-tenger medencéjében;
Havas László: Az *imperium Romanum* és a korai kereszténység;
Thomas Köves-Zulauf: Roma aeterna? — Az örök Róma?

Szovák Kornél: Európa régi és új államai a Kr. u. 1. ezredfordulón — A magyar nemzeti identitás kezdetei;
Berényi Dénes: Az ezredforduló kihívásai;
Visy Zsolt: Kulturális örökségünk — jelen — várható jövő.
2000. december 21-én: Ünnepi ülés *Tegyey Imre* 70. születésnapja alkalmából:
Havas László: A Szent István-i Magyarország a latin és a görög világ között;
Gesztelyi Tamás: A Bibliotheca Corviniana Plinius Maior-kódexe.
2001. február 8-án: *José Miguel Alonso-Núñez:* Die Idee Roms in ihrer historischen Entwicklung;
2001. április 6-án: *Ritoók Zsigmond:* A hallgatás Euripidés drámáiban.
2001. április 23-án: *Darkó Jenő:* A magyar krónikák Scythia leírásainak viszonya az antik földrajzi irodalomhoz.

A Szegedi Szakosztály a következő két ülést tartotta:
2000. december 19-én: Ünnepi ülés *Tegyey Imre* 70. születésnapja alkalmából:
Mayer Péter: Simonidés lírája;
Nagyillés János: Carmina Priapea;
Odrobina László: Pogányok és eretnekek a 403-as elvirai zsinaton.
2001. március 30-án: *Szepessy Tibor:* Apollonios Rhodios és Vergilius.

3. Ebben az akadémiai évben is tovább folytattuk nemzetközi együttműködésünket a tudományos kutatás terén. A teljesség igénye nélkül három olyan rendezvényt említek meg, amelyen több tagtársunk előadással vett részt.

Időrendben első volt a *Sextus conventus internationalis Latinitatis vulgaris et posterioris*, amelyet Helsinkiben rendezett meg a Finn Tudományos Akadémia 2000. augusztus 29-e és szeptember 2-a között. Ezen tagtársaink közül Herman József, Adamik Tamás és Adamik Béla vett részt és tartott előadást.

A második közös konferenciánk Groningenben 2000. november 8—11. között, amelyen az ELTE, a Károli Gáspár Református Egyetem és a Groningeni Egyetem tanárai az apokrif *Pál-apokalipszist* vizsgálták. Tagtársaink közül előadást tartottak Adamik Tamás, Déri Balázs és Pesthy Monika.

Harmadik nemzetközi együttműködésünk az a szimpózium volt, amelyet osztrák kollegáink rendeztek Bécsben 2000. november 22-e és 25-e között. Ezen a következő tagtársaink szerepeltek előadásokkal: Adamik Tamás, Bollók János, Bolonyai Gábor, Borzsák István, Déri Balázs, Ferenczi Attila, Horváth László, Pesthy Monika, Tar Ibolya és Ritoók Zsigmond.

4. Az Ókortudományi Társaság másik fontos feladata az ókortudomány eredményeinek és az ókor irodalmi alkotásainak közzététele. Az ismert anyagi nehézségek ellenére két szakfolyóiratunk, az *Antik Tanulmányok* és az *Acta Antiqua* ebben az akadémiai évben is időben megjelent, hála Borzsák István, Harmatta János, Ritoók Zsigmond és Németh György szorgos munkájának. Az újraindított *Apollo Könyvtár*-sorozatból 2000-ben megjelent a 21. kötet, *Maróti Egon:* A Delphoi Pythia sportversenyeinek győztesei című munkája immár 10 ív terjedelemben az *Argumentum Kiadónál*, a 22. pedig *Déri Balázs:* A részek és az egész. Prudentius *Cathemerinon* című himnuszciklusának szerkezete című könyve a könyvhétre jelent meg szintén az Argumentum Kiadónál és szintén tíz ívben. Örömteli hír az is, hogy a Nemzeti Tankönyvkiadó *Universitas* szerkesztősége hosszas tárgyalások után határozott ígéretet tett arra, hogy az *Auctores Latini* sorozatunk XXI. és XXII. kötetét, Vergilius *Aeneis*ének kommentáros kiadását ez év szeptemberére második kiadásban megjelenteti. E két kötet utánnyomásra való előkészítését a szerzők már elvégezték, tehát semmi akadálya nincs annak, hogy ez a fontos munka, második, javított kiadásban megjelenhessék, és a latin szakos hallgatók ismét a célnak megfelelő egyetemi tankönyvből készülhessenek.

5. Az Ókortudományi Társaság — az Oktatási Minisztérium támogatásával — a 2000—2001-es tanévben is megrendezte az országos tanulmányi versenyét, amely ettől az évtől a fiatalon elhunyt (1858. július 24.—1889. december 13.), de ezalatt nemzetközi hírűvé vált magyar ókortudós, Ábel Jenő nevét

vette fel. Ábel Jenő ifjonti lelkesedése szakmánk iránt és elért eredményei követendő példát jelentenek a XXI. század humán kultúra iránt elkötelezett oktatóinak, diákjainak és mindazoknak, akik fontosnak tartják a latin nyelv közvetítésével megtanulható emberi értékeket.

A latin kultúra s nyelv iránti érdeklődés erősödését tapasztalhatjuk az utóbbi években versenyünkön, amely a tavaly beindított *minores* kategóriával már két szinten nyújt versenyzési lehetőséget a diákoknak. A verseny számadatai önmagukért beszélnek. Míg 2000-ben 67 iskolából versenyeztek, addig 2001-ben már 105 iskola diákjai indultak versenyünkön. Az 1282 fő diákból 891 a nagyok (*maiores*) kategóriájában, 391 a kicsik (*minores*) kategóriájában versenyzett. A 891 nagyból 579 vidéki, 321 pedig budapesti diák, a 391 kicsiből 164 vidéki, 227 pedig budapesti diák. A közölt számadatok biztatóak. Új iskolák kapcsolódtak be versenyünkbe — a nagy hagyományú régi gimnáziumok mellett — jó felkészültségű tanulókkal vidékről és Budapestről egyaránt.

A döntőre 197 tanulót hívtunk be, s ebből 188-an jelentek meg. A *minores* kategóriában 72 versenyző közül 14 főt soroltunk a legjobbak közé, így közülük kerültek ki a dicséretesek (10 fő) és a helyezettek (4 fő). A *maiores* kategóriában pedig 116 versenyző közül 26 főt soroltunk a legjobbak közé, és közülük kerültek ki az első fokú dicséretesek (21 fő) és a helyezettek (5 fő).

Összegezésképpen megállapíthatjuk, hogy versenyünk több évtizedes hagyományaihoz méltó módon zajlott le, és remélhetőleg a tanulók egyre szélesebb rétegeit nyeri meg a latintanulás számára, így segítve a magyar ókortudomány utánpótlásának kinevelését. E sikerek talán arra indíthatják a gimnáziumok igazgatóit, hogy a latin háttérbe szorítása helyett támogassák a latintanárok munkáját.

A verseny sikeres megrendezéséért Társaságunk nevében köszönetet mondok minden közreműködőnek: a versenyző diákoknak, a felkészítő tanároknak, a rendező és javító kollegáknak, mindenek előtt Rimócziné Hamar Mártának, Adamik Bélának, Mayer Gyulának és Vincze Mónikának.

5. Az Ókortudományi Társaság ez évben is jutalmazta a legjobb tudományos teljesítményeket.

A legjobb recenzióért járó *Révay-díjra* az elnökség a választmánynak Betegh Gábort javasolja „A strassbourgi Empedoklész-papirusz" című recenziójáért, amely a *Magyar Filozófiai Szemle* 1999/6. számában jelent meg (957—969. o.). Tárgya egy nemrégiben talált Empedoklész-papirusz Alain Martin és Oliver Primavesi által készített kommentált kiadása (*L'Empédocle de Strassbourg /P. Strasb. Gr. Inv. 1665—1666/* Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strassbourg — Walter de Gruyter: Berlin—New York 1999.)

Az írás messze több egyszerű ismertetésnél. Nem csupán arra vállalkozik, hogy ismertesse a papirusz felfedezésének körülményeit és bemutassa a papirusz tartalmát, a kötet szerkezetét és a kommentár főbb téziseit. Ennél jóval többet tesz: a papirusz alapján az empedoklészi kozmogónia és daimonológia önálló, több ponton újszerű rekonstrukciójával áll elő, vitatkozva a szövegkiadók értelmezésével. A recenzió függelékeként olvashatjuk a papirusz szövegének Betegh által készített kiváló fordítását, mely nélkülözhetetlen kiegészítésül szolgál a Kirk—Raven—Schofield-féle, magyarul is olvasható preszókratikus szöveggyűjtemény Empedoklész-fejezetéhez.

Az Ókortudományi Társaság vezetősége *Maróth-díjjal* ismeri el Somos Róbert és Takács Gábor kutatási eredményeit.

Somos Róbert *Órigenész és a görög filozófia* című monográfiáját 1995-ben publikálta. Közben mértékadó nemzetközi folyóiratokban is közzétette Órigenésszel kapcsolatos kutatásainak egy-egy fejezetét, például az *Origeniana Septima*, Leuvenben 1999-ben megjelent gyűjteményes kiadványban. *Az alexandriai teológia* című legújabb könyve, amely a Kairos Kiadónál jelent meg ebben az évben, elmélyült és tudományosan megalapozott áttekintést ad az alexandriai teológia fejlődéséről, Alexandriai Philóntól kezdve Órigenészen át a 4. századig bezárólag Evagriosz Pontikoszig. E korszak keresztény gondolkodásának vizsgálata azért fontos, mert itt és ekkor formálódott ki a „tudományos jellegű" teológia. Somos Róbert *Alexandriai teológia* című munkájában az eredeti források és a velük foglalkozó nemzetközi szakirodalom alapos ismeretében összegezi az alexandriai teológusokkal kapcsolatos kutatásait, s e művével gazdagítja nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi ókortudományt is.

Takács Gábor az ifjú egyiptológus nemzedék legtehetségesebb tagjai közé tartozik. Már hallgató

korában kitűnt rendkívüli nyelvtehetsége, kibontakozott nyelvészeti érdeklődése. Az egyiptológia mellett az indológia szakot is elvégezte, de a sémi, indoeurópai és kaukázusi nyelvekkel is foglalkozik. 1998-ban megszerezte a PhD fokozatot. Az elmúlt években tucatszámra jelentek meg idegen nyelvű cikkei magyarországi és rangos külföldi folyóiratokban. Fiatal kora ellenére olyan rendhagyó teljesítményt nyújtott, mely messze meghaladja számos régóta dolgozó kutató eredményeit.

Eddigi munkásságát mintegy megkoronázta az Etymological Dictionary of Egyptian, melynek első két kötete 1999-ben és 2001-ben jelent meg a leideni Brill kiadónál. A gyökök elemzését az afro-ázsiai szuper nyelvcsalád legszélesebb összefüggéseiben, a hagyományos nyelvészeti módszereket merészen kitágítva végzi, ami művét, mely már bevonult a nemzetközi egyiptológiai köztudatba, úttörő jelentőségűvé teszi.

Az Ókortudományi Társaság ez évben Horváth Lászlónak ítélte oda a *Kerényi Grácia műfordítói díjat*. Horváth László idén jelentette meg Hypereidés hat, töredékesen ránk maradt beszédének fordítását, magyarázatok és tanulmányok kíséretében (Az Athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése. A beszédeket fordította, a magyarázatokat összeállította és a tanulmányokat írta: Horváth László. Budapest, 2001. 238 o.). A fordítás nemcsak a nyelvi, jogi és történeti értelemben vett pontosságával emelkedik ki, hanem azzal is, hogy azt a szinte lehetetlen feladatot is sikerült teljesítenie, hogy egy attikai szónok magyarul is élvezhető nyelvezeten szólal meg.

Az Ókortudományi Társaság vezetősége a 2000/2001-es tanévben a *Faludi Szilárd* tanár úr által alapított „a legjobb és legeredményesebb latintanárnak" díjat dr. Váradi Istvánnénak, a Jászberényi Lehet Vezér Gimnázium tanárának ítélte oda. E rangos díj adományozásával Társaságunk egyfelől a latintanítás fontosságát hangsúlyozza, másfelől a hosszú éveken át tartó következetes és önzetlen tanári munkáját honorálja. Dr. Váradi Istvánné tanítványai évek óta kiválóan szerepelnek az Ókortudományi Társaság latin nyelvi versenyén. E kitartó és gondos tanári munka eredménye az, hogy ez évben az olaszországi Arpinóban évenként megrendezett Cicero-versenyen Szőllőssy Anett nevű tanítványa különdíjat nyert. E szép sikerhez szívből gratulálunk.

6. Az Ókortudományi Társaság tagjainak létszáma némi növekedést mutat a tavalyi adatokhoz képest, amennyiben 2000 májusában 397 meghívót küldtünk ki, 2001 májusában pedig 447 meghívót, tehát az elmúlt évben mintegy ötven fővel gyarapodott tagjaink száma. Sajnos a tagdíj-befizetési fegyelem lazul. A 2000. évben például csak 204 tagtársunk fizette be tagdíját. Az Ókortudományi Társaság évi tagdíja jelenleg diákoknak 500, mindenki másnak 1000 forint. Itt és most hívom fel tagtársaink szíves figyelmét a tagdíjbefizetések időszerűségére, lévén hogy a befizetési csekkeket e hónapban küldtük ki. Kérem továbbá kedves tagtársainkat, hogy a csekk közleményrovatában szíveskedjenek feltüntetni, hogy milyen tudományszak iránt érdeklődnek (például római irodalom, nyelvészet, filozófia stb.), hogy a rendkívüli előadások esetében a téma iránt valóban érdeklődőknek küldhessünk meghívót.

Sajnos, mint általában minden évben, ez évben sem kímélte a halál Társaságunkat. Nem rég hunyt el dr. Huszti Vilmos latintanár, aki hosszú éveken keresztül eredményesen oktatott gimnáziumban és a Miskolci Egyetem jogi karán. De nemcsak szóban hirdette a latin nyelv és a római kultúra fontosságát és szépségét, hanem írásban is: a *Borsodi Szemle*ben több írása jelent meg a római irodalomról, továbbá *Az antik Róma napjai* című tankönyvének több fejezete az ő alkotása. Emlékét kegyelettel megőrizzük.

Végezetül kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor köszönetet mondok a tisztikar meg a választmány tagjainak, megjelent tagtársainknak és mindazoknak, akik Társaságunk működését az elmúlt év folyamán anyagilag és szellemileg támogatták.

ADAMIK TAMÁS,
az Ókortudományi Társaság főtitkára

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 317–320

RIMÓCZI-HAMAR MÁRTA—ADAMIK BÉLA

BESZÁMOLÓ AZ 1999—2000. ÉVI ORSZÁGOS LATIN TANULMÁNYI VERSENYRŐL

Az Ókortudományi Társaság az Oktatási Minisztérium támogatásával a 2000. évben is megrendezte országos tanulmányi versenyét. A milleniumra, illetve bimilleniumra tekintettel a verseny szervezőbizottsága elhatározta, hogy idén első alkalommal az országos verseny szervezeti keretein belül külön versenyt hirdet meg a latin nyelvet első éve tanuló legfiatalabb korosztály számára. A szervezőbizottságot e döntésében több érv is motiválta. Egyrészt már régen felmerült az igény a latintanárok körében, hogy a legkisebbek valamilyen módon külön versenyezhessenek, másrészt a bizottság úgy ítélte meg, hogy célszerű lenne, ha a különféle országos versenyek — a körülményekhez és a lehetőségekhez képest — a latint tanulók összes korosztályát lefednék, a latint tanuló diákok minden évben indulhassanak valamilyen országos latin versenyen. Harmadrészt pedig tudatában vagyunk annak, hogy a tudományszakunk utánpótlásának kinevelésében alapvető szerepet játszó középiskolai latinoktatás jelenlegi helyzetében versenyünknek komoly megtartó szerepe van, és ez a szerep csak erősödhet a verseny kibővítésével.

A — szokás szerint — az Oktatási Közlöny decemberi számában megjelent versenyfelhívásunknak meg is lett az eredménye, a legkisebbek jelentős számban és lelkesen vettek részt az iskolai, valamint a döntő fordulón. Az első, iskolai fordulón, 2000. február 19-én 1157 fő vett részt, 994-en a „nagyok", 163-an a „kicsik" új kategórájában. A második döntő forduló 2000. április 29-én zajlott le az ELTE BTK-n, 170 fő részvételével, 126-an versenyeztek a „nagyok", 44-en a „kicsik" kategórájában. A „nagyok" kategóriájában 47 fő vidéki, 79 fő fővárosi gimnáziumokból érkezett. A „kicsik" kategóriájában 28 fő versenyzett a döntőn Budapestről, vidékről 16 fő. A verseny három és fél évtizedes története alatt ennyi versenyzőt még sosem hívtunk be.

Az első forduló tételének címei: a „nagyok" esetében „Szent István születésének és királlyá választásának legendája", a „kicsik" esetében „A csodaszarvas mondája". A második, döntő forduló tételei a következők voltak: „István fejedelem koronát kér a pápától", illetve „Lehel kürtje". Szövegválasztásunk tehát a keresztény magyar államiság milleniumához igazodott, amelyet így óhajtottuk a magunk részéről méltóképpen megünnepelni.

Mivel az első forduló tételeit és fordításának problémáit a kollégák a tanítványaik révén jól ismerik, itt nem térünk ki rájuk. A döntő forduló tétele a „kicsiknél" a következő szöveg volt (minthogy részletesebb, az iskolák számára az interneten hozzáférhetővé tett jelentésünkben bemutattuk a döntő forduló legjellemzőbb fordítási hibáit, itt csak a döntő forduló szövegeit közöljük.[1]):

Lehel kürtje

Alemanni comprehenderunt capitaneos illustres, Leel et Bulchu, et eos ad Caesarem Conradum duxerunt. Cum ille quaereret ab iis: „Cur adeo crudeles estis in Christianos?", ita responderunt: „Nos flagellum summi Dei nostri sumus." Tum imperator „Eligite" inquit „vobis mortem, quae placet." Illi Leel dixit: „Date

[1] Lásd az ELTE Latin Tanszékének ideiglenes honlapján: http://magor.aas.duke.edu/latin és http://latin.elte.hu/.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

mihi tubam meam." Vix tubam accepit, cum subito Caesarem tubā in fronte percussit ita vehementer, ut is de vita decederet addiditque: „Tu ante me properabis mihique in vita altera servies!"

Religio enim Hungarorum haec erat: quoscumque vivi interficiunt, illi in vita altera iis serviunt.

Magyarázatok: *Alemanni* — németek; *capitaneus -i.* m. = vezér; *inquit* — lásd: *inquam*; *Leel et Bulchu* — Lehel és Bulcsu; *Conradum* — Konrád, a németek császára; *Illi* ti. Caesari Conrado; *tubam* — kürt; *Vix-* „alig hogy"; *percussit* — lásd: *percutio*; *de vita decedere* = meghalni; *addo* 3 *addidi* = hozzáfűz, megjegyez; *vita altera* = másvilág; *quoscumque* — „ahányat csak" vagy „akiket csak"; *vivi* — „életükben" (attr. praed.); *illi* — a *quoscumque*-re vonatkozik.

Elmondhatjuk, hogy a 12—13 évesek fordítási hibáikkal együtt megállták a helyüket, egyáltalán nem nyújtottak gyengébb teljesítményt mint 15—17 éves társaik. Az idén e kategóriában indult gyerekek jövőre a latint második éve tanulók versenyén remélhetőleg hasznosítani fogják itt szerzett tapasztalataikat.

A döntő forduló tétele a „nagyoknál" a következő szöveg volt:

István fejedelem koronát kér a pápától

A Hartvik-legenda szerint István elküldte a pápához Astricus püspököt, hogy koronát kérjen a számára. A pápa az eredetileg másnak szánt koronát végül — isteni sugallatra — Istvánnak küldte el.

Quarto post patris obitum anno — divina commonente clementia — Stephanus Astricum praesulem ad sedem apostolicam misit, ut is principi suo coronam regiam posceret. Eodem forte tempore legati quoque principis Polonorum sedem apostolicam adierunt idem petitum. Successor Sancti Petri clementer annuit Polonis petentibus et coronam egregiam facere iussit.

Paullo post nocte papae per visum Domini nuntius apparuit et dixit ei: „Cras nuntii hucusque ignotae gentis ad te venient, ut suo principi, Stephano, coronam regiam a te petant. Coronam ergo praeparatam eorum principi largiaris!" Et statim discessit angelus. Die proximo Astricus, post praesul Strigoniensis Ecclesiae, ad papam pervenit. Pontifex sedis Romanae valde gavisus est, et coronam Stephano misit, dixitque se modo apostolicum, illum vero Christi apostolum esse, per quem Christus populum tam magnum converteret.

Magyarázatok: *clementia* itt: kegyelem; *praesul, -is* m. itt: püspök; *sedem apostolicam* — Apostoli szentszék (Rómában); *princeps* itt: fejedelem; *forte* lásd: *fors*; *Polonus*[3] = lengyel; *adierunt* lásd: *adeo* 4; *successor, -is* m. = vkinek az utódja (a pápáról van szó); *visus, -us* m. itt: látomás; *hucusque* — mindeddig; *angelus* — angyal; *praesul Ecclesiae Strigoniensis* = esztergomi érsek; *apostolicus*[3] = apostolutód; *illum* ti. Stephanum; *vero* — azonban; *converto* 3 itt: megtérít.

Szövegeink témái nem akadályozták lefordításukat, és talán a gyerekek gyakran igen hiányos történeti, művelődéstörténeti ismereteinek bővítéséhez is hozzájárultak. A csodaszarvas szép legendáját és a Lehel kürtje történetét nem árt ismernünk, de István király születésének és királlyá koronázásának története sem tartozik a felesleges ismeretek közé, különösen nem ebben a milleniumi évben. A „nagyok"-nál grammatikailag tökéletes fordítás 6—7 született a több mint 120 versenyzőtől, további 13—14 minősíthető jónak (apróbb hibákkal), 20 elfogadhatónak, a többi dolgozatot pedig már számos hiba jellemezte. Tételeink tehát teljes mértékben alkalmasnak bizonyultak arra, hogy lemérjük a versenyzők tudásszintjét, hogy rangsorolhassuk őket, és hogy egyéb nélkülözhetetlen képességeiket (pl. figyelem, kitartás, alaposság stb.) is próbára tegyük. E szövegek ugyanakkor annak a célunknak is megfeleltek, hogy minél több versenyző jusson sikerélményhez — egy lefordíthatatlanul nehéz tétel esetén csak 2—3 gyerek részesülhetne ilyenben! —, és minél nagyobb kedvvel tanulják tovább a nyelvet. A versenyen minden eddiginél több versenyzőt, összesen 56 főt díjaztunk (helyezéssel, első, ill. másodfokú dicsérettel), és minden díjazott könyvjutalomban részesült. A milleniumi év alkalmából a díjazásban nem részesült versenyzők pedig emléklapot kaptak.

A „kicsik" kategóriájában 44 versenyző közül 16 főt sorolt a bizottság a legjobbak közé, így közülük kerültek ki, gondos és alapos mérlegelés után, az első fokú dícséretesek és a helyezettek, a „nagyok" kategóriájában pedig 126 versenyző közül 20 főt sorolt az 5 fős bizottság a legjobbak közé, így közülük kerültek ki — ugyancsak gondos és alapos mérlegelés után —, az első fokú dicséretesek és a helyezettek.

Milleniumi versenyünkről tehát összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy saját, több évtizedes hagyományaihoz és az ünnepi évhez méltó módon zajlott le, az új kategória jövőre tekintő beindításával pedig remélhetőleg tovább erősíti a latinoktatás hazai pozícióit. Végül szeretnénk Társaságunk nevében is köszönetet mondani tanárkollégáinknak, akik diákjaikat nem csak felkészítették, hanem sok esetben a döntőre is elkísérték, úgyszintén a gyerekeiket elkísérő, értük szorító szülőknek, a Latin Tanszék tanárainak és hallgatóinak a teremfelügyelet ellátásáért. Borzsák István professzornak, a verseny fővédnökének külön hálás köszönettel tartozunk nemcsak a verseny szakmai felügyeletéért, hanem azért is, hogy jelenlétével, bíztató szavaival bátorította mindkét kategória versenyzőit, és megnyitotta a 2000. évi versenyt. Külön köszönet illeti az Oktatási Minisztériumot is, amely anyagi támogatásával járult hozzá a verseny sikeres lebonyolításához.

Az Oktatási Minisztérium és az Ókortudományi Társaság
Országos Latin Tanulmányi Versenyének végeredménye
1999—2000. tanév

„nagyok" kategóriája

I. helyezett
Somogyi Dávid, Fazekas Mihály Gyakorló Gimnázium, Budapest, tanára: *Török Márton*

II. helyezett (megosztva)
Juhász Anna, II. Rákóczi Ferenc Gimnázium, Budapest, tanára: *Dr. Benő Kálmánné*, és
Najafi Mitra, Szilágyi Erzsébet Gimnázium, Budapest, tanára: *Baranyai Tiborné* és *Kürtiné Badár Ágnes*

III. helyezett
Gyöngyhalmi Réka, Vörösmarty Mihály Gimnázium, Érd, tanára: *Somfai István*

I. fokú dicséretben részesült
Becse Orsolya, Pápai Református Kollégium Gimnáziuma, tanára: *Jakab Csilla*
Bendes Enikő, Balassi Bálint Gimnázium, Budapest, tanára: *Kaszab László*
Böddi Zsófia, ELTE Trefort Á. Gyakorlóiskola, Bp. tanára: *Lenkefi Ferencné*
Csigi Péter, Pannonhalmi Bencés Gimnázium, tanára: *Csonka István*
Dombi Tímea, Tóth Árpád Gimnázium, Debrecen, tanára: *Dr. Parajdiné Losonczi Éva*
Gonda Attila, Tiszaparti Gimnázium, Szolnok, tanára: *Molnár Zsolt*
Harmincz Márta, Patrona Hungariae Gimnázium, Bp. tanára: *Peller M. Beáta*
Hirka Luca, Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, tanára: *Orbán Márta*
Horváth Éva, Patrona Hungariae Gimnázium, Bp. tanára: *Peller M.* Beáta
Kucsera Ádám, Ciszterci Szent István Gimn., Székesfehérvár, tanára: *Berta Annamária*
Lengyel Mónika, ELTE Apáczai Cs. J. Gyakorlógimnázium, tanára: *Dr. Bede Gáborné*
Madas Balázs Gergely, ELTE Apáczai Cs. J. Gyakorlógimnázium, tanára: *Dr. Bede Gáborné*
Plauschin Katalin, Vörösmarty Mihály Általános Iskola és Gimnázium, Bp. tanára: *Szentmiklóssy Andrea*
Rumi Anikó, Toldy Ferenc Gimnázium, Bp., tanára: *Bácskai Katalin*
Szőllősi Anett, Lehel Vezér Gimnázium, Jászberény, tanára: *Dr. Váradi Istvánné*
Zlinszky András, Piarista Gimnázium, Budapest, tanára: *Bartalis Mónika*

II. fokú dicséretben részesült
Csányi Zoltán, Tömörkény István Gimnázium, Szeged, tanára: *Vágó Mária*

Debrei Tamás, Bercze Nagy János Gimnázium Gyöngyös, tanára: *Gondáné Zöllei Ágnes*
Donáczi Gábor, Ciszterci Szent István Gimn., Székesfehérvár, tanára: *Berta Annamária* és *Giesz Jánosné*
Gerencsér Balázs, Fazekas Mihály Gyakorló Gimnázium, Budapest, tanára: *Török Márton*
Hajdú Anna, Berzsenyi Dániel Gimnázium, Budapest, tanára: *Dr. Tegyey Imréné*
Hantosi István, Garay János Gimnázium, Szekszárd, tanára: *Gesztesi Enikő*
Horváth Éva, Garay János Gimnázium, Szekszárd, tanára: *Gesztesi Enikő*
Kláris Gábor, Szent Orsolya Gimnázium, Sopron, tanára: *Dr. Horváth József*
Koncz Kata, Németh László Gimnázium, Budapest, tanára: *Némethné Salamon Ágnes*
Lázár Gábor, Bolyai János Gimnázium, Ócsa, tanára: *Kövesi Györgyi*
Lukovics Boglárka, Táncsics Mihály Gimn., Orosháza, tanára: *Bánkiné dr. Borbély Mária*
Mészáros Tamás, Lehel Vezér Gimnázium, Jászberény, tanára: *Dr. Váradi Istvánné*
Nagy Livia, Pápai Református Kollégium Gimnáziuma, tanára: *Jakab Csilla*
Nagy Márton, Piarista Gimnázium, Budapest, tanára: *Bartalis Mónika*
Pazár Natália, Vörösmarty Mihály Gimnázium, Érd, tanára: *Somfai István*
Poknich Adorján, ELTE Trefort Á. Gyakorlóiskola, Bp. tanára: *Lenkefi Ferencné*
Soós Nóra, Németh László Gimnázium, Budapest, tanára: *Szabó Józsefné*
Szenes Márk, Pannonhalmi Bencés Gimnázium, tanára: *Horváth Dori Tamás osb.*
Szőke Rita, Jedlik Ányos Gimnázium, Budapest, tanára: *Juhász Gyöngyi*
Vári Kovács Zsuzsanna, Ciszterci Szent István Gimn., Székesfehérvár, tanára: *Giesz Jánosné*

„kicsik" kategóriája

I. helyezett (megosztva)
Lengyel Zsolt, József Attila Gimnázium, Makó, tanára: *Gábor Andrásné*, és
Mészáros Anikó, Balassi Bálint Gimnázium, Budapest, tanára: *Dr. Kiss Gáborné*

II. helyezett
Szász Levente, Sylvester János Protestáns Gimnázium, Budapest, tanára: *Dr. Zólyomi Zoltánné*

III. helyezett
Kiss Fanni, Németh László Gimnázium, Budapest, tanára: *Szabó Józsefné*

I. fokú dicséretben részesült
Ágoston László, Balassi Bálint Gimnázium, Budapest, tanára: *Kaszab László*
Boros Tamás, Kőrösi Csoma Sándor Gimnázium, Hajdúnánás, tanára: *Szabó Zsuzsa*
Gyöngy Alexandra, Petőfi Sándor Gimnázium, Sárbogárd, tanára: *Vucskics Ivett*
Jeszenszky Dóra, Szilágyi Erzsébet Gimnázium, Budapest, tanára: *Baranyai Tiborné*
Koczka Csilla, Szilágyi Erzsébet Gimnázium, Budapest, tanára: *Baranyai Tiborné*
Kovács Gábor, Kossuth Lajos Gyakorló Gimnázium, Debrecen, tanára: *Szilágyi Ilona*
Lajtai István, Balassi Bálint Gimnázium, Budapest, tanára: *Kaszab László*
Magony Krisztina, Szilágyi Erzsébet Gimnázium, Budapest, tanára: *Kürtiné Badár Ágnes*
Nyeste Zsolt, Vetési Albert Gimnázium, Veszprém, tanára: *Szabó Klára*
Tóth Ágnes, Balassi Bálint Gimnázium, Budapest, tanára: *Dr. Kiss Gáborné*
Tóth Tímea, Balassi Bálint Gimnázium, Budapest, tanára: *Dr. Kiss Gáborné*
Végh Zsuzsanna, Balassi Bálint Gimnázium, Budapest, tanára: *Kaszab László*

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 321–325

RIMÓCZI-HAMAR MÁRTA—ADAMIK BÉLA

BESZÁMOLÓ A 2000—2001. ÉVI ORSZÁGOS „ÁBEL JENŐ LATIN TANULMÁNYI VERSENY"-RŐL

Több évtizedes hagyományainkhoz híven ebben a tanévben is meghirdettük latin nyelvi versenyünket, melyet az Ókortudományi Társaság és az Oktatási Minisztérium is támogat. Köszönetünket ezúton is szeretnénk kifejezni gondoskodó szakmai felügyeletéért a verseny fővédnökének, Dr. Borzsák István akadémikus professzornak, valamint az Ókortudományi Társaság elnökének, Dr. Kákosy László akadémikus professzornak, akik a versenyt tudósként, tanárként az Ókortudományi Társaság igen fontos tevékenységeként ismerik el és támogatják.

Versenyünk (ezelőtt: „a két éve latint tanulók versenye") 2001-től a ritka nyelvkészségű, fiatalon elhunyt (1858. júl. 24.—1889 dec. 13.), de ezalatt nemzetközi hírűvé vált magyar ókortudós, Ábel Jenő nevét vette fel, érzékeltetvén ezzel azt, hogy Ábel Jenő ifjonti lelkesedése szakmánk iránt és elért eredményei követendő példát jelentenek a XXI. század humán kultúra iránt elkötelezett oktatóinak, diákjainak és mindazoknak, akik fontosnak tartják a latin nyelv közvetítésével tanítható és megtanulható emberi, morális ismereteket.

A latin kultúra és nyelv iránti érdeklődés erősödését tapasztalhatjuk versenyünkön az utóbbi években. Van *latinigényes tábor*, amely mindent megtesz a latinért. A latin nyelvet — megtapasztalhattuk immáron sokadik éve — éltetni akarják azok a kisdiákok, tanárok, szüleik is, akik nagy számban vettek részt idei versenyünkön. Ennek előtörténete, hogy a 2000., milleniumi évben egyszeri alkalommal szándékoztunk versenyt hirdetni az ún. kicsik „minores" kategóriában (11—14 éveseknek). A lelkesedés azonban akkora volt, hogy az egyszeri alkalomból „rendszert" kellett építenünk. Előrebocsátjuk, hogy a gyerekek igen nagy lelkesedéssel és eredményesen versenyeztek, bizonyították, hogy a „maiores", „nagyobbak" „Ábel Jenő" versenyén is megállják helyüket. A *verseny* tehát *kétfordulós* és *kétlépcsős*: 1. „Ábel Jenő Latin Verseny" (maiores) 9., 10., 11. oszt.; 2. „minores" 6., 7., 8. osztályosok számára. Az első forduló az iskolákban zajlott 2001. február 16-án, a második, döntő fordulóra 2001. április 28-án került sor Budapesten az ELTE Bölcsészkarán.

A „minores" kategória „továbbélése" lehetőséget ad a gyerekeknek arra, hogy később is versenyezzenek a „maiores" kategóriában. Versenyünk jelentőségét csak növeli, hogy a „maiores" kategória helyezettjei és első fokú dicséretesei közül kerülnek ki az arpinói (Olaszország) nemzetközi versenyre való válogató résztvevői a következő évben.

A verseny számadatai önmagukért beszélnek. Míg 2000-ben 67 iskolából versenyeztek, addig 2001-ben 105 iskola diákja versenyzett. *1282* fő diákból 891 nagy (maiores), 391 kicsi (minores). A 891 „nagy"-ból 579 vidéki, 321 pesti diák, a 391 „kicsi"-ből 164 vidéki, 227 pesti diák. A döntőre *197* gyereket hívtunk be, ebből *75* fő kicsi diákot. A közölt számadatok biztatóak. Új iskolák kapcsolódnak be a versenyünkbe — a nagy hagyományú régi gimnáziumok mellett — jó felkészültségű gyermekekkel, vidékről, Pestről egyaránt. Munkánkat jelentékeny mértékben megnövelte az új „kicsik" kategóriája. Külön szeretnénk kiemelni és megköszönni az egyetemi hallgatók, a jövendő tanárainak áldozatvállalását, akik pihenő szombatjukon jöttek, önzetlenül, szeretettel, érdeklődéssel segíteni a tanári felügyelet ellátásában.

A tételek címei: *Maiores*: 1.: Alexander Magnus nagylelkűsége Darius király családtagjaival szem-

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

ben; 2. (döntő): Darius perzsa király — követei útján — békét kér Alexander Magnustól. *Minores*: 1.: Apud bibliopolam (Sextus és Marcus könyvet vásárol az ókori könyvárusnál); 2. (döntő): Sextus és Marcus Phaedrus meséjét olvassa. Mint látható, mindkét kategóriában folytatódott az első forduló témája. Úgy érezzük, hogy akik figyeltek, azok érzékelhették azt a fajta „segítséget", amelyet nyújtani akartunk ezzel a versenyzőknek: nem kellett nekik új szituációba helyezkedniük.

Az iskolai forduló tételeinek szövegválasztását tanár kollégáink egyhangúan jónak ítélték meg, alkalmasnak tartották szövegeinket a tudásszint mérésére. A beküldött dolgozatok és a kollégák tájékoztató észrevételei alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a könnyebb részek vitték „félre" a fordítást: figyelmesebben kell dolgozni. A „kicsik" könyvvásárlása is kalandossá vált az iskolai fordulón. E szöveg a döntő Phaedrus-meséjét készítette elő, melyről sok szép és jó fordítás született. Összességében a diákok szépen dolgoztak. Mérhető volt tudásuk, felkészültségük, követhető gondolkodásuk, még akkor is, ha közben hibáztak.

Mivel részletesebb, az iskolák számára az interneten hozzáférhetővé tett jelentésünkben bemutattuk az első és a döntő forduló legjellemzőbb fordítási hibáit, itt csak a döntő forduló szövegeit közöljük.[1]

Sextus és Marcus Phaedrus meséjét olvassa
(E mese arra figyelmezteti olvasóit, hogy ne csak a mások hibáit vegyék észre, hanem a magukét is.)

Sextus et Marcus apud bibliopolam emerunt exemplar pulcherrimum fabularum clararum Phaedri, ex quibus hanc pueri libenter legent:

„Iuppiter peras duas nobis imposuit,vitiis propriis repletam post tergum dedit. Ante pectus peram gravem vitiis alienis suspendit. Hac re non possumus videre nostra mala. Alii simul delinquunt, censores sumus."

Phaedrus per fabulam id quaesivit, ut errores hominum corrigeret.

Miután lefordítottad és megértetted a mesét, próbálj meg hasonló mondanivalójú magyar mondást találni. Írd le!

Magyarázatok: Phaedrus-i, m.-ókori költő, aki tanítómeséket írt, figyelmeztetve az embereket a helyes viselkedésre; *lego* 3, *legi* — olvas; *duas* — kettő (tsz. accusat.); *impono* 3, *imposui*, *impositum* — ráhelyez, rárak (+ dat.); *vitium*, *-ii*, n. — hiba, vétek; *repletus* 3 — megrakott, valamivel teli (+abl.) (e melléknevet egészítsd ki a *peram* főnévvel!); *post* — mögé (+ accusat.); *gravis*, *-e* — súlyos, nehéz (amitől nehéz: ablativus-szal); *suspendo* 3, *suspendi* — felfüggeszt, felakaszt; *hac re* — ezért; *alius, alia, aliud* — más; *simul* — mihelyt, ha egyszer; *censor, -oris*, m. — az erkölcsökre ügyelő tisztviselő, bíráló, „erkölcscsősz"; *quaero* 3, *quaesivi* — célul tűz ki valamit, kérdez; *corrigo* 3, *correxi* — (ki) javít.

A döntő forduló tétele a „nagyoknál" a következő szöveg volt:

Darius perzsa király — követei útján — békét kér Alexander Magnustól
(Darius király köszönetét küldi Nagy Sándornak emberségéért, és azért a kegyeletes gesztusáért, amellyel illő módon eltemettette Dariusnak a fogságban meghalt feleségét. Darius ezután méltányos békét kér legyőzőjétől.)

Legati ad Alexandrum cum venissent, ad exponendam legationem hac oratione usi sunt.

„Darium, ut pacem a te peteret, nulla vis subegit, sed iustitia et continentia tua expressit. Nos, Persae, matrem, coniugem, liberosque <u>eius</u> captos esse non sensimus. Uxor <u>eius</u> tamen mortua est. Iam in acie stares,

[1] Lásd az ELTE Latin Tanszékének ideiglenes honlapján: http://magor.aas.duke.edu/latin és http://latin.elte.hu/.

nisi te cura sepulturae eius moraretur. Ecquid mirum est, si nunc Darius a tam amico animo pacem petit? Quid opus est armis, inter quos odia sublata sunt? Nunc Darius unam ex filiis tibi tradit. Ochum filium, quem habes, pacis et fidei obsidem retine! Matrem et duas virgines filias ei redde! Precatur, ut pro tribus corporibus XXX milia talentorum auri accipias!"

Alexander sic respondit legatis: „Nunc Alexander de paupertate securus sum, et memini me non mercatorem esse, sed regem. Captivos Persarum magis honestius dono dabo (vobis), quam pretio remittam."

Magyarázatok: *legatus, -i*, m. — követ; *legationem exponere* — küldetésük (-et) célját előterjeszteni; *oratione uti* — beszédet tartani (ld. *utor* 3, *usus sum* + abl.); *continentia -ae*, f. — (ön) megtartóztatás, önzetlenség; *exprimo* 3, *-pressi* — késztet, rábír; *Persae* — a követek a perzsák nevében (is) beszélnek; mindkét *eius* Dariusra vonatkozik; *in acie stare* — hadrendben állni (harcra készen felsorakozva); *cura sepultura eius* — Darius feleségének a temetéséről való gondoskodás; *moror* 1 — késleltet (Nagy S. a temetésről gondoskodik a harc helyett); *tam* — annyira; *amicus* 3 — baráti; *opus est* — szükség van valamire (+ abl.); *odia tollere* (*tollo* 3, *sustuli*, *sublatus*) — a gyűlölködést félretenni, a gyűlölködéssel felhagyni; *obses* — *idis*, m. — túsz; *virgines filiae* — (Darius) serdülő leányai; *corpus, -oris*, n. — személy (itt: Darius családtagjai); *precatur* — kér(i) ti. Darius király; *accipio* 3, *-cepi* — elfogad; *dono dare* — ajándékul , ajándékba adni; *pretio* — pénzért.

Tételeink mindkét kategóriában megfelelőnek bizonyultak arra, hogy a diákok tudásszintjét leméri jük és rangsorolhassuk őket. E szövegek ugyanakkor annak a célunknak is megfeleltek, hogy minél több versenyző jusson sikerélményhez és minél nagyobb kedvvel tanulják tovább a nyelvet. A „minores" kategóriában 72 versenyző közül 14 főt soroltunk a legjobbak közé, így közülük kerültek ki, gondos és alapos mérlegelés után, a dicséretesek (10 fő) és a helyezettek (4 fő). A „maiores" kategóriában pedig 116 versenyző közül 26 főt soroltunk a legjobbak közé, és — egy 5 fős bizottság ugyancsak gondos és alapos mérlegelése után — közülük kerültek ki az első fokú dicséretesek (21 fő) és a helyezettek (5 fő). Másodfokú dicséretben részesült további 20 fő. A versenyen összesen 60 főt díjaztunk (pénzjutalommal is járó helyezéssel, első, ill. másodfokú dicsérettel), és minden díjazott könyvjutalomban részesült.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy versenyünk több évtizedes hagyományaihoz méltó módon zajlott le, és remélhetőleg a tanulók egyre szélesebb rétegeit nyeri meg a latintanulás számára, így segítve a magyar ókortudomány utánpótlásának kinevelését.

Az Oktatási Minisztérium és az Ókortudományi Társaság
Ábel Jenő Latin Tanulmányi Versenyének végeredménye
2000—20001. tanév

I. helyezett (megosztva)

Budai Katalin, a debreceni Református Kollégium Gimnáziumának növendéke, tanára: *Nagy Gábor*, igazgató: *Győri József* és

Hámori Eszter, a budapesti ELTE Radnóti Miklós Gyakorló Gimnáziumának növendéke, tanára: *Nagy Piroska*, igazgató: *Réz Gáborné*

II. helyezett

Tarcsay Zsigmond, a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium növendéke, tanára: *Dreska Gábor*, igazgató: *Csóka Gáspár*

III. helyezett (megosztva)

Wacha András Ferenc, a budapesti Piarista Gimnázium növendéke, tanára: *Bartalis Mónika*, igazgató: *Görbe László* és

Kiss Fanni, a budapesti Németh László Gimnázium növendéke, tanára: *Szabó Józsefné*, igazgató: *Lami Pál*

I. fokú dicséretben részesült

Jován Zsuzsanna budapesti Berzsenyi Dániel Gimnázium, tanára: *Tegyey Imréné*, igazgató: *Somogyi László*
Tóth Vivien kiskunhalasi Bibó István Gimnázium, tanára: *Kovács Erika*, igazgató: *Pintér András*
Laczkó Juli budapesti ELTE Radnóti Miklós Gimnázium, tanára: *Nagy Piroska*, igazgató: *Dr. Réz Gáborné*
Máté Adrienn kiskunhalasi Szilády Áron Ref. Gimnázium, tanára: *Szabó Ferenc*, igazgató: *Dr. Bognárné F. Nagy Éva*
Márton Lili budapesti Berzsenyi Dániel Gimnázium, tanára: *Székely Judit*, igazgató: *Somogyi László*
Tóbiás Áron budapesti Fazekas Mihály Gimnázium, tanára: *Török Márton*, igazgató: *Hámori Veronika*
Barta Alíz budapesti ELTE Apáczai Csere János Gimnázium, tanára: *Szőke Ágnes*, igazgató: *Pákó Gyula*
Köpe Edina békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium, tanára: *Patakiné Brezina Mária*, igazgató: *Dr. Kovács János*
Szőke Mihály budapesti Piarista Gimnázium, tanára: *Bartalis Mónika*, igazgató: *Görbe László*
Szegedi Zsófia debreceni Tóth Árpád Gimnázium, tanára: *Parajdiné Losonczi Éva*, igazgató: *Kovács Ákos*
Szalai Zsófia budapesti Jedlik Ányos Gimnázium, tanára: *Uray Piroska*, igazgató: *Zanati Béla*
Sipos Emese budapesti II. Rákóczi Ferenc Gimnázium, tanára: *Dr. Benő Kálmánné*, igazgató: *Magócs Éva*
Sebestyén Éva szekszárdi Garay János Gimnázium, tanára: *Gesztesi Enikő*, igazgató: *Lemle Béláné*
Peisch András budapesti Berzsenyi Dániel Gimnázium, tanára: *Dr.Tegyey Imréné*, igazgató: *Somogyi László*
Heller Gabriella budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnázium, tanára: *Baranyai Tiborné*, igazgató: *Schneider Istvánné*
Kaliczka Alexandra budapesti Patrona Hungariae Gimnázium, tanára: *Káplár Edit*, igazgató: *Bajzák Erzsébet*
Lánczky István váci Piarista Gimnázium, tanára: *Pálfay Imre Remig*, igazgató: *Nyeste Pál*
Lenczuk Mónika budapesti Németh László Gimnázium, tanára: *Szabó Józsefné*, igazgató: *Lami Pál*
Szabó Andrea budapesti Balassi Bálint Gimnázium, tanára: *Kaszab László*, igazgató: *Dr. Balla László*
Kőszegi Andrea szolnoki Varga Katalin Gimnázium, tanára: *Mucsi Józsefné*, igazgató: *Batka Lajosné*
Gurszky Adrienn budapesti Egyetemi Katolikus Gimnázium, tanára: *Hackel Anna*, igazgató: *Nagy István*

II. fokú dicséretben részesült

Szilberhorn Zoltán kiskunhalasi Bibó István Gimnázium, tanára: *Dr. Kiss Lászlóné*, igazgató: *Pintér András*
Várszegi Eszter jászberényi Lehel Vezér Gimnázium, tanára: *Dr. Váradi Istvánné*, igazgató: *Nagy András*
Hérincs Mária jászberényi Lehel Vezér Gimnázium, tanára: *Dr. Váradi Istvánné*, igazgató: *Nagy András*
Kaposi Ambrus pannonhalmi Bencés Gimnázium, tanára: *Dénesi Tamás*, igazgató: *Horváth Dari Tamás*
Pótári Márta szegedi Tömörkény István Gimnázium, tanára: *Vágó Mária*, igazgató: *Dr.Kühn János*
Szabó Zsófia székesfehérvári Ciszterci Szent István Gimnázium, tanára: *Giesz Jánosné*, igazgató: *Gyóni András*
Zalai Alexandra budapesti II.Rákóczi Ferenc Gimnázium, tanára: *Paksyné Mosonyi Éva*, igazgató: *Magács Éva*
Szabados Renáta miskolci Fráter György Katolikus Gimnázium, tanára: *Tatár Albertné*, igazgató: *Mariscsák István*
Hering Judit esztergomi Szent István Gimnázium, tanára: *Szabadiné Kutas Emese*, igazgató: *Stróbl László*
Lengyel Krisztina győri Kazinczy Ferenc Gimnázium, tanára: *Dr. Fazekas Zoltánné*, igazgató: *Németh Tibor*
Borsos Tímea budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: *Szabó Zsolt*, igazgató: *Tárnok Dezső*
Czáder Károly kecskeméti Piarista Gimnázium, tanára: *Dr. Orosz Árpádné*, igazgató: *Szabó István*
Ferencz Zsófia budapesti Radnóti Miklós Gimnázium, tanára: *Nagy Piroska*, igazgató: *Dr. Réz Gáborné*
Nemes Iringó budapesti II.Rákóczi Ferenc Gimnázium, tanára: *Dr. Benő Kálmánné*, igazgató: *Magócs Éva*
Vargha György budapesti Baár-Madas Gimnázium, tanára: *Berényi Eszter*, igazgató: *Arany János*
Karóczkai István érdi Vörösmarty Mihály Gimnázium, tanára: *Somfai István*, igazgató: *Dr. Rózsa Józsefné*
Barna Ferenc berettyóújfalui Arany János Gimnázium, tanára: *Vatai Judit*, igazgató: *Körtvélyesi Jánosné*
Jeszenszky Dóra budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnázium, tanára: *Baranyai Tiborné*, igazgató: *Schneider Istvánné*

Szöbölödi Renáta dunaújvárosi Széchenyi István Gimnázium, tanára: *Kitczák Magdolna*, igazgató: *Székelyi Sándor*

Koczka Csilla budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnázium, tanára: *Baranyai Tiborné*, igazgató: *Schneider Istvánné*

Minores kategória

I. helyezett

Peternák Anna, a budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium növendéke, tanára: *János Judit*, igazgató: *Dr. Tárnok Dezső*

II. helyezett (megosztva)

Nádudvari Tamás, a budapesti Baár-Madas Református Gimnázium növendéke, tanára: *Berényi Eszter*, igazgató: *Arany János* és

Fazekas Krisztián, a székesfehérvári Teleki Blanka Gimnázium növendéke, tanára: *Gajda Péter*, igazgató: *Sipos Imre*

III. helyezett

Feierabend Izabella, a budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnázium növendéke, tanára: *Korentsy Márta*, igazgató: *Schneider Istvánné*

dicséretben részesült

Szabó Ádám orosházi Táncsics Mihály Gimnázium, tanára: *Bánkiné dr. Borbély Mária*, igazgató: *Blahó János*

Szabó Dorottya budapesti Jedlik Ányos Gimnázium, tanára: *Szekszárdiné dr. Gábor Ágnes*, igazgató: *Zanati Béla*

Beke-Martos Anna budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnázium, tanára: *Korentsy Márta*, igazgató: *Schneider Istvánné*

Fejes Erika szegedi Kis István Ref. Gimnázium, tanára: *Dr. Horváth Józsefné*, igazgató: *Árvai Gyula*

Tóth Boglárka miskolci Fráter György Katolikus Gimnázium, tanára: *Sultz Mária*, igazgató: *Mariscsák István*

Miklós Eszter budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: *János Judit*, igazgató: *Dr. Tárnok Dezső*

Mészár Zsófia jászberényi Lehel Vezér Gimnázium, tanára: *Dr. Váradi Istvánné*, igazgató: *Nagy András*

Őze Dávid budapesti Németh László Gimnázium, tanára: *Némethné Salamon Ágnes*, igazgató: *Lami Pál*

Mészáros Anikó budapesti Balassi Bálint Gimnázium, tanára: *Kiss Gáborné*, igazgató: *Dr. Balla László*

Hajdúfi Orsolya DE KL Gyakorló Gimnázium, tanára: *Szilágyi Ilona*, igazgató: *Titkó István*

Antik Tanulmányok XLVI (2002) 327–336

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI FORRÁSOK

LYSIAS: VII. BESZÉD. A SZENT OLAJFÁRÓL (AREOPAGITICUS)[1]

A Kr. e. 397—96-os esztendőt követően egy Nikomachos nevű fiatalember, akinek csak a nevét ismerjük, feljelentette egyik befolyásos athéni polgártársát egy szent olajfa (σηκός) kivágása miatt. A vádlott személyére vonatkozóan mindössze a Lysias neve alatt fennmaradt védőbeszédből leszűrhető utalások állnak rendelkezésünkre. Eszerint vagyona alapján a felsőbb körökhöz tartozott (tulajdonában állt számos földbirtok, saját költségén háromevezőst szerelt fel, betöltötte a χορηγός tisztségét), többször harcolt hazája védelmében, gyermektelen volt, de a per idején az anyja még élt, tehát életkora 50 év körül lehetett. A tárgyalást vezető illetékes bíróság az Areiospagos tanácsa. A vádlottat bűnösségének kimondása esetén vagyonelkobzás és száműzetés sújtotta.[2]

A védőbeszéd prooimionjának központi helyén, a második caputban, a hatalmas ívű bevezető körmondat után az ismeretlen vádlott nehezményezi, hogy az írásos vádiratban szereplő vádpont nem egyezik meg azzal a vádponttal, amit a tanács színe előtt az imént elhangzott vádbeszédben a vádló, Nikomachos megfogalmazott. A vádpont megváltoztatásának oka — véli a vádlott —, hogy a vádló a vád benyújtását követően szembesült azon ténnyel, hogy szóba jöhető tanúi (az állami olajfákról jegyzékkel rendelkező olajbogyó-felvásárlók) ellenfele ártatlanságát bizonyítják, tehát kénytelen volt új vádat kitalálni, s ezzel a lépéssel kilátástalan helyzetbe sodorta a vádlottat, aki már azt sem tudja, mi ellen védekezzen. Csakhogy hasonló esetre, azaz a vádpont megváltoztatására, a ránk maradt szónoki beszédek egyike sem szolgáltat példát.[3] A következőkben az attikai peres eljárások rövid áttekintésével kívánjuk igazolni, hogy ez nem is volt lehetséges.

Az attikai joggyakorlat nyelvében a legszélesebb értelemben vett általános terminus bármiféle törvényszéki ügy, per vagy vád esetén az ún. δίκη. Valójában azonban meg kell különböztetnünk a szűkebb értelemben használt δίκη (vádemelés magánjellegű ügyekben) és az ún. γραφή (vádemelés nyilvános jellegű ügyekben) fogalmát, melyek együttesen alkotják a közönséges vádemelés kategóriáját, szemben bizonyos különleges eljárásmódokkal.[4] A δίκη és γραφή közötti különbségtétel nem pusztán a vádemelés jellegére, hanem a vádló személyére is kiterjed: δίκη-vel magánszemély akkor élhetett, ha saját jogait, illetve érdekeit sértették meg. Ezzel szemben γραφή-t, amely csakis a szó szoros értelmében vett írásos vád benyújtását jelentette, a közösség jogainak, törvényeinek, érdekeinek megsértése esetén, személyes érintettség nélkül bárki (ὁ βουλόμενος) tehetett, amennyiben az attikai törvénykezési szabályok alapján nem volt kizárva a közösségi életből. A γραφή típusú vádemelés bevezetését általában a solóni reformok

[1] A bevezetés és a fordítás elkészítésében nyújtott segítségéért köszönet illeti *Bolonyai Gábort*, *Horváth Lászlót* és *Szepessy Tibort*.

[2] A szereplők viselkedésének motivációit elemzi részletesen: *E. Heitsch:* Recht und Taktik in der 7. Rede des Lysias. Museum Helveticum XVIII, 1961.

[3] Csak látszólag analóg Isocr. XVIII, 53.

[4] *Todd:* The Shape of Athenian Law. Oxford 1993. 99 kk.

© *2002 Akadémiai Kiadó, Budapest*

közé sorolják.[5] Természetesen mind a δίκη, mind a γραφή számos alfajra oszlik, melyek részletes ismertetése nem feladatunk.[6] A γραφή egyik alesete volt az ún. γραφὴ ἀσεβείας is, melyet az attikai felfogás szerint rendkívül tág körű vallási kegyeletsértés esetén alkalmaztak, tehát egy σηκός kivágásakor is.[7] Az ügymenet γραφὴ ἀσεβείας vádtípus esetén nagyjából a következő lehetett. A vádló (nagykorú, szabad, teljes jogú, athéni férfi) az illetékes bíróság értesítésével vagy akár anélkül nyilvános helyen tartózkodó ellenfelét két tanú (κλητήρ) jelenlétében felszólította (προσκαλεῖσθαι), hogy jelenjen meg meghatározott helyen és időben, meghatározott hivatalnok előtt, meghatározott ügyben.[8] Az írásos vád benyújtása átlagos esetben, ünnepek és törvénykezési szünnapok kivételével bármikor megtörténhetett az illetékes tisztviselőnél. A vádlót, közösséget érintő ügy esetén, általában csak jelképes illeték (1 drachma) befizetésére kötelezték. Ezután a vádirat nyilvános kifüggesztésre került. A tábla (λεύκωμα) tartalmazta az ügyben illetékes archón (jelen esetben az archón basileus) nevét, a tárgyalás pontos dátumát, a vádló, a vádlott, esetleg a tanúk nevét, a vádat és a kért büntetést is. A pert azonban megelőzte egy előzetes meghallgatás (ἀνάκρισις) is, melynek során mindkét fél esküvel bizonyította álláspontját. A vádlottnak ekkor módjában állt, hogy a vádemelés jogszerűtlenségére és jogosulatlanságára hivatkozva ellenváddal (παραγραφή) éljen. Elméletileg még az is elképzelhető volt, hogy a perrel egyidejűleg egy παραγραφή-per futott, melyben az eredeti vádló és vádlott szerepet cseréltek. Az ἀνάκρισις után került sor a valódi tárgyalásra az Areiospagos tanácsa előtt. Felmerülhet az Areiospagos illetékességének megkérdőjelezése, hiszen az ephialtési reformintézkedések a népbíróságra ruházták a vallási ügyekben való ítélkezés jogát, melyet a phaléroni Démétrios jóval később utalt vissza ismét az Areiospagos hatáskörébe.[9] Csakhogy az állami olajfák ellenőrzése az ex-archónok tanácsán keresztül történt, célszerű lehetett tehát a tanács ítélkezési jogkörét ebben a speciális esetben meghagyni. A vádiratot az archón basileusnál kellett benyújtani, ő vezette le az ἀνάκρισις-t és ő elnökölt az Areiospagosban is a tárgyalás során.[10] Túl azon, hogy az ügymenet jellegéből fakadóan (közszemlére tett vád, előzetes meghallgatás) a vádlottnak ismernie kellett a tényállást, maga a védőbeszéd is többször utal arra, hogy látszólagos tudatlansága és kiszolgáltatottsága ellenére pontosan tudta, mivel is vádolják valójában.[11] Továbbá, amennyire tudjuk, semmilyen, a vádat megkérdőjelező eljárást nem kezdeményezett. Nézetünk szerint bizonyos valóságalapnak, ha mégoly csekélynek is, léteznie kellett a vád megváltoztatására célzó kijelentés mögött, ugyanis a mindennapos pereskedéshez hozzászokott, szakértőnek mondható athéni nagyközönség színe előtt nem volt érdemes alaptalan feltételezésekkel vagdalkozni, hiszen köztudott volt, hogy az eljárás mire ad lehetőséget és mire nem. Megoldási javaslatunk szerint a vádlott az olajfa-terminológia átfedéseibe kapaszkodva próbált meg mindjárt a beszéde elején sajnálatot kelteni maga iránt, mellesleg kompromittálva ezzel vádlóját is. Feladatunk tehát az, hogy megvizsgáljuk az olajfát jelentő szókészlet speciális jelentésköreit a kontextus alapján, és így megpróbáljuk értelmezni a vádlott kijelentését.[12]

Mai szemmel talán megmagyarázhatatlan az a gondos törődés, mellyel az athéni polgár körülvette olajfáit. Egy lépéssel közelebb kerülünk e bensőséges kapcsolat megértéséhez, ha felidézzük, hogy Attika földje mostohán bánt a gabonafélékkel, de a mésztartalmú talaj az olajfák termesztésére tökéletesen megfelelt. Kiugróan termékenynek bizonyult a Kephisos folyó szabdalta „arany négyszög", melyet délről a Peiraieus, északról a Parnés és a Briléttos, nyugatról pedig az Aigaleos határolt. Az olajfák sokoldalú

[5] Arist. Ath. Pol. IX. cf.: *D. MacDowell:* The Law in Classical Athens. London 1978. 57.

[6] Megteszi ezt *Todd:* i. m. 102—109.

[7] Egyedül *L. Gernet* tartja φάσις-nak, vagyis állami tulajdon illegális kisajátításának az ügy típusát (*L. Gernet—M. Bizot:* Lysias, discours. Paris 1924—26. I. 108kk.) Véleményünk szerint az ügy vallási aspektusa erősebb a tulajdon ellen elkövetett vétségnél.

[8] *MacDowell:* i. m. 238.

[9] *J. H. Lipsius:* Das Attische Recht und Rechtsverfahren. Hildesheim 1966. 128.

[10] *A. R. W. Harrison:* The Law of Athens I—II. Oxford 1968—71. II,37.

[11] Így VII, 11; VII, 17.

[12] *C. Carey:* Lysias, Selected Speeches. Cambridge 1989. 119kk. egyébként részletes kommentárjában nem vizsgálja megfelelő alapossággal a kérdéses helyet.

felhasználhatósága közhely: az olajbogyó mindennapos táplálék volt a legszegényebbek asztalán is, a termésből sajtolt olajat áldozatok bemutatásánál, gyógyításra, atléták kenekedéséhez használták, az olympiai győztesek fejét, csakúgy, mint a nagyobb ünnepségek felvonulóit, olajágakból font koszorú ékesítette. Az állam jövedelmének még a hellenisztikus korban is jelentékeny részét tette ki az olajültetvényekről befolyt bevétel.[13] Az olajfakultusz vallási hátteréről mítoszok tanúskodnak.[14] Az athéni polgár számára tehát az olajfa több volt, mint egy termény, mely kielégíti az élet minden terén fellépő szükségleteit: sajátos elképzelése szerint az olajfa szakrális szimbólumában az isteni gondviselés öltött testet. Nem csoda hát, ha az Athéna és Zeus[15] védnöksége alatt álló olajfák sérthetetlenségét szigorú törvények garantálták. Még a magántulajdonban lévő olajfák (ἐλαία, ἐλάα[16]) kivágását is szigorúan szabályozták. Ha valaki évente kettőnél többet vágott ki a saját olajfái közül, fánként 200 drachma büntetést fizetett.[17] Az Akropolison található szent olajfától eredeztetett fák (μορία[18]) biztonságát az állam még akkor is garantálta, ha magánbirtokon álltak. Törvényes védelmüket az Areiospagos tanácsa biztosította, havonta felügyelők (ἐπιμελετής), évente pedig általános ellenőrök (ἐπιγνώμων) küldésével, akik tételes jegyzék alapján keresték fel az olajfák gondozásával megbízott telektulajdonosokat.[19] A tanács a szent olajfák termésének betakarítását bérbe is adhatta. A bérlők (ἐωνημένος) meghatározott összeg befizetése fejében szintén listát kaptak a fákról és megváltották a jogot az olajbogyók értékesítésére. Ha valaki egy szent olajfát kivágott, könnyen az életével fizethetett,[20] bár a büntetés később, így perünk idején is, száműzetésé és vagyonelkobzássá mérséklődött. A szent olajfák külön csoportját alkották a véletlen baleset, villámcsapás vagy ellenséges támadás következtében elpusztult fák, melyeket elkerítettek és szent körzetnek nyilvánítottak. A σηκός[21] elnevezés eredetileg csak magát az elkerítés aktusával szentté és sérthetetlenné minősített területet jelentette. A termőképtelenné vált szent olajfa védelmét az olajfák halhatatlanságába, illetve termőképességük visszanyerésébe vetett hit indokolta.[22] Az olajfa-terminológia egyes kifejezései alapjelentésüket tekintve tehát a következők: magántulajdonban lévő, termőképes olajfa (ἐλάα), állami tulajdonban lévő, termőképes, szent olajfa (μορία), állami tulajdonban lévő, termőképtelenné vált, szent olajfa (σηκός). A szövegben található előfordulási helyek értelmezésével világossá válik, hogy milyen alapon beszélhetett a vádlott a vádpont megváltoztatásáról.

Annyit mindenesetre már előzetesen is tudhatunk, hogy az ἐλάα semmiképpen nem jelentheti a hagyományos értelemben vett, magántulajdonú olajfát, hiszen ezt az ügy jellege eleve kizárja. Közönséges olajfa illegális kivágása miatt pusztán pénzbírság merülhet fel büntetésképpen, nem pedig száműzetés és vagyonelkobzás, továbbá egy közönséges olajfa elpusztítása esetén feltehetően nem az Areiospagos az illetékes hatóság. A szövegben előforduló ἐλάα alak ennek megfelelően mindössze egyszer szerepel alapjelentésében (ἴδια jelzővel) s akkor is pusztán szónoki túlzásként, hangsúlyozandó a tényt, miszerint a

[13] Az olajfa fontosságáról részletes tájékoztatást ad *M.-C. Amouretti:* Le pain et l'huile dans la Grèce antique. Paris 1986. 153—361.

[14] A mitikus hagyomány összefoglalását adja: Apoll. Bibl. III, 14, 1.

[15] Zeus a szent olajfák őreként szerepel: Schol. Soph. O. C. 707.

[16] Nem igaz a Suda megkülönböztetése (s. v. ἐλαία), miszerint az ἐλαία maga az olajfa, az ἐλάα pedig a termés, vagyis az olajbogyó. Az ἐλάα mindössze attikai mellékalak. (*H. Frisk:* Griechisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1954. 480.)

[17] A törvény szövege megtalálható: Dem. XLIII, 71.

[18] A szó eredete homályos. Schol. Aristoph. Nub. 1005. Poseidón fiának, Halirrhothiosnak a halálával (μόρος) hozza összefüggésbe, aki apja parancsára megpróbálta kivágni Athéna olajfáját, de véletlenül magát sebezte halálra. A Suda (s. v. μορίαι) a fenti mítoszvariáns ismertetése mellett a μερίζω igére hivatkozik, Hésychios pedig (s. v. μορία) a μερίς szinonimát adja meg.

[19] *E. S. Shuckburgh:* Lysiae orationes XVI. London 1882. 197.

[20] Arist. Ath. Pol. LX.

[21] *σακ>σάττω (elkerít), latin saepio/saepes.

[22] Például: Hér. VIII, 55.; Paus. I, 27, 2.; Plin. N. H. XVII, 241.

vádlott birtokán semmilyen olajfa nem volt.[23] A kontextus alapján megállapíthatjuk, hogy a védőbeszéd terminológiájában az ἐλάα alakot, az említett egyetlen szöveghely kivételével, a vádlott a μορία jelentésében használja. Az azonosítás alapja, hogy mind az ἐλάα, mind a μορία *termőképes olajfát* jelent. Tehát az ἐλάα szó eredeti jelentéstartományát magántulajdonban lévő, termőképes olajfáról a tulajdonviszony konkrét meghatározása nélkül egyszerűen termőképes olajfára szűkíti, ugyanakkor átveszi a termőképesség szempontjából szinonim μορία szent jellegét. Így mosódik egybe a két fogalom a fenti csúsztatásnak köszönhetően, s így lesz az ἐλάα-ból most már termőképes, szent olajfa. Lysias hetedik beszéde az egyetlen olyan forrásunk, ahol az eredetileg bármilyen elkerített terület, szent liget jelölésére szolgáló σηκός terminus speciálisan a termőképtelenné vált, szent olajfák elkerítésére korlátozódik. A védőbeszéd terminológiájában a σηκός együttesen jelenti a valamilyen okból kifolyólag elpusztult szent olajfát (azaz az elpusztult μορία-t) és elkerített területét. A bűncselekmény alatt ennek megfelelően nemcsak a szent olajfa *tényleges kivágását* kell értenünk. Ha valaki lebontatja az olajfát körülvevő kerítést, azaz a liget szakrális helyzetét megszünteti, éppúgy megsérti a törvényt, mint a fa kivágásával.[24] A kifejezés tizenegyszer szerepel a szövegben, általában létezésének tagadása, illetve hipotetikus megengedése kapcsán. Újra le kell szögeznünk, hogy az érvelés és a tanúk felsorakoztatása egyértelműen amellett szól, hogy bármilyen fogalom szerepelt is a vádiratban, a vádlott tudta, hogy valójában miért is fogták perbe, hogy mi ellen kell védekeznie. A μορία szó jelentéstartományának a kontextusban történő használatát vizsgálva hasonló csúsztatással találkozunk, mint az ἐλάα esetében. A beszédben tíz alkalommal előforduló μορία ekvivalensnek látszik a σηκός-szal, amire mindkét fogalom *állami és szent* jellege szolgáltat alapot.[25] Ahogy az ἐλάα — μορία kifejezések esetében a tulajdonviszony szempontja volt érdektelen, s az átfedést a termőképesség megléte jelentette, úgy a μορία-σηκός fogalompárnál a vádlott a termőképesség szempontját hagyja figyelmen kívül, s a szakrális helyzet és az abból fakadó tulajdonviszony hasonlósága alapján azonosít. A μορία gyakori, és a szövegösszefüggés szempontjából döntő helyeken történő használata arra utal, hogy ez lehetett az írásos vádban szereplő terminus.

A vádló és valószínűleg egy átlagos athéni polgár felfogása szerint is éles különbség pusztán az ἐλάα (magántulajdonú olajfa) és a μορία (szent olajfa) kifejezések között van, a μορία alak viszont egyaránt használható élő és termőképtelenné vált szent olajfa (σηκός) esetében. Ezzel szemben a vádlott a μορία (élő szent olajfa) és a σηκός (elpusztult szent olajfa) fogalmakat állítja szembe, és az ἐλάα (termőképes olajfa) szóval azt kívánja hangsúlyozni, hogy a vádat a szűkebb értelemben vett élő, állami tulajdonú, szent olajfára értette. Így a vádlott, bár pontosan tudta, hogy miről van szó, a fogalmak sajátos megkülönböztetésére alapozva elvileg joggal intézhetett támadást a vádirat megfogalmazása ellen. A vádló pedig az általános μορία kifejezés alkalmazásával nyitva akarta hagyni annak a lehetőségét, hogy élő, szent olajfa kivágásával is előállhasson, amennyiben tanúként maga mellé tudja állítani a μορία-listával rendelkező olajbogyó-felvásárlókat.

[23] A beszéd alapján teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy valamilyen olajfa mindenképpen volt a birtokon, hiszen mással nem indokolható az ellenőrök jelenléte (VII, 25).

[24] A dolgozat írásakor sajnos nem volt elérhető *L. Foxhall* megjelenés előtt álló könyve, melyben a szerző bizonyítani igyekszik, hogy a σηκός kifejezés voltaképpen magát a kerítést jelenti. Azonban ha a σηκὸν ἀφανίζειν szókapcsolatot „a kerítést lebontani" értelemben fogjuk fel, bármennyire tetszetősnek látszik is az elgondolás, nem kapunk megfelelő magyarázatot a vádpont megváltoztatását sugalmazó kijelentésre, a kerítés lebontása és a szent olajfa kivágása ugyanis nehezen keverhető össze. Véleményünk szerint a σηκὸν ἀφανίζειν *együttesen* jelenti a kerítés lebontását és a fa kivágását, míg a kerítés lebontását önmagában a τὰ πρέμνα ἐκτέμνειν kifejezés jelöli a beszédben (VII.19).

[25] Megerősíti Harp. s. v. σηκός: σηκὸν δὲ, ὡς ἔοικε, καὶ μορίαν ὀνομάζουσι τὴν αὐτήν.

FORDÍTÁS[26]

(1) Korábban, tisztelt tanács, azt hittem, csak akarni kell, és békességben élve, az ember távol tarthatja magát a pereskedéstől és a zavaros ügyletektől, s most, íme, teljesen váratlanul vádak és hitvány feljelentők csapdájába estem, úgyhogy az az érzésem, az embernek már születése előtt félnie kellene a jövendőtől. Hiszen az efféle vádaskodók a talpig becsületesekre és a megrögzött bűnözőkre egyformán veszélyt jelentenek. (2) A per lényegét pedig már követni is alig tudom: eredeti vádemelésük szerint egy olajfát (ἐλάα) vágattam ki a földemről, és további tudakozódás céljából felkeresték az állami olajfák (μορία) termésének felvásárlóit, de minthogy ebből az irányból képtelenek voltak bizonyítékot találni a bűnösségemre, most már egy szent olajfa (σηκός) kivágásáról beszélnek, mert úgy gondolják számomra ez a legnehezebben megcáfolható vád, nekik pedig még inkább lehetőségük nyílik arra, hogy tetszésük szerint vádaskodjanak. (3) Most hát úgy vagyok kénytelen megküzdeni a hazámért és a vagyonomért, hogy a vádpontokról, melyekkel ez a cselszövő előállt, akkor hallottam először, mikor ti, az ügy majdani bírái. Ennek ellenére igyekszem részletes magyarázattal szolgálni nektek. (4) Egykor Peisandros tulajdonában volt ez a birtok,[27] mikor azonban az ő vagyonát elkobozták, a megarai Apollodóros kapta meg jutalomképpen a néptől és művelte egy ideig,[28] de röviddel a harmincak hatalomra kerülése előtt Antiklés megvásárolta tőle és bérbe adta. Én pedig már a béke idején vettem meg Antikléstől. (5) Feladatomnak tehát annak bizonyítását tartom, tisztelt tanács, hogy mikor a birtokot megszereztem, sem állami olajfa (ἐλάα), sem szent olajfa (σηκός) nem volt a területén. A korábbi időszakot ugyanis, még ha egykor számtalan olajfa (μορία) állt is ott, megítélésem szerint nem lenne igazságos rajtam számon kérni, hiszen ha nem miattam pusztultak el, akkor semmiképpen sem méltányos, hogy mások vétkeiért ellenem indítsanak pert. (6) Mindannyian tudjátok, mennyi kárt okozott a háború, hogy a távoli területeket a spártaiak dúlták fel, a szomszédos vidéket pedig a mieink fosztogatták: vajon igazságos lenne, ha most a várost ért régi sérelmek miatt én bűnhődnék? Különben is, ez a birtok a háború idején az elkobzás miatt több mint három évig állt gazdátlanul! (7) Nem csoda, ha akkoriban, mikor még a saját vagyonunkat sem tudtuk megvédeni, állami olajfákat (μορία) vágtak ki. Tudjátok azt is, tisztelt tanács, s különösen azok a tagok, akik az ilyen birtokokra felügyelni szoktak, hogy az idő tájt számos, magán (ἐλάα) és állami olajfával (μορία) sűrűn betelepített terület létezett, melyek java része ma már letarolt, kopár föld. S noha mind a békében, mind a háborúban ugyanazok voltak a tulajdonosaik, nem tartjátok igazságosnak, hogy amit mások pusztítottak el, azért

[26] A fordítás *C. Hude:* Lysiae orationes. Oxford 1912 szövege alapján készült.

[27] Peisandros a kor egyik prominens személye, a Kr. e. 411. évi oligarchikus puccskísérlet előkészítője. A négyszázak bukása után Dekeleiába menekült.

[28] A megarai Apollodóros részt vett a szélsőséges oligarcha Phrynichos meggyilkolásában. Valószínűleg ezt a cselekedetét jutalmazták a birtokkal.

őket büntessék meg. (8) Márpedig ha az egész idő alatt ott gazdálkodókat felmentitek a vádak alól, akkor a földjüket már békeidőben vásárlóknak feltétlenül büntetlenséget kell biztosítanotok. (9) De hagyjuk! Bár hosszan tudnék mesélni az előzményekről, tisztelt tanács, elegendőnek tartom a mondottakat. Miután a birtok az én kezembe került, még öt nap sem telt el, bérbe adtam Kallistratosnak, éspedig Pythodóros archónsága idején.[29] (10) Ő két évig gazdálkodott rajta, de sem saját (ἐλάα), sem állami tulajdonú (μορία), sem szent olajfát (σηκός) nem vett át. Aztán a harmadik évben az itt jelenlévő Démétrios művelte egy éven keresztül. A negyedik évben pedig Alkiasnak, Antisthenés szabadosának adtam bérbe, aki azóta már meghalt. Utána három évig még Próteas is bérbe vette, hasonlóképpen olajfa nélkül.[30] Gyertek és tanúskodjatok mellettem!

TANÚK

(11) Nos, mióta lejárt ez a bérleti időszak, magam művelem a földet. Mármost a vádló azt állítja, hogy Suniadés archónsága idején elpusztítottam egy szent olajfát (σηκός)[31]. A telek egykori gazdái viszont, akik hosszú éveken át bérlőim voltak, vallomásukkal tanúsítják számotokra, hogy szent olajfa (σηκός) nem volt a birtokon. Márpedig hogyan bizonyíthatná be bárki egyértelműbben, hogy a vádló hazudik? Hiszen lehetetlen, hogy a későbbi gazda eltüntesse azt, ami korábban nem is létezett! (12) Ami pedig engem illet, tisztelt tanács, mostanáig bizony nehezteltem volna azokra, akik azt terjesztik rólam, hogy ravasz vagyok és számító, meg hogy a világért sem tennék semmit vaktában, alapos ok nélkül, mivel úgy vettem volna, inkább szóbeszéd ez, mint valóság. Most viszont éppen azt szeretném, hogy mindnyájatoknak ez legyen a véleménye rólam, és úgy nézzetek rám, ha netán ilyen tervet forgatok a fejemben, alaposan megfontolom, mi haszna származik valakinek egy olajfa kivágásából, és milyen büntetés jár az elkövetőnek, mit nyertem volna, ha titokban marad a tett, és mire számíthatok tőletek, ha lelepleződöm. (13) Hiszen az emberek nem puszta megátalkodottságból, hanem nyereségvágyból követnek el effélét. Természe-

[29] Pythodóros archónsága: Kr. e. 404—403

[30] A birtok története tehát a következőképpen rekonstruálható:

Peisandros elmenekül Dekeleiába, a birtok elkobzása	Kr. e. 411
A birtok három évig gazdátlan	Kr. e. 411—408
A birtok a megarai Apollodóros tulajdonában van	Kr. e. 408—404
A birtok Antikléshez kerül	Kr. e. 404
A birtok a vádlott tulajdonába kerül, Pythodóros archónsága (Kr. e. 404—403)	Kr. e. 403
Kallistratos bérleménye	Kr. e. 403—402
Démétrios bérleménye	Kr. e. 402—401
Alkias bérleménye	Kr. e. 401—400
Próteas bérleménye	Kr. e. 400—397
A vádlott maga műveli a földet	Kr. e. 397-től

[31] Suniadés archónsága: Kr. e. 397—396

tes, ha ti is azt vizsgáljátok, és a vádlók is annak bizonyítására alapozzák vádbeszédüket, miféle haszonra számított a vétkes. (14) Ez az ember azonban sem azt nem tudná bebizonyítani, hogy a szükség vitt rá ilyen gaztettre, sem azt, hogy a birtokom veszített értékéből a szent olajfa (σηκός) miatt, sem azt, hogy útjában állt a szőlőtőkéknek, sem azt, hogy túl közel volt a házhoz, sem azt, hogy nem vagyok tisztában a tőletek várható megtorlással. Én viszont számos súlyos körülményt tudok említeni, melyek bajt hozhattak volna a fejemre, ha bármi effélét elkövetek.[32] (15) Először is, szerinte fényes nappal vágtam ki a szent olajfát (σηκός), mintha nem is mindenki előtt titkolni, hanem egész Athén tudomására kellene hozni a dolgot. Aztán meg, ha pusztán szégyellni való lenne a tett, elképzelhető, hogy egyik-másik járókelőnek nem szúr szemet; csakhogy ez esetben nem a jóhírem, hanem az életem forgott volna kockán. (16) Amellett nem én lennék-e a világ legnyomorultabb embere, ha saját cselédeimet egész hátralévő életemben többé nem szolgáimnak, hanem uraimnak kellene tekintenem, mert cinkosaim lettek egy efféle gaztettben? Akiket még akkor sem büntethetnék meg, ha a legsúlyosabb bűnöket követik el ellenem, mert pontosan tudnám, egyetlen szavukba kerül, hogy rajtam bosszút álljanak, maguknak pedig szabadságot szerezzenek a feljelentéssel. (17) Ám ha éppen úgy alakul, és eszembe se jut a szolgákkal törődni, hogyan lett volna merszem eltüntetni a szent olajfát (σηκός), ennyi jól értesült bérlővel a hátam mögött, s mindezt csekély haszonért? Továbbá, mivel erre a vétségre nincs elévülési idő, az összes korábbi gazdának egyaránt érdeke a szent olajfa (σηκός) épsége, hogy aztán vádemelés esetén a felelősséget a birtok utánuk következő bérlőjére háríthassák. A dolog azonban úgy áll, hogy ők egyértelműen tisztáznak engem, ha pedig mégis hazudnak, saját maguk is bűnrészessé válnak. (18) De ha még ezt is elrendezem valahogy, hogyan kenyereztem volna le a járókelőket meg a szomszédokat, akik nemcsak a mások szeme előtt zajló eseményeket ismerik, hanem még kutatnak is egymás szennyese után? Mármost a szomszédaim egy részével történetesen jó barátságban vagyok, másik részével viszont akadnak vitáim a birtokaim miatt. (19) Hát őket kellett volna a vádlónak tanúkként beidéznie, nemcsak úgy vaktában vádaskodni, hiszen azt állítja, hogy személyesen néztem végig, amint szolgáim lebontották a szent olajfát körülvevő kerítést, egy fuvaros pedig felrakodta és elszállította a léceket! (20) Bizony, Nikomachos, akkor kellett volna a helyszínen tartózkodókat tanúnak hívnod és leleplezned a bűntényt, így nekem sem hagytál volna semmilyen kibúvót, te pedig, ha személyes ellenségednek tartasz, ezen a módon kitölthetted volna rajtam a bosszúdat, ha meg a város érdekében cselekedtél, ilyen bizonyíték birtokában nem tűnnél hitvány rágalmazónak. (21) Ha pedig pénzhez akartál jutni, akkor kaptad volna a legnagyobb összeget, hiszen, ha egyértelmű az ügy, más kiutam nem lett volna, mint hogy megvesztegessenek téged. Csakhogy te egyiket sem tetted, hanem arra számítasz, hogy pusztán a

[32] Itt *Frohberger* olvasatát követtem (*H. Frohberger:* Ausgewählte Reden des Lysias. Leipzig 1868—70). A szöveg csak az alkalmazott betoldással illeszkedik a gondolatmenetbe, mivel a következő mondatok ezt az érvet fogják kifejteni.

szavaiddal veszejtesz el, és azzal próbálsz befeketíteni, hogy a befolyásom és a vagyonom miatt nem akar melletted tanúskodni senki. (22) Nos, ha akkor, amikor állítólag szemed láttára vágattam ki az állam olajfáját (μορία), odavezeted a kilenc archónt, vagy bárki mást az Areiospagos tagjai közül, nem lenne szükséged más tanúkra, így ugyanis éppen azok lennének meggyőződve szavaid igazáról, akikre az ítélethozatal is vár az ügyben. (23) Őszintén szólva nagyon különös játékot űz velem: ha tanúkat állított volna, azt várná el, hogy nekik higgyetek, de mivel nincsenek tanúi, úgy véli, ezt is az én nyakamba kell varrnotok. Rajta nem is csodálkozom, hiszen hitvány feljelentő lévén az efféle érveknek — tanúkkal ellentétben — biztosan nem lesz híjával, rólatok azonban nem hiszem, hogy hozzá hasonlóan gondolkodtok. (24) Ti ugyanis jól tudjátok, hogy a síkságon lévő többi birtokomon rengeteg állami (μορία), köztük megégett olajfa található, melyeket, ha úgy hozná kedvem, kockázat nélkül kivághatnék, eltüntethetnék, és gyökerestül kiirthatnék, mivel a fák nagy száma miatt kisebb az esélye a bűntett lelepleződésének. (25) De éppen ellenkezőleg, oly nagy becsben tartom ezeket a fákat, mint a hazámat és a többi vagyonomat, bár érzem, hogy most mindkettő veszélyben forog. Erre pedig ti magatokat kérlek tanúnak, hiszen havonta ellenőröket, évről-évre pedig felügyelőket küldtök, akik közül soha senki nem büntetett meg az állami olajfák (μορία) körüli területek megművelése miatt. (26) Márpedig képtelenség, hogy az apróbb büntetéseket ennyire komolyan veszem, az életemet fenyegető veszéllyel viszont mit sem törődöm! Képtelenség az is, hogy a rengeteg olajfámat (ἐλάα), melyeket a törvénnyel dacolva könnyen kivághattam volna, szemlátomást gondozom, közben meg épp annak az egy fának (μορία) a kivágásával vádolnak, melyet lehetetlen lett volna titokban kiásni. (27) S vajon a törvényszegés, tisztelt tanács, könnyebb lett volna számomra a demokrácia idején, mint a harmincak uralma alatt? Nem úgy értem, hogy akkor befolyásos voltam, most pedig gyanús vagyok, hanem úgy, hogy akiben megvolt a szándék, az sokkal könnyebben követhetett el akkor bűnöket, mint manapság. Én mindenesetre — ezt szeretném tisztázni — még abban az időszakban sem követtem el sem effélét, sem más aljasságot. (28) Hogyan is próbáltam volna, hacsak nem én vagyok saját magam legnagyobb rosszakarója a világon, a ti gondos ellenőrzésetek ellenére kivágni az olajfát (μορία) arról a birtokról, amelyiken egy árva fa sincsen, csak az az állítólagos szent olajfa (σηκός), azonkívül körös-körül út szegélyezi, mindkét végén szomszédok laknak, még csak be sincs kerítve és minden oldalról jól belátható? Hát ki merészelt volna ilyen körülmények között efféle kétes ügybe belevágni? (29) De azt is különösnek tartom, hogy ti, akiket a város a szent olajfák (μορία) folyamatos ellenőrzésével bízott meg, soha a földterület jogtalan megművelése címén nem büntettetek meg, soha fa kivágásáért nem vontatok felelősségre, ez az ember viszont, noha nincs a közelben birtoka, ellenőrnek sincs megválasztva, ráadásul még életkora miatt sem érthet az ilyen ügyekhez, azzal vádol, hogy kivágtam a földemről egy szent olajfát (μορία). (30) Ezek után én csak azt kérem tőletek, ne tartsátok az efféle szólamokat hitelesebbnek a tényeknél, és egy általatok személyesen ismert ügyben ne tűrjétek el, hogy az ellenségeim hetet-havat összehordjanak, és az elhangzottakon túl egyéb

közéleti tevékenységemet is mérlegeljétek. (31) Én ugyanis a rám rótt kötelezettségek mindegyikét nagyobb odaadással teljesítettem, mint amennyire a város megkövetelte, a háromevezősök felszerelése, a rendkívüli hadiadó befizetése, a kórus kiállítása és a többi közszolgálat teljesítése során egy polgárnál sem voltam kevésbé bőkezű. (32) Mellesleg, ha ezen feladatoknak csak átlagos mértékben, nem pedig túlzott nagyvonalúsággal teszek eleget, most aligha kellene a száműzetés elkerüléséért és a megmaradt vagyonomért küzdenem, több pénzem volna, méghozzá törvénysértések és az életem veszélyeztetése nélkül. Ha viszont olyat teszek, amivel ez az ember vádol, abból semmi hasznom nem származik, sőt, még az életemet is veszélybe sodrom. (33) Abban pedig bizonyára mindannyian egyetértetek, hogy az igazság úgy kívánja, a komoly vádakat komoly bizonyítékokkal támasszuk alá, és az egész város tanúbizonyságát hitelesebbnek tartsuk, mint ennek az egy embernek a vádaskodását. (34) Továbbá, tisztelt tanács, számoljatok a többi körülménnyel is! Felkerestem ugyanis tanúk kíséretében, mondván, hogy itt az összes szolgám, akik a föld átvétele óta birtokomban vannak, én hajlandó vagyok, bármelyiket akarja, kínvallatásra átadni, mivel úgy gondolom, így alaposabb lesz az ő szavainak és az én tetteimnek a vizsgálata. (35) Ő viszont, hangoztatva, hogy csöppet sem lehet bízni a szolgákban, elzárkózott ettől. Márpedig én különösnek tartanám, ha a kínvallatásra fogott szolgák — a rájuk váró halálbüntetés biztos tudatában — saját maguk ellen vallanának a gazdáik kedvéért, akiknek természettől fogva ádáz ellenségei, és inkább tűrnék a kínvallatást, mintsem hogy terhelő vallomást tegyenek és megszabaduljanak gyötrő kínjaiktól. (36) Más szóval, tisztelt tanács, azt hiszem, mindenki előtt nyilvánvaló: ha Nikomachos követelésére nem adtam volna át az embereimet, ezzel elismertem volna bűnösségemet; ha viszont ő nem volt hajlandó elfogadni a kínvallatást, hiába ajánlottam fel szolgáimat, úgy igazságos, hogy róla feltételezzétek ugyanezt, kiváltképp, mivel kettőnk számára nem egyenlő a tét. (37) Ha ugyanis azt mondanák rólam, amit ő szeretne, még csak esélyem sem volna magamat megvédeni, őt viszont, ha esetleg nem vallanának mellette, nem fenyegeti semmiféle büntetés, úgyhogy sokkal inkább neki kellett volna a kínvallatást elfogadnia, mint amennyire nekem volt kötelességem felajánlanom. Én ugyanis annak tudatában szántam rá magam erre a merész lépésre, hogy saját javamat szolgálja, ha ti a kínvallatások, tanúvallomások és bizonyítékok alapján tudjátok meg ügyemben az igazságot. (38) Meg kell hát fontolnotok, tisztelt tanács, vajon azoknak a szava ér-e többet, akik mellett sokan tanúskodtak, vagy aki mellett senki sem mert? Vajon az-e a valószínűbb, hogy ez az ember hazudozik, mivel büntetlenül megteheti, vagy az, hogy én ily nagy kockázatot vállalva efféle tettet követtem el? És vajon azt gondoljátok-e, hogy ő a város érdekeit képviseli, vagy azt, hogy pénzért vádaskodik? (39) Én mindenesetre úgy vélem, ti is érzitek, hogy Nikomachos az ellenségeim felbujtására pereskedik, és nem is bízik abban, hogy bűnösségemet bebizonyíthatja, csak azt reméli, pénzt szerezhet tőlem. Hiszen amilyen szégyenletesek és elháríthatatlanok az ilyen ügyek, annyira igyekszik mindenki bármi áron megszabadulni tőlük. (40) De én ezt nem tartottam becsületesnek, tisztelt tanács, sőt, alighogy bevádolt, a ti döntésetekre bíztam magam, és a veszély

ellenére nem egyeztem ki egyik ellenségemmel sem, noha szívesebben mondanak rólam rosszat, mint saját magukról jót. Szemtől szemben soha egyikük sem próbált ugyan ártani nekem, de ilyen alakokat szabadítanak rám, akikben ti semmi szín alatt nem bízhattok meg. (41) Hiszen én lennék a világon a legnyomorultabb, ha ártatlanul száműznétek. Se gyerekem, se feleségem nem lévén, kihalna a házam, anyám koldusbotra jutna, én pedig a legszégyenletesebb vádak miatt veszíteném el hőn szeretett szülőhazámat, amelynek védelmében számos tengeri ütközetet és szárazföldi csatát végigharcoltam, demokráciában és oligarchiában egyaránt bizonyítva becsületességem. (42) De minek is beszéljek itt erről, tisztelt tanács? Bebizonyítottam nektek, hogy nem volt szent olajfa (σηκός) a birtokomon, sőt tanúkat és bizonyítékokat is állítottam. Ezeket szem előtt tartva ítélkezzetek az ügyben, és azt igyekezzetek megtudni tőle: ha egyszer megvolt a lehetősége, hogy a tett elkövetése közben leleplezzen, ilyen nagy horderejű ügyben miért ilyen sokára lépett fel ellenem? (43) És miért csak szóban igyekszik igazát bizonyítani, tanút egyet sem állítva, ha megvolt a lehetősége, hogy bűnösségemet a tények alapján bizonyítsa? S mikor én rendelkezésére bocsátottam összes szolgámat, akik állítása szerint a helyszínen tartózkodtak, vajon miért vonakodott ezt elfogadni?!

Fordította és a bevezető tanulmányt írta
MÉSZÁROS TAMÁS

AZ *ANTIK TANULMÁNYOK* SZERZŐINEK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az *Antik Tanulmányok* az ókori Görögország és Róma irodalmával, nyelvével, történetével, vallásával és anyagi kultúrájával, valamint az ókori Kelettel, a középkori latin nyelvvel és irodalommal, Bizánc történetével és művelődésével, továbbá a görög-római kultúra magyarországi hatásával és továbbélésével foglalkozó eredeti tanulmányokat, kisebb közleményeket és könyvismertetéseket fogad első közlésre.

A tanulmányok terjedelme általában nem haladhatja meg az egy szerzői ívet (40 000 leütés). A teljes kinyomtatott kéziratot két példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni. Az elfogadott cikkeket lehetőség szerint IBM kompatíbilis számítógépen működő szövegszerkesztővel – elsősorban WinWorddel (6.0, '95, '97), másodsorban WordPerfecttel (5.1, 6.0) – előállítva, egyéb editorok esetén pedig szövegfájlban (ASCII-kódok) mágneslemezen is kéri a szerkesztőség.

A kéziratok kövessék az *Antik Tanulmányok* nyomdai formáját, és különösen ügyeljünk a következőkre:

– A tanulmány a szerző nevével kezdődjék, ezt kövesse a cikk címe, ezután 8–10 sor magyar nyelvű összefoglalás, majd a tanulmány szövege (a kiemelések dőlt betűkkel), végül 8–10 sor angol nyelvű összefoglalás következzék!

– Minden cikk végén kérjük megadni a szerző lakáscímét és telefonszámát.

– A számozott és címmel ellátott ábrákat csak eredeti rajzban, illetve fényképen (nem xerox-másolatban!) vagy lézernyomtatóval előállítva egy példányban kérjük (nem összehajtva!).

– A tanulmány szövegében csak az antik forráshelyek megadása szerepelhet, szakirodalmi hivatkozások nem kerülhetnek bele. Ezeket lapalji jegyzetek formájában kell közölni.

A jegyzetekben az idézés formája magyar szerző esetében a következő:

Szepessy T.: Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. 134 sk.

Folyóiratcikk esetében:

Borzsák I.: Petőfi és Tacitus. Ant. Tan. 43 (1999) 275.

Idegen szerző esetében:

W. Ranisch: Eddalieder. Leipzig 1912. 41 skk.

A folyóiratcímek rövidítésénél a *L'Année philologique* rövidítésrendszere az irányadó. A könyv vagy cikk adatait csak az első idézésnél közöljük, a továbbiakban i. m. rövidítéssel utalunk rá. Bibliográfiát a tanulmány végén nem közlünk.

Ára: 2800,— Ft áfával

ISSN 0003-567X

